

Ато ибн Халил

**ТАЙСИРУЛ ВУСУЛ ИЛАЛ
УСУЛ**

(УСУЛ ИЛИМИН ЖЕҢИЛДЕТҮҮ)

УСУЛИ ФИКХ ЖӨНҮНДӨ ДАРСТАР

Аят маанилеринин котормосу

Окурмандар эсине: Куран аяты деп аяттын араб тилиндеги текстине карата айтылат. Ал эми ушул китеб ичинде **курсив** менен берилген кыргыз тилиндеги текст аят маанилеринин котормосу болуп саналат.

Пайгамбар ﷺдын хадистери калың арипте берилген

ﷺ - соллаллоху алайхи ва саллам

ﷺ - розияллоху анху

ﷺ - розияллоху анха

ﷺ - алайхис-салам

Тайсирул вусул илал усул

Кыргыз тилиндеги биринчи котормосу

1408-хижрий – 1998-миладий жылдагы экинчи басылышынан которулду

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

СӨЗ БАШЫ

Аллахка мактоолор болсун. Аллахтын Расулуна, ал заттын үй-бүлөсү жана сахабаларына салату-саламдар болсун. Амма баъд:

Аллах узак убактар бою усули фикх фасл-бөлүмдөрүн үйрөнүшүмдү жана үйрөтүшүмдү ирада кылды. Бул болсо бир нече усули фикх китебдеринин эски-жаңыларын үйрөнүп чыгышыма үндөдү. Мунун натыйжасында, усули фикхтин көптөгөн мавзулары түшүнүү кыйын жана өздөштүрүү мүшкүл мавзулар экендигин билдим. Бул болсо өз кезегинде, мени усули фикх илиминин ыхластууларына аны жеңилдештирип берүүгө катуу үрүнуга алып келди. Натыйжада, бул китеб «تَسْبِيْرُ الرُّسُوْلِ اِلَى الرُّسُوْلِ» Усулга жетүүнү жеңилдетүү» деп аталды.¹

Мен бул иштин аягына жеттим же усулду жөнөкөйлөштүрүүнү каалаган кишини максатына жеткирдим деп ойлобоймун. О.э. бул ишке жаңы-жаңы изилдөөлөрдү коштум деп да эсептебеймин. Себеби, усул илиминин мавзулары кысман чегараланган. Лекин, мен бул илимден өзү акылуу болгончо үйрөнүп, башкага да берүүгө маңдай тер төкмөкчү болгон кишиге аны жеткирип берүү үчүн мүмкүнчүлүгүмдүн жетишинче аракет кылдым. Себеби, бул усул илиминин исламий мыйзамчылыкта этибарлуу эсептелген лугавий жана илимий бахстары ичинде ушундай бир коидалары бар дейсиң, бул мавзу ичине кадам коюуну каалаган киши бул коидалардан албетте хабардар болушу

¹ Бул китебимди басып чыгарууга даярдаганымдан кийин, хижраттын алтынчы жана жетинчи кылымдарынын уламаларынан болгон багдаддык Ислам мушрифти Абу Фатх Ахмад ибн Али ибн Бурхан калемине таандык «تَسْبِيْرُ الرُّسُوْلِ اِلَى الرُّسُوْلِ» аттуу китебти окуп калдым. Мурда бул китебти окуган эмес экенмин. Окурманда түшүнбөөчүлүк болуп калбашы үчүн эстете кетерим, менин бул «تَسْبِيْرُ الرُّسُوْلِ اِلَى الرُّسُوْلِ» Усулга жетүүнү жеңилдетүү» аттуу китебим менен тигил «تَسْبِيْرُ الرُّسُوْلِ اِلَى الرُّسُوْلِ» Усулга жетүү» аттуу китебинин ортосунда эч кандай байланыш жок.

зарыл. Антпесе, ага нечендеген шарх жана ачыктоолордун пайдасы болбойт.

Эгер мен усулду жеңилдештирүүгө жетишкен болсом, анда бул Аллахтын фазлинен башка нерсе эмес. Мен Аллахтан ажр жана жакшы кайтар жайды үмүт кылып гана буга аракет кылдым.

Бул орунда Аллахтын буйругу менен мага көмөктөшкөн боордошторума да ыраазылык билдире кетемин. Алар мага бул китебди бүтүрүүдө күч-кайрат менен кадам ташташыма жардам берип, демиме дем кошушту. Өзгөчө, алардын арасынан эки боордошумдун матн-тексттерди түзүүдө, фасл-бөлүмдөрдү жасоодо жардам беришкенине миң мертебе ыраазымын.

О.э. Иордания университетинин шарият факультетинде иштеген доктор Хасан Абу Ийд китебимди текшерип, өз ой-фикрлерин билдиргенин чексиз кадырлаймын. Бул китебим вакф вазирлиги тарабынан Иорданияда басылып чыгышы үчүн өз фикирин билдирүү иши докторго тапшырылган эле.

Муну менен бирге, амми-абам жана ахи-боордошум Фатхий Салимге да – илгерки жана жаңы китебдер казынасы менен абад болгон китебканасынан зор пайда алганым үчүн – өз ыраазычылыгымды билдиремин.

Бул китебимди окуган кишилерге андан пайда жеткиришин Аллахтан суранып каламын. Анткени, Аллах Субханаху ва Таала сураганга жардам берип, туура жолго хидаяттоочу.

Амман – Махатто

Муаллиф

**Зулхижжа, 1408-х.
Август, 1988-м.**

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ЭКИНЧИ БАСЫЛЫШ МУКОДДИМАСЫ

Мындан он жылдай мурда ушул «تَيْسِيرُ الْوُجُودِ إِلَى الْأُصُولِ» Усулга жетүүнү жеңилдетүү» аттуу китебимди басмадан чыгарган болсом, ушул убакыт аралыгында, андагы айрым мавзуъларды түшүнүү татаал жана өздөштүрүү кыйын болуп калганын билдим. Ошондуктан, бул китеб дагы да кошумча маалыматтарга, мисалдарга, шарх жана ачыктоолорго мухтаж экендиги мага маалым болду. Ушундан улам, ушул нашр менен бул китебде усул илимин дагы да жеңилдештирүүгө жакындаштым го деп Аллахтан үмүт кыламын.

Бул иште ушул кылым аллаамасы шайх Такийюддин Набаханий жана ал кишиден мурунку улама боордоштору алып барышкан лугат жана усул изилдөөлөрүнөн окугандарым жардам берди. Бул болсо ушул экинчи басылышты жогоруда айтып өткөнүмдөй таризде чыгарышыма мүмкүнчүлүк жаратты.

Аллах Субханахундан бул уламаларга мына ушул илимге жана бизге келтирген жакшылыктары үчүн улуу сооптор беришин сураймын. Алар менен бирге эки улуу боордошторумдун акыларына да Аллахтан ажр сураймын. Алардын бири устазым Абу Хайсам Махмуд Сафариний бул басылыштагы хадистердин дагы да муфассал жана жаркын таризде чыгарылышына салым кошкон болсо, экинчиси боордошум доктор Салих Шалабий аны бабдарга ажыратып, жакшынакай көрүнүштө жана жаңыча форматта басып чыгарууга жардам берди.

Аллах Субханахундан бул китебимди менден Өзүнүн ыраазылыгы үчүн кабыл алышын жана сак-саламат жүрөк менен барган кишилерден башка кимселерге мал-дөөлөт да, перзенттер да пайда бербей турган күндө бул китеб себептүү мага да, аны окугандарга да пайда жеткиришин жалбарып сураймын. Себеби, Аллах Субханаху жардам берүүчү жана дубаларды угуп, кабыл алуучу.

21-март, 1998-м.

МУКОДДИМА

«أُصُولُ فِقْهٍ» Усули фикх «أُصُولٌ» жана «فِقْهٌ» деген эки сөздөн куралган.

«أُصُولٌ» сөзү «أَهْلٌ»дын жамъи (көптүк сандагысы) болуп, лугавий мааниси – үстүнө нерсе курула турган негизди түшүндүрөт. Бул үстүнө курулган нерсе – дубал сыяктуу сезиле турган нерсе болобу, же иллаттын үстүнө курулган маълул жана далилдин үстүнө курулган мадлул сыяктуу акыл жете турган нерсе болобу – айырмасы жок.

«فِقْهٌ» сөзүнүн лугавий мааниси – Аллах Тааланын мына бул сөзүндө айтылгандай – түшүнүү:

﴿مَا نَفَقَهُ كَثِيرًا مِّمَّا تَقُولُ﴾

– „Сен айтып жаткан нерсенин көбүн түшүнбөй жатабыз“.[11:91]

«فِقْهٌ» сөзүнүн шаръий мааниси: муфассал далилдерден истинбат кылынган амалий шаръий хукмдарды билүү. Анын мавзуъсу болсо: халал, харам, сахих, батыл, фасад сыяктуу пенделердин амалдары.

Демек, усули фикх – бул коидалар болуп, анын үстүнө тафсилий далилдерден истинбат кылынган амалий шаръий хукмдарды билүү курулат. Т.а. усули фикхтин мавзуъсу самъий далилдерге жана ушул далилдерден шаръий хукмдарды иштеп чыгууга байланыштуу. Арийне, усули фикх акыйдаларды изилдебейт, балким, ал шаръий хукмдарды изилдейт. Ал шаръий хукмдарды бардык нерсе анын үстүнө курула турган асас-негиздерден келип чыгып изилдейт, хукмдун ичине кирүүчү маселелерден келип чыгып эмес.

Жогорудан белгилүү болгондой, усули фикх негизинен эки маселени изилдейт:

1. Шаръий хукм жана ага тиешелүү нерселер;
2. Далил жана ага тиешелүү нерселер.

Бул эки маселеге ушул маселелерден келип чыга турган фаръий маселе да, яъни (т.а.) далил жана далилге тиешелүү нерселерден шаръий хукмдарды истинбат кылуу да кирет. Бул маселе ижтихад жана ижтихадга тиешелүү нерселер деп аталат.

Бул маселелерди үч бөлүк, беш бабда төмөндөгүдөй изилдедим:

Биринчи. Бул бөлүмдө шарый хукм жана ага тиешелүү нерселерди биринчи бабда төрт фаслга бөлдүм. Биринчи баб:

Биринчи фасл: хукм чыгаруучу жөнүндө.

Экинчи фасл: таклиф хытабы жөнүндө.

Үчүнчү фасл: вазъ хытабы жөнүндө.

Төртүнчү фасл: куллий коида жөнүндө.

Экинчи. Далил жана ага тиешелүү нерселер. Алар төмөндөгүдөй үч фаслга бөлүндү.

Экинчи баб: Далил. Ал төмөнкү фаслдарда келди.

Биринчи фасл: шарый далилдер.

Экинчи фасл: далил болуп туюлган, бирок, далил болбогон нерселер.

Үчүнчү баб: Далилди түшүнүү. Бул да эки фаслда келди.

Биринчи фасл: лугавий изилдөөлөр.

Экинчи фасл: лафздар далалаттары.

Төртүнчү баб: Куран жана Суннаттын кысм-бөлүктөрү. Булар беш фаслда келди:

Биринчи фасл: амр ва нахий (буйрук жана кайтаруу).

Экинчи фасл: ьамма ва хос.

Үчүнчү фасл: мутлак ва мукайяд.

Төртүнчү фасл: мужмал, баян ва мубайян.

Бешинчи фасл: насх, насих ва мансух.

Үчүнчү: Ижтихад жана ага тиешелүү нерселер. Аларды бешинчи бабда үч фаслга бөлдүм:

Биринчи фасл: ижтихад.

Экинчи фасл: таклид.

Үчүнчү фасл: далилдер ортосун таржих кылуу.

Аллахтын изни менен буларды күчүмдүн жетишинче баян кылмакчымын. Аллах жардам берүүчү жана тобокел кылынуучу.

БИРИНЧИ БАБ

ШАРЪИЙ ХУКМ ЖАНА АГА ТИЕШЕЛҮҮ НЕРСЕЛЕР

Мукоддима

Усул уламалары истилахы боюнча, шаръий хукм – иктизо же вазъ, же тахйир аркылуу Шариънин пенделер фъил-амалдарына тиешелүү хытабы.

Бул таъриф-аныктамада Аллах делбестен Шариъ деп айтылышынын себеби, мында жалаң гана Куран түшүнүлүп калбастан, Суннат жана ижмаъны да камтуу максад кылынган.

Пенделер делинип, мукаллафтар делбегенинин себеби, мында собий (наристе) жана мажнунду (жинди) камтуу да максад кылынган. Мисалы, бул экөөнүн малдарынан да зекет алынганы сыяктуу.

Бул таърифтен түшүнүлгөндөй, шаръий хукм эки бөлүккө бөлүнөт:

Биринчи бөлүк: Шариънин иктизо жана тахйир аркылуу инсан иштеринин хукмун баян кылууга байланыштуу хытабы. Бул хытаб “таклиф хытабы” деп аталат. Иктизо – бул талаб. Талаб жазм же жазм болбогон талаб болот, же ыхтыярдуу, яъни, мубах талаб болот.

Экинчи бөлүк: Инсан иш-амалынын хукмдары талаб кылган иштерди баян кылуучу Шариънин хытабы. Хукмдун ишке ашышы же камил (толук) болушу мына ушул иштерге байланыштуу. Бул вазъ (таклифий хукмга хукм коюп берүү) хытабы деп айтылат.

Муну менен, биринчи бөлүк инсан амалдарынын хукмдарын баян кылса, экинчи бөлүк мына ушул хукмдардын хукмдарын баян кылат.

Биринчи бөлүк пенденин амалына байланыштуулугу маалым болду. Экинчи бөлүк да пенденин амалына байланыштуулугу маалым. Себеби, бир нерсеге байланыштуу нерсенин өзү да ага байланыштуу болот.

Мына ушул эки тараптан тең, демек, шаръий хукм – иктизо же вазъ, же тахйир аркылуу Шариънин пенделер амалдарына тиешелүү хытабы болот.

Шаръий хукмдун мына ушул эки бөлүгүн баян кылуудан мурда, нерселер жана амалдар үстүнөн хукм чыгаруучу ким экендигин, яъни, хаким ким экендигин албетте билип алуу

лазым. Ушул бабдын биринчи фаслинде мына ушуну баян кылмакчыбыз.

БИРИНЧИ ФАСЛ

Амалдар жана нерселер үстүнөн ким хукм чыгарат? Же хаким ким?

Хукм чыгаруудан максад, инсандын амалга карата позициясын, яъни, аны кылабы же кылбайбы, же кылуу менен кылбоонун ортосунда ыхтыярдуубу – мына ушуну белгилөө. О.э. анын амалдарына байланыштуу нерселерге карата позициясын, яъни, ал нерсе чырайлуубу (хусн) же куникпи (кубх), же чырайлуу да, куник да эмеспи, ушуну белгилөө.

Ошондуктан, амалдар жана нерселер үстүнөн хукм чыгаруу мавзуьсу – мына ушулардын чырайлуу амал жана куник амал, чырайлуу нерсе же куник нерсе экендигин аныктоо мавзуьсу. Ушул этибардан алганда, бул мавзуь үч жак-жихаттан көрүнөт:

1. Нерселер жана амалдардын вакиьси эмне экендиги жихаты;
2. Алардын инсан табиятына дал келиши же тескери келиши жихаты;
3. Сооб же жаза (саваб ва укоб), мактоо же айыптоо (мадх ва лазиммат) жихаты.

Биринчи жана экинчи жактарга келсек, аларды аныктоо жана белгилөө инсандын өзүнө, яъни, анын акылына берилет. Мисалы, акыл илимди чырайлуу амал деп, илимсиздикти куник амал деп белгилейт, себеби, экөөнүн тең вакиьси толуктукту (камил) жана кемчилдикти (накис) көрсөтүп турат. О.э. чөккөн адамды куткарууну чырайлуу амал деп, аны чөгүп өлүүгө таштап коюуну куник амал деп белгилейт. Себеби, инсан табияты өлүм жакасында турган кишини куткарууга табигый майил болот.

Үчүнчү жакка, яъни сооб же жаза жагына келсек, муну белгилөө жана бул жаатта хукм чыгарууга Аллах Субханаху ва Тааладан, яъни, Шариьден башка эч ким кудуреттүү эмес. Мисалы, ыйман чырайлуу, куфр куник экенине; итаат чырайлуу, асийлик куник экенине, яъни, булар жөнүндө хукм чыгарууга акыл кудуреттүү эмес. Себеби, акыл – сезүү органдары аркылуу вакиьни мээге көчүрүү жана сабик маалыматтар жардамында бул вакиьни чечмелеп, кийин

алардын ортосун байлап алуу дегени. Ушундан улам, акылдын хидаят, залалат, халал, харам, итаат, асийлик жана башка ушул сыяктуу сезип болбой турган нерселер үстүнөн хукм чыгарышы мүмкүн эмес. Себеби, кайсыл амал Аллахты раазы кылып, инсанга сооб келтириши жана кайсыл амал Аллахтын каар-газабын келтирип, инсанды жазага кириптер кылышын аныктоо акыл кудуретинде эмес. Качан булар жөнүндө Аллах Таала тарабынан хабар берилгенде гана аны аныктап алышы мүмкүн.

Бул чырайлуулук жана куниктикти акыл аркылуу аныктоо жагынан ушундай.

Эми, чырайлуулук жана куниктикти шарый далил аркылуу аныктоого кесек, шарият бул ишти шарият амирине, яъни, Аллах жана Расулунун буйругуна байланыштуу кылып койду. Бул Куран жана Суннат нусустарында абдан көп. Аллах Азза ва Жалла айтат:

﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾

– „*Жок, Роббице ант болсун, тээ алар өз ортолорунда чыккан келишпөөчүлүктөрдө сени хакам кылышмайынча жана кийин сен чыгарган хукмдан дилдеринде эч кандай мүчүлүштүк таппай, толук моюн сунушмайынча эч качан мумин боло алышпайт*“.

[4:65]

﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ﴾

– „*Айткын (эй Мухаммад): «Эгер Аллахты сүйсөңөр, мени ээрчигиле. Ошондо Аллах силерди сүйөт жана күнөөңөрдү кечирет. Аллах (күнөөлөрдү) кечирүүчү, мээримдүү»*“.

[3:31]

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنكُمْ فَإِن تَنَزَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ﴾

– „*Эй муминдер, Аллахка моюн сунгула жана Расулга о.э. өзүңөрдөн болгон (мусулман) акимдерге моюн сунгула! Эгер кандайдыр нерсе жөнүндө талаш кылсаңар, ал нерсени Аллахка жана Расулуна кайтаргыла!!*“.

[4:59]

﴿وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَىٰ أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنبِطُونَهُ مِنْهُمْ﴾

– „Эгер (алар өздөрүнө келген хабарды ар кимге жайып жибербестен) Расулга жана өздөрүнөн чыккан башчыларга жеткизишкенде, аны (мына ушул хабардын акыйкатын) билмекчи болгон кишилер ошолордон билишкен болор эле“.

[4:83]

﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

– „(Расулдун) буйругуна каршы иш кыла турган кишилер өздөрүнө бирер фитна-кайгы жетип калышынан же ачуу азап жетип калышынан сактанышсын!“.

[24:63]

Расуллалах ﷺ мындай деди:

« مَنْ أَحْلَثَ فِي أَمْرِنَا هَذَا مَا لَيْسَ مِنْهُ فَهُوَ رَدٌّ »

«Ким биздин ушул ишибиз (динибиз)де андан болбогон нерсени пайда кылса, ал рад кылынат».²

« لَا يَرْؤُونَ أَحَدَكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ أَهْلِهِ وَوَالِدِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ »

«Кайсы бириңер, мен ага ахли-бүлөсүнөн, мал-дөөлөтүнөн жана бардык исандардан сүйүктүүрөөк болмоюнумча, мумин боло албайт».³

Жогорудагылардан маалым болгондой, амалдар жана нерселер үстүнөн – сооб же жаза жагынан – хукм чыгаруучу акыл эмес, шарият болот. Айтып өткөнүбүздөй, абалкы эки жактын үстүнөн хукм чыгаруу мындан сырткары. Себеби, акыл алардын вакиъсине карап чырайлуу же куник экендигин жана инсан табиятына ылайык же тескери келишин аныктоого кудуреттүү. Бирок, сооб же жаза жагынан булар үчүнчү жакка тиешелүү болгондуктан, аларды аныктоого акылдын кудурети жетпейт. Мисалы, сиз чөгүп бараткан кишини куткаруу чырайлуу амал экени үстүнөн акылыңыз менен хукм чыгарууга кудуреттүүсүз. Бирок, чөгүп бараткан кишини куткаруу амалына сооб же жаза бар экени үстүнөн

(2) Сахиhi Бухарий: Китаби сулх 2999-ракам. Сахиhi Муслим: Китаби акзия 3242, 3243-ракамдар. Сунани Абу Дауд: Китаби сунна 3990-ракам. Сунани Ибн Маажa: Мукоддима 14-ракам. Муснади Ахмад: Муснади ансор 23975, 24298, 24840, 24955, 25124-ракамдар.

(3) Насаий, «Сунан», ыйман жана анын шарттары: 4928, ровийлери ишеничтүү. Абу Дауд, Мукоддима: 66. Ибн Маажa, Мукоддима: 66. Дарамий, рикок: 2624. Ахмад: 13349, 13402. Бухарий жана Муслим лафзинде: قَوْلَانِي نَفْسِي يَوْمَ لَا يَرُونَ أَحَدَكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَالِدِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ Бухарий, ыйман: 14. Муслим, ыйман: 62, 63.

акыл менен хукм чыгарууга мүмкүнчүлүгүңүз жок. Балким, муну – үчүнчү жакта изилденгендей – шарият белгилейт. Демек, амалдар жана нерселер үстүнөн сооб жана жаза жагынан хукм чыгарууга акыл эмес, шарият ээлик кылат.

ЭКИНЧИ ФАСЛ

Шариънин иктизо жана тахйир аркылуу пенделердин амалдарына тиешелүү хытабы жана бул хытабдын инсаний амалдардын хукмдарын баян кылышы

Бул сунуш хытабы (хитобут-таклийф) деп аталат

Иктизо жана тахйир – кайсы бир жактарына ылайык – амр түрүнө кирет; же араб тили услубдарына ылайык, амр мааниси түрүнө кирет. Амр Куран жана Суннат кысм-бөлүктөрүнүн бири болгондуктан, ал мавзуъну төртүнчү бабда кеңири баяндаймын. Ал эми, бул фаслда болсо, кээ бир амрлер жогоруда келген Шариънин хытабын түшүнүп алышыбыз үчүн зарыл болгондуктан, алар жөнүндө керегинче айтып өтмөкчүмүн.

1. Амрдин асл мааниси кандай?

Усул уламалары амрдин мааниси жөнүндө түрдүү рай билдиришти. Кээ бирлери амр важибдикти билдирет десе, кээ бирлери амр мандубдукту билдирет дейт. Кээ бирлери амр мубахтыкты түшүндүрөт дейт жана баары өз райларын далил менен исбаттоого урунду.

Акыйкатта болсо, амрдин мааниси лугаттан изделиши керек. Себеби, шарият амрге шаръий маани бербеди. Ошондуктан, анын мааниси лугатта келген маанисине чектелип калат. Яъни «أمر» сөзүнүн лугавий мааниси истиъла харфы менен башталуучу «طلب» талаб кылуу, буюруу деген маанини түшүндүрөт.

Ушуга ылайык, амрдин асл мааниси «талаб кылуу» болуп, анын жазм же жазм эместигин, же ыхтыярдуулугун карийналар белгилеп берет.

2. Инсан амалдарынын асл хукму эмне?

Инсан амалына карата болгон шарият хукмун билүү зарыл. Себеби, амалдардын өлчөөсү – мусулман кишинин назарында – Аллахтын амрлери жана кайтаруулары. Аллах Таала ар бир мусулманга бир ишти аткарышынан мурда ага назар таштап,

анын хукму шариятта кандай экендигин билип алышына буюрду. Себеби, кыяматта Аллах Субханаху мына ушул амалы жөнүндө андан сурайт:

﴿فَوَرِّكَ لَنَسَعَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٩٣﴾ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

– „Роббиңдин наамына ант болсун, албетте, алардын баарынан кылып өткөн иш-амалдары жөнүндө сурайбыз“. [15:92-93]

﴿وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا

عَلَيْكُمْ شُهودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ﴾

– „*(Эй Мухаммад), сен кандай иш кылсаң да жана Куръандан эмнени окусаң да, (эй инсандар), силер кандай иш кылсаңар да, ошол иштерге киришкен чагыңарда, албетте, Биз силердин үстүңөрдө күбө болобуз*“. [10:61]

Бул аятта Аллах Таала Өз пенделеринин амалдары үстүндө күбө болушу жөнүндө хабар берүүдө, Аллахтын күбө болушу – пенделеринин амалдары үстүндө эсеп кылуучу жана суроочу экендигин түшүндүрөт.

Расулуллах ﷺ да

﴿مَنْ أَحْلَثَ فِي أَمْرِنَا هَذَا لَيْسَ مِنْهُ فُجُورٌ﴾

«Ким биздин бул ишибиз (диниби)де андан болбогон нерсени пайда кылса, ал рад кылынат»⁴ деген хадисинде айткандай, амалдар Ислам хукмдарына ылайык болушу важибдигин баян кылды.

Сахаба رضي الله عنهمдар Расулуллах ﷺдан өз амалдары жөнүндө сурап, амалдарын аткаруудан мурда бул жөнүндөгү Аллахтын хукмун билип алат эле. Ибн Мубарак мындай риваят кылат: «Усман ибн Мазхун Пайгамбар алайхиссаламдын алдына келип: Өзүмдү ихтисо кылдырышыма (бычтырууга) уруксат бересизби? - деди. Расулуллах:

﴿لَيْسَ مِنَّا مَنْ خَصَصِيَ أَوْ اخْتَصَصِيَ وَإِنْ اخْتَصَصَاءَ أُمَّتِي الصِّيَامِ﴾

Ким бычса же бычтырса, ал бизден эмес. Умматымдын ихтисо кылышы – орозо тутушу, - деди. – Я Расулуллах, саяхат кылышыма уруксат бересизби? - деди. Расулуллах:

﴿سَيَاحَةُ أُمَّتِي الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾

⁽⁴⁾ 12-беттеги (2) көрсөткүчүнө карагыла.

Умматымдын саяхаты – Аллах жолунда жихад кылуу, - деди. – Я Расулуплах, рохибдик (кудайжөйлүк) кылышыма урухсат бересизби? - деди. Расулуплах:

«إِنَّ تَهْبَ أُمَّتِي الْجُلُوسُ فِي الْمَسَاجِدِ لَمَّا ظَالِمَاتٌ»

Умматымдын рохибдик кылышы – мечиттерде намазды күтүп отурушу, - деди.⁵

Хузайфа ибн Яман мындай риваят кылат: Адамдар Расулуплахтан жакшылык жөнүндө сурайт эле. Мен болсо жамандыкка туш келүүдөн коркконумдан, жамандык жөнүндө сурайт элем. Мен: Я Расулуплах, биз жахилиятта жамандык менен бирге элек. Кийин Ислам бизге жакшылыкты алып келди. Эми бул жакшылыктан кийин жамандык келеби? - дедим. Расулуплах "Ооба" деди. Мен: бул жамандыктан кийин жакшылык келеби? - дедим. Расулуплах:

«نَعْمَ وَفِيهِ دَخْنٌ»

Ооба, анда дахон бар, - деди. Дахон эмне? - дедим. Расулуплах:

«قَوْمٌ يَهْدُونَ بِغَيْرِ هَدْيِي تَعْرِفُ مِنْهُمْ وَتَنْكِرُ»

Менин жолумдан башка жолдон жүрө турган бир коум чыгат, силер алардын кээ бир иштерин жакшы (деп) билесинер, кээ бирлерин инкар кыласыңар, - деди. Я Расулуплах, бул жакшылыктан кийин жамандык келеби? - дедим. Расулуплах:

«نَعْمَ دُعَاءٌ عَلَىٰ أَبْوَابِ جَهَنَّمَ مَنْ أَجَابَهُمْ لِهَا قَذَفُوهُ فِيهَا»

Ооба, тозок эшиги алдында туруп чакыруучулар болот, ким аларга жооп кайтарса, аны тозокко ташташат, - деди. Я Расулуплах, аларды бизге сыфаттап бериңиз, - дедим. Расулуплах айтты:

«هُمْ مِنْ جِلْدَتِنَا، وَبِهِ كَلْحُونٌ بِالسَّنَةِ نَا»

«Алардын терилери биздин терибиздей болот жана биздин тилибизде сүйлөшөт». Эгер ушул жамандык мага жетсе, эмне кылышыма амр кыласыз? - дедим. Расулуплах:

«تَلَزِمُ جَمَاعَةَ الْمُسْلِمِينَ وَإِطَاعَتَهُمْ»

(5) Ибн Мубарак: 290-бет, 845-бет.

Мусулмандар жамаатын жана имамын лазым тут (яъни, алар менен бирге бол), - деди. Эгер алардын арасында имам да, жамаат да болбосочу? - дедим. Ошондо Расулуллах мындай деди:

فَدَاعَةٌ زِلْ تِلْ كُ الْفَقِّ كُهَا وَلَوْ أَنْ تَعْضَّ بِأَصْلِ شَجَرَةٍ حَتَّى يُمْرِكَكَ الْمَوْتُ وَأَنْتَ عَمَلِي ذَلِكَ»

«Мындай фиркалардын баарынан бөлүн, ал тургай, дарак тамырын тиштешиңерге туура келсе да, тээ өлгөнүңөргө чейин ушундай тургула».⁶

Ачык-айкын болуп жаткандай, пенделер амалдарынын асли шарый хукм менен чектелүү болуп, мусулман кишиге бир амалга кадам коюшунан мурда ал жөнүндө Шариънин хукму кандай экенин билип алышы фарз кылынды. Бул хукм же фарз, же мандуб, же харам, же макрух, же мубах болушу мүмкүн. Бул жөнүндө кийинчерээк баян кылабыз.

3. Нерсе хукмундагы асдик эмне?

Нерселер башка, амалдар башка. Нерселер – инсан өз амалдары аркылуу башкара турган маддалар. Амалдар болсо – инсан өзүнүн табигый талабдарын кандыруу үчүн аткара турган иштеги жана сөздөгү (фиълий ва коулий) тасарруфаттар. Адатта, мындай амалдар нерселерге байланыштуу болот.

Мисалы, жемек – нанга, алма, чочко эти жана башкаларга байланыштуу жеш амалын аткаруу. Ичмек – суу, бал, шарап жана башкаларга байланыштуу ичүү амалын аткаруу.

Нерселердин хукму болушу керек. Жогоруда айтканыбыздай, амалдардын да хукму болушу керек. Ал эми, нерселердин хукму туурасында келген нусустар амалдардын хукму туурасында келген нусустардан айырмаланат. Себеби, амалдарга тааллук (тиешелүү) шарый нусустарда амалдардагы асдик шарый хукмга байлануу экени баян кылынды жана шариятта амалдарга тааллук шарый хукмдар төмөндөгү беш хукмга чектелди: Важиб, харам, мандуб, макрух жана мубах. Кийинчерээк булардын баяны да келет.

Нерселерге келсек, аларга тиешелүү шарый нусустарды текшерген киши, шариятта нерселерге жалаң халал жана харам деген сыфат берилгенин, ал эми, важиб, макрух, мубах деген сыпаттар берилбегенин көрөт.

⁽⁶⁾ Абу Дауд: Фитан ва малахим 3706. Ахмад муснады: 22334, 22195.

﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا﴾

– „**Айткын:** «(эй мушириктер), эмнеликтен Аллах силер үчүн түшүргөн ырызкынын (айрымдарын) харам, (айрымдарын) халал кылып алдыңар“.

[10:59]

﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَلٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِتَفْتَرُوا عَلَى

اللَّهِ الْكَذِبَ ۚ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ﴾

– „**Аллах жөнүндө жалган жалаа ойлоп табуу үчүн** (яъни Аллах буюрбаган хукмдарды Аллахтыкы деш үчүн) **тилиңерге келген жалганды сүйлөп:** «Бул халал, бул харам» дей бербегиле! **Анткени, Аллахтын аброюна жалган жалаа жаскан адамдар эч кутулбайт“.**

[16:116]

﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ﴾

– „**Албетте, (Аллах) силерге өлүмтүктү харам кылды“.**[16:115]

﴿حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ﴾

– „(яхудийлерге) **бардык туяктууларды харам кылдык“.**[6:146]

﴿وَتُحْرِمُهُمُ الْخَبِيثَاتُ﴾

– „... **жана таза эмес нерселерди аларга харам кылат“.**[7:157]

﴿لِمَ تُحْرِمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ﴾

– „**Эмнеге Аллах сен үчүн халал кылган нерсени харам кылып аласың?!“.**

[66:1]

﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ ۖ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ﴾

– „**Айткын (эй Мухаммад):** «Аллах пенделери үчүн чыгарган зыйнат (кийимдерди) **жана таза ырызкыларды ким харам кылды?!“.**

[7:32]

﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلِيَ لِعَیْرِ اللَّهِ بِهِ﴾

– „**Силерге өлүмтүк, кан, чочконун эти, Аллахтан башканын жолунда союлган нерсе харам кылынды“.**

[5:3]

﴿أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾

– „(Эй инсандар), **Аллах асмандардагы жана жердеги бардык нерселерди силерге моюн сундуруп койгонун көрбөдүңөрбү?!“.**[31:20]

﴿كَذَلِكَ سَخَرَهَا لَكُمْ لِتُكْتَبُوا اللَّهُ عَلَىٰ مَا هَدَاكُمْ﴾

– „Аллах силерди туура жолго салганы себептүү Ал Затты улукташыңар үчүн (яъни, курмандыгыңарды союп жаткан чагыңарда Аллахтын ысымын эстешиңер үчүн) аларды силерге моюн сундуруп койду“. [22:37]

﴿يَتَأْتِيهَا النَّاسُ كُلُّوًا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا﴾

– „Эй инсандар, жердеги халал нерселерди жегиле“. [2:168]

﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَرَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ﴾

– „Аллах силерге жердеги нерселерди моюн сундуруп койгонун көрбөдүңөрбү“. [22:65]

Ушул нусустардан көрүнүп тургандай, Шариъ бардык нерсени мубах кылды, яъни, халал кылды. Мубах кылуунун мааниси “халал кылды” дегени, ал харамдын тескериси. Мына ушул жерде кээ бир нерселерди харам кылгандыгы – алар негизи мубах кылынган нерселердин арасынан истисна кылынды. Мындан нерселердин асли – харам кылынгандыгына далил келбеген болсо – мубах экендиги келип чыгат.

4. Инсан амалдарынын хукмдары кандай?

Жогоруда «амалдардын асли – шарият хукмдарына чектелүү» дедик. Инсан амалдарына карата алганда, Шариънин хытабынан иктизо жана тахйир түшүнүлөт. Яъни, талаб кылуу сыйгасынан иктизо (талаб), тахйир (ыхтыяр берүү) же амр кылуу жана амр кылууга маанилеш сөз түшүнүлөт.

Бул талабдын түрүн карийна белгилейт жана бул карийна ушул нусустун өзүндө келиши мүмкүн, же башка нусуста келиши мүмкүн. Шариънин инсан амалдарынын хукмдарын баян кылуучу хытабдары окулса, бул хукмдар беш түрдүү экени маалым болот:

1. Фарз же важиб

Фарз – шарыйй нусуста амр сыйгасында же амрге маанилеш фиъл сыйгасында, же болбосо «فَعَلْ» кыл» деген вазндагы фиълдин келиши. Бул талабдан амалды аткаруу керектигин түшүнөбүз жана кийин бул талаб жазм-катыйй экенин түшүндүрө турган карийнаны издейбиз. Талаб фиъли

менен анын жазм экендигин түшүндүрүүчү карийна келген болсо, бул фиълдин хукму важиб (фарз) экендиги айкын болот.

Мисал үчүн, Аллах Таала айтат:

﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ﴾

– „Аллахка жана акырет күнүнө ишенбей турган, Аллах жана Анын росулу харам деген нерсени харам деп билбей турган кимселерге каршы согуш кылгыла“ [9:29]

Аллах бул аятта «قَاتِلُوا» согуш кылгыла» деп амр кылып жатат. Бул амр мына бул аятта келген карийна менен жазм талаб болуп жатат:

﴿إِلَّا تَنْفِرُوا يُعَذِّبَكُمُ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

– „Эгер (жихадга) чыкпасаңар, (Аллах) силерди ачуу азаб менен азаптайт“ [9:39]

Бул амр аткарууга болгон жазм талабды түшүндүрүп жатат жана натыйжада жихад кылуу фарз, яъни, важиб болууда.

Дагы бир мисал, Аллах Таала айтат:

﴿إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا﴾

– „Албетте, намаз муминдерге (убактысы) дайындалган парз болду“ [4:103]

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾

– „Жана намазды толук тикелегиле“ [24:56]

Бул эки аят талабды түшүндүрүп жатат. Биринчи аят «كِتَابًا مَّوْقُوتًا» убагы белгиленген» деп, амр маанисиндеги сыйга менен түшүндүрүп жаткан болсо, кийинки аят «وَأَقِيمُوا» жана тикелегиле» деп амр сыйгасы менен түшүндүрүп жатат. Намазга болгон талабды түшүндүрүүчү мындан башка аяттар да бар. Ушул амрдин жазм экендигин мына бул аяттагы карийна да түшүндүрөт:

﴿مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ ﴿١﴾ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ﴾

– „Силерди эмне сакорго (тозокко) киргизди (дешкенде), алар: Биз намаз окуучулардан болбодук, - дешет“.

[74:42-43]

Мындан башка аяттарда да нусуста зикр кылынбаган жазмды түшүндүрүүчү карийналар келди.

Мындан, бул амр аткаруунун жазм экендигин, яъни, намаздын фарздыгын түшүндүрүп жатканы түшүнүлөт.

2. Мандуб

Мандуб – шарый нусуста кылууга болгон талаб түшүндүрүлүп жаткан болуп, бул талабдын жазм эместигине таржих (өйдө көрүү) менен түшүндүрүлүп жаткан карийнанын келиши. Мында жазм болбогон бул талаб мандуб болот.

Мисал үчүн, Расуллалах ﷺ мына бул хадисте жамаат болуп намаз окууга амр кылып жатат.

صَلَاةُ الْجَمَاعَةِ تَفْضِلُ عَلَيَّ صَلَاةِ الْفَرْدِ بِسَبْعِ وَعِشْرِينَ نَوْحَةً

«Жамаат болуп намаз окуу жеке окулган намаздан жыйырма жети даража афзел».⁷

Бул хадистеги талаб, мейли, амр сыйгасында келип жаткан болсо да, бирок, (бул жөнүндө төртүнчү бабда баян кылабыз) бул талабдын жазм эместигине карийна бар. Бул карийнага Расуллалах ﷺдын жеке абалда намаз окуп жаткан бир топ адамдарды көрүп, сукут кылганы далил. Жамаат болуп намаз окуу Аллахка курбатты (жакын болууну) пайда кылуу болот жана мына ушундан улам ал мандуб болуп калат.

3. Харам же махзур

Харам – шарый нусуста таштоого болгон бир талаб келип, бул талаб «لَا تَفْعَلْ» кылба» деген вазнда, же сөздөн амрди түшүндүрүүчү сыйгада келиши жана кийин кылбоого болгон мына ушул талаб жазм экенин түшүндүрүп жаткан карийнанын келиши. Мына ошондо кылбоого болгон ушул жазм талаб – харам болот.

Мисалы, Аллах Таала айтат:

﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزَّوْجَ إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

– „Зинага жакындашпагыла! Себеби, (бул) фахшиш – эң жаман жол“.

[17:32]

(7) Бухарий: Азан 609, 610. Муслим: Солат 199. Насайи: Имамат 828. Ибн Мааж: Масаждид 781. Муснади Ахмад: 5080, 5518, 5651. Мувааттои Малик: Нидаун лиссолат 264.

Бул аят «*لَا تَقْرُبُوا*» жакындашпагыла» деген далил менен жана «*فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ فَاِحْتَسَنَ وَسَاءَ سَمِيًّا*» (бул) фахиш – эң жаман жол» деген карийна менен кылбоого болгон катуу талабды түшүндүрүп жатат жана муну менен зинанын хукму харам болот.

4. Макрух

﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ فَاِحْتَسَنَ وَسَاءَ سَمِيًّا﴾

«Ким мал-дөөлөттүү болуп туруп, үйлөнбөгөн болсо, ал бизден эмес».⁸

Расулуллах ﷺ бул хадисинде мал-дөөлөттүү кишини үйлөнбөөдөн кайтарып жатат. Ал эми, бул кайтаруу жазм кайтаруу эмес. Жазм кайтаруу эместигине Расулуллахтын башка үйлөнбөгөн мал-дөөлөттүү кишилерди билип туруп, аларга унчукпаганы далалат кылып жатат. Мына ушундай мал-дөөлөттүү кишинин үйлөнбөшү макрух болуп чыгат.

5. Мубах

Аллах Таала айтат:

﴿وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا﴾

– „*Ихрамдан чыгып) халал болгон соң, аң уулай бергиле*“. [5:2]

Бул аятта Аллах ихрамдан чыккандан кийин аң уулоого буйруп жатат. Ал эми, бул амр ихрамдан чыгылгандан кийин аң уулоо фарз же мандуб экенине далалат кылбай, балким, башка бир карийна аркылуу мубах экендигине далалат кылат. Бул карийна мындай, Аллах Таала ихрамдан чыгылган соң аң уулоого буюруп жаткан болсо, мурдагы аятта ихрам кийген убакта аң уулоодон кайтарган эле:

﴿غَيْرِ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ﴾

– „*Ихрамда экениңерде аңчылык кылууну халал дешиңер туура эмес*“. [5:1]

Мына ушундан ихрамдан чыккандан кийин ууга чыгуу мубах болуп калат. Яъни, ууга чыгуу ихрамдан мурдагы асл абалына кайтат.

Дагы бир мисал, Аллах Таала айтат:

⁽⁸⁾ Байхакий: 4\78, саны 13233. «Муъжами кабир»: 22\366, саны 920. «Муъжами авсат»: 1\538, саны 993.

﴿فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا﴾

– „Эми качан намаз аткарылып бүткөндө таркалгыла“. [62:10]

Бул жерде таркалуу хукму мубах. Себеби, Аллах бул жерде жума намазынан кийин таркалууга буюрган болсо, мурдагы аятта жума убагында таркалуудан кайтарганга карийна бар:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ
وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾

– „Эй муминдер, качан Жума күнүндөгү намазга чакырылса (азан айтылса), дароо Аллахты зикр кылууга баргыла жана соода-багыйды токтоткула!“. [62:9]

Муну менен жума намазынан кийин таркалуу мубах болот. Себеби, таркалуу амалы намаздан мурдагы, яъни, кайтаруудан мурдагы асл абалына кайтты.

Талаб кылуунун түрүн баян кылуучу карийна эмне өзү?

Каринанын лугавий мааниси «бир нерсени бир нерсеге жакындаштырды, яъни, салыштырып көрдү» дегени.

Бул жерде салыштырып көрүлгөндө талабдын түрүн аныктоочу жана талабдын маанисин белгилөөчү нерсе.

Инсан амалынын шарый хукмун белгилөө үчүн төмөндөгү эки жол карманылат:

1. Амалды кылуу же кылбоого болгон талабды зикр кылган далил изделет;

2. Мурдагы далилге салыштырып көрүлгөндө талабдын түрүн аныктай турган жана анын маанисин белгилеп бере турган карийна изделет.

Карийна үч түрдүү болот.

Биринчи, жазмды түшүндүрүүчү карийна:

Бул карийна фарз менен харамды аныктоодо, яъни, амалды аткарууга болгон жазм талабды жана амалды аткарбоого болгон жазм талабды аныктоодо колдонулат.

а) Карийнада бул дуняда же ахиретте жаза бар экени баяндалган болот, же болбосо, ушундай маани сөз же амал аркылуу баян кылынган болот:

﴿مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ ﴿٦٠﴾ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنْ الْمُصَلِّينَ﴾

– „Силерди эмне сакорго (тозокко) киргизди (дешкенде), алар: «Биз намаз окуучулардан болбодук», дешет“. [74:42-43]

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِّنَ اللَّهِ﴾

– „Ууру эркекти да, ууру аялды да кылмыштарына жеза болсун үчүн, Аллах тарабынан азаб болсун үчүн колдорун кескиле!“ [5:38]

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا
وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا﴾

– „Жетимдердин малдарын зулумдук менен жей турган кишилер, эч шек-күмөнсүз, кара курсагына жалын-от жеген болушат, алар албетте тозокко киришет!“ [4:10]

б) Карийнада узр (үзүр) себептүү урухсат, же каза, же кечирүүдөн сырткаркы амалды үзгүлтүксүз аткаруу лазымдыгы сөз же амал аркылуу баян кылынган болот:

﴿يَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ
لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٨٣﴾ أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ ۚ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ
مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾

– „Эй муминдер, силерден мурунку өткөндөргө фарз кылынган сыяктуу, силерге да таква болушуңар үчүн саналуу күндөрдө орозо кармоо фарз кылынды. Эми силерден кимдир-бирөө ооруп калса же сапарда болсо, анда (орозо кармай албаган күндөрүнүн) санагын башка күндөрдө кармайт“ [2:183-184]

﴿يَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى
الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ﴾

– „Эй муминдер, намазга турганыңарда жүзүңөрдү жана колуңарды чыканактарына чейин жуугула, башыңарга масх тарткыла жана буттарыңарды кызыл ашыктарына чейин жуугула!“ [5:6]

﴿مَنْ نَامَ عَن صَلَاةٍ أَوْ نَسِيَهَا فَلَيْ صِلَتِهَا إِذَا ذَكَرَهَا﴾

«**Ким намазга уктап калса же аны унутуп койсо, бул намазды эстеген убакта окусун**».⁹

Аял кишиге хайыз көргөн убагында намаз окубоосуна урухсат берилиши. Бул Фатима бинти Жахштын Расуллалах ﷺдын мындай дегенин риваят кылган хадисте келди:

«**دَعِيَ الصَّلَاةَ أَيَّامَ أَقْرَائِكَ**»

«**Айыз көргөн күнүңөрдө намаз окубагыла**».¹⁰

в) Карийнада – катуу ылазым тутуу жана кыйынчылык болсо да башка амалга өтпөө – зарыл экени баян кылынган болот:

«**كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهُ لَكُمْ**»

– „**Силерге жакпаса да, согуш фарз кылынды**“.

[2:216]

Расуллалах ﷺдын мамлекет тикелөө үчүн нусрат талаб кылуу жолун катуу ылазым тутуулары жана бул жолдо жолуккан кыйынчылыктарга карабастан башка жолдорго өтпөгөнү – мамлекет тикелөө үчүн нусрат талаб кылуу фарздардын фарзы экенине далалат кылат!

Ибн Хишам өзүнүн сийратында мындай риваят кылат:

Ибн Исхак айтты: Абу Талиб дунядан кайткандан кийин курайштык мушриктер Расуллалах ﷺга абасы Абу Толиб тирүүлүгүндө көрсөтпөгөн азарларды көрсөтүштү. Ошондо Расуллалах Тоифке барып, Сакыйф уруусунан нусрат жана өз коумунан коргошун сурады о.э. Аллахтан алып келген нерсени кабыл алышынан үмүттөндү. Алардын алдына Расуллалах жалгыз өзү барды. Алар буга ыраазы болушпады жана алар кулдарын, ахмактарын Расуллалахты хакараттоого буюрушту.

Ибн Исхак айтты: Бизге Ибн Шихаб Захрий айткан: “Расуллалах ﷺ Кинда уруусуна барды. Уруу башчынын аты Фулайх эле. Расуллалах аларды Аллах ﷻга даъват кылып, өзүн коргоону сунуш кылды эле, алар баш тартышты”.

(9) Бухарий: Мавакиту солат 562. Муслим: Масажд 1097. Абу Дауд: Солат 374. Термизий: Солат 162. Насайи: Мавакит 610. Ибн Мажа: 690. Муснади Ахмад: 11534. Дарамий: 1201.

(10) Муснади Ахмад: 24500. Дарамий: Тохарот 791, ракам 182. Анда **دَعِيَ الصَّلَاةَ أَيَّامَ أَقْرَائِكَ** ва **دَعِيَ الصَّلَاةَ أَيَّامَ أَقْرَائِكَ** деген сөздөр менен келген.

Ибн Исхак айтты: Досторубуздун бири мага Абдуллах ибн Маликтен ушундай икая кылды: “Расуллаллах ﷺ Бани Ханифа уруусуна барып, аларды Аллахка даъват кылып, алардан өзүн коргоолорун сунуш кылды. Бүткүл арабдар арасында Расуллаллахка Бани Ханифа уруусундай жаман жосунда жооб кылганы болбоду”.

Ибн Исхак мындай деди: Мага Захрий икая кылып берген эле: “Расуллаллах ﷺ Амир ибн Соъсоъ уруусуна барды. Аларды Исламга даъват кылып, өзүн коргоолорун сунуш кылды. Алардын ичинде Байхара ибн Фаррос аттуу бир киши бар эле, ал өзүнө өзү: Аллахка ант болсун, мен бул кишини Курайштан тартып алганымда кана эле, бу киши менен бүткүл арабдарды жеп жиберет элем, - деди. Ал: Сунуш кылган ишиң үчүн биз сага байъат кылсак, кийин Аллах каршылаштарың үстүнөн сени жеңишке жеткирсе, сенден кийин иш бизге калабы?! - деди. Расуллаллах: Бул иш Аллахтын иши, аны кай жерге кааласа, ошол жерге коёт, - деди. Ошондо Байхара: Арабдарга өзүңдүн ордуңа бизди беттештирип коюп, андан соң Аллах сени жеңдирсе, иш бизден башкасына өтүп кетет экен да, мындай иш бизге керек эмес, - деди жана алар баш тартышты.

Расуллаллах ﷺ Бани Шайбан уруусунан да нусрат сурады. Расуллаллахтын сунуштарын алар – белгилүү бир этибарлуу иштери себептүү Расуллаллах менен бирге фарстарга каршы согушпоо шарты менен – кабыл алыша турган болушту. Ал эми, Расуллаллах аларга талаб кылынып жаткан нерсе Исламга жардам берүү жана аны бардык инсандарга жеткирүү экенин айтканда, алар мындан баш тартышты.

Расуллаллах ﷺ уруулардан нусрат суроону токтотподо жана бул жолдо болуп өткөн ар кандай жаман раддияларга карабастан, а түгүл кээ бирөөлөр тарабынан мубарек денесине жеткен катуу азарларга карабастан, эч кандай жолго алмаштырбады. Ансарлар ал кишинин байъатын кабыл алуулары аркылуу Аллах нусрат бергенге чейин, ушул жолдо калды. Биринчи Акаба байъаты, экинчи байъат... Мединага хижрат кылып, мамлекет тикелегенге чейин ушул жолдо жүрдү.

Расуллаллахтын

لَوْلَا أَنَّا شَقْنَا لِمَى أُمَّيْنِي مَرْتَمَهُم بِاللَّيْسَةِ وَالْكَافِرِ كُلِّ صَلَاةٍ

«Эгер Умматыма кыйынчылык туудуруп койбогонумда эле, аларга ар намаз алдынан мисвак иштетүүнү буюрган болор элем» - деген сөзү.¹¹

Бул хадистин далил болуу жагы мындайча, эгер Расуллалах мусулмандарга машакат эсептелген ар намаз алдынан мисвак иштетүүгө амр кылганда, бул иш фарзга айланып калып, баары муну бекем кармашкан болор эле. Ошондуктан, Расуллалах аларга машакат туулуп калышынан коркуп, ар намаз алдынан буга амр кылбады. Яъни, Расуллалах ﷺ амал кылууда кыйынчылык көрүнүп турган бир ишке амр кылса, бул иш фарз болуп калат.

г) Карийнада хукму важиб болгон, же мавзуюсу фарз болуп эсептелген, же мазмуну Исламды коргоо болуп саналган бир иштин баян кылынышы:

«خُذُوا عَنِّي مَدَاسِكُمْ»

«Ажы ибадаттарыңарды менден үйрөнүлө».¹²

«صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمْ حَوِيلِي صَلِّي»

«Менин кандай намаз окушумду көргөнүңөрдөй намаз окугула».¹³

﴿وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْعُرْفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ﴾

– „Араңарда жакшылыкка (Исламга) даъват кыла турган, маъруфка буюра турган жана мункар иштерден кайтара турган бир жамаат болсун“.

[3:104]

«رُوا أَبْنَاءَكُمْ صَلَاةَ لِسَبْعِ، وَاضْرِبْهُمْ عَلَيْهَا لِعَشْرِ، وَفَقُّوْا بَيْنَهُمْ فِي الْمَضَاجِعِ»

«Перзенттеринерди жети жашында намазга буюргула. Он жашында намаз окушпаса ургула жана алардын жата турган жайларын бөлүп койгула».¹⁴

д) Карийнада бир амрди аткаруу жана аны аткарууда бир нече чектелген хукмдар ичинен тандап алуу баян кылынган болушу:

⁽¹¹⁾ Бухарий: Жума 838, Таманний 6699. Муслим: Тохарот 370. Абу Дауд: Тохарот 43. Насай: Тохарот 7. Ибн Мааж: Тохарот 283. Муснади Ахмад: 573, 921, 7037. Мувааттои Малик: Тохарот 132. Дарамий: Солат 1447.

⁽¹²⁾ Муслим: Хаж 2286. Насай: Хаж 3012. Абу Дауд: Насик 1680. Муснади Ахмад: 13899, 14091.

⁽¹³⁾ Бухарий: Азан 595, 5549. Муслим: 1297. Дарамий: Солат 1225. Ахмад: 7\53. Байхакий: 2\354.

⁽¹⁴⁾ Абу Дауд: Солат 418. Муснади Ахмад: 6402, 6467.

﴿وَإِذَا حُيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا﴾

– „*Качан силерге салам берилсе, силер андан жакшыраак кылып алик алгыла. Же (эч болбосо) ошол саламдын өзүн кайтаргыла*“.

[4:86]

﴿فَكَفَّرْتَهُمْ إِطْعَامَ عَشْرَةِ مَسْكِينٍ مِّنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ

تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾

– „*Анан анын каффараты өз үй-бүлөңөрдү бага турган орточо тамактардан он мускинге тамак берүү жана аларга кийим-кечесин кылып берүү же бир кулду азат кылуу*“.

[5:89]

е) Карийнада эгер фарз болбогондо, аны кылууга тыюу салынган бир амалды кайра кылуунун баян кылынышы. Себеби, эгер намаздын бир рукуну (мисалы, рукуъсу) атайын ашыкча кылынса, намаз батыл болот. Эгер эки жолу кылынган рукуъ важиб болбогондо, ага тыюу салынган же намазды батыл кылган болот эле. Мисалы, Расуллалах ﷺдын бул рукуъну эки жолу кылышы анын важибдигине далалат кылат. Бухарий риваят кылган хадисте Аиша رضي الله عنها хусуф намазын сыфаттап, мындай деди: «Расуллалах ﷺдын заманында күн тутулду (хусуф). Ошондо Расуллалах ﷺ намаз баштады жана кыямда өтө узакка турду. Кийин рукуъга барып, өтө узак рукуъ кылды. Кийин рукуъдан кайтты жана кыямда өтө узакка турду, биринчисинде мындай турбаган эле. Кийин дагы рукуъ кылды жана рукуъда ушундай узакка турду дейсиң, биринчисинде мынчалык узак турбаган эле. Кийин сажда кылды...».

ж) Карийнада бир сөз зикр кылынып, бул сөз бир нусустун өзүндө фарз-важибдикке же харамдыкка далалат кылышы. Мисал үчүн:

﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ ... فَرِيضَةٌ مِّنَ اللَّهِ﴾

– „*Аллах перзенттериңерге (тиешелүү мурас) жөнүндө, бир уул үчүн эки кыздын үлүшүнө тең мурас берүүнү буйрук кылат ... Аллах тарабынан катый фарз кылып коюлду*“.

[4:11]

﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ﴾

– „Силер үчүн энелериңер (аларга үйлөнүшүңөр) харам кылды“.
[4:23]

﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ﴾

– „Ал силерге майит-өлүмтүктү харам кылды“.
[2:173]

« لَا يَحِلُّ لَأَمْرَأَةٍ تُوْفِنَ بِلِلَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ تَسَافِرَ مَسِيرَةَ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ إِلَّا وَهِيَ مَعَهَا مُحْرَمٌ »

«Аллах жана Расулуна ыйман келтирген аял махрамысыз бир күн жана бир түндүк жолго сафар кылышы халал эмес».¹⁵

з) Карийнада амалдын жазм кайтарууну түшүндүрө турган сыфат менен сыпатталышы. Мисалы, Аллахтын кааргазабын жана жек көрүүсүн козгой турган амал деп, фахш сыяктуу куник сөз менен аталган амал деп, шайтандын амалы деп, ыймандан же Исламдан чыгаруучу амал деп сыфатталышы сыяктуу:

﴿إِنَّهُ كَانَ فَنِيحَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

– „Албетте, бул фахиш жана жийиркеничтүү жаман адат“.
[4:22]

﴿كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾

– „Силердин өзүңөр кылбай турган ишти (кылабыз деп) айтууңар Аллах алдында өтө жаман көрүлгөн (иш)“.
[61:3]

﴿وَلَيْكِن مِّنْ شَرَحٍ بِالْكَفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِّنَ اللَّهِ﴾

– „А бирок, кимдин көңүлү куфр менен (яъни динден чыгып, кафир болуу менен) ачыла турган болсо, демек, андай адамдарга Аллах тарабынан газаб бар“.
[16:106]

﴿إِنَّمَا الْحُمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَمُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ﴾

– „Эй муминдер, арак (мас кыла турган ичкилик ичүү), кумар (ойноо), буттар (аларга сыйынуу) жана таякчалар (яъни, таякчалар менен бал ачуу) шайтандын амалынан болгон иштер, демек, (тозоктон) кутулушуңар үчүн алардын ар биринен ыраак болгула“.
[5:90]

⁽¹⁵⁾ Бухарий: Жума 1026. Муслим: Хаж 2383. Абу Дауд: Манасик 1465. Муснади Ахмад 11200.

﴿لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ﴾

– „Муминдер муминдерди коюп, кафирлерди дос тутушпасын! Ким ошондой кылса, анда ал Аллах тарабынан эч нерсе эмес (яъни, Аллахка чоочун)“.

[3:28]

« أَيُّهَا أَهْلُ عَرَبِ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ دِينًا وَمِمَّا يُغْنِيكُمْ عَنْهُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ »

«Кайсыл бир үй ээлери алардын арасында ачка киши болгон абалда түндү өткөрүшсө, алар Аллахтын зиммасынан айрылышат».¹⁶

и) Каринада эгер талаб ыйманга же ыйман менен тең нерсеге салыштырылса (карийна кылынса), мисалы:

﴿... مَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ﴾

– „...Ким Аллахты жана ахирет күнүн үмүт кылса“.

[33:21]

деген аят менен, бул карийна талабдын важибдигин түшүндүрөт:

﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ﴾

– „(Эй муминдер), силер үчүн — Аллах жана ахирет күнүнөн үмүткөр болгон кишилер үчүн – Аллахтын расулунда көркөм өрнөк бар“.

[33:21]

﴿فَإِنْ تَنَزَّعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾

﴿ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾

– „Эгер кандайдыр бир нерсе жөнүндө талашып калсаңар – эгер чынында эле Аллахка жана ахирет күнүнө ишенсеңер – ал нерсени Аллахка жана расулуна кайтаргыла“.

[4:59]

﴿وَإِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاصُوا﴾

﴿بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ۗ ذَلِكَ يُعَظُّ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾

– „Качан аялдарыңарды талак кылсаңар жана алардын идда мөөнөттөрү калса, анда (эй ата-энелер), алар өз ара жакшылык

⁽¹⁶⁾ Муснади Ахмад: 3\33 анын санады сахих. Мустадрак: 2\14. Муснади Абу Яъла: 10\115.

менен келишишкен болсо, эрлерине кайра никелешүүдөн тоспогула! Бул хукмдардан силердин араңардагы Аллахка жана Ахирет күнүнө ишене турган заттар насыят алышат“. [2:232]

й) Талаб менен салыштырылып жаткан болсо, мубах ташталат:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ۚ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

– „Эй муминдер, качан Жума күнүндөгү намазга чакырылса (азан айтылса), дароо Аллахты зикр кылууга баргыла жана соода-багды токтоткула!“ [62:9]

к) Чын көңүлдөн кылууга же садака кылууга амр кылынып, мындан мурда ушул мавзуьнун аслине амр кылынган болсо, мына ушул аслга болгон талаб катый талаб экендигине карийна болот:

﴿وَإِنْ كَانَتْ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ ۚ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ﴾

– „Эгер (карыздар) начар-кембагал болсо, байыганга чейин күткүлө! Эгер билсеңер (берген карызыңарды) садака кылып жиберишиңер өзүңөр үчүн жаакшыраак“ [2:280]

Бул жерде карыз берген кишиге карыздардын карызын бүтүндөй же бир бөлүгүнөн кечүү аркылуу садака кылууга амр кылынып жатат. Мындан мурда карызын төлөөгө мөөнөт берүүгө амр кылынган эле. Эми, карыздар начар-таң абалда болсо, ага мөөнөт берүү фарз болуп калат.

к) Карийна «важиб эмне менен ишке ашса, ошол нерсе да важиб» деген коиданы өз ичине алган болушу. Яъни, бир важиб амал болсо, аны өтөө башка бир амалга байланыштуу болсо, ошол башка амалды өтөө да важибге айланып калат. Ал эми, мындай абалда мына ушул башка амал да асли биринчи важиб амалдын бир бөлүгү болушу шарт. Мисалы, намаздын рукндары намаздын бир бөлүгү болгону сыяктуу. Ал эми, амал андан сырткарыда болсо, мисалы, даарат сыяктуу, анда бул амалдын важибдигине башка далил керек болот, себеби, даарат намаздын бир бөлүгү эмес, анын шарты.

Экинчи: Жазмды түшүндүрбөй турган карийна

Бул карийна мандуб менен макрухту белгилөөдө, яъни, амалды аткарууга жазм болбогон талаб менен амалды аткарбоого жазм болбогон талабды аныктоодо колдонулат.

а) Карийнада амалды кылууга же кылбоого болгон талаб бар болуп, ал таржихке далалат кылат жана «Биринчи: жазмды түшүндүрүүчү карийна» деген мавзуьдан өзүнчө келет:

«تَبَسُّكَ فِي وَجْهِ أَخِيكَ صَلَاقَةٌ»

«Боордошуңар жүзүнө жылмаюу менен карашыңар да бир садака».¹⁷

«إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّطَافَةَ»

«Аллах аруу, аруулукту сүйөт».¹⁸

لِلْمُهَلِّمِ عَلَى الْمُسْلِمِ سِتٌّ بِالْمَعْرُوفِ: يَسْلُطُ عَلَيْهِ إِذَا لَقِيَ وَيُجِيبُهُ إِذَا دَعَا وَيَسْتَمِتُ لَهُ إِذَا عَطَسَ وَهُوَ إِذَا مَرَضَ وَيَتَّبِعُ جِهَةَ مَرَاتِهِ إِذَا مَاتَ، وَيُجِيبُهُ لِمَا يُجِيبُ لِنَفْسِهِ

«Мусулмандын мусулман үстүндө алты жакшылыгы бар: Жолукса салам бериши, чакырса жооп бериши, чүчкүрсө ага «ярхамукаллах» деши, ооруса барып абалынан хабар алышы, дунядан кайтса жаназасында катышышы, өзү жакшы көргөн нерсесин ага ыраа көрүшү».¹⁹

Укба ибн Амр мындай риваят кылат:

«نَهَى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ عَنْ كَسْبِ الْحِجَامَةِ»

«Расуллалах ﷺ хижаманы (кан алууну) кесиб кылып алуудан кайтарды».²⁰

Бир нече кишилер Расуллалах ﷺдын алдына келишкенде, алардан сарымсактын жыты сезилип калды жана мындай деди:

«أَلَمْ أَكُنْ قَدْ نَهَيْتُكُمْ عَنْ أَكْلِ هَذِهِ الشَّجَرَةِ الْمَلَأَتْكُمْ تَتَأَذَى مِمَّا يَتَأَذَى مِنْهُ الْإِنْسَانُ»

(17) Термизий: «Бирру ва сила»: 1879.

(18) Термизий: Адаб 2723, ал бул хадисти гариб деген. Абу Яъла 2\12.

(19) Термизий: 2737, ал бул хадисти сахих деди. Ибн Мааж: Жанаиз 1424. Муснади Ахмад: 513. Ибн Хиббан: 1\477.

(20) Муслим: Мусакот 2931. Насайим: Сайд 4220, 4594. Ибн Мааж: Тижарат 2156. Муснади Ахмад 7635, 8039.

«Мен силерди бул өсүмдүктү жештен кайтарбаган белем. Албетте, инсан азарлана турган нерседен периштелер да азарланышат».²¹

б) Карийнада кылбоого болгон талаб такрир (карор) кылуу же сукут кылуу менен бирге келиши:

Расуллалах ﷺдын харам нерсе (мусаллас) менен дарылануудан кайтарганы жөнүндөгү хадиси менен бир коумга дарылануу үчүн төөнүн сүтү жана сийдигин ичүүгө урухсат бергени туурасындагы хадистери:

إِنَّ ذَٰلِكَ لَيْسَ بِشِفَاءٍ وَلَكِنَّهُ دَاءٌ»

«Бул (мусаллас) шыфаа эмес, дарт».²² Хадистердин экинчиси Анастан риваят кылынат: Бир топ адамдарга Мадина абасы жакпай калды. Ошондо аларга:

« فَأَمُّهُمُ الْمِيٌّ ﷺ أَنْ يَلْحَقُوا بِرَاعِيهِ ﷺ بِلِ فِي شَرْبِ رِوَا مِنْ أَلْبِ مَاتَهَا وَأَبْوَاهَا مَا »

«Набий ﷺ аларды бадачыга, яъни, төөлөргө барып, төөлөрдүн сүтү жана сийдигинен ичүүгө буюрду».²³ Акыйкатта болсо, сийдик нажасат жана харам. Биринчи хадисте харам нерсе менен дарылануудан кайтарды, экинчи хадисте болсо харам нерсе (төө сийдиги) менен дарыланууну карор кылды. Демек, бир нерсеге карор кылып, кайра андан кайтарды. Ал эми мындан, арам нерсе менен дарылануу макрух экени түшүнүлөт.

в) Карийнада Аллах Азза ва Жаллага жакын болуу (курбат) бар болуп, анын «авла» (أَوْلا) деген мавзуьдан башка болушу:

« مَا مِنْ مُسْلِمٍ يُقْرِضُ مُسْلِمًا قَرْضًا قَرِينٍ إِلَّا كَانَ كَصَلْفَةِهَا مَوْءَةً »

«Мусулмандын мусулманга эки жолу карыз бериши бир жолу садака кылганга барабар».²⁴

(²¹)Ибн Мааж: Атьима 3356. Абу Дауд: 3423. Насай: 3423. Ибн Хиббан: 1646.

(²²) Ибн Мааж: 3500. Ал кылган риваятта мындай келет: Алкама Торик ибн Сувайддан риваят кылат: Торик Расуллалах ﷺга мындай деди: Жерлерибизде жүзүмдөр өсөт, аны ачытып ичсек болобу? Расуллалах “жок” деди. Кайра сурадым: Оорулууга ичирсекчи? Расуллалах айтты: Шек-күмөнсүз, бул шыфаа эмес, дарт.

(²³) Бухарий: 1430, 5362. Ибн Мааж: 3503.

(²⁴) Ибн Мааж: 3828. Ахмад: 4\257, 217.

« مَا تَصَدَّقَ أَحَدٌ بِصَلَاةٍ مِنْ طِيٍّ وَلَا يَجِبَ لُ اللَّهِ إِلَّا الطَّيِّبُ أَبْ أَخَذَهَا الرَّحْمَانُ بِهِ حِينَهُ
وَأِنْ كَانَتْ تَمْرَةً فَتَرَهُ وَكَهَيْبَ الرَّحْمَانِ حَتَّى تَكُونَ أَكْظَمَ مِنَ الْجَبَلِ، وَيَرِيهِ بَيْتَهُ كَمَا يَرِي
أَحَدَكُمْ فَلَوْهُ أَوْ فَصِيلَهُ»

«Кимдир бирөө чын көңүлдөн садака кылса – Аллах жалаң гана чын көңүлдөн кылынган садаканы кабыл алат – Аллах анын садакасын оң колуна алат. Эгер бул садака бир даана курма болсо, тоодон да чоң болгонго чейин ал Рахмандын колунда багылат. Рахман аны бирөө өз козусун же жаш баласын өстүргөндөй өстүрөт».²⁵

«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يَأْمُرُ بِصِيَامِ أَمِّ الْبَيْضِ ثَلَاثَ عَشْرَ وَأَرْبَعَةَ عَشْرَ وَخَمْسَ عَشْرَ
وَيَقُولُ: هُوَ كَصَوْمِ الدَّهْرِ أَوْ كَهَيْبَةِ صَوْمِ الدَّهْرِ»

«Расуллаллах ﷺ (айдын) он үчүнчү, он төртүнчү жана он бешинчи күндөрү бийз орозосун тутууга буюрду жана: “Бул орозо бир өмүр же бир өмүр аралыгында орозо кармоо сыяктуу”, - деди».²⁶

Расуллаллах ﷺ:

إِنَّ الدُّعَاءَ هُوَ الْعِبَادَةُ

«Албетте, дуба – бул ибадат» деди.²⁷

Үчүнчү: Бирдейликти түшүндүрүүчү карийна. Бул карийна амал кылууну талаб кылуу менен амал кылбоону талаб кылуу бирдей экенин, яъни, мубах экенин түшүндүрөт:

а) Бул карийнада Расуллаллах кайсы бир амалды кээде кылып, кээде кылбаганынын баяны бар:

Табароний Авсатта мындай риваят кылат: Ибн Аббас менен Хасан ибн Али бирге отурушканда, алардын алдынан бир жаназа өтүп калды. Ошондо алардын бири ордунан туруп, экинчиси турбады. Ордунан турган ордунан турбаганга: Расуллаллах (жаназа өтүп жатканда) ордунан турбаган беле? - деди. Ал: Ооба, (кээде) турат эле, (кээде) отура берет эле, -

(25) Муслим: 1014. Термизий: 661. Насайи: 2525. Ибн Маажжа: 1825. Муватто: 1806. Дарамий: 1675. Ахмад: 2\331. Ибн Хиббан: 8\109.

(26) Абу Дауд: 2449. Насайи: 2345, 2420. Ибн Маажжа: 1707. Ахмад: 5\27. Ибн Хиббан: 8\411. Байхакий: 4\294.

(27) Ибн Маажжа: 3828. Ахмад: 4\167, 271.

деди.²⁸ Мындан жаназа өтүп жатканда отуруу да, туруу да мубах экендигин түшүнөбүз.

б) Карийнада жалпы исламий мыйзамчылыкта эч кандай үзүрсүз ауф кылынгандыгы баян кылынган болот:

Расулүллах ﷺ сары май, быштак жана жүн жөнүндө суралганда мындай деди:

«الْحَلَالُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ تَبَاهٍ، وَالْحَرَامُ مَا حَرَّمَ اللَّهُ تَبَاهٍ، وَهِيَ سَكَتٌ عَنْهُ فَهُوَ عَفَا»

عنه»

«ХАЛАЛ – бул Аллах Куранында халал кылган нерсе, харам – бул Аллах Куранында харам кылган нерсе. Аллах эмне жөнүндө сүкүт кылган болсо, ал – ауф кылган нерсе».²⁹

в) Карийнада жысымдын касиеттерине байланыштуу болгон о.э. Аллах ﷻ жаратып инсанга моюн сундуруп койгон о.э. экөөсүндө тең хос кылуу да, кайд кылуу да болбогон амалдар болот:

﴿وَسَخَّرَ لَكُمْ الْآتَنَهَرَ﴾

– „Дарыяларды да силерге моюн сундуруду“.

[14:32]

﴿اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمْ الْبَحْرَ لَتَجْرَى أَلْفُكٌ فِيهِ بِأَمْرِهِ﴾

– „Аллах (деңиздеги) кемелер Өзүнүн буйругу менен менен аракетте болушу үчүн силерге деңизди моюн сундуруп койгон Зат“.

[45:12]

﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ﴾

– „Аллах берген ырызкыдан жеп-ичкиле“.

[2:60]

﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا﴾

– „Жеп-иче бергиле, ысыраф гана кылбагыла“.

[7:31]

﴿أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾

– „Асмандар менен жер мүлктөрү жөнүндө ойлошпойбу?!“.[7:185]

﴿انظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ﴾

(28) Табароний Авсатта: 2490.

(29) Термизий: 1726, ал бул хадисти гариб хадис деди. Ибн Мааж: 3367. Байхакий: 10\12.

– „(Эй инсандар), алардын ар биринин мөмө түйгөн кезиндеги мөмөсүнө жана кийин бышкан абалына карагыла!“ [6:99]

﴿فَأَمْسُوا فِي مَنَاجِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ﴾

– „Анын (жердин) ар тарабында (саякат кылып, же соода менен, же дыйканчылыкты кесиб кылып) жүрө бергиле жана (Аллахтын берген) ырызкысынан жегиле“ [67:15]

Холид ибн Валидден риваят кылынат: Расуллалах ﷺ га куурулган эчкемер алып келип коюлду эле, аны жекемчи болуп колдору менен желпиди. Жанындагы киши: “Я Расуллалах, бул эчкемердин эти”, - деди эле, Расуллалах колун тартып алды. Ошондо Холид: “Я Расуллалах, эчкемер харамбы?” - деди. Расуллалах

لا ؤلك لله لم يكن بأرضي فأجلبأء آفه

«Жок, лекин, менин жеримде болбогону үчүн аны жебеймин», - деди. Ошондо Холид аны колу менен желпип жеди. Расуллалах ﷺ карап турду.³⁰

г) Ар кандай харам кылынган, яъни, белгилүү бир себепке ылайык катый кайтарылган, кийин ушул себеп жоголгондон кийин дагы кайра халал кылынган амал. Себеби, мындай халал кылуу мубахтыкты түшүндүрөт. Ал эми, амал фарз, мандуб жана мубах болуп, маниъ мавжуд болгону үчүн харам кылынган болсо, кийин маниъ жоголгону үчүн кайра дагы халал кылынган болсо, бул халал кылуу мурдагы маниъ жок болгон абалына кайтуу болуп эсептелет. Яъни, маниъ бар экенинен харам кылынып, кийин кайра дагы халал кылуу далалатсыз халал кылуу болуп эсептелет:

Жума намазынан кийин таркалуунун мубахтыгы жана ихрамдан чыгылган соң аң уулоонун мубахтыгы («Инсан амалынын хукмдарү – мубах»ка карагыла).

Маниъ себептүү харам болгон болсо, кайра мубах, же мандуб, же фарз болуп калат, яъни, далалаты болбойт. Мисалы, даараттуу адам Мусхафты кармашы мубах. Эгер маниъ пайда болуп калса, аны кармоо харам болуп калат. Качан мына ушул маниъ жоголгондо, Мусхафты кармоо кайрадан дагы мурдагы хукмуна кайтат. Фарз болуп

(30) Бухарий: 5076. Муслим: 1946. Насай: 4316. Ибн Мааж: 3241. Дарамий: 7\20. Ахмад: 4\86.

эсептелген намаз да, эгер маниъ пайда болуп калса, ал да харам болуп калат. Качан мына ушул маниъ жоголсо, хукм асл абалына кайтат, яъни, дагы фарз болуп калат. Суннат намаз да маниъ пайда болгонго чейин мандуб болуп турат. Эгер маниъ пайда болуп калса, харамга айланат. Качан мына ушул харамдык аяктаса, ал да өз хукмуна, яъни, мандубдукка кайтат.

Карийналардын жазм же жазм эместигин түшүнүп алуу көбүрөөк аракет кылып, олуттуу алектенүүнү талаб кыла турган маселе. Себеби, шарый хукм мына ушул карийналарга тыгыз байланышта. Аллахым, Өзүңдөн жардам сураган, амалында садык турган кишиге жардам бере көр.

ҮЧҮНЧҮ ФАСЛ

Шариънин вазъ аркылуу пенделердин амалдарына тиелешүү хытабы – инсан амалдарынын хукмдары талаб кылган нерсе, башкача айтканда, вазъ хытабы

Турмушта болуучу амалдардын кандай түрү болбосун, Шариънин хытабы алардын хукмдарын баян кылат жана бул хукмдарга алар талаб кыла турган иштерди белгилейт. Хукмдун ишке ашышы же анын толук болушу мына ушул иштерге байланыштуу. Яъни, бул иштер шаръий хукм үчүн керектүү болгону үчүн белгиленген.

Вазъ хытабы мына ушул. Ал хукмга керектүү болгон ишке байланыштуу болуп, беш бөлүктөн турат:

1. Сабаб; 2. Шарт; 3. Маниъ; 4. Сихха, бутлан, фасад; 5. Азима, рухсот.

1. Сабаб:

Сабаб – анык бир сыфат болуп, самъий далил ушул сыфаттын шаръийлигине эмес, хукмдун анык болгонуна далалат кылган болот. Мисалы:

﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ﴾

– „Күн оогондон тээ түн караңгысына чейин намазды толук аткаргын“ . [17:78]

Расулуллах ﷺ мындай деди:

﴿إِنْ زَالَتِ الشَّمْسُ فَصَلُّوا﴾

«Намазды күн оогондо окугула».³¹

Ушул аят менен хадис күндүн тикеден өтүшү намаз убагы болгонуна белги экенин баян кылып жатат. Мунун мааниси, качан мына ушул убак болсо, намаз убагы болот. Яъни, качан намаздын башка бир шарты табылса, аны өтөө жайиз болот. Ал эми, бул дегени күндүн тикеден өтүшү намаздын важиб (фарз) болгонунун белгиси экенин түшүндүрбөйт, балким, намаз (убагы) киргенинин белгиси экенин түшүндүрөт. Себеби, намаз башка далилдер менен, яъни,

⁽³¹⁾ Байхакий: 1\438, 1905-сан. Ахмад: 4\349. Муъжами кабир: 4\79.

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾

– „*Намазды тикелегиле*“ . [24:56]

﴿إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا﴾

– „*Албетте, намаз муминдерге (убактысы) дайындалган фарз болду*“ . [4:103]

сыяктуу далилдер менен фарз болду.

Башка сабабдар да ушундай. Мисал үчүн,

﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾

– „*Демек, силерден ким бул айга күбө болсо, орозо тутсун*“ . [2:185]

﴿صُومُوا لِرُؤْيَا تِهِ﴾

«*Аны (жаңы айды) көрүп орозо туткула*». ³²

Ушул аят жана хадистен маалым болушунча, яъни, айдын чыгышы жана аны көрүү рамазанда орозонун (убагы) келгенин түшүндүрүүчү белги болуп саналат. Ал эми, бул белги орозонун важиб (фарз) болгонунун белгиси эмес. Себеби, анын фарз болгонуна башка далил, яъни,

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾

– „*Эй ыйман келтиргендер, силерге орозо тутуу фарз кылынды*“ . [2:183]

- деген аят далил болду. Нисабга жетүү да зекеттин важиб болгонуна белги болот. Шарыйй келишимдер да мүлктөн пайдалануунун же анын көчүшүнүн мубахтыгына бир сабаб. Мажбур болуу болсо өлүмтүктүн эти мубах болушуна сабаб.

Башкача айтканда, сабаб хукмдун мавжуд болгонун түшүндүрүүчү бир белги гана. Себеби, хукмду важиб кылуучу нерсе жазм амр менен келген далил. Ал эми, сабабдын далили болсо хукмдун мавжуд болгонун түшүндүрүүчү бир белгини өз ичине алат. Арийне, сабабдын мавжуд болушу менен хукм да мавжуд болот, сабабдын мавжуд болбошу менен хукм да мавжуд болбойт.

2. Шарт:

(32) Муслим: 3\1024.

Шарт бул маршрутту (шартка мухтаж нерсени) мукаммал кылуучу сыфат. Бул сыфатты мына ушул маршруттун хукму талаб кылат, же маршруттун өзү талаб кылат. Алгачкы абалда (маршруттун хукму талаб кылган абалда) мукаммал кылуучу сыфат маршрутка керек болбойт, балким, бул сыфат хукмга керек болот. Мисалы, намаз маршрут. Шарт (яъни, мукаммал кылуучу сыфат) намаздын өзү үчүн, яъни, кандай өтөлүшү үчүн керек эмес. Балким, мукаммал кылуучу сыфат намаздын хукму үчүн, яъни, өтөө важибдиги үчүн керек. Себеби, өтөө важибдиги шартты, яъни, дааратты талаб кылат. Шарт болсо бул жерде маршруттун хукму талаб кылып жаткан нерсени мукаммал кылуучудур. Маршрут (намаз) таклиф хытабы болгондуктан, шарт да таклиф хытабына тиешелүү болот. Намазда авратты жабуу шарты жана рамазан орозосунда күн чыга электе ниет кылуу шарты да хукм үчүн керек.

Экинчи абалда (яъни, маршруттун өзү талаб кылган абалда) шарт вазъ хытабына тиешелүү болот. Мында мукаммал кылуучу сыфат (яъни, шарт) маршруттун өзүнө керек болот. Мисалы, зекет нисабы – маршрут. Бул маршрут үчүн мукаммал кылуучу сыфат (шарт) керек болот, яъни, бир жыл өтүү шарты керек. Бул жерде шарт түздөн-түз хукмдун өзүнө, яъни, өтөөгө керек эмес. Мисалы, бир жыл өтүшү зекетти өтөө важибдигинин шарты делбейт, балким, бир жылдын өтүшү нисабдын шарты делет. Качан нисаб шарты мавжуд болсо, зекет да важиб болот. Ошондуктан, бул жерде шарт нисаб үчүн, яъни, маршруттун өзү үчүн керек. Себеби, бул маршрут (нисаб) зекеттин сабабы, яъни, вазъ хытабынын сабабы болгондуктан, шарт да мына ушул вазъ хытабына тиешелүү болот. Зинада дарра уруу үчүн турмуш курбаган болушу шарты жана колду кесүүдө коргон менен корголгон болушу шарты да сабаб үчүн керек.

Шарт таклиф хытабына тиешелүү болобу же вазъ хытабынабы, айырмасыз, шарттын вакиъси ушул, ал табылбаса маршрут да табылбашы ылазым, ал эми, анын табылышы менен маршруттун табылышы ылазым эмес. Мисал үчүн, даарат табылбаса, намаз болбойт. Ал эми, кээде даарат табылса да, намаз табылбайт (мисалы, убагы кирбегени үчүн). О.э. мал нисабынан бир жыл өткөнгө чейин зекет табылбайт. Ал эми, бир жыл өтсө да, нисаб өзгөрүп калышы же карыздар болуп калуу, же болбосо башка сабаб менен

зекет табылбашы мүмкүн. Ошондуктан, шарт табылса гана маршруттун да табылышы келип чыкпайт, ал эми, шарт табылбаса, маршрут да табылбашы келип чыгат. Шарт менен сабабдын ортосундагы айырма мына ушундай.

Шарт менен рукн ортосунда да айырма бар. Бул экөөсү тең мавжуд болушу менен маршрут да мавжуд болот, лекин, шарт маршрутту мукамал кылуучу сыфат болгондуктан, ал маршруттун бөлүгүнө кирбейт. Мисалы, даарат намаздын өтөлүшүнүн шарты, лекин намаздын бир бөлүгү эмес.

Рукн болсо нерсенин (маршруттун) бир бөлүгү. Ал нерседен ажыралбайт жана ансыз нерсе де да толук өтөлбөйт. Мисал үчүн, намаздагы рукуь рукуну намаздын бир бөлүгү болуп, намаздан ажырабайт. Ошондуктан ал рукн делет, шарт делбейт.

Ушуну айтуу керек, шарт таклиф хытабына тиешелүү болобу же вазь хытабынабы, айырмасыз, аны шарт деп этибар кылуу үчүн, албетте анын шарт экендигине далалат кылуучу далил керек. Мисалы, даарат – таклифий хукм (намаздын) шарты. Себеби, анын шарт экендигине Аллах Субханахунун нусустагы мына бул аяты далил:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ﴾

– „Эй муминдер, намазга турганыңарда жүзүңөрдү жана колуңарды чыканактарына чейин жуугула, башыңарга масх тарткыла жана буттарыңарды кызыл ашыктарына чейин жуугула!“ [5:6]

Мисалы, коргон менен корголгон болуу вазь хукмунун (яъни, колду кесүүнүн сабабы болгон уурулуктун) бир шарты. Себеби, Расуллаллах ﷺ муну айбан уурдоо туурасындагы колду кесүү ишине карата нусуста баян кылып,

« مَا أَخَذَ مِنْ عَطْنِهِ فَنَفِيهِ الْقَطْعُ، إِذَا بَلَغَ ثَمَنَ الْمَجْنِيِّ »

«(Айбан) атонунан уурдалган болуп, баасы сооттун баасына жеткен болсо, (кол) кесилет» деди. Айбандардын атому – алар сактала турган жай, яъни, короо. О.э. Расуллаллах ﷺ мөмө уурдоо туурасында да мындай деди:

« مَا كَانَ فِي الْخَزَائِنِ فَنَفِيهِ الْقَطْعُ، إِذَا بَلَغَ ثَمَنَ الْمَجْنِيِّ »

«Хозаинде болуп, сооттун баасына жеткен болсо, (кол) кесилет» Хозаин – мөмө сактала турган жай. Сооттун баасы болсо уурулуктун нисабы.

Кыскасы, бардык таклиф жана вазъ шарттары шарт деп этибар кылынышы үчүн – нусуста айнан (мына ушунун дал өзү) албетте келиши лазым.

Ал эми келишимдердин (акд) шарты мындан сырткары. Инсан келишимдерге, шарый нусуста айнан өзү келиши же келбешине карабастан, каалаганча шарттар коюшу мүмкүн. Бирок, бул шарт шариятка тескери болбошу керек. Башкача айтканда, келишим талабына тескери, яъни, шарый нусуста келген шартка тескери болбошу керек. Мисалы, риваят кылынышында, Аббас رضي الله عنه музоробага каражат берип, музороба кылып жаткан шеригине бул каражат менен бирер дарыядан өтпөшүн, бирер өрөөнгө түшпөшүн о.э. жаныбар сатып албашын, эгер музороба кылып жаткан шериги ушуларды бузса, зыянды төлөшүн шарт кылды. Расулуллах мындан хабардар болгондо, анын шартын туура деп эсептеди. Жабирден риваят кылынат, ал минип баратып төөсүн алдан тайдырып коюптур. Кийин аны таштап кетмекчи болду. Жабир رضي الله عنه мындай деди: Мага Набий صلى الله عليه وسلم жетип келди да, дуба кылып, төөмдү бир урду эле ал ушундай жүрүп кетти дейсиң, мурда мынчалык жүрбөгөн эле. Кийин: “Аны мага сат” - деди. Мен “жок” дедим. Кийин дагы “мага сат” деди. Ошондо мен төөмдү Расулуллахка сатып, анын ботосун үй-бүлөмө калтырдым (яъни үй-бүлөмө калышын шарт кылдым).

Бул жерде Аббас رضي الله عنه нун шарттары айнан шарый нусуста келген эмес, яъни музоробада деңиз жана өрөөндөн өтпөө, жаныбар менен соода кылбоо шарттарын айткан бирер далил жок. Аббас رضي الله عنه болсо ушул далилге (жаны бар нерсе менен соода кылбоо шарттарын айтуучу далил жоктугу далилине) ылайык, ушул шарттарды койду. Жабир رضي الله عنه койгон шарт да шариятта айнан келген эмес. Яъни, айбан сатылып жатканда анын балдарын үй-бүлөгө калтыруу шартын айткан бирер далил жок. Ошондуктан, ушул далилге (айбан сатылып жатканда анын балдарын үй-бүлөгө калтыруу шарты жок экени далилине) ылайык, Жабир رضي الله عنه ушул шартты койду.

Бул орунда, ушул эки шартка Расулуллах صلى الله عليه وسلم икрор болду, ошондуктан, Расулуллахтын ушул икрору далил болот деп айтылбайт. Себеби, бул шарттар Расулуллахтын икрор

болушунан мурда коюлду. Яъни, ушул шарттар коюлушунан мурда аларга эч кандай далил жок эле. Расулуллахтын икрор болушу болсо, бул шарттар шариятка тескери эместигин түшүндүрөт. Ошондуктан, бул шарттар шарт деп этибарга алынган туура шарттар.

Ал эми, шарттар шариятка тескери келип калса, бул туура эмес шарт болот жана шарт деп этибарга алынбайт. Мисалы, бир киши бирөөгө товар сатып, ага бул товарды эч кимге сатпоону шарт кылса, бул туура эмес шарт болот жана ал бекер кылынат. Кардар товарды өзү каалаган адамга сатууга акысы бар. Бул шарт келишим талабына тескери болгондуктан, шарт сыфатында этибарга алынбайт. Себеби, кардар товарга ээ болсо, мүлктөн пайдалануу укугу талабына ылайык, аны колдонуу, же аны иштетүү, же аны бирер нерсеге айырбаштоо сыяктуу ушул мүлктөн пайдалануу укугуна ээ.

Барира кыссасын алайлы: Бирөөнүн мүлкү (күңү) болгон Барира белгилүү бир каражат ивазына азат кылынышы үчүн ээлери менен келишим түзөт. Ошондо Аиша رضي الله عنها Бариранын ордуна ушул каражатты төлөп, кызды азат кылууну жана кыз анын (Аишанын) валийлигине өтүшүн каалайт. Бирок, Бариранын ээлери анын валийлиги өзүнүн карамагында калуу шарты менен Аиша رضي الله عنهاга сатууга ыраазы болушат. Алардын бул шарты туура эмес шарт болуп, шариятка тескери келгендиктен, бекер кылынат. Ошондуктан, Расулуллах ﷺ «Валийлик азат кылганга, саткандарга эмес», деди. Ошондо муминдер энеси Аиша Барираны сатып алды жана анын валийлиги Аишага өттү. Расулуллах ﷺ ага: «Аны сатып алып, азат кылгын, алар болсо каалашынча шарт коё беришсин», - деди.

Тыянактап айтканда, таклиф жана вазь хукмдарынын шарттары, эгер бул шарттарга нусуста бирер далил келбеген болсо, шарт деп этибар кылынбайт. Муну даарат жана коргон менен корголгон болууда баян кылдык. Ал эми, келишимдер вазь хукмдарынан болгондуктан – себеби, алар сабабдар – алардын шарттары башкача. Инсан келишимдер жаатында шаръий нусуста айнан өзү келиши же келбешине карабастан, каалашынча келишимдерге шарттар коюшу мүмкүн. Бирок, бул шарт шариятка тескери болбошу керек. Муну музороба,

төө сатуу, товар сатуу жана кулду азат кылуу шарттарында айтып өттүк.

3. Маниъ:

Маниъ бул бир тартиптүү сыфат болуп, самый далилдин далалат кылышынча, качан бул сыфат мавжуд болсо, аны манъ кылып (тыйып) жаткан нерсенин иллатына тескери келүүчү иллатты талаб кылат. Башкача айтканда, маниъ манъ кылуучу нерсенин иллатына тескери иллатты талаб кылуучу нерселер. Бул таърифтен маалым болушунча, маниъ сабабдын тескериси, же хукмдун тескериси болушу мүмкүн.

Мисалы, тууганчылык – мурастын сабабы. Атайын адам өлтүрүү – ушул мурастын маниъси. Бул жерде маниъ хукмдун тескериси болот, ошондуктан, ал мурасты манъ кылат, бирок, тууганчылыкты манъ кылбайт.

Дагы бир мисал, нисабдын жетиши жана бир жылдын өтүшү зекет берилишинин шарты жана сабабы. Карыз болуп калуу – ушул зекеттин маниъси. Зекеттин маниъси бул жерде сабабдын тескериси, яъни, нисабга жетүүнүн маниъси болду.

Маниълер талаб жана өтөө жагынан эки бөлүккө бөлүнөт:

1. Талаб менен бирге келбей турган маниъ. Яъни талабды да, өтөөнү да манъ кылуучу маниъ. Мисалы, уктап калуу же жинди болуп калуу себептүү акылдын жоголушу намаз, орозо, соода сыяктуу хукмдардын талабын жана аларды өтөөнү манъ кылат.

Хайз жана нифас да намазды, ороzonу, мечитке кирүүнү жана аларды өтөөнү манъ кылат, яъни, талабдын аслинен манъ кылат. Себеби, хайз жана нифастан таза болуу намаз, орозо жана масжидге кирүүнүн шарты.

2. Талаб менен бирге келе турган маниъ. Яъни, бул маниъ талабды манъ кылат, бирок, өтөөнү манъ кылбайт. Мисалы, жума намазына карата аялдык сыфатын, орозо жана намазга карата балагатка жетпегендик сыфатын алайлы. Аялдык сыфат жума намазы талабынын маниъси, балагатка жетпегендик сыфаты орозо жана намаз талабынын маниъси. Себеби, жума намазы аял кишиге важиб эмес, орозо кармоо, намаз окуу балагатка жетпегенге важиб эмес. Бирок, аял киши жума намазын өтөсө жана балагатка жетпеген орозо кармаса, экөөсүнүн тең амалы дурус боло берет. Себеби, маниъ талабга маниъ, өтөөгө эмес. О.э. бардык урухсат сабабдары талабга карата маниъ, өтөөгө карата маниъ эмес.

4. Сахих, бутлан жана фасад:

а) Сахих:

Сахих – Шариънин амрине ылайык (мувафик) келүү дегени. Мындай деп аталышынан максад, амал сахих (туура) болсо, анын натыйжасы бул дуняда да келип чыгат жана ахиретте да натыйжасына жетишилет. Мисалы, намаздын бардык рукн жана шарттары толук болсо, сахих намаз болот, яъни, сооб келтирүүчү, зимманы актап, жоопкерчиликтен сакыт кылуучу намаз болот.

Сооданын да бардык рукн жана шарттары толук болсо, сахих соода болот, яъни, шаръан мүлккө ээ кылуучу, мүлктөн пайдаланууну, тасарруф кылууну мубах кылуучу соода болот. Бул амалдын бул дуняда келип чыга турган натыйжасы жагынан.

Эми, амалдын ахиретте келип чыга турган натыйжасы жагынан алганда, «сахих намаз» дешибиз ахиретте сооб берилиши үмүт кылына турган намаз дегенди түшүндүрөт.

б) Бутлан (батыл):

Батыл – Шариънин амрине ылайык келбөө дегени. Батыл деп аталышынан мурад, амал үчүн сооб да алынбайт жана ал зиммадан да сакыт болунбайт.

Мисалы, намаздын бирер рукуну ташталса, бул намаз батыл болот. Сооданын бирер рукуну ташталса, ал да батыл соода болот. Батыл болушу менен мүлктөн пайдалануу харам болуп, ахиретте жазага кириптер кылат. Ошондуктан, батылдын бул дуняда да, ахиретте да таасирлери болот.

Мисалы, айбандын курсагындагы баласынын соодасы негизи харам, яъни, аслинде кайтарылган соода. Себеби, ал жок нерсенин соодасы (байъ горор) болуп, келишилип жаткан нерсе батыл соода болуп эсептелет.

Дагы бир мисал, балык уулоочу сууга тор таштап коюп, андан алына турган балыкты соода кылышы о.э. водолаз суудан дүр алып чыкпай туруп, ошол дүрдү соодалашуусу батыл соода болот. Себеби, бул да жок нерсенин соодасы болуп, келишилип жаткан нерсе асли батыл соода эсептелет.

в) Фасад:

Фасад менен батылдын ортосунда айырма бар.³³ Батыл – бул Шариънин амрине аслинен алганда ылайык келбөө дегени. Яъни, рукндарында бузулуу, же бузулуу хукмун алган нерсе бар болуп, куду айбандын курсактагы баласынын соодасы сыяктуу, амалга асл-негизинен тыюу салынган болот. Же шарттын мавжуд эместиги амалдын аслин бузуп жиберет. Фасадда болсо мындан башкача. Фасадда амалдын асли Шариънин буйругуна ылайык келе берет, ал эми, амалдын аслин бузбай турган анын сыфаты Шариънин буйругуна ылайык келбейт. Ошондуктан, фасаддын сабабы жоюлса, фасад да жоюлат.

Мисалы, шаардыктын чөлдүккө нерсе сатышы фасид амал. Себеби, чөлдүк киши бааны билбейт. Бул жерде мына ушул билбөө (сабаб) жоюлса, ага нерсе сатуу сахих болуп калат.

Дагы бир мисал, бир киши уй сатып жатып “бул уй мынча литр сүт берет” деп шарт койсо, же кой сатып жатып “бул кой кочкор тууйт” деп шарт койсо, мындай соода фасид соода болот. Себеби, мында келишим түзүлүп жаткан нерсенин аслинде эмес, сыфаттоо жана өлчөөлөрүндө батыл-алдоо бар.

Дагы бир мисал, бир нече кишилер жалаң гана каражаттары менен шериктик соодасын кылышса – акционердик компания сыяктуу – мындай шериктик соодасы батыл эсептелет. Себеби, анын аслинде, яъни, келишим түзүп жаткан эки тарапта бузулуу бар.

Ал эми, бир нече кишилер шаръий шарттарга негизделип шериктик соодасын кылышса, ал эми, алардын бири “мен (ортодогу каражаттан) белгилүү бир каражат аламын” деген шартты койсо, мындай шериктик соодасы фасид болот.

(33) Ибадаттарда фасад менен батылдын ортосунда айырма жок. Себеби, ибадаттар зимманы актоочу туура (сахих) ибадат болот же важиб сакыт болбой турган туура эмес (гойри сахих) ибадат болот. Т.а. туура намаз же туура эмес намаз болот, башкача намаз болбойт. Бирок, малиявий келишимдерде фасад менен батылдын ортосунда айырма бар. Малиявий келишимдер соода-сатык, ижара, хавала, шериктик жана башкалар сыяктуу мукобил мажбурияттарды пайда кылат же мүлктү бирөөдөн бирөөгө көчүрөт. Кээ бирөөлөр малиявий келишимге нике келишимин да кошушат. Бул кошууда никенин түзүлүшү же түзүлбөшү жагынан эмес, балким, никеден келип чыгуучу асараттар жагынан фасад жана батылга бөлүшөт. Себеби, нике фасид жана батыл боло турган болсо, анда ал түзүлгөн нике деп эсептелбейт жана мындай никеге жаза белгиленет.

Себеби, анын сыфатында алдоо бар. Яъни, ошол шерик белгилүү бир каражат эмес, балким, түшкөн пайдадан пайыз алышы керек. Эгер ушул шериктер пайдадан пайыз алууга келишишсе, фасад жоюлган болот жана келишим да туура келишим болуп калат.

5. Азима жана рухсот:

Азима – шарый хукмдардан ʔамма (жалпы) таризде түзүлгөн жана ага амал кылуу пенделерге (мажбурий) жүктөлгөн нерсе.

Рухсот (уруксат-рухсат) болсо бирер үзүр себептүү азимага шарый хукмдардан жеңилдик таризинде түзүлгөн, азима сакталып калган, ага амал кылуу пенделерге (мажбурий) жүктөлбөгөн нерсе.

Рухсат – урухсат деп этибар кылынышы үчүн албетте шарый далил керек. Себеби, ал Аллах Субханаху бирер үзүр себептүү түзгөн хукм.

Мисалы, орозо – азима. Аны тутпоо – оорулуу же мусафыр адамга урухсат. Дааратта мүчөнү жууш – азима. Мүчөгө бирер жарахат себептүү масх тартуу болсо – урухсат. Тик туруп намаз окуу – азима. Аны ажыздыгы себептүү отуруп окуу болсо – урухсат. Намазды өз убагында окуу – азима. Аны сафарда жана жамгырда жамъ кылып, өз убагынан башка убакта окуу болсо – урухсат. Намазды бардык ракат-ирекеттери менен толук окуу – азима. Аны сафарда каср кылып окуу болсо – урухсат ж.б.у.с.

Азима ʔамма таризде түзүлгөн шарый хукмдардан болгондуктан, айрым мукаллафтарга гана хос эмес. О.э. ага амал кылуу менен башка амалдарга амал кылуунун ортосунда айырма жок.

Ал эми, урухсат күтүлбөгөн бир үзүр себептүү түзүлгөн хукм болуп, бул хукм ушул үзүр мавжуд болуп турган убакта этибарга алынат жана үзүр жоюлган убакта болсо бул хукм этибарга алынбайт.

Урухсат – урухсат сыфатында түзүлгөн хукм болгондуктан, анын хукму мубах. Эгер (киши үзүрлүү болуп калса да) азимага амал кылууну уланта берсе, азима мубах хукмунда тура берет. Эгер ал урухсатка амал кыла турган болсо, урухсат да урухсат хукмунда турат.

Эмне үчүн азима да, урухсат да мубахтык хукмундө бирдей экенине келсек, бул жөнүндө Расулуллах ﷺдын төмөндөгүдөй

хадиси бар, бул хадис эки абалда тең аткарылса да Аллахка итаат пайда болушун баян кылат:

﴿إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ أَنْ تُؤْتَى رِضَاهُ كَمَا يُحِبُّ أَنْ تُؤْتَى عَرَاهُ﴾

«Албетте, Аллах Өз урухсаттарына да, азималарына да амал кылынышын жакшы көрөт».³⁴

Ал эми, белгилүү бир абалда Аллах урухсатка же азимага амал кылынышын көбүрөөк сүйө турган абал мындан сырткары (мустасна). Мисал үчүн Аллах Таала айтат:

﴿أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ ۚ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ۗ وَعَلَىٰ الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ ۗ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ ۗ وَأَن تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ﴾

– „*(Орозо) саналуу гана күндөр (кармалат). Эми силерден кимдир бирөө ооруп калса же сафарда болсо, анда (орозо кармай албаган күндөрүнүн) санагын башка күндөрдө кармайт. (Бирер үзр себептүү) орозо кармоодон кыйнала турган кишилер бир мискиндин бир күндүк тамагынын өлчөмүндө фидя берүүлөрү зарыл. Анан, ким өз ыхтыяры менен артыкча жакшылык кылса, өзүнө жакшы. Эгер билсеңер, орозо кармаганыңар өзүңөр үчүн жакшыраак*“ [2:184]

Ушул аяттан түшүнүлүшүнчө, кимге бирер үзүр себептүү орозо тутпоо урухсаты берилген болсо, бирок, ал эч кыйынчылыксыз орозо тутууга кудуреттүү болсо, анын орозо тутушу тутпашынан афзел. О.э. ким учакта же жеңил-жумшак машинада мусафырлык аралыктагы сафарга чыкса, ал орозо тутушу да мүмкүн, тутпашы да мүмкүн. Ал эми, ал Аллах Тааланын:

﴿وَأَن تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ﴾

– „*Эгер билсеңер, орозо кармаганыңар өзүңөр үчүн жакшыраак*“ [2:184]

деген аятына ылайык, орозо тутушу – орозо тутпашынан афзел.

⁽³⁴⁾ Ибн Мааж: 2\69. Байхакий: 3\140. «Муъжам кабир»: 10\84. «Муъжам авсат»: 2602.

Расулуллах ﷺдын да мындай сахих хадиси бар. Расулуллах ﷺ бир мусафыр кишинин орозо тутуп алганын, орозо болсо аны алдан тайдырып койгонун көрүп калып мындай деди:

لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصَّيَّامُ فِي السَّفَرِ

«Сафарда орозо тутуу жакшы эмес». ³⁵

Ушул хадистен ким чарчатып коё турган сафарга чыккан болсо, ал орозо туткандан тутпаганы афзел экендиги түшүнүлүүдө.

Биринчи абалда, аяттан орозо кармоо, яъни, азимага амал кылуу афзел экендиги, экинчи абалда болсо, хадистен орозо кармабоо, яъни, урухсатка амал кылуу афзел экендиги түшүнүлүүдө.

Эми азима менен урухсаттын ортосундагы афзелдикти баян кылуучу бирер нусус келбеген болсо, урухсат же азимага амал кылуу мубахтыкта бирдей болот. Жогоруда келтирилген Расулуллахтын хадиси буга далалат кылып турат.

⁽³⁵⁾ Бухарий: 1810. Муслим: 1879.

ТӨРТҮНЧҮ ФАСЛ

Куллий шаръий хукм Куллий коида

Шаръий хукм – бул Шарийнин пенделердин амалдарына тиешелүү хытабы. Бул хытаб – жогоруда баян кылганыбыздай – иктизо же вазъ, же тахйир менен болот.

Бул шаръий хукм кээде хос лафзга таандык болуп хос хукм болсо, кээде ʔамма лафзга таандык болуп, ʔаммаа хукм болот.

Кээде болсо куллий лафзга таандык болуп, куллий хукм болот.

Хос лафз – муфрад (жалгыз) же мураккаб (куралган) сөз болуп, анын астына башка сөздөр кирбейт. Мисалы, «زَيْدٌ» «Зайд» эркек адамдын ысымы, «زَيْدٌ زَيْتُونٌ» «Зайдун» зайтун дарагы аталуучу ат, «خَالِيْلٌ» «Халил» Халил шаарынын наамы, «عَبْدُ اللهِ» «Абдуллах» эркек кишинин ысымы сыяктуу.

ʔамма лафз – ар кандай муфрад сөз болушу, анын астына башка жалгыз сөздөр кириши мүмүн. Мисалы, «الشَّجْوَةُ» «дарак», «السَّارِقُ» «ууру», «الْمَيْتَةُ» «өлүмтүк», «الْيَا» «риба», «الْوَجُلُ» «кишилер», «المُسْلِمُونَ» «мусулмандар» сыяктуу.

Куллий лафз болсо – ар кандай мураккаб сөз болуп, анын астына жузъий сөздөр кирет.³⁶ Мисалы: «لَا يَتَمُّ الْوَجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ» «Важиб эмне менен ишке ашса, ошол нерсе да важиб», «لَا حَرَامَ إِلَّا بِالسَّبِيلِ إِلَى الْحَرَامِ حَرَامٌ» «харамга алып бара турган нерсе да харам» коидалары сыяктуу.

(36) Куллийлик мутаватий сөз болобу, мушаккак сөз болобу, муфрад далалаттарынан болуп эсептелет (үчүнчү баб, биринчи фаслдын муфрад мавзусуна карагыла). Бирок, ушул таркиб сөздү эгер анын астына башка жузъий сөздөр да кире турган таризде сыйгага бөлүүнүн мүмкүнчүлүгү болсо, мындай абалда, анын астына ушул куллийлик мажазий маани сыпатында кирет, себеби, мажаздын муфрад менен окшоштугу бар. Мына ошондо ушул таркиб сөз куллий сөз болуп калат да, анын астына жузъий сөздөр да кириши мүмкүн болот. Шаръий өкүм мына ушул куллий сөзгө таандык өкүм боло турган болсо, аны куллий коида деп атоо мүмкүн болот.

Бул жерде биз «الْوَجِبُ», «الْوَسِيلَةُ» дебедик. Эгер мындай десек – «ال» заманга хос болбогону үчүн – сөз ʔамма сөз болуп калар эле. Ошондуктан, «لَا يَتِمُّ الْوَجِبُ إِلَّا بِهِ» дедедик, яъни, астына башка жузый сөздөр да кире турган мураккаб сөз кылдык. О.э. жузый сөздөр делип, муфрад сөздөр делбешинин себеби, бул сөз мураккаб сөз экендигинде.

Ошондуктан, шарый хукм хос сөзгө насаб-таандык болсо, анда хос хукм болуп, башкасына өтпөйт. Мисалы, Расулуллах эки кишинин күбөлүгүнө тең деп эсептеген Хузайманын күбөлүгү сыяктуу. Себеби, бул жерде хукм Хузаймага гана³⁷ хос.

Абу Бурданын курбандыкка эчки сойгону жөнүндөгү хукм да, анда «أَوْ بِرَهَةٍ» деген хос сөз бар экени үчүн, Абу Бурдага гана хос болот. Яъни, Абу Бурдадан башка эч кимдин эчкиси бир жаштан ашпаган болсо, курбандыкка жарайт.³⁸

О.э. истиско намазы, жаназа намазы жана хоуф (кооп-коркунуч) намазы сыяктуу хос намаздын тарыйкатына байланыштуу хукмда да хос сөзгө нисбат берилгендиктен, хос хукм болот. Мындан айырмалуу түрдө, эгер намазга эч кандай хостоо жана кайд кылуусуз ʔамма сөз нисбат берилген болсо, анын хукму ʔамма хукм болот.

Мисалы, шарый хукмда «الْمَيْتَةُ» деген сөзгө нисбат берилген болсо, бул хукм ʔамма болот. Мисалы, Аллах Тааланын:

﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ﴾

– „Силерге өлүмтүк арам кылынды“. [5:3]

- деген аятындагы «الْمَيْتَةُ» сөзү ʔамма болуп, ар кандай өлүмтүк айбандын харам экендигине далалат кылат жана мында өлүмтүк айбандын муунуп өлгөнү же сокку жеп өлтүрүлгөнүнүн, же болбосо, анын кара мал же кой сыяктуу желе турган айбан болушу менен арстан же жолборс сыяктуу желбей турган айбан болушунун айырмасы жок.

О.э. Аллах Тааланын:

(37) Абу Дауд: 3607. Насай: 4647. Ахмад: 5\215. Мустадрак: 2\21.

(38) Бухарий: 5226. Муслим: 1961.

﴿وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾

– „сүткордукту харам кылды“ [2:275]

- деген аятындагы риба (сүткордук) сөзү да ʿамма сөз болуп, рибанын нак же насыя болушуна карабастан, ар кандай риба харам экендигине далалат кылат.

Эми, шарыйй хукмда куллий сөзгө нисбат берилген болсо, хукм куллий болуп, бардык жузыйй хукмдарга тиешелүү болот. Мисалы, «لَا يَتِمُّ الْوَجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ» Важиб эмне менен ишке ашса, ошол нерсе да важиб» десек, хукм «لَا يَتِمُّ الْوَجِبُ إِلَّا» «لَا يَتِمُّ الْوَجِبُ إِلَّا» деген куллий сөзгө нисбат берилгендиктен, куллий хукм болот жана бардык жузыйй хукмдарга да туура келет.

Мисалы, эки колду чыканакка чейин жууш даарат аяты аркылуу важиб болду. Эми жууп жатканда чыканактын бир жузъун кошуп жууш да важиб. Себеби, тээ эки кол чыканакка чейин жуулушу ишке ашышы үчүн чыканактардын жузъу (чыканак томугу) да жуулушу зарыл. Мына ушул «لَا يَتِمُّ الْوَجِبُ إِلَّا» «لَا يَتِمُّ الْوَجِبُ إِلَّا» Важиб эмне менен ишке ашса, ошол нерсе да важиб» коидасы түркүмүнө кирет.

О.э. жаза хаддарын колдонуу ушул жөнүндөгү аяттар нусусу аркылуу важиб болду. Ал эми, бул важиб имам-халифасыз ишке ашпайт. Ошондуктан, «لَا يَتِمُّ الْوَجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ» «لَا يَتِمُّ الْوَجِبُ إِلَّا» Важиб эмне менен ишке ашса, ошол нерсе да важиб» коидасына ылайык, мусулмандар үчүн бир имам-халифаны шайлоо да важиб болду.

Шарыйй хукмдардын өтө көпчүлүгү ʿамма хукмдар. Хос хукмдар болсо азчылыкты түзөт. Мужтахиддер ушулардан куллий хукмдарды бир далил же бир нече далилдерден истинбат кылышат. Себеби, алар мына ушундай далил же далилдер замиринде иллат же иллат көрүнүшүндөгү маани бар экендигинин күбөсү болушту жана бул аларды куллий хукмдан бир нече жузыйй хукмдардын ифадасын түзүүгө үндөдү.

Мына ушундай куллий хукм усули фикхте «куллий коидалар» деген истилах менен аталды.

Төмөндө ушул куллий коидалардын айрымдарын жана аларды шарыйй далилдерден кандай истинбат кылынышын баян кылабыз.

1. **«الْحَرَامُ إِلَى الْحَرَامِ حَرَامٌ» харамга алып баруучу васита да харам».**

Бул коиданын далили Аллах Тааланын ушул сөзү:

﴿وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدَوًا بَغِيْرَ عِلْمٍ﴾

– „*Аллахтан башкага сыйынгандардын (буттарын) сөкпөгүлө! Анда алар чектеринен ашып, залымдик менен Аллахты сөгүшөт*“ [6:108]

Ушул аятта «*وَلَا تَسُبُّوا*» сөкпөгүлө» деп, куфр илахтарын сөгүүдөн кайтаруу бар. Бул жерде ушул кайтаруу катыйй кайтаруу экенин түшүндүрүүчү карийна бар, ал алардын илахтарын сөгүү Аллах Субханахуну сөгүп жиберүүлөрүнө себеп болушу карыйнасы. Мына ушундан улам, бул аят кафирлердин илахтарын сөгүү харам экендигин түшүндүрүп жатат. Лекин, бул аяттан мына ушул нерсе да түшүнүлүп жатат, ушул харам кылынуунун иллаты – кафирлердин илахтарын сөгүү Аллах Субханахуну сөгүүгө алып барышынан келип чыкты. Себеби, аятта фа сабабиянын келиши ушуга эстетме жана ишара бар экендигине далалат кылып турат. Ушул себептен улам, бул аяттан харамга алып баруучу васита да харам кылынгандыгы истинбат кылынды жана бул мына ушул коидага далил болду.

2. **«لَا يَتَمَنَّوْنَ الْوَجِبَ إِلَّا بِهٖ فَهٖ وَاجِبٌ» Важиб эмне менен ишке ашса, ошол нерсе да важиб».**

Бул коиданын далили «мантуку важибге далалат кылып жаткан Шарийнин хытабына илтизам далалаты». Башкача айтканда, эгер Шарийнин хытабы бирер иштин важиб экенин көрсөтүп турса, баш ийүү (риаая) далалатына ылайык, мына ушул хытабдын өзү «важиб эмне менен ишке ашса, ошол нерсе да важиб» экендигин көрсөтөт.

Мисалы, эки колду чыканакка чейин жууш важиб. Шарийнин анын важибдигине кылган хытабы мына бул аят:

﴿فَاغْسِلُوْا وُجُوْهَكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ اِلَى الْمَرَافِقِ﴾

– „*Жүзүңөрдү жана колуңарды чыканактарына чейин жуузула*“.

Бул жерде важибди ишке ашыруу үчүн зарыл болгон нерсе чыканак бөлүгүн да кошуп жууш. Себеби, эки колду чыканакка чейин жууш үчүн албетте эки чыканак бөлүктөрүн да жууш зарыл.

Дагы бир мисал, намаз важиб, яъни, фарз. Ушул важибдикке Аллах Тааланын:

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾

– „*Жана намазды толук аткаргыла*“. [24:56]

аяты далалат кылат. Бул важибди ишке ашыруу үчүн зарыл болгон нерсе даарат. Ал эми, даарат намаздын дурус болушу үчүн бир шарт, яъни, мына ушул важибдин шарты. Ошондуктан, дааратты намаз важибинин далили өз ичине албайт, балким, бул үчүн башка өзүнчө далил керек болот. Ушул абалда буга Аллах Тааланын мына бул аяты далил болот:

﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا

بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ﴾

– „*Намазга турганыңарда жүзүңөрдү жана колүңарды чыканактарына чейин жуугула, башыңарга масх тарткыла жана буттарыңарды кызыл ашыктарына чейин жуугула!*“. [5:6]

Эгер «важиб эмне менен ишке ашса, ошол нерсе да важиб» шарт болбосо, анда, анын важибдигин намаз важибинин далили илтизам далалатынан түшүнүлүүчү иллатты өз ичине алат. Бул шарый койда мына ушул жактан келип чыкты.

3. «Истисхаб коидасы».

«*سِتَّةٌ صَحَابٌ*» Истисхаб» сөзүнүн лугавий мааниси “сухбатты талаб кылуу” дегени. Бир нерсе бир нерсени өзүнө лазым деп билсе, ага баш ийди (истисхабиhi) делет. яъни «*سِتَّةٌ صَحَابٌ*» дегени – (асл) абалга баш ийүү дегени.

Усул уламаларынын таърифинде болсо, экинчи замандагы бир ишти биринчи замандагы далилине ылайык исбат кылуу хукму, яъни, бир иштин мурдагы заманда сабит болгонун карап, азыркы заманда исбатын табышы. Ар кандай иштин

бар экени далилденип, бирок, кийин ага шек пайда болгон болсо, ошол иш асл абалында калат.

Истисхаб шаръий далил эмес. Эгер ал шаръий далил болгондо, аны исбат кылуу үчүн катъий хужжатка мухтаж болунар эле. Истисхабда катъий хужжат жок, балким, ал куллий шаръий коида, яъни, куллий шаръий хукм болуп, аны истинбат кылууда зонний далил да жетиштүү болот. Ушул истисхаб коидасы төмөндөгү далилдерден истинбат кылынган:

1. Расулуллах ﷺ мындай деди:

«إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ وَإِلكُمْ تَحْتَهُ صُؤنٌ إِلَيَّ وَلَلَّ بِهِنَّكُم أَن يَكُونَ الْخَنَ بِحِجَّتِهِ مِن بَعْضٍ فَأَقْضِي عَلَيَّ نَحْوَ مَا أَسْمَعُ»

«Мен да бир пендемин. Силер чырдашып калсаңар, бирөөңөрдүн хужжаты бирөөңөрдүкүнөн калпысыраак болушу мүмкүн, мен силерден уккан нерсеме карап хукм кылам».

Бул хадисти Бухарий Умму Салама тарабынан чыгарды. Бул хадистен түшүнүлүшүнчө, Расулуллах ﷺ бул нерседе өзүнө зохир болушуна карап хукм чыгарып жатат. Бул болсо хукмду зохирине, яъни, асл абалына бина кылууну (курууну) түшүндүрөт.

2. Расулуллах ﷺ мындай деди:

«إِنَّ الشَّيْطَانَ يَأْتِي أَحَدَكُم فَيَقُولُ: أَحَلَّتْ أَحَلَّتْ، فَلَا يَذْصِرْفَنَّ حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا»

«Албетте, шайтан бирөөңөргө келип “дааратыңды кетирдин, дааратыңды кетирдин” дейт. Эми, тээ (желдин) үнүн укмайынча же жыт сезмейинче (намазды) токтотпосун».³⁹

Бул хадис ушуга далалат кылат, инсан негизи дааратына анык ишеникте болсо, анан сынып калбадыбы деп күмөндөнсө, намазын өтөй бериши мүмкүн. Ал башка даарат кылышы шарт эмес. Эгер сынып калганына анык ишенсе, ал даарат кылышы лазым. Мына ушул абал истисхаб кылуу (асл хаал-абалга баш ийүү) болот.

3. Эгер бир иш мурдагы (асл) заманында мавжуд экени же мавжуд эмес экени исбатталган болсо, бирок, бул иш катъий да, зонний да жоголгондугу зохир болбосо, ал албетте

⁽³⁹⁾ Дарамий: 721. Ахмад: 3\96. «Муъжами кабир»: 9\249. «Муъжами авсат»: 2085. «Насбур роя»: 1\128. «Талхисул хабир»: 1\182.

асл абалында зонн (күмөн) кылынышы лазым. Зоннго амал кылуу важиб. Себеби, зонн шарый хукмдарга ээрчиген хужжат болуп, бул хужжат зонн үстөм келүүгө (көбүрөөк ыхтымалга) негизделген хужжат.

Мына ушулар истисхаб коидасынын далилдери болуп, алардан «анык ишенич (йакыйн) шек менен жокко чыкпайт» деген койда түшүнүлөт.

Истисхаб коидасын талкуу кылуунун орду төмөндөгү абалдарда болот: хукм далил менен өз исбатын тапкан болсо, бирок, бул далил өзүнүн сакталып калышы жана уланышына далалат кылбаган болсо о.э. анын сакталып калышы жана уланышына далалат кыла турган башка бирер далил табылбаса о.э. мужтахид да мүмкүнчүлүгү барынча аракет кылып, хукмду өзгөртө турган же бекер кыла турган бирер далил таба албаган болсо.

Бул төмөндөгүлөр истисхаб коидасына байланыштуу эместигин түшүндүрөт:

а) Аклий далил нерсенин мавжуд экендиги жана уланышына далалат кылса. Мисалы, Аллах Тааланын мавжуд болушунун зарурийлиги сыяктуу.

б) Наклий далил нерсенин сакталып калышы жана уланышына далалат кылса. Мисалы, аруу аялдарды зына кылгандыкта айыптаган кимсенин күбөлүгү кабыл алынбашы сыяктуу:

﴿وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا﴾

– „...алардын шахадат-күбөлүктөрүн абадий-түбөлүк кабыл кылбагыла“ [24:4]

Дагы бир мисал, жихаддын уланышы сыяктуу:

﴿الْجِهَادُ هُنَّ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾

«Жихад кыямат күнүнө чейин токтобойт».⁴⁰

Ушул нусус жихаддын токтобошуна далалат кылат.

Кыскасы, а) жана б) пункттарында келген жана аларга окшогон хукмдардын мавжуд экени жана уланышы истисхаб коидасы менен эмес, балким, башка атайын далил менен далилденген.

Истисхаб коидасына мисалдар:

⁽⁴⁰⁾ Абу Дауд: 2532. Байхакий: 9\156. Абу Яъла: 7\287.

1. Бир киши кызга бакира деп үйлөнсө, кыз менен кошулгандан кийин кыздын жубан экендигин дааба кылса, буга далил келтирмейинче анын даабасына ишенилбейт. Себеби, мурун кызда бакиралыктын бар болгону жана бул бакиралык өсүп-чоңоюп жаткан убакта сабит болгону – асл. Ошондуктан, (жубан экендигине далил жок болгон соң) кыздын бакиралыгы истисхаб кылынып, ага бакира деген хукм берилет.

2. Бир киши экинчи кишиге карыз бергендигин дааба кылса, буга далил келтирмейинче, анын бул даабасы кабыл алынбайт жана мында абал истисхаб кылынып, (дааба кылуучунун эмес) доо коюлуп жаткан адамдын сөзү алынат. Себеби, малявий хукуктар боюнча кылмыштан тазалык асл. То, мунун тескерисине далалат кылуучу бирер далил табылбаса, аслдикке амал кылынат.

3. Бир киши үйрөтүлгөн деген ой менен ит сатып алса, кийин саткан кишиге ит үйрөтүлбөгөндүгүн дааба кылса, абалды истисхаб кылуу коидасына ылайык, анын даабасы кабыл алынат. Себеби, айбан үйрөтүлбөгөн болушу асл. Ошондуктан, мунун тескериси далилденмейинче, ушул аслдик сакталып калат.

4. Шаръий туура никах (нике) келишими түзүлгөнүнө ылайык, эрди-катындыктык сабиттиги сакталып калуу хукму жана шаръий туура соода келишими түзүлгөнүнө ылайык, соодада мүлккө ээ болуунун сакталып калуу хукму. Себеби, ушул эрди-катындык жана мүлккө ээ болуу хукмдарынын экөөсү тең кечиктирүүнү кабыл албай турган хукмдар болгондуктан, мунун тескерисин көрсөтүүчү далил табылбаса, өзгөрүүсүз сакталып калуу далилин талаб кылат.

5. Таяммум кылган киши намаз окуп жатып, сууну көрүп калса, абалды истисхаб кылуу коидасына ылайык, намазы батыл болбойт. Себеби, сууну көрүп калышынан мурда намазы туура намаз эле. Ошондуктан, тээ сууну көрүп калуу намазды бузат деген бирер далил табылбаса, истисхабга амал кылынат.

4. «Зорор коидасы».

Зорор коидасы эки бөлүккө бөлүнөт:

а) Бир нерсе зорор (зарар-зыяндуу) болсо, ал эми, аны кылууга да, кылбоого да, же кылуу менен кылбоонун ортосунда ыхтыяр берүүдө Шарийнин хытабы келбеген болсо,

мына ушул зыяндуу нерсе харам кылынат жана анын зарар экени харам экендигине далил болот. Себеби, Шариъ зарарды харам кылган. Мунун коидасы: «الْأَصْلُ فِي الضَّرْرِ التَّحْرِيمُ» Зарардуу нерселердин асли харамдык».

б) Шариъ ыамма бир нерсени мубах кылган болсо, лекин, мына ушул мубах кылынган нерселердин арасынан бир бөлүгү зарарлуу болсо, мына ушул бир бөлүк нерсе харам кылынат жана анын харам экендигине анын зарарлыгы далил болот. Мунун коидасы: «كُلُّ فَرْدٍ مِنْ أَفْرَادِ الْمَحَاحِ إِذَا كَانَ ضَارًّا أَوْ مُؤَدِيًّا: إِلَى ضَرِّ مَحْذُورٍ ذَلِكَ الْفَرْدُ وَظَلَّ الْأَمْرُ بِهِ مَحَاحًا» Мубах нерселердин бир бөлүгү зарар же зарарга алып баруучу болсо, мына ушул бөлүк харам кылынат жана калгандары мубахтыгынча калат».

Жогорудагы биринчи коидага Расуллалахтын бул эки хадиси далил:

« لَا ضَرَّ وَلَا ضِرَارَ »

«Зарар көрүү да, зарар жеткирүү да болбосун».⁴¹

« مَنْ ضَرَّ ضَرًّا لِلَّهِ، وَمَنْ شَاقَّ شَقًّا لِلَّهِ لَهُ »

«Ким зарар келтирсе, Аллах да ага зарар келтирет. Ким машакат келтирсе, Аллах да ага машакат келтирет».⁴²

Бу хадистер «الْأَصْلُ فِي الضَّرْرِ التَّحْرِيمُ» Зарарлуу нерселердин асли харамдык» деген коида шарый коидалардын бири экендигине далил болот.

Экинчи коиданын биринчи бөлүмүнө Расуллалахтын бул хадистери далил болот:

«لَا تَشْرِبُوا مِنْ مَائِهَا شَيْئًا وَلَا تَتَوَضَّأُوا مِنْهُ لِصَلَاةٍ وَمَا كَانَ مِنْ عَجِينِ عَجْتِ حَوْهٍ فَطَوَهُ الْإِبِلُ وَلَا تَأْكُلُوا مِنْهُ شَيْئًا وَلَا يَخْرُجَنَّ أَحَدٌ مِنْكُمْ اللَّيْلَةَ إِلَّا وَهَبَهُ صَاحِبُهُ»

«Анын (кудуктун) суусунан аз да ичпегиле жана андан намаз үчүн даарат да кылбагыла. Ал суудан камыр жууруган болсоңор, аны төөлөргө жедирип жибергиле жана андан өзүнөр кичине да жебегиле. Бирөө-жарымыңар бу түндө жалгыз сыртка чыкпасын, шерик менен чыкса, мейли».⁴³

(41) Ибн Мааж: 2340. «Муваатто»: 1429. Ахмад: 1\133, 5\326. Ахмад Шакир: «бул хадисти Ибн Мааж сахих санад менен риваят кылды» деди.

(42) Бухарий: 6733. Абу Дауд: 3635. Термизий: 1940, Термизий бул хадисти хасан гариб деди. Ибн Мааж: 2342. Ахмад: 3\453.

(43) «Ибн Хшам сийраты»: 4\164.

Бул жерде самуддардын кудугунда зыян-зарар бар болгондугу үчүн, ошолордун гана кудугундагы суу харам кылынды жана калган суулар мубах хукмунда калды. О.э. кишинин жалгыз чыгышында зарар бар экени да, ошол түнгө жана ошол жайга гана хос зарар эле. Ошондуктан, ошол түндө сыртка жалгыз чыгуу харам болду, калган түндөрү башка жайларга жалгыз чыгуу мубах абалында кала берет. Бул биринчи бөлүмгө, яъни, мубах маселелердин бир бөлүгү зарарлуу болушуна далил.

Экинчи бөлүмдүн, яъни, мубах нерселердин бир бөлүгүнүн зыянга алып барышына келсек, анын далили ушул риваят: «Расулуллах ﷺ Табукта он түндөн ашык туруп, ал жерден ары өтпөдү. Кийин Мадинага кайтканда, жолдо «машакат вадийси» деп аталган өрөөндө бир-эки атчанды кандырууга жеткидей тамчылап жаткан сууга туш келди. Ошондо Расулуллах ﷺ:

«مَنْ سَقِنَا إِلَى ذَلِكِ الْوَادِيهِ فَلَا يَتَّقِنَنَّ مِنْهُ شَيْئًا حَتَّى نَأْتِيَهُ»

«Биз кайтып келгенибизге чейин, ким бизден мурда бул жерге келсе, суудан аз да болсо ичпесин», - деди. Расулуллахтан мурда бир нече мунафыктар келип, сууну ичип коюшту. Расулуллах кайтып келе жатып ошол жерде токтоп, эч нерсе таппай калды. Ошондо:

«مَنْ سَقِنَا إِلَى الْمَاءِ؟»

«Ким бизден мурда сууга келди?» - деди. Баланча-баланчалар дешти. Ошондо Расулуллах:

«أَوَلَمْ أَنُهِمُ أَنْ يَسْتَقُوا مِنْهُ شَيْئًا حَتَّى آتِيَهُمْ»

«Кайтып келгениме чейин, аларды суудан аз да болсо ичүүлөрүнөн кайтарбадым беле?» - деди жана аларды лаанаттап дуба кылды». ⁴⁴

Бул хадисте Расулуллах ﷺ аскерлердин чаңкап калуусуна алып барышы себептүү кичине сууну ичүүдөн кайтарды. Бул жерде ушул вадий суусунан ичүүдө зарар жок. Балким, ал жерге Расулуллах ﷺ жетип келип, сууну кошуунга бөлүштүрүп берүүлөрүнөн мурда аны ичип коюу кошуундун суусуз калышына, яъни, зарарга алып келет. Мына ушулар зарар коидасынын далилдери.

(44) «Ибн Хишам сийраты»: 4\171.

Мисал: Бир кишинин дарагынын бутактары өсүп кетип, коңшусунун короосуна асылып түшүшү менен зарар жеткириши мүмкүн. Мындай абалда дарак ээсине бутактарды көтөрүп коюу же кесип таштоо жүктөлөт.

Мисал: Бир киши үйүнүн чатырынан аккан суунун тарноосун ыамманын (элдин, көпчүлүктүн) жолуна чыгарып коюшу менен жолоочуларга зарар жеткириши мүмкүн. Мындай абалда тарноосун тартып алышы керек. Элдин жолуна үй куруп алуу жана башка иштер менен тосуп алуу дал ушундай зарарга кирет.

Мисал: Шериктер ортосунда шериктик каражат болсо, шериктердин бири аны бөлүүнү талаб кылса, калган шериктер муну четке кагышса да, анын талабы кандырылат. Максад, ширкат мүлкү аркылуу талабкерге зыян жетип калышын жоюу.

Мисал: Бир кишинин тоогу коңшусунун бир даана кымбат баалуу каухарын жутуп жибериши менен зарар жеткириши мүмкүн. Мындай абалда каухар ээси бул тоокту союп, чыгарып алууга акысы бар.

Мисал: Ар бир адамдын өз мүлкүнөн коңшуларына зыян жеткире тургандай таризде пайдаланышына тыюу салынат. Мисалы, майжубаз же меш иштетип жагымсыз жыт жана түтүн менен коңшуларга азар жеткириши сыяктуу.

Мисал: Оор курал-жарактар, химиялык жана ядролук куралдар иштеп чыгарылуучу заводдорго жеке адам ээлик кылышына тыюу салынат. Себеби, мындай мүлктөргө ээ болууда зарар бар.

Мисал: Карыз ээсинин талабына ылайык, казы карыздарды – тээ ал ажырым кылуу ишине өзүнүн ордуна вакил дайындаганга чейин – сафарга чыгуусуна тыюу салууга акысы бар. О.э. карыздар өз вакилин вакилдиктен бошотушу мүмкүн эмес. Бул карыз ээсин зарардан сактоо үчүн кылынат.

Мисал: Акылы алсыз адам ыксыз сарфтоолору менен өзүнө жана үй-бүлөсүнө жеткирип жаткан зарарды жоюу үчүн, ага аталык дайындалат.

Мисал: Бир арык эки коңшунун эгининен агып өтүп жаткан болсо, арыктын башында жайгашкан коңшу арыктан өзү пайдаланып, коңшусунан тосуп коюшу мүмкүн эмес.

Мисал: Бир дыйкандын өз үй-бүлөсү менен жашаган багында башка бир кишинин да дарагы болсо, бул киши

дарагын багып-өстүрүүсү үчүн бакка катташы менен дыйканга жана үй-бүлөсүнө азар берип жаткан болсо, бул зарарды жоюу үчүн, дыйкан анын дарагын андан сатып алууга же сууруп таштоого акысы бар.

Махкумун фихи:

«Махкумун фихи» (хукм орду) деп пенденин Шарийнин хытабына тиешелүү амалы айтылат.

Пенделер амалдарына тиешелүү шарый далилдер окуп-үйрөнүлсө, махкумун фихи негизинен төмөндөгү абалдарда келиши маалым болот:

1. Аллах Жалла Жалалуху баян кылып бербестен мурда бир да амалды бизге жүктөбөйт жана ал үчүн бизди эсеп-хисаб да кылбайт. Аллах Таала айтат:

﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا﴾

– „*Биз тээ бирер элчи жибермейинче (эч кимди) азаптоочу эмеспиз*“. [17:15]

Аллах Таала айтат:

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾

- „*Сага болсо адамдарга түшүргөн нерселерди баян кылып беришиң үчүн бул эскертмени түшүрдүк*“. [16:44]

Аллах Таала айтат:

﴿فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

– „*Эгер билбесеңер, ахли зикрлерден сурагыла*“. [16:43]

2. Аллах Жалла Жалалуху бизге чамабыздан тышкаркы нерсени жүктөбөйт. Аллах Таала айтат:

﴿لَا يَكْفِيكَ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾

– „*Аллах эч бир жанды чамасы жетпеген нерсеге буйрубайт*“. [2:286]

Расуллала ﷺ мындай деди:

﴿إِذَا أَمَرْتُكُمْ بِأَمْرٍ فَأَتُوا مِنْهُ مَا أَسْتَطِيعُ﴾

«Силерге бир ишти амр кылсам, аны күчүңөр жеткенче аткаргыла».⁴⁵

⁽⁴⁵⁾ Бухарий: 6744. Муслим: 2880. Ахмад: 2\508, 7188. Насай: 2572. Ибн Мажа: 2.

3. Аллах Жалла Жалалуху бирер амалды Өзүнүн жана Расулунун буйругуна итаат кылган абалда аткармайынча бизден кабыл кылбайт. Аллах Таала айтат:

﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ﴾

– „*Жок, Роббиңе ант болсун, тээ алар өз ортолорунда чыккан келишпөөчүлүктөрдө сени хакам кылышмайынча эч качан мумин боло алышпайт*“.

[4:65]

Аллах Таала айтат:

﴿فَإِن تَنَزَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ﴾

– „*Эгер кандайдыр бир нерсе жөнүндө талаш кылсаңар ал нерсени Аллахка жана расулуна кайтаргыла*“.

[4:59]

Расулунуллах ﷺ мындай деди.

﴿كُلُّ مَا لَيْسَ عَلَيْنَا مِنْهُ أَمْرًا فَهُوَ دُونَ﴾

«Биздин ишибизден болбогон ар бир иш рад кылынат».⁴⁶

4. Пенденин амалдары ичинде Аллахтын хаккы (акысы) болгон амалдар бар. Бул амалдарга карай хаддар деген жаза-чаралар келип чыгып, ырайым кылынбайт. Пенде бул хаккыны сакыт кылуу хукукуна ээ эмес. Расулунуллах ﷺ мындай деди:

﴿أَتَشْفَعُ فِي حَدٍّ مِنْ حُدُودِ اللَّهِ...؟ وَيَا أَيُّهَا اللَّهُ لَوْ أَنَّ فَاطِمَةَ بِنْتَ مُحَمَّدٍ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا﴾

«Аллахтын хаддарында ортого түшүп жатасыңарбы?.. Аллахка ант болсун, эгерде Мухаммадын кызы Фатима уурулук кылса, анын да колун кескен болор элем».⁴⁷

Бул амалдар ичинде пенденин хаккы болгон амалдар бар. Аларга карай касас (өч алуу) же дия (кун) сыяктуу жаза чаралар келип чыгат жана анда шарият хукмдарына ылайык, пенде кечирүү укугуна ээ. Аллах Таала айтат:

⁽⁴⁶⁾12-беттеги (2) ракамына карагыла.

⁽⁴⁷⁾ Бухарий:4\ 213. Муслим: Хаддар: 9.

﴿يَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ أَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ
وَالْأَنْثَىٰ بِالْأُنْثَىٰ ۖ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ
بِإِحْسَانٍ...﴾

– „(Эй муминдер) силерге өлтүрүлгөн кишилер үчүн азат адамдын ордуна азат адамдан, кул үчүн кулдан, аял киши үчүн аялдан өч алуу фарз кылынды. Эми кимге тууганы тарабынан кечирим кылынса, андай убакта ыраазылык менен баш ийип, жакшылык менен кун төлөнүшү керек“ . [2:178]

Расуллалах ﷺ мындай деди:

« مَنْ أُصِيبَ بِبَلَمٍ أَوْ خَبَلٍ - وَالْخَبَلُ : الْجَوَاحِ - فَهُوَ بِالْخَبْلِ بَارِعٌ مِنْ إِحْيَى ثَلَاثَ : إِمَّا أَنْ يِقْتَصَّ أَوْ يَأْخُذَ الْعَقْلَ أَوْ يَهْتَبِئَهُ أَوْ يَرَادَ رَابِعَهُ فَخُذُوا عَلَيَّ يَدِيهِ »

«Кимге кандуу же жарааттуу мусибат жетсе, анда ал үч жолдон бирин тандайт: же касас алат, же кун алат, же кечирет. Эгер төртүнчүсүн кааласа, колдоруна кармап калгыла».⁴⁸

5. Шариънин амалдарга тиешелүү хытабы амалга түздөн-түз тиешелүү болсо – таклиф хытабы деп аталат. Кыйыр түрдө тиешелүү болуп, амалдын белгилүү бир абалына тиешелүү болсо – вазъ хытабы деп аталат. Муну «Шарый хукм» мавзуъсунда айтып өттүк.

Махкумун алайх:

Махкумун алайх деп, Шариънин хытабы анын амалына тиешелүү болгон пенденин өзү айтылат.

Ушул мавзуъга байланыштуу шарый хукмдар окуп үйрөнүлсө, буга алакадар болгон негизги абалдар төмөндөгүлөр экени көрүнөт:

1) Шариънин акыйда жана хукмдар сыфатында Исламга кылган хытабы мусулман болобу, кафир болобу – бардык инсандарга каратылган хытаб болуп жана алар ушуга ылайык эсеп-хисаб беришет. Аллах Таала айтат:

﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ﴾

– „(Эй Мухаммад), **Биз сени шек-күмөнсүз, бардык адамдарга пайгамбар кылып жибердик**“ . [34:28]

⁽⁴⁸⁾ Абу Дауд: 4496. Дарамий: 2351. Ахмад: 4\31. Байхакий: 8\52. Дарикутний: 3\96.

﴿قُلْ يَتَّيِّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا﴾

– „*Айткын (эй Мухаммад): Эй инсандар, албетте, мен силердин баарыңарга жиберилген Аллахтын элчисимин*“. [7:158]

﴿يَتَّيِّهَا النَّاسُ أَعْبُدُوا رَبَّكُمْ﴾

– „*Эй инсандар Роббиңерге ибадат кылгыла*“. [2:21]

﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ﴾

– „...*жана инсандар мойнунда байтуллахты хаж кылуу бар*“. [3:97]

Бул хытаб жагынан. Эми эсеп-хисаб берүүлөрү жагынан алганда, мусулмандын эсеп бериши ачык-айкын, ал эми, кафирдин эсеп бериши Аллах Тааланын бул аяттарында баян кылынат:

﴿وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ ❀ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ﴾

– „*Зекетти бербей турган мушириктерге кыйроо болсун*“.

[41:6-7]

﴿وَوَيْلٌ لِلْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ﴾

– „*Кафирлер үчүн катуу азап болсун*“.

[14:2]

Бул жөнүндө дагы да көптөгөн аяттар бар.

2) Кайрымусулман (гойри муслим) кимседен намаз, орозо, зекет, хаж сыяктуу Ислам туура болушун шарт кылып койгон бирер амалды аткарышы кабыл алынбайт. Ал эми, Ислам туура болушун шарт кылбаган нерселерде ал кабыл алынат. Сафарда васиятка күбөлүк берүүгө окшош иштерде анын күбөлүгү кабыл алынат. Аллах Таала айтат:

﴿يَتَّيِّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا شَهْدَةً بَيْنَكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ أَتَّانَ ذَوَا

عَدَلٍ مِّنْكُمْ أَوْ ءَاخِرَانِ مِّنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَبْتَكُمْ مُصِيبَةً الْمَوْتِ﴾

– „*Эй муминдер, бирөөңөргө өлүм келгенде – васият кылар убагында өзүңөрдөн (мусулмандардан) болгон эки адилет ээси же эгер бир жерге сафар кылып, ошол жерде силерге өлүм жеткен болсо, өзгөлөрдөн болгон (мусулман болбогондордон) эки киши ортоңордо күбө болсун*“. [5:106]

3) Мусулман киши шарият хукмдарын Аллах жана Расулуна итаат кылган абалда колдонот. Аллах Таала айтат:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَزَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ﴾

– „Эй муминдер, Аллахка моюн сунгула жана расулга о.э. өзүңөрдөн болгон (мусулман) акимдерге моюн сунгула! Эгер кандайдыр бир нерсе жөнүндө талаш кылсаңар, ал нерсени Аллахка жана расулуна кайтаргыла“.

[4:59]

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

– „Эй муминдер, Аллахтан чыныгы коркуу менен корккула жана мусулман болгон абалыңарда гана өткүлө“.

[3:102]

Шарият хукмдары Исламий мамлекетте мусулман болбогондорго зиммийлик келишимине ылайык татбик кылынат. Аллах Таала айтат:

﴿حَتَّىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَن يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾

– „...тээ алар кор абалда өз колдору менен жизья төлөшсүн“.

[9:29]
Яъни, Ислам хукмдарына моюн сунган абалда беришсин. Себеби, алар Ислам хукмдарына моюн сунууга мажбур кылынат, ал эми, Аллах Тааланын:

﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ﴾

– „Динде зордоо жок“.

[2:256]

деген сөзүнө ылайык, алар Ислам акыйдасын кабыл алууга мажбур кылынбайт.

4) Махкум пендеден амалдарды түздөн-түз аткаруу төмөндөгү үч абалда сакыт кылынат:

Балагатка жетпеген болсо;

Бүтүндөй акылдан азган мажнун-жинди болсо;

Айланасында эмне болуп жатканын билбей турган даражада катуу уктай турган болсо.

Буга Расуллуллах ﷺдын төмөндөгү сөздөрү далил:

﴿وَعَلَّمَ عِ ثَلَاثٍ: الصَّبْرَ حَتَّىٰ يَلْغَ وَالنَّائِمَ حَتَّىٰ يَسْتَيْقِظَ وَالْمَجْرُونَ حَتَّىٰ يَنْفِقَ﴾

«Үч кишиден калем көтөрүлдү: жаш баладан балагатка жеткенче, уктап жаткандан ойгонгончо, жиндиден сакайганча».⁴⁹

5) Мукаллаф пенде төмөндөгү үзүрлөр себептүү жоопкердиктен азат кылынат:

1. Өлтүрүлүү менен же өлтүрүлүү хукмунан эсептелүүчү нерсе менен мажбурлануу аркылуу өз каалоосунан айрылган болсо;

2. Өзүнө важиб болгон нерселерди эстей албай турган деңгээлде катуу эсер болсо;

3. Амалды ката кетирүү даира-алкагында – атайлап эмес – ыхтыярсыз кылган болсо. Бул Расулуну ﷺдин төмөндөгү хадиси даирасына кирет:

«فُيْعَ عَنْ الْمُحْتَلِّ وَالنَّسِيِّ إِنْ وَهَّاسَتْ كُرْهُهَا عَلَيْهِ»

«Умматымдан үч нерсе: хата, унутуу жана мажбурлануу (себептүү кылынган күнөө) алып ташталды».⁵⁰

Яъни, мына ушул үч абалда жоопкерчиликтен азат кылынат.

Ушул айтылган абалдардан башка абалдарда, шарый хукмдар талабына ылайык, пенделер мукаллаф (амалдарды аткаруу мажбурияты жүктөлгөн) болот.

⁽⁴⁹⁾ Абу Дауд: 4398. Ахмад: 6\100. Насай менен Ибн Мааж аны сахих санад менен Айшадан; Абу Дауд, Термизий, Насай, Хаким Али رحمهم اللهдан риваят кылышкан.

⁽⁵⁰⁾ Хадис ровийлери ишеничтүү, бирок, үзүлүү бар болуп, аны Табароний, Дарикутний жана Хоким риваят кылышкан, Ибн Мааж а 16\202де сахих деген).

ЭКИНЧИ БАБ

ДАЛИЛ

бирге Курани Каримдин өзү лугат, баян жана сөз устасы болгон арабдарды ачык бахска чакырды:

﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

– „Эгер Биз пендебизге түшүргөн Курьандан шек-күмөндө болсоңор, анда ошого тең келе турган бир гана сура келтиргиле, Аллахтан башка күбөлөрүңөрдү чакыргыла, эгер чынчыл болсоңор“.

[2:23]

﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ ۗ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَلَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

– „Же: «Аны Мухаммад ойлоп чыгарган», дешеби?! Айткын (эй Мухаммад): «Анда эгер ыраскөй болсоңор, Аллахтан башка күчүңөр жеткен бардык буттарды (жардамга) чакырып, ушул (Курьан)га окшош бир гана сура келтиргиле“.

[10:38]

Демек, Курани Карим арабдар тарафынан чыгарылган эмес. Себеби, алар Курани Каримге окшошун келтирүүгө ажиздик кылышып, бул ажиздиктерин тан алышты. Ага окшошун келтирүүгө бүгүн да ажиздик кылышууда жана тээ кыямат күнүнө чейин ажиз бойдон калышат.

Курани Карим Мухаммад тарабынан болушу да туура эмес. Себеби, Мухаммад арабдардын бири болуп, ал канчалык сөзгө чечен болбосун, өзү жашап турган доордон бүтүндөй айырмаланып турушу мүмкүн эмес. Арабдар ажиз болгон соң, алардын бири болгон Мухаммад да ажиз. Ошондуктан, коумдаштары келтирүүгө кудуреттүү болбогон каламды ал да келтире албайт.

О.э. Мухаммад ﷺ дан мутаватир даражасында риваят кылынган мындай хадис бар:

«مَنْ كَتَبَ عَلَيَّ مِنْ نِعْمَةٍ لَنَا فَلْيَتَّبِعْهُ لَمْ يَنْتَارِ»

«Ким мага атайлап жалган токуса, тозоктун өзүнө жай даярдап алсын».⁵¹

(51) Бухарий: 104, 107. Муслим: 503. Термизий: 2183. Абу Дауд: 2821.

Эгер Мухаммад ﷺ-дын каламы менен Курани Карим салыштырып көрүлсө, бул эки каламдын ортосунда эч кандай окшоштук көрүнбөйт.

О.э. мисалы, ааламдын бардык акын, жазуучу, философ жана муфаккирлери бирер услубда чыгарма жазышса, оболу бул услуб чабалыраак чыгат. Кийин бул услубдары өркүндөп барып, акыры алардын кудурет чокусуна көтөрүлөт. Ошондуктан, алар колдонгон услуб чабалдык жана күчтүүлүктө бири-биринен айырмаланат. Алардын арасындагы чолок, чоркок чыгармаларды го айтпай эле коёлу. Ал эми, Курани Карим болсо анын ушул биринчи күндө түшүрүлгөн

﴿أَقْرَأَ بِأَسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾

– „*Жараткан Роббиңдин аты менен окугун*“ . [96:1]
аятынан тартып тээ эң акыры түшүрүлгөн

﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾

– „*Дагы (баарыңар) Аллахка кайтарыла турган күндөн корккула! Андан соң, ар бир жанга кылган иши үчүн толук жазасы берилет*“ .

[2:281]

аяты да балагат жана фасохат чокусунда туруп, курч фикрлер жана күчтүү ифадалар менен түшүрүлдү. Анда бир да чоркок, тайыз услубдагы ибара жок, бир да майда фикр жок. Тескерисинче, Курандагы ибара жана фикрлердин бардыгы күчтүү бир бөлүк, бир жумла сыфатында батафсил услубда түштү. Бул болсо өз кезегинде, Курани Каримдеги калам ибара жана маанилерде өз ара ихтилафтуу болгон инсаний каламдан өтө жогору турушуна далалат кылат. Муну менен, жогоруда далилдегенибиздей, Курани Карим Мухаммаддын да, арабдардын да каламы эмес, балким, ааламдар Роббиси Аллахтын каламы экендиги далилденет. Аллах Таала айтат:

﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَطْلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾

– „*Ага (Куръани Каримге) алдынан да, артынан да батыл келбейт, (ал) Хакийм жана Хамийд тарабынан түшүрүлгөн*“ . [41:42]

Курани Каримдин назил болушу жана жазылышы:

Курани Карим Набий Мухаммад ﷺ га жыйырма үч жыл ичинде бөлүк-бөлүк абалда түштү. Аяттардын назил аралыгы ар түрдүү болуп, кээде арты-артынан түшсө, кээде өтө узак убакытта түшөр эле. Бул Аллах Тааланын төмөнкү эки зикринде айтылат:

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلاً﴾

– „*Кафир болгон кишилер: «Неге бул Куръан ага толук эле бир түшүрүлбөдү?»*, дешти. *Биз ал-Куръан менен сенин дилиңди бекем кылуу үчүн мына ушундай (бөлүп-бөлүп түшүрдүк) жана аны бөлүп-бөлүп баян кылдык*“. [25:32]

﴿وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْتٍ وَنُزِّلْنَاهُ تَرْتِيلاً﴾

– „*Жана Куръанды адамдарга аста-секин окуп берүүң үчүн Биз аны бөлүктөргө бөлүк жана бөлүп-бөлүп назил кылдык*“. [17:106]

Чындыгында, Курани Карим Расуллаллах ﷺ га назил кылынганда, Расуллаллах аны дилдерде жаттап алууга о.э. тери, барак, кагод⁵² сыяктууларга о.э. желкелерине, чоң сөөктөргө, курма бутактарына, сыйдам таштарга жазып коюуга буюрат эле. Расул ﷺ суралардагы аяттар жана суралар тартибин баян кылып берет эле. Расуллаллах ﷺ дунядан кайтканда, Курани Карим ал кишинин жеке катышуусунда жана макулдоолору (икрор) астында жазылып бүткөн эле. Бирок, ушул аяттар жана суралар жазылган тигил тилкелер тартипке салынбаган эле, балким, алардын тартиби дилдерде жатталып калган эле. Расуллаллах ﷺ дунядан кайтканда Курани Карим мына ушундай абалда сакталып калды. Кээ бир риваяттарда Расуллаллах өзүнөн кийин өз алдындагы нерседен башка эч нерсе калтырбаганы, яъни, Курани Каримдин баары өз катышуусунда жазылып калтырылганы жөнүндө келген хабарлар мына ушундай мааниде.

Абдулазиз ибн Рофиъ мындай риваят кылат: «Мен Шаддад ибн Муъкил رضي الله عنه менен бирге Ибн Аббас رضي الله عنه нун алдына кирдим. Шаддад ага “Набий ﷺ бирер нерсе калтырдыбы?”

(52) Кагаз - «Муъробул комус»: 1 жуз, 335 сахифа.

деди. Шаддад: “Өз алдындагы нерседен башка эч нерсе калтырбады”, - деди».

Абдулазиз ибн Рофиъ дагы мындай деди: «Биз Мухаммад ибн Ханафиянын алдына кирип, андан да сурадык эле, ал да: “Өз алдындагы нерседен башка нерсе калтырбады”, - деди».

Бул Куранды вахий катибдери Расулуллах ﷺдын алдында жазышканына карата келген риваяттар. Ал эми, Курани Каримди вахий катибдери Расулуллах ﷺдын төмөндөгү хадиси аркылуу икоррлору астында жазышканына кошумча, кээ бир мусулмандар Курандан өзү үчүн жазып алгандыгы жөнүндө да сахих риваят бар:

«لَا تَكْتَبُوا عَيَّ غَيْرَ الْقُرْآنِ»

«**Менден Курандан башканы жазбагыла**».⁵³

Ошентип, Расулуллах ﷺ дунядан кайтканда, Курани Каримдин баары ал заттын катышуусунда вахий катибдери тарабынан о.э. кээ бир өзү үчүн жазып алган мусулмандар тарабынан жазылып калды.

Курани Каримди жамдоо:

Абу Бакр رضي الله عنه муртаддар согушунда Курани Каримди жаттаган мусулмандардын көпчүлүгү шахид болуп кетишинен коркту. Алар Курани Карим сураларын тартиби боюнча жатташкан эле. Ошондуктан, Абу Бакр رضي الله عنه жазып калтырылган аяттарды Расулуллах ﷺ икорр болгон тартибдеги суралар боюнча жамдоого буйрук берди. Ошондо үстүнө ар бир суранын аяттары жазып коюлган бөлүктөр арты-артынан тартиби менен жамдалды. Сахабалар аяттарды мындай жамдоодон мурда алардын жазуусу Расулуллах ﷺдын алдында жазылган жазуу экендигин таъкиддеп алышты. Алар бул иште ар бир жазуу тилкесине эки сахаба күбөлүк берүүлөрүн талаб кылышты жана бул эки сахаба ар бир жазуу тилкеси чындап эле Расулуллах ﷺдын алдында жазылган жазуу экендигине күбөлүк беришти. Алар ар бир аят мутаватир даражасында көптөгөн сахабалар тарабынан жатталып калынганын билишсе да, муну менен чектелип калышпады. Ошондуктан, Тауба сурасынын аягы Расулуллах

(53) Муслим: 3004, Китаби зухд, 16-баб. Ахмад: 3\2, 21\39, 56. Дарамий: Мукоддима: 450. Ибн Хиббан: 1\256. Байхакий: 5\10. Абу Яъла: 2\466. «Мустадрак»: 1\216.

ﷺдын алдында жазылган экенине Хузайма ﷺдан башка эч ким күбөлүк бере албаган убакта, сахабалар жамдоодо токтолуп калышты. Кийин ортолорунда Расулунулла ﷺ Хузайманын күбөлүгүн эки кишинин күбөлүгүнө теңдешкени жөнүндөгү хужжат коим болду. Мына ошондо сахабалар бул аятты өздөрү да катый түрдө жатка билүүлөрүнө карабастан, Хузайма күбөлүк берген аяттын жазуусун Куран аяттарына кошуп жамдашты. Сахаба ﷺдардын ушундай кылууларынын себеби, көбүрөөк ишенич пайда кылууну максат кылышканы. Себеби, сахаба ﷺдар өз эс-тутумдары менен жазылган Куранды эмес, балким, Расулунулла ﷺдын алдында жазылган сахифаларды жамдоону каалашты.

Ошондуктан, Абу Бакр жамдаган сахифада өйдөсүндө жазылган аяттардын наамдары да, суралардын жайгашуу тартиби да кудум Расулунулла ﷺ икор болгон наам жана тартип негизинде жамдалды.

Зайд ибн Сабит ﷺ мындай деди: «Ямама калкы менен болуп жаткан согушта Абу Бакр Сыддык мага чабарман жөнөттү. Келсем, алдында Умар ибн Хаттаб да бар экен. Абу Бакр ﷺ мага мындай деди: “Умар келип, мага: Ямама согушунда Курани Карим каарылары кырылып кетүүдө, эгер бул кыргын мекендеш каарыларга да жетип келсе, Курандын көбү сая кетип калат деп коркомун, ошондуктан, ойлошумча, Куранды жамдоого буйрук беришиңер керек, - деди. Мен Умарга: Расулунулла ﷺ кылбаган ишти биз кылабызбы? - дедим. Умар: Аллахка ант, бул жакшы иш, - деп, мага бул сөздү кайталай берди эле, Аллах бул ишке жүрөгүмдө майилдик пайда кылды жана мен да Умардын фикрине кошулдум». Зайд ибн Сабит ﷺ дагы мындай деди: «Абу Бакр мага: Сиз жаш акылдуу жигитсиз, биз сизден шектенбейбиз, Расулунулла ﷺга түшкөн вахийди жазып жүргөнүңүз себептүү, Куранды бирме-бир билесиз, ошондой болгон соң, Куранды жамдаңыз, - деди. Аллахка ант, алар мага бирер тоону ордунан көчүрүүнү буюрганда да, бул Куранды жамдоого болгон буйруктан оорураак болбос эле. Мен Умарга: Расулунулла ﷺ кылбаган ишти силер кыласыңарбы? - дедим. Абу Бакр: Аллахка ант, бул жакшы иш, - деди жана мага бул сөздү кайталай берди эле, Аллах Абу Бакр менен Умар ﷺдын дилин майил кылган ишке менин дилимди да майил

кылды. Кийин мен Куранды курма бутактары, сөөктөр жана кишилердин дилдеринен бирме-бир топтоп, жамдоого кириштим. Ошондо ушул “Тауба” сурасынын аягын Хузайма Ансарийден таптым, башка эч кимден муну таба албадым:

﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ

بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾

– „(Эй инсандар), акыры силерге өзүңөрдөн чыккан, силердин кыйынчылык-машакат чеккениңерден кыйналуучу, силердин (туура жол-чындык динге келишиңерге) харис-куштар болгон жана бардык муминдерге боорукер, мээримдүү бир Расул келди“. [9:128]

Кийин ушул жамдалган сахифалар Абу Бакр رضي الله عنهнун колунда, кийин Умар رضي الله عنهнун колунда, кийин анын кызы Хафса رضي الله عنهاнын колунда турду.

Усман رضي الله عنه халифа болгондо, муминдер энеси Хафсадан сахифаларды берүүнү талаб кылды жана андан нусха көчүрүп алып, кайра кайтарып берди. Кийин бул сахифалар тээ Марван ибн Хакам дооруна чейин Хафса رضي الله عنهاнун колунда болду. Марван Мадинага валий болуп турган убакта сахифаларды бөлөк-бөлөк кылып жасады.

«Ибн Шихаб мындай риваят килат: Мага Салим ибн Абдуллах ибн Умардын икая кылышынча, Марван – ал убакта Муавия тарабынан Мадинага амир кылынган эле – Хафсадан Куран кылып жазылган сахифаларды берүүнү талаб кылды, Хафса аларды берүүдөн баш тартты. Салим икаясын улантат: Хафса رضي الله عنها кайтыш болгондон кийин, аны дафн кылып кайтып жатканыбызда, Марван Абдуллах ибн Умарга адам жөнөтүп, андан ошол сахифаларды берип жиберүүнү катуу талаб кылды. Абдуллах ибн Умар сахифаларды берип жибергенден кийин, аларды бөлүк-бөлүк кылып даярдоого буйрук берди да: “Мен муну узак замандар өтүп, адамдар бул сахифаларга шектенип калуулары мүмкүндүгүнөн коркконум үчүн ушундай кылдым”, - деди». ⁵⁴

Нусха алынган Мусхафтар

(54) «Фатхул Барий»: «Курыан фазилаттары» бөлүмү, «Курыанды жамдоо» бабы: 10\394. Ахмад ибн Амр «Ахад жана масанийлер»: 5\410 сахифа, 3054 ракам.

Усман رضي الله عنه халифалык убагында Абу Бакр رضي الله عنه заманында жамдалган, кийин муминдер энеси Хафса رضي الله عنهاнын колунда турган сахифаларды алдырып, нусха көчүрүүчүлөр жихазын түздү жана бир нече Мусхаф кылдырып, адамдар Куран туурасында ихтилаф кылбоолору үчүн, аларды башка шаарларга жөнөттү. Ушул нусха көчүрүлүүдөн мурда кээ бир адамдар өздөрү жазышкан нусхаларды болсо, мутаватир Мусхафка тескери болгону себептүү, өрттөп жиберүүгө буюрду.

«Хузайфа ибн Яман Усмандын халифалык убагында газаттан кайтып келди. Ошондо шамдыктар ирактыктар менен бирге Армения жана Азербайжанды фатх кылуу үчүн газат алып барып жатышкан эле. Хузайфа адамдар Куранды ар түрдүү окуп жатышканына катуу тынчсызданды жана Усман رضي الله عنهга мындай деди: Эй амирул муьминин, сиз бул Умматты түшүнүңүз, антпесе, кудум яхудий жана насранийлер ихтилаф кылышкандай, бул Уммат да Куран туурасында ихтилаф кылышы мүмкүн. Ошондо Усман رضي الله عنه Хафса رضي الله عنهاга чабарман жөнөтүп: Бизге Куран сахифаларын жөнөтүп жибегиңиз, андан нусха көчүрүп алып, кайра сизге кайтарып беребиз, - деди. Хафса رضي الله عنها сахифаларды жөнөттү. Усман رضي الله عنه Зайд ибн Сабит, Абдуллах ибн Зубайр, Саид ибн Аас жана Абдуррахман ибн Харис ибн Хишамдарга андан нусхалар көчүрүп, Мусхафтар кылууну буюрду».⁵⁵

Абу Давуддун Мусъаб ибн Саъддан кылган риваятында айтылышында, Усман رضي الله عنه: Эң чырайлуу жаза турган катиб ким? - деди. Ошондо: Эң чырайлуу жаза турган катиб Расулуну صلى الله عليه وسلمдин катиби Зайд ибн Сабит дешти. Усман رضي الله عنه: Ким араб тилинин коидасын жакшыраак билүүчү (дагы бир риваятта: фасохаттуураак сүйлөөчү), - деп сурады. Саид ибн Аас дешти. Ошондо Усман: Саид айтып турсун, Зайд жазсын, - деди.

Акыйкатта, алар сахифалардан нусха көчүрүп, Мусхаф кылууну толук аткарышты. Ошондон кийин Усман رضي الله عنه аларды Хафсага кайтарып берди жана көчүрүлгөн Мусхафтарды дүйнөнүн түрдүү жайларына жөнөтүп, калган сахифа жана Мусхафтарды өрттөп жиберүүгө буюрду.

⁽⁵⁵⁾ Бухарий 4987. Термизий: 3029.

Нусха көчүрүү убагында бир мүшкүлгө, яъни, «التَّابُ وَتُ» сөзүн кандай жазуу туурасында ихтилафка туш келишти. (Термизийдин келтиришинче, Ибн Шихаб мындай деди: Ошол күнү «التَّابُ وَتُ» деп жазуу менен «التَّابُ وَهْ» деп жазуу туурасында ихтилаф болду. Курайшыктар «التَّابُ وَتُ» деп жазуу لازым дешсе, Зайд «التَّابُ وَهْ» деп жазуу لازым деди. Ошондо алар ушул ихтилафтарын Усманга сунуш кылышты эле, ал: «التَّابُ وَتُ» деп жазгыла, себеби, Куран курайш тилинде түшкөн, - деди).

Ушул жерде бир суроо туулат: Алардын ортосундагы ушул ихтилаф каяктан келип чыкты, акыры алар мавжуд сахифалардын өзүнөн нусха алып жатышпады беле.

Мен ушул мавзуда изденгенимде, бул ихтилафтын келип чыгышына төмөндөгүлөр себеп болуптур деген фикрге келдим:

Жогорудагылардан маалым болушунча, сахифалардан окуп берип турган киши Саид ибн Аас, аны жазган болсо Зайд ибн Сабит эле. Бул иш бардык сахабалар алдында болуп өттү. Ошондо Саид «التَّابُ وَتُ» сөзүн окуп бергенде, Зайд аны ансарийлер жазууга адаттангандай «التَّابُ وَهْ» деп жазат. Себеби, бул сөздү ансарийлер ушундай сүйлөп, ушундай жазышкан. Ошондо катышкандар Зайдга бул сөз сахифаларда «ت» таи мафтуха менен жазылганын билдиришет жана аны көрсөтүшөт. Зайд болсо көңүлү кадыржам болушу жана дагы аныгыраак далилдениши үчүн бул мавзуну Усманга сунуш кылууну каалайт. Ошондо Усман аларга «ت» таи мафтуха менен жазуу لازымдыгын, себеби, Курайш тили ушундай болуп, вахий Курайш тилинде түшкөнүн о.э. Расулуллах ﷺдын алдында да ушундай жазылганын айтты. Натыйжада бул сөздү «ت» таи мафтуха менен жазышат жана башка сөзгө ихтилаф кылышпайт. Себеби, алар өз ижтихаддары менен эмес, мына ушул сахифалардагы жазуу боюнча жазышты.

Ошентип, Мусхафтар нусхасын жазуу иши дал Расулуллах ﷺдын алдында жазылган, кийин аны Абу Бакр (رضي الله عنه) жамдаган сахифалардагы жазуу шаклинде аткарылды.

Ал эми, Усман (رضي الله عنه)нун дүйнөнүн түрдүү жайларына жөнөткөн Мусхафтардын саны жөнүндө ар түрдүү фикрлер

бар. Кээ бирөөлөр алтоо болгон, Усман аларды Басра, Куфа, Шам, Макка, мадиналыктарга бир нусхадан жөнөтүп, бирөөсүн өзүнө калтырган жана бул “Имам Мусхафы” деп аталган дешет. Кээ бирөөлөр болсо Мусхафтар жетөө болгон, бешөөсү жогорудагы жайларга, алтынчысы Яманга жана жетинчиси Бахрейнге жөнөтүлгөн дешет.

Ошентип, бардык Усман Мусхафтары Расулуллах ﷺ дан мутаватир болгон кыраатта жана көпчүлүгү бирдей жазууда жамдалды. Расулуллах ﷺ дан мутаватир болгон ушул Мусхафтар ичинде, мисал үчүн, “Хадид” сурасунун 24-аятындагы «فَبِإِذْنِ اللَّهِ الْعَرَبِيُّ الْمَجِيدُ» деген калам «فَبِإِذْنِ اللَّهِ الْعَرَبِيُّ الْمَجِيدُ» деп да окулганы сыяктуу эки түрдүү окулуучу сөздөргө келсек, алар экиге ажыратылып, жогоруда айтылган өлкөлөргө жөнөтүлдү жана үстүңкү бөлүгүнө бул Мусхафта мындай жазылган, бул Мусхафта болсо мындай жазылган, деп жазып коюлду. Себеби, Расулуллах ﷺ эки кыраатта тең эки жазууга икром болгон.

Усман ﷺ бирдей жазууда жазылган Мусхафтар болобу, же ар түрдүү жазууда жазылган Мусхафтар болобу, айырмасы жок, ушул Мусхафтарды көчүрүүдө бардык мутаватир болгон кырааттарды да, Расулуллах ﷺ дын алдында жазылган жазууларды да сактап калууга аракет кылды. Алардын ичинде бирдей жазуудагылары көпчүлүгүн түзөт жана ар түрдүү жазууда жазылгандарын болсо – алардын саны ондон ашык – Усман ﷺ аларды өзүнчө ажыратып, жогоруда айтылган өлкөлөрдө таркатылган Мусхафтар арасына жайлап койду.

Кийинки кылымдарда мусулмандар мына ушул Мусхафтарга кошумча, башка Мусхафтарды тээ бүгүнкү күнүбүзгө чейин көчүрүп келишти. Бул көчүрүлгөн Мусхафтар да так Расулуллах ﷺ дын алдында жазылган жазууларда жана сахаба ﷺ дар окушкандай кыраатта көчүрүлдү.

Курани Каримдин хаафиза-коргоосун Аллах Субханаху ва Таала Өз мойнуна алды. Яъни, Курандын алдынан да, артынан да батыл келе албайт, бир да кимсе анын бир даана харфын да өзгөртө албайт жана эгерде, ушундай кылынса да, бул албетте, ачыкка чыгып калат. Аллах Таала айтат:

﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾

– „Албетте, бул эскертмени (Куръанды) Биз Өзүбүз назил кылдык жана кадиксиз, Өзүбүз аны сактоочубуз“. [15:9]

﴿إِنَّا عَلَيْنَا جَمَعَهُ وَقُرْءَانَهُ﴾

– „Анткени, аны жамдоо да, окутуу да Биздин мойнубузда“. [75:17]

﴿وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾

– „Эгер ал Аллахтан башка бирөө тарабынан болгондо, анда көп карама-каршылыктарды табышаар эле“. [4:82]

﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَطْلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾

– „Ага (Куръани Каримге) алдынан да, артынан да батыл келбейт, (ал) Хакийм жана Хамид тарабынан түшүрүлгөн“. [41:42]

Аллах Субханаху ва Таала Курани Каримди коргоду жана аны жамдай турган кишини да, тээ мутаватир накл менен бизге жетип келгенге чейин өзгөртүүдөн коргой турган кишини да алдын ала белгилеп койду. Ошондуктан сахаба رضي الله عنهم дар вахийде келген нерсенин дал өзүн о.э. Расулунуллах صلى الله عليه وسلم жазууга буюрган нерсенин так өзүн накл кылышты жана бул нерсе тээ Аллах жер жүзү жана анын үстүндөгү нерселерди мурас кылып калтырганга чейин Өзү каалаганча ушундай болуп калат.

Мутаватир кырааттарды жамдоо:

Айрым табиъиндер жана алардын табиълери мутаватир кырааттарды жамдоо менен алектеништи. Алар китебдерде бул кырааттардын өздөрүнө жетип келүү санадын кеңири баян кылышып, ушундай кырааттар менен байланыштуу нерселерди тартип менен жазып калтырышты. Бул аалымдардын ысымдары төмөнкүлөр:

Нафиъ ибн Абдуррахман ибн Абу Наъим Лайсий, Абу Равим Маданий каарынын мавласы. Ал кара түстүү киши болуп, асли асбахандык. Ал жетимиш табиъиндин колунда Куран окуду. Алардын катарына каары Абу Жаъфар ибн Язид ибн Коъко, буту аксак Абу Давуд Абдуррахман ибн Хирмиз, казы Шайба ибн Нассох, Абу Абдуллах Муслим ибн Жандаб Хазлий Кос, Абу Рух Язид ибн Румандар киришет. Бул табиъиндер кыраатты Абу Хурайра, Ибн Аббас, Абдуллах ибн Ияш ибн Абу Робиъа сыяктуу сахабалардан үйрөнүшкөн. Бул сахабалар болсо Расулунуллах صلى الله عليه وسلم дан үйрөнүшкөн. Нафиъ ибн Абдуррахман хижрий 169-жылы Мадинада вафат этти (дүйнөдөн кайтты).

Нафиъ ибн Абдуррахмандын эки ровийи бар. Алардын бирөөсүнүн ысымы Иса ибн Мина Маданий Заркий, лакабы «Коолун», кунясы Абу Муса. Ал захрийлер мавласы болуп, болжол менен хижраттын 220-жылы Мадинада дүйнөдөн кайткан. Риваят кылынышында, анын кырааты өтө сонун болгондуктан, Нафиъ аны "Коолун" деп чакырган. Себеби, коолун сөзү римдиктер тилинде өтө сонун дегенди түшүндүрөт.

Нафиъ ровийлеринин экинчиси Усман ибн Саид Маданий, кунясы Абу Саид, лакабы «Вариш». Ал аппак адам болгондуктан Вариш деген лакаб алган. Хижраттын 197-жылы Маккада вафат этти.

Абдуллах ибн Касир, Абу Муъбид Канааний Дарий Маккий Амр ибн Алкаманын мавласы. Анын асл-теги фарсий, табиъиндерден, Меккени жакшы билүүчү, аттор болгон. Ал Абдуддаар урпагынан болуп, Бухарийдин айтымында, меккелик. Ал хижраттын 54-жылы Меккеде Муавия доорунда дүйнөгө келген. Хижраттын 120-жылында Хишам ибн Абдулмалик доорунда дүйнөдөн кайткан. Ал Куранды Набий ﷺдин досу Абдуллах ибн Саиб Махзумийде, Койс ибн Саибдин мавласы Мужахид ибн Жубар Абул Хажжажда о.э. Ибн Аббастын мавласы Дарбаста окуду. Мужахид менен Дарбас Ибн Аббаста, ал Убай, Зайд ибн Сабитте, алар Набий ﷺ да окуган.

Ибн Касирдин да эки ровийи бар. Алардын бирөөсүнүн ысымы Ахмад ибн Мухаммад ибн Абдуллах ибн Абу Базза Маккий болуп, муаззиндик кылган. Анын лакабы «Баззий», кунясы Абул Хасан. Хижраттын 250-жылы Меккеде дүйнөдөн кайткан.

Абдуллах ибн Касирдин экинчи ровийи Мухаммад ибн Абдуррахман ибн Мухаммад ибн Халид ибн Саид Маккий Махзумий болуп, лакабы «Канбал», кунясы Абу Амр. Аны Канбал дешкенин себеби, алар Меккеде канабилдер деп таанылган ахли байт болушкан. Хижраттын 291-жылы Меккеде дүйнөдөн кайткан. Баззий жана Канбалдар Ибн Касирден кыраатты санад менен риваят кылышкан.

Абу Амр Алаа Мазиний нахучу каары болуп, Мисир калкына Куран окуткан. Ысымы Забан экендиги туурараак. Хижраттын 68-жылы Меккеде дүйнөгө келген, Басрада өсүп чоңойгон, 154-жылы Куфада вафат эткен. Ал Ибн Касирде,

жогоруда айтканыбыздай, санад менен Куран окуду. О.э. Мужахид жана Саид ибн Жубарда да окуду, алар болсо Ибн Аббаста, ал Убайда, Убай Набий رضي الله عنه да окуган.

Абу Амрдын эки ровийи бар. Алардын бирөөсү «Даврий» Абу Умар Хафс ибн Умар Ибн Абдулазиз Даврий, нахучу. Давр Багдаддагы жайдын аты. Хижрий 246-жылы дүйнөдөн кайткан.

Абу Амрдын экинчи ровийси «Савсий» Абу Шаиб Салих ибн Зияд ибн Абдуллах Савсий. Хижрий 261-жылы вафат эткен. Ал кыраатты Абу Мухаммад Яхя ибн Мубарак Адвийден окуган. Ал Язидий деп да таанылган.

Абдуллах ибн Аамир Яхсабий. Шам калкынын кыраат боюнча имамы. Валид ибн Абдулмалик халифалыгы доорунда Дамашк казысы болгон. Кунясы Абу Имран. Ал табиьиндерден болуп, хижрий 118-жылы Дамашкта вафат эткен. Арабдар ичинде жети кыл кыраатта ага, Абу Амрга жана калган мавлаларга жете тургандары жок. Расулуллах صلى الله عليه وسلمдын вафатынан эки жыл мурда төрөлгөн. Куранды Абу Дарда Уваймир ибн Аамирден, Абу Дардадан, ал болсо Набий صلى الله عليه وسلمдан окуган. О.э. ал Мугира ибн Абу Шихаб Махзумийде да эки жыл Куран окуган. Мугира Усманда, ал болсо Набий صلى الله عليه وسلمда окуган.

Анын эки ровийлеринин бири дамашктык казы Хишам ибн Аммар ибн Насир. Кунясы Абул Валид. Хижрий 245-жылы вафат эткен. Экинчи ровийси Абдуллах ибн Ахмад ибн Башир ибн Закван Дамашкий. Кунясы Абу Амр. Хижрий 173-жылы төрөлүп, 252-жылы Дамашкта вафат эткен. Бул эки ровий Ибн Аамир кыраатын санады менен риваят кылышты.

Аасим ибн Абу Нужуд Асадий, Куфий Абу Бакрдын мавласы. Атасынын аты Баъдала экендиги туурараак. Ал хижрий 127-жылы дүйнөдөн кайткан. Куранды Абу Абдуррахман ибн Абдуллах ибн Хабиб Салмий о.э. Абу Марям Зар ибн Жайшта окуган. Абу Абдуррахман болсо Усман жана Алиден, алар Зайд ибн Сабит жана Абдуллах ибн Масьуддан, алар Набий صلى الله عليه وسلمдан билим алышкан. Зар болсо Усман жана Ибн Масьудда, алар Набий صلى الله عليه وسلمда окушкан.

Анын эки ровийлеринин бирөөсү Шуба ибн Ияш, ибн Салим Куфий Асадийдин мавласы. Анын кунясы Абу Бакр болуп, хижрий 194-жылы Куфада вафат этти.

Экинчи ровийси болсо Хафс ибн Сулайман ибн Мугира Асаний Баззаз Куфий. Кунясы Абу Амр болуп, хижрий 190-жылы дунядан кайтты.

Хамза ибн Хабиб ибн Имара ибн Исмаил Куфий. Ал Икрима ибн Рубый Таймий Зият үй-бүлөсүнүн мавласы болуп, хижрий 80-жылы дуняга келди. Ал кээ бир сахабалардын айрымдарын көргөн да болсо керек. Хижраттын 156-жылы Абу Жаъфар Мансур халифалыгы доорунда Хулванда дунядан кайтты. Куранды Жаъфар Содикте окуду. Жаъфар болсо атасы Мухаммад Бакирде, ал атасы Зайнул-Абидинде, ал атасы Хусайн Алиде, ал атасы Али ибн Абу Талибде окуду. О.э. Мухаммад ибн Абу Лайлиде да Куран үйрөндү. Мухаммад болсо Абу Минхалда, ал Саид ибн Жубайрда, ал Абдуллах ибн Аббаста, ал Убай ибн Каъбда окушту. Дагы ал Химран ибн Аъюнда, ал Абу Асвадда, ал болсо Усман жана Алиде окуду. Усман, Али, Ибн Масъуддар Набий ﷺ да окушту.

Хамза ибн Хабибдин эки ровийси бар. Алардын бирөөсү Халаф ибн Хишам Баззаз болуп, кунясы Абу Мухаммад эле. Хижраттын 229-жылы дунядан кайткан.

Экинчи ровийси Халлад ибн Халид Куфий болуп, кунясы Абу Иса. Хижрий 220-жылы дунядан кайткан. Бул эки ровий Абу Иса Салим ибн Иса Ханафий Куфийден Куран окушканын риваят кылышты. Салим ибн Иса хижрий 189-жылы Куфада дунядан кайткан.

Кисайи (ал Кисада ихрамга кирген) Али ибн Хамза Абу Хасан Асаний Куфий каары, нахучу мавла. Хижрий 120-жылы Худудда дуняга келген, Куран жана анын тажвидин Хамза Зият жана Иса ибн Умар Хамазанийде окуду. Хижрий 189-жылы Ройдогу (Ирандагы шаар) Ранбавих деген айылда дунядан кайтты. Ал Хамзада Куран окуду. Анын санадын жогоруда айтып өттүк. Ушуну менен бирге, Иса ибн Умарда да окуду. Иса ибн Умар болсо Талха ибн Мусрифте, ал Нахыйде, ал Алкамада, ал Ибн Масъудда, ал Набий ﷺ да окуду.

Анын да эки ровийси болуп, алардын бирөөсү Абу Харис Лайс ибн Халад Багдадий. Хижрий 240-жылы дунядан кайтты. Экинчиси Хафс Даврий. Ал кыраатты – жогоруда айтканыбыздай – Абу Амрдан риваят кылды.

Бүгүнкү күндө матбуатта басылып чыгып жаткан Мусхафтар (حُفْصٌ عَنْ عَاصِمٍ) Усман رضي الله عنه нун көчүргөн нусхасындагы жазуу боюнча Хафс Аасимден окуган кыраатка дал келет. Кийинки убакта Вариштин Нафиъден риваят кылган кыраатына ылайык келүүчү Мусхафтар да басылып чыгууда. О.э. Замахшарийдин «Кашшаф» тафсири сыяктуу Курани Каримдин кээ бир тафсирлери да Абу Амр ибн Алаанын риваятына дал келүүдө. Кээ бир исламий өлкөлөрдө болсо Курани Карим дагы деле колдо жазылууда.

Курани Каримдин жети харфка назил болушу:

Расуллалах ﷺ мындай деди:

«إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ أَنْزَلَ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ فَأَقْرَأُوا مَا تَبِعَ سِرِّمَهُ»

«Албетте, бул Куран жети харфта назил кылынды. Демек, андан жеткенинче окугула».⁵⁶

Расуллалах ﷺ дагы мындай деди:

«أَقْرَأَ بِيْلُ عَلَيَّ حَرْفٍ فَرَجَعَهُ فَلَمْ أَسْتَعِ يَدَهُ حَتَّىٰ أَنْتَهَىٰ إِلَىٰ سَبْعَةِ حُوفٍ»

«Жибрийл мага бир харфты окутту эле, мен аны кайталадым. Аны дагы кайталай электе, жети харфка барып калды».⁵⁷

Уламалар бул жети харфтан эмне максад кылынгандыгы жөнүндө ар түрдүү фикр билдиришкен. Бирок, Курани Карим кырааттары көбүрөөк үйрөнүлсө, бул кырааттар төмөндөгү жети араб урууларынын лахжаларына (диалект) байланыштуу кырааттар экендиги ачык-айкын болот:

Курайш;

Тамим;

Койс;

Асад;

Хузайл;

Кинананын бир бөлүгү;

Тоийлердин бир бөлүгү.

Араб тили мына ушул жети уруу лахжасынан алынды. Ошондуктан, “жети харф” делишинен максад, ушул жети уруу лахжалары болушу мүмкүндүгү акыйкатка жакыныраак.

Бирдей жазылуучу мутаватир кырааттар (алар Курандын көп жайында келген)

(56) Бухарий: 2241, 4608, 4653. Термизий: 2867.

(57) Бухарий: 2980, 4607. Муслим: 1354, 1357.

Мисал (1):

Аасим мындай кыраат кылды:

﴿تَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ﴾

[2:37]

Ибн Касир болсо мындай кыраат кылды:

﴿تَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ﴾

Мисал (2):

Ибн Касир “аманат” сөзүн муфрад (жекелик санда) кыраат кылды:

﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ﴾

Аасим болсо “аманат” сөзүн жамъ (көптүк санда) кыраат кылды:

﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ﴾

[23:8]

Мисал (3):

Аасим мындай кыраат кылды:

﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾

[20:9]

Хамза жана Кисайи болсо имала кылып кыраат кылышты:

﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾

Мисал (4):

Аасим мындай кыраат кылды:

﴿فَكَرَّ قَلْبَهُ ۖ أَوْ أَطْعَمُ فِي يَوْمِ ذِي مَسْجَبَةٍ﴾

[90:13-14]

Абу Амр болсо мындай кыраат кылды:

﴿فَكَرَّ قَلْبَهُ ۖ أَوْ أَطْعَمُ فِي يَوْمِ ذِي مَسْجَبَةٍ﴾

Мисал (5):

Аасим мындай кыраат кылды:

﴿وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ﴾

[57:23]

Абу Амр болсо мындай кыраат кылды:

﴿وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ﴾

Ар түрдүү жазуудагы мутаватир кырааттар (аларды Усман رضي الله عنه Мусхафтарга киргизип койгон жана Курандын ондон ашык жайында келет):

Мисал (1):

Маккий Мусхафтардан башка бардык Мусхафтарда мындай келет:

﴿وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾

Маккий Мусхафта болсо мындай келет:

﴿وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾

[9:100]

Мисал (2):

Куфий, Басрий жана Маккий Мусхафтарда мындай келет:

﴿فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾

Маданий жана Шамий Мусхафтарда болсо мындай келет:

﴿فَإِنَّ اللَّهَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾

[57:24]

Мисал (3):

Шамий Мусхафтан башка бардык Мусхафтарда мындай келет:

﴿وَقَالُوا آتَيْنَا اللَّهَ وَاللَّادَةَ﴾

[2:116]

Шамий Мусхафта болсо мындай келет:

﴿قَالُوا آتَيْنَا اللَّهَ وَاللَّادَةَ﴾

Мисал (4);

Маккий, Куфий жана Басрий Мусхафтарда мындай келет:

﴿وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا﴾

[91:15]

Маданий жана Шамий Мусхафтарда болсо мындай келет:

﴿فَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا﴾

Мусхафтарга нукта коюу:

Абу Асвад Дуалий Басра валийсинин талабы менен Мусхафтарга нукта коюп чыкты. Буга Муавия ибн Абу

Суфяндын – анын уулу Куранды ката окуп коюп жатканы себептүү – жемелегени түрткү болду.

Харфтарга фатха, касра, зоммаларды коюу – танкит (нукта коюу) деп аталат. Нукта коюу деп аталышынын себеби мындай, Абу Асвад бир кишини жумушка алды жана ага “Мусхафтагы сыядан башка түстөгү бир сыя жана боёкту колонузга алыңыз” деди. Кийин сөзүн улантты: “Мен сизге окуп берип турам, эгер эриндеримди ачсам, харфтын үстүнө бир нукта коюңуз, ал фатха ордунда болсун. Эгер эриндеримди жумсам, харф жанына нукта коюңуз. Эриндеримди касра кылсам (и) харфтын астына нукта коюңуз.

Харакаттын нукта деп аталганынын себеби, Абу Асвад калимага харакаттарды белгилөөдө нукта сөзүн колдонгону. Аббасийлер Халифалыгы доорунда, Халил ибн Ахмад зомманы харф үстүнө кичине “вав”, фатханы харф үстүнө кичине “алиф”, касраны харф астына кичине “йа” көрүнүшүндө жазып, ташдид жана сукундарды коюп чыкты. Танкит (تَدْقِيطُ) сөзү болсо харфтар бири-биринен айырмаланып турушу үчүн алардын үстү жана астыларына нукта коюу деген маанини түшүндүрөт. Мисалы, “ба” харфы “та” жана “са” харфтарынан айырмаланып турушу сыяктуу. Бул ишти Наср ибн Асим жана Яхя ибн Юаммарлар Хажжаж ибн Юсуф Сакфийдин амири менен кылышты. Хажжажга бул ишти Иракка валийлик кылып жатканда Абдулмалик ибн Марван буюрган эле.

Мухкам жана муташабих:

Биз Курандын «Насих жана мансүх», «Мутлак жана мукайяд» сыяктуу кысм-бөлүктөрү жөнүндө китебибиздин төртүнчү бабында Куран жана Суннаттын кысмдары жөнүндө сөз жүргүзүп жатып айтып өтөбүз. Бул фаслда Курани Каримге байланыштуу болгон «Мухкам жана муташабих» мавзуьсу туурасында гана сөз жүргүзмөкчүбүз.

Аллах Таала айтат:

﴿مِنۡهُ ءَايَاتٌ مَّحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ﴾

– „Анда (Куръанда) мухкам аяттар бар, алар Китебдин негизи жана муташабих (аят)тар да бар“.

[3:7]

Мухкам деп – Куран аяттары ичинде ыхтымалга орун калтырбай турган даражада мааниси ачык-айкын зохир болуп турган аят айтылат. Мисалы, Аллах Таала мындай деди:

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾

– „...жана Аллах сооданы халал, сүткордукту харам кылды“. [2:275]

Муташабих деп – салыштыруу же салыштырбоо жагынан бир мааниден көбүрөөк маанинин ыхтымалы болгон аят айтылат.

Салыштыруу жагынан муташабих болгон аяттарга мисалдар:

﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾

[2:228]

Бул аяттагы «*قُرُوءٌ* куруу» сөзүнөн хайыз же хайыздан тазалануу деген маани көздөлөт.

﴿أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عَقْدَةُ النِّكَاحِ﴾

[2:237]

Бул аяттагы “никах түйүнү колунда болгон киши” дегенден көздөлгөн маани эр же валий болушу мүмкүн.

﴿أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ﴾

[5:6]

Бул аяттагы “ламас” сөзүнөн аял кишини кармоо же аны менен жыныстык алака кылуу түшүнүлөт.

Салыштырбоо жагынан муташабих болгон аяттарга мисалдар:

﴿وَبَقِيَ وَجْهُ رَبِّكَ﴾

– „*Роббиңдин «жүзү» гана түбөлүк калат*“. [55:27]

﴿وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي﴾

– „*Ичине Өз (алдымдагы) «рухумдан» үйлөгөнүмдө*“. [15:29]

﴿مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا﴾

– „*Өз «колубуз» менен кылган*“. [36:71]

﴿وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ﴾

– „*Айла кылышты, Аллах да «айла» кылды*“. [3:54]

﴿وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ﴾

– „*Асмандар болсо Анын «колуна» жыйылган*“. [39:67]

Бул аяттардагы сөздөрдөн – арабдар услубдары боюнча – араб тилинин мааниси тарабынан да, шарый маани тарабынан да бир нече маанинин ыктымалы бар. Ошондуктан, булардын баары уккан адамга иштибахтуу болгондуктан муташабах деп аталат.

Муташабах дегени – түшүнүксүз нерсе дегени эмес. Анткени, Курани Каримде түшүнүксүз нерсе жок. Себеби, Куранда түшүнүксүз нерсе болсо, ал адамдар үчүн баян болбой калат:

﴿هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ﴾

– „*Бул адамдар үчүн баян*“. [3:138]

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾

– „*Сага болсо адамдарга түшүргөн нерселерди баян кылып беришиниң үчүн Куранды түшүрдүк*“. [16:44]

Эми суралар башындагы мукоттоат харфтарына келсек, “булар сураларды таанытып туруучу наамдар” деген фикр башка фикрлер ичинде туурараак.

Муташабах уккан кишиге иштибахтуу болгондуктан, аны түшүнүү үчүн мээнет кылуу зарыл болот. Көпчүлүктүн муташабахти түшүнүп алышы кыйын иш. Аны илимде күчтүү болгондор түшүнөт жана алар аркылуу калгандарга түшүндүрүлөт:

﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ ۗ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَأَمَّنَّا بِهِ ۗ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ

رَبِّنَا﴾

– „*Анын (муташабахтин) таъвилини жалгыз Аллах гана билет жана илимде күчтүү адамдар болсо: «Ал Китебге ыйман келтиргенбиз, бардык аяттары Робибиздин алдынан түшкөн», дешет*“. [3:7]

Бул аяттагы “вав” атф вавы, яъни, анын таъвилини Аллах Таала билет жана илимде күчтүү болгондор билишет. Бул вав истиънаф вавы эмес. Яъни, жумла “анын таъвилини Аллахтан башка эч ким билбейт” деген мааниси түшүндүрбөйт. Себеби, эгер ушундай маани бериле турган болсо, Курандын адамдар үчүн баян болгону жоголуп кетет.

Кээ бирөөлөр – эгер “вав” атф вавы болсо, анда «يَقُولُونَ أَهَآءُ بِهٖ كُلُّ مِمَّا كَلَّمَتْهُ مِنْ عِبَادِ رَبِّنَا» болушу лазым, бул болсо мүмкүн эмес” дешет. Буга жооп мындай, эгер аятта карийна болбогондо, бул сөздү туура деш мүмкүн эле. Карийна болсо ушул жумладагы мантуктун өзү. Себеби, мына ушул мантук ушул жумланы маътуфка, яъни, Аллах Таалага кайтууну бекер кылып коёт. Анткени, Аллахтын Өзү «يَقُولُونَ أَهَآءُ بِهٖ كُلُّ مِمَّا كَلَّمَتْهُ مِنْ عِبَادِ رَبِّنَا» га ыйман келтиргенбиз, баары Роббибиз алдынан» деши таптакыр акылга туура келбейт. Ошондуктан, бул жумла бир гана маътуфка, яъни, илимде күчтүү болгондор билишет жана вав атф үчүн болот жана мааниси “анын таъвилини Аллах жана илимде күчтүү болгондор билишет” дегени болот.

Мусхаф жазуусу тавкифий (вахий кылынган):

Мунун мааниси мындай, Куранды Расулуллах ﷺ окуган, Абу Бакр رضي الله عنه жамдаган, кийин Усман رضي الله عنه андан Мусхафтар нусхасын көчүргөн, ошол жазуудан башка эч кандай жазуудан көчүрүү мүмкүн эмес. Муну далилдери төмөндөгүдөй:

Абу Бакр Куранды жамдап жатып, аят жазылган бирер бөлүктүн жатталган кыраатка дал келишине карап жамдоого ыраазы болбоду. Балким, жамдоо үчүн бул аятка Расулуллах ﷺ икрор болгондугуна далил болушун шарт кылды. Бул жөнүндө жогоруда айтып өттүк. О.э. тээ Хузайманын күбөлүгү эки кишинин күбөлүгүнө тең келишине далил табылмайынча, Тообо сурасынын акыры жазылган тилкени Мусхафка жамдоодон токтолуп тургандыктарын да айтып өттүк.

Усман رضي الله عنه заманында сахабалар Мусхаф нусхаларын көчүрүп жатышканда да тээ Расулуллах ﷺ дын алдында жазылган жана кийин Абу Бакр жамдаган Мусхафка туура келмейинче, бир да аят жазылышына ыраазы болбоду. Ал тургай, «فَاذْكُرُوا» сөзүн жазуу үстүндө ихтилаф кылышкан убакта

да, Усман аларды Абу Бакр жамдаган Мусхафта жазылган сөздү жазууга мажбур кылды о.э. ошол Мусхафтагы жазууга тескери келе турган бир да сөз Мусхафтарга жаздырбады.

Куранда келе турган ушундай бир сөздөр да бар, алар Куранда бир нече түрдүү жазуу менен келди.⁵⁸ О.э. кээ бир сөздөр окулуу коидасына тескери жазууда жазылган.⁵⁹ Ушул жазуулар Аллах Таала тарабынан касд кылынган жана Расулунуллах ﷺ икор болгон жазуу экендиги, хикматын бир гана Аллах билүүчү болгондугу менен тафсир кылынат. Куран жазуусу тавкифий дегени мына ушул.

Бул айтылгандар Куранды Мусхафка жазуу туурасында гана. Ал эми аяттарды имлавий коидага ылайык хужжат-далил сыйфатында жазуу болсо, бул жөнүндө кайтаруу жоктугу себептүү, жайиз эсептелет.

1. Суннат

«السُّنَّةُ Сунна» сөзүнүн лугавий мааниси жол, манхаж жана жихат.

Хадис уламаларынын назарында «Расулунуллах ﷺ га изофа кылынган сөз, же амал, же такир, же жаратылыш сыйфаты, же ахлакий сыйфат».

Усул уламалары назарында болсо «Расулунуллах ﷺ жөнүндө келген сөз, амал, сөз же амалга икор болушу».

Суннат хужжат. Анын хужжаттыгына далилдер бар:

﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۗ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾

– „Жана ал (Пайгамбар) силерге өз хаваи-каалоосу менен сүйлөбөйт. Ал вахий кылынып жаткан бир вахий“. [53:3]

﴿إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ﴾

– „Мен өзүмө вахий кылынган нерселерге гана ээрчиймин“. [6:50]

﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾

(58) Мисалы, «الرِّبَا» рибә» сөзү «Бакара» сүрөсүндө «الرِّبَا», ал эми «Рум» сүрөсүндө болсо «الرِّبَا» көрүнүшүндө жазылган.

(59) Мисалы, «ذُحَيْجِي» сөзү «Анбия» сүрөсүндө «ذُحَيْجِي» деп, «هَالِكٌ» сөзү «Фатиха» сүрөсүндө «هَالِكٌ» деп, «الصَّلَاةُ» сөзү «Бакара» сүрөсүндө «الصَّلَاةُ» деп, «أَضْيَعُ حَحَّةٌ» сөзү «Намл» сүрөсүндө «أَضْيَعُ حَحَّةٌ» деп жазылган.

– „Расул өзү силерге тартуу эткен нерсени алгыла, ал зат силерди кайтарган нерседен кайткыла“.

[59:7]

﴿يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ ءٰمَنُوْا اطِيعُوْا اللّٰهَ وَاَطِيعُوْا الرَّسُوْلَ وَاُوْلٰى الْاَمْرِ مِنْكُمْ فَاِنْ تَنَزَعْتُمْ فِيْ

شَيْءٍ فَرُدُّوْهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُوْلِ اِنْ كُنْتُمْ تُوْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ﴾

– „Эй муминдер, Аллахка моюн сунгула жана Расулга о.э. өзүңөрдөн болгон (мусулман) акимдерге моюн сунгула! Эгер кандайдыр нерсе жөнүндө талаш кылсаңар, эгер чынында эле Аллах жана ахирет күнүнө ыйман келтирген болсоңор, ал нерсени Аллахка жана Расулуна кайтаргыла!“.

[4:59]

Суннат далил кылуу жагынан экиге бөлүнөт:

а) Мутаватир Суннат:

Мутаватир Суннат – бир топ табаъ табиъиндер бир топ табиъиндерден, бир топ табиъиндер сахабалардан, бир топ сахабалар болсо Набий ﷺ дан кылган риваят. Бул үчүн ушул топтордун ар бири риваяттын бардык катмарларында (тобако) жалганга тил бириктирүүдөн аман кала турган даражада жетиштүү санактан турган болушу шарт кылынды. Мисалы:

«مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَمَعًا فَلْيَتَوَّعَّعْهُ مِنَ النَّارِ»

«Ким мага атайын жалган токуса, өзүнө тозоктон жай даярдай берсин». Бул хадисти Бухарий Абу Хурайра, Зубайр жана башкалардан риваят кылган. О.э. аны Муслим да Абу Хурайра жана Абу Саид Худрийден риваят кылган. Хадистин риваят жолдору да мына ушул лафзда мутаватир болуп, бул лафзий мутаватир деп аталат жана мутаватир Суннатка байланыштуу болуп эсептелет. Эми ровийлери мутаватир даражасына жетишкен жана лафздарына ылайык келбеген абалда жалаң маанисине иттифак кылышкан хадис же хадис бөлүгү маънавий мутаватир хадис деп аталат. Мисал үчүн, фаждр (багымдат) намазынын Суннаты эки ракат болушун алсак, бул жөнүндөгү хадистер лафзи ар түрдүү болсо да, анын бир маанидеги риваяттары мутаватир даражасына жеткен.

Мутаватир Суннат акыйда жана хукмдарга далил болууга жарайт, себеби, алар Расуллуллах ﷺ дан – сөздөр аркылуу болобу же амал аркылуубу, айырмасы жок – катый сабит болгон.

б) Ахад хабар: Ахад хабар – Расулунна ﷺ дан бир киши, же бири-биринен өз-өзүнчө болгон жана мутаватир даражасына жетпеген бир нече киши риваят кылган хабар. Бул хабар ровийлердин кайсы бир катмарынан болушу мүмкүн, яъни, табаъ табиъинден баштап тээ Расулуннадан риваят кылуучу сахабаларга чейин болгон катмардын хабары болушу мүмкүн. Ушу Суннаттын субуту зонний болуп, шаръий хукмдардын баарына далил боло алат. Бул үчүн ушул хадис сахих же хасан болушу лазым.

Ахад хадиске – хукмдар ибадат болушу, же муамалат (мамиле) болушу, же укубат (жаза-чаралар) болушуна карабастан – амал кылуу лазым о.э. бардык шаръий хукмдарга аны далил кылуу мүмкүн.

Буга далил, шариятта даабаны исбат кылууда күбөлүк этибарга алынат, акыйкатта болсо, күбөлүк ахад хабар. Курани Карим нусусунда да мал-мүлк жаатында эки кишинин, же бир киши жана эки аялдын күбөлүгү менен о.э. зина жаатында төрт кишинин күбөлүгү менен хукм кылынышы сабит болгон.

О.э. Расулунна ﷺ (карыз даабасы жаатында) күбөсү болгон кишинин күбөлүгү жана акылуунун ант ичиши менен хукм кылды.⁶⁰ Эмизүүдө (ризозъ) болсо бир аялдын күбөлүгүн кабыл кылды.⁶¹ Булардын бардыгы ахад хабар. Сахабалардан да сабит болгондой, алар шаръий хукмдардын баарында – эгер ровийге ишенишсе – ахад хабарды далил катары алышканы белгилүү болгон жана көп жолу учураган.

Расулунна ﷺ дан садыр болгон нерселерге ээрчүү:

Суннат – хужжат. Ал кылууга катъий талабды, же катъий болбогон талабды, же ыхтыярды такозо кылабы, же болбосо, кылбоого болгон катъий талабды же катъий болбогон талабды такозо кылабы, айырмасы жок, кандайлыгына карап, ага ээрчүү важиб. Муну биринчи бабда айтып өттүк.

Ээрчүү дегени – бир ишти Расулунна ﷺ кылгандай кылуу же Расулунна ﷺ кылганы себептүү кылуу, яъни, Расулунна ﷺ га иктида кылуу дегени.

Расулунна ﷺ га мына ушундай мааниде ээрчүү важиб:

⁽⁶⁰⁾ Ахмад: 21423. Даркутний: 4\212. Бул хадисти Термизий Жаъфар ибн Мухаммаддан, ал атасынан, атасы Алиден хикая кылган: 1265.

⁽⁶¹⁾ Абу Дауд: 3\306. Термизий: 3\452. Насайи: 6\109. Дарамий: 2\209. Ахмад: 4\384.

﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ﴾

– „Айткын (эй Мухаммад): «Эгер Аллахты сүйсөңөр мени ээрчигиле. Ошондо Аллах силерди сүйөт жана күнөөңөрдү кечирет“.

[3:31]

﴿فَقَامُوا بِاللَّهِ وِرْسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلامِهِ وَاتَّبَعُوهُ

لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

– „Демек, Аллахка жана Анын элчисине – Аллах жана Анын сөздөрүнө ишене турган уммий-сабатсыз набийге ыйман келтиргиле жана аны ээрчигиле, балким, хидаят табарсыңар“.[7-158]

Ушул ээрчүү ээрчилип жаткан нерсенин кандайлыгына карап болушу лазым. Эгер Расулуллах ﷺ фарзга буюруп жаткан болсо, аны аткаруу важиб (фарз) болот. Эгер мандубга буюруп жаткан болсо, аны аткаруу важиб болбойт. Бардык шарый хукмдар мына ушундай болот. Булар Шариъин бизге кылган хытабына карата ушундай.⁶²

Бул ээрчүүнүн Расулуллах ﷺдын амалдарына карата төмөндөгүдөй тафсилаты бар:

Биринчи: Отуруу, туруу, жеш же ичүү сыяктуу жибиллий (табигый) амалдар. Булар Расулуллах үчүн да, Умматү үчүн да мубах амалдар.

Экинчи: Бир гана Расулуллахка хос амалдар экендиги исбат болгон, башка эч ким шерик болбой турган амалдар. Мисалы, Расулуллахтын өзүнө хос болгон вусол орозосу,⁶³ төрттөн ашык аял никесинде болушу жана ушуга окшош амалдар бир гана Расулуллахка хос болгон, Умматына хытаб кылынбаган амалдар.

Үчүнчү: Расулуллах ﷺдын бизге баян кылып берип жатканын түшүндүрүүчү амалдарына келсек, бул амалдар эч кандай ихтилафсыз далил болуп саналат. Мындай баянды түшүндүрүүчү амалдар же Расулуллах ﷺдын ачык сөзү менен

(62) Т.а. шарый мыйзамчылык маселесинде ушундай. Ал эми, дунявий илимий фан иштеринде болсо, мисалы, айыл-чарба фаны, илимий өнөр жай, жерди семиртүү, дарактарды чандатуу, үй-жай, завод, фабрика курулушу, машинакуруучулук сыяктуу услубдарга ээрчүү важиб болуп эсептелбейт. Анткени, Расулуллах ﷺ «**Дүйнө иштериңерди өзүңөр билүүчүрөөксүңөр**» деди.

(63) Бухарий: 1861, 1964. Муслим: 1102 Ибн Умардан.

келет же абалдар карийнасы менен келет. Ачык сөз менен келген баянга мисал келтирсек, алар Расулуллах ﷺдын ушул эки сөзү:

«صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمْ هَوِيَّ صَلِّيٍّ»

«Менин кандай намаз окушумду көргөнүңөрдөй намаз окугула». ⁶⁴

«خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ»

«Ажылык ибадаттарыңарды менден үйрөнгүлө». ⁶⁵

Хал-абалдар карийнасы менен келе турган баян төмөндөгүдөй: Эгер нусуста кыска сөз келсе; же ыамма сөз келип, андан хостоо ирада кылынган болсо; же болбосо, мутлак сөз келип, андан кайд кылуу ирада кылынган болсо, Расулуллах аны ага мухтаждык туулушунан мурда баян кылбаган болуп, качан мухтаждык туулганда баян болууга жарактуу бир ишти кылып көрсөткөн болсо – бул хал-абалдар карийнасы менен келе турган баян эсептелет. Мисалы, Расулуллахтын уурунун оң колун ⁶⁶ кесип көрсөткөн амалдары Аллах Тааланын:

﴿فَاقْطِعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾

– „...колдорун кескиле“.

[5:38]

каламынын баяны. Жүзү менен эки кафттарына масх тартып таяммум кылып көрсөтүүсү да, ⁶⁷ Аллах Тааланын:

﴿فَأَمْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ﴾

– „...жүз жана колдоруңарга масх тарткыла“.

[4:43]

деген каламынын баяны. Баян важиб (фарз), мандуб жана мубахтыкта баян кылынып жаткан нерсеге ээрчийт.

Төртүнчү: Расулуллах ﷺдын башка бир амалдары да бар, бул амалдар нусуста жалаң талаб кылып келген болот. Ошондуктан, бул талабдын катый же катый эместигин, же болбосо ыхтыарий экендигин белгилеп берүүчү карийна

⁽⁶⁴⁾ Бухарий: Азан 595, 5549. Муслим: 1297. Дарамий: Солат 1225. Ахмад: 7\53. Байхакий: 2\354.

⁽⁶⁵⁾ Муслим: Хаж 2286. Насайи: Хаж 3012. Абу Дауд: Насик 1680. Муснади Ахмад: 13899, 14091.

⁽⁶⁶⁾ Ахмад: 2\177. Сахабалар ижмаъсы: Абдурахман Маликийдин «Жазалар түзүмү» китебинде келген.

⁽⁶⁷⁾ Бухарий: 1\129. Муслим: 1\279. Ахмад: 4\263.

керек болот. Буга биринчи бабыбыздын экинчи фаслинде келген мисалдар туура келет.

Эми Суннаттын далалаты жана далилдерин таржих кылууга келсек, булар жөнүндө – инша Аллах – бешинчи бабдын үчүнчү бөлүгүндө өз ордунда айтып өтөбүз.

Бирок, мен төмөндө Суннатты түшүнүп алууда керек боло турган анын истилахы жана мадлулу жөнүндө айтып өтмөкчүмүн. Ким бул туурасында тереңирээк үйрөнмөкчү болсо, хадис истилахтары жөнүндөгү китебдерге кайрылышы мүмкүн:

Хадис, хабар, Суннат – жогоруда айтып өткөнүбүздөй – бир мааниде.

Асар: Асар – сахаба ﷺ дарга барып токтой турган хадис.

Матн: Матн – сөздөгү санад акырына такала турган нерсе, яъни, Хадисте келген нусус.

Санад: Санад – матнга алып баруучу жол, яъни, матнга алып баруучу кишилер (ровийлер).⁶⁸

Мухаддис: Мухаддис – (бизге) хадисти жеткирип бере турган, хадис риваяты жана дираятына катуу көңүл бурган киши.

Хафиз: Хафиз – мухаддистик сыфаттарына ээ болгон, дагы бул сыфаттарга көп хадис жаттоо жана анын жолдорун жакшы билиши сыфаттарын да жамдаган киши. Бул киши жүз миң хадисти матны жана санады менен – жолдору ар түрдүү болсо да – мээсине жайгаштырып алган болушу шарт. Эгер ал жүз миңден ашык хадисти мээсине жайлап, мына ушул мыкты үйрөнгөн хадистери санады менен үч жүз миңге жеткен болсо, ал аброй-этибарлуу хафиз эсептелет.

Хаким: Хаким – риваят кылынган бардык хадистерди матны, санады, жароку, адли жана тарыхы менен тыкан үйрөнүп алган киши.

Амирул муъминин фил хадис: мындай лакаб көп хадис жатташы жана дираяты (хабардарлыгы) менен белгилүү болгон, өз аср-кылымы жана Умматынын аалымына айланган кишиге коюлат. Ушул лакабга мадиналык Абдурахман ибн

⁽⁶⁸⁾ Санаддардын эң сахихи Малик Анастан, ал Нафиъден, ал Умардын уулунан риваят кылган санад. Эң улуу санад болсо имам Ахмад имам Шафиъийден, ал имам Маликтен, ал Нафиъден, ал Умардын уулунан риваят кылган санад. Бул санад алтын сулала наамына ээ болгон.

Абдуллах ибн Закван (Абу Занад) (131-х.), имам Бухарий жана башкалар татыктуу болушкан.

Риваятка хос хадис илми: бул илим Набий ﷺдын сөздөрүн, амалдарын, макулдоолорун (такрир), сыфаттарын жана бул риваяттарды аныктап-күзөтүүлөрдү жана сөздөр тахирин өз ичине алат.

Дириятка хос хадис илми: бул илим риваяттын хакыйкатын, шарттарын, нав-түрлөрүн, хукмдарын, риваят кылуучу кишилерди, бул кишилердин шарттарын, риваят кылынып жаткан нерсенин жана ага байланыштуу нерселердин түрлөрүн өз ичине алат. Дирият – бул хадис маанисин катый нусуска тескери келиши жагынан билүү.

Хадисдин санад жагынан түрлөрү:

Мутаватир хадис: Анын таърифи жогоруда баян кылынган.

Машхур хадис: Машхур хадис үч кишиден көп жана бардык катмарга таандык болгон риваятчылар катышкан, бирок, мутаватир даражасына жетпеген хадис. Ал мустафиз хадис деп да аталат.

Мисалы:

«رَفِعَ عَنِ الْمُحِبِّ وَالِدِ سَيِّئَاتُهَا وَمَا كَرِهُوا عَلَيْهِ»

«Умматымдан ката, унутуу жана мажбурланган иш кечирилди».⁶⁹

Бул хадисти усул уламалары машхур деп билишти. О.э. машхур деп, Набий ﷺдан ахад сыфатында риваят кылынып, кийин табииндер жана табаъ табииндер доорунда машхур болгон, яъни, табииндер жана табаъ табииндер заманында мутаватир болгон хадис да машхур деп аталат.

أَبْغَضُ الْحَلَالِ عِنْدَ اللَّهِ الطَّلَاقُ»

«Аллах каарданган халал нерсе – талак».⁷⁰

Бул хадисти фукахалар машхур дешти.

«اللَّهُ سَلَّمَ مِنْ سَلَمِ الْمُسْلِمِينَ مِنْ لِسَانِهِ وَوَيْدِهِ ، وَالْمُهَاجِرِ مِنْ هَجْرِهِ مَا حَرَّمَ اللَّهُ»

(69) Хадис ровийлери ишеничтүү, бирок, үзүлүш бар болуп, аны Табароний, Дарикутний жана Хакимдер риваят кылган, Ибн Маажа 16\202де сахих деген.

(70) Абу Дауд: 1863. Хаким аны сахих деди. Ибн Маажа: 2008.

«Мусулман — мусулмандарга колу жана тили менен азар бербеген киши. Мухажир — Аллах харам кылган нерселерди хажар кылган (таптаган) киши».⁷¹

Бул хадисти да мухаддистер, фукаха жана усул уламалары сахих машхур дешти.

إِنَّهَا الْأَعْمَالُ بِالذِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَىٰ

«Амалдар ниеттер менен. Ар бир киши ниетине карап эсеп-китеб кылынат».⁷²

إِذَا جَاءَ أَحَدِكُمُ الْجُمُعَةُ فَلْيَغْتَسِلْ

«Кимде-ким жума күнүнө келсе, гусл кылсын»⁷³

«أَمْرُهُ رَفَعُ يَدَيْكَ فِي الصَّلَاةِ عَدَدِ الرُّكُوعِ وَفِعْ الرَّأْسِ»

«Расуллалах ﷺ ага намазда рукуъ кылуу алдынан жана рукуъдан башты көтөрүп жатканда эки колду көтөрүүгө буюрду».⁷⁴

Ушул хадистердин бардыгы сахих деп чыгарылган машхур хадистер.

Азиз хадис: Азиз хадис бул санаддын (ровийлердин) бардык катмарларында эки же үч киши тарабынан бир жолу риваят кылынган хадис. Эгер аны башка катмарларда көбүрөөк жамаат риваят кылган болсо, машхур азиз хадис болот.

Мисалы, ушул хадис сыяктуу:

«لَا يَرْؤُنَ أَحَدَكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ»

«Кимде-ким тээ мен ал үчүн ата-энесинен жана перзенттеринен сүйүктүүрөөк болмоюнумча мумин боло албайт».⁷⁵

Ахад хадис: Ахад хадистин таърифи жогоруда баян кылынды. Ал машхур хадисти да, азиз хадисти да өз ичине алат.

Хадиси Кудсий: Расуллалах ﷺ “Аллах айтты” деп Аллахка нисбат берген хадис.

Хадистердин иттисол (байлануу) жагынан түрлөрү:

(71) Бухарий: 6119. Абу Дауд: 1449. Насайи: 4996. Ахмад: 2\163. Ибн Мажа: 11\203.

(72) Бухарий: 1. Муслим: 3530.

(73) Бухарий: 837, 842. Муслим: 844).

(74) Бухарий: 702, 704. Муслим: 390).

(75) Бухарий: 13, 14. Муслим: 309).

Муттасил хадис: Муттасил хадис санады башталышынан тээ аягына чейин үзүлбөгөн хадис.

Мункотиъ хадис: Мункотиъ хадис риваятчыларынын бири бир жайда же көбүрөөк жайда түшүп калган, же болбосо, белгисиз риваятчы айткан хадис.

Муъзол хадис: Муъзол хадис санадынан арты-артынан эки же көбүрөөк риваятчы түшүп калган хадис.

Муаллак хадис: Муаллак хадис санадынын (ровийлеринин) башында арты-артынан бир же көбүрөөк риваятчы алып ташталган хадис. Муаллак хадис сахиhi Бухарийде көп келет.

Муъзол муаллактан көрө көбүрөөк нерсени өз ичине алат. Себеби, риваятчынын алып ташталышы муаллакта башында келген болсо, муъзолдо башында да, арасында да келет.

Хадистин санад интихасы жагынан түрлөрү:

Марфуъ хадис: Марфуъ – муттасил болобу же мункотиъби, айырмасы жок – Набий ﷺ га нисбат берилген хадис.

Мавкуф хадис: Мавкуф – муттасил болобу же мункотиъби, айырмасы жок – бир сахабага нисбат берилген хадис.⁷⁶

Мактуъ хадис: Мактуъ – муттасил болобу же мункотиъби, айырмасы жок – табиъинге нисбат берилген хадис.⁷⁷

Хадистин сахиhtик жагынан түрлөрү:

Сахиh хадис: Сахиh хадис – санады (ровийлери) адл-адилеттүү зобиттен адл зобитке чейин накл кылууда тээ аягына чейин уланып келген жана шазуз болбогон, илдетти жок хадис.

Шузуз дештен махсад, афзелирээк болгон кишинин истисна болушу, яъни, хадисти бир киши жалгыз өзү зикир кылган болуп, анын бул хадисинин өзүнөн афзелирээк киши айткан башка хадистерге тескери келиши. Башкача айтканда, шазуз – бул истисна жана жалгыз өзү зикр кылуу.

Илдет дегени – хадистин санады, матны, же экөөсүндө тең, сахиhtигине зыян жеткирүүчү кемчилик дегени.

Хасан хадис: Хасан хадис иштеп чыккан кишиси белгилүү, риваятчылары машхур болгон, көптөгөн хадистер ушул

⁽⁷⁶⁾ Бир сахаба биз ушуга буюрулдук же биз ушундан кайтарылдык десе, же ушул сүннөт десе, көпчүлүк-жумхур назарында мына ушул хадис ошол сахабанын марфуъу болуп эсептелет.

⁽⁷⁷⁾ Табиъин мына бул жана мына булар сүннөт десе, бул хадис ошол табиъиндин мурсалы болуп эсептелет.

хадиске тиешелүү (даир) болгон, аларды көпчүлүк улама жана фукачалар истиъмал кылган, санады арасында жалган сүйлөө менен айыпталган киши табылбаган о.э. шауздук да табылбаган хадис. Усул уламаларынын таърифи мына ушундай.

Бул хадис мухаддистер истилахында мындай делет: Санады адилдикке байланган, зобиттиги жеңилерээк болгон, шауз жана илдет табылбаган хадис.

Заиф хадис: Заиф хадис – сахихтик жана хасандык сыфаттары жок хадис. Ал хужжат кылынбайт.

Мурсал хадиске амал кылуу хукму:

Мурсал хадис: Мурсал хадис сахаба тарабынан үзүлүү болгон хадис. Яъни, санады (риваятчылары) башынан тээ табиъинге чейин уланган, кийин болсо табиъин ушул хадисти Расулуллах ﷺ га нисбат берген, бирок, сахаба ﷺ ну зикр кылбаган хадис.

Бул хадиске амал кылуу туурасында ар түрдүү фикр бар. Кээ бирөөлөр аны хужжат кылууга урухсат берсе, кээ бирөөлөр аны инкар кылган.

Туурасы, мурсал хадистин сахих, хасан же заиф экенин тактоо үчүн бул хадиске марфуъ хадис сыяктуу мамиле кылынат. Себеби, табиъин менен Расулуллах ﷺ ортосундагы риваятта сахабанын түшүп калышы бул хадистин сахихтигине зыян жеткирбейт. Себеби, сахаба ﷺ дардын баары адл-адилеттүү.

Машхур мурсал хадистер:

Мадина калкынан: Саид ибн Мусайяб мурсалы;

Макка калкынан: Ато ибн Абу Робах мурсалы;

Мисир калкынан: Саид ибн Абу Хилал мурсалы;

Шам калкынан: Макхул Дамашкий мурсалы;

Басра калкынан: Хасан ибн Абу Хасан мурсалы;

Куфа калкынан: Иброхим ибн Язид Нахъий мурсалы.

Булардын ичинде Саид ибн Мусайяб мурсалы сахихирээк. Ал сахабалар авлад-урпактарынан болуп, атасы Мусайяб ибн Хазан дарак астында байъатур-ризванда катышкан сахабалардан. О.э. ал Умар, Усман, Али, Зубайр жана башка сахабаларды көргөн табиъин. Муну менен бирге, бул табиъин

Хижаз калкынын факихи жана Мадинанын жети фукахасынын бири.⁷⁸

3. Ижмаъ

Кимдин ижмаъсы шарый далил болушу туурасында ар түрдүү фикр билдирилген. Кээ бирөөлөр Мухаммад ﷺдын Умматынын ижмаъсы деген болсо, кээ бирөөлөр уламалардын бирер шарый хукмга кылган ижмаълары да дешти. О.э. кээ бирөөлөр Мадина ижмаъсы деген болсо, кээ бирөөлөр сахаба رضي الله عنهдардын ижмаъсы деди. Кээ бирөөлөр болсо дагы башкача дешти.

Биз төмөндөгүлөрдү айтып өтүү аркылуу шарый далил деп этибар кылынуучу ижмаъ кандай ижмаъ экенин билүүгө аракет кылабыз:

«فَأَجْمَعُوا إِلَىٰ جَمَاعٍ ижмаъ» лугатта эки түрдүү маанини түшүндүрөт: Биринчиси, бир нерсеге чечим кылуу (азм) жана аны долбоорлоштуруу. Экинчиси, иттифак кылуу.

Биринчи маанисинде бирөө бир нерсеге азм кылса, баланча ага ижмаъ кылыптыр делет. Муну Аллах Тааланын:

﴿فَأَجْمَعُوا أَمْرَكُمْ﴾

– „...Өз ишинде ижмаъ кыла бер“.^[10-71]
деген каламы о.э. Расуллаллах ﷺдын:

﴿لَا صِيَامَ لِمَنْ لَمْ يَجْمَعْ الصَّيِّئَةَ بِأَمْرِ الدَّلِيلِ﴾

«Орозосун түндүн бир бөлүгүнө ижмаъ кылбаган (яъни, азм кыла албаган) **кишинин орозосу орозо эмес**»⁷⁹ деген хадиси көрсөтүп турат. Ушуга ылайык, ижмаъ сөзүнө бир азм-максат деген маани берилсе туурараак болот.

Ижмаъ сөзүнүн экинчи маанисинде, адамдар бир нерсеге келишишсе, иттифак кылышты делет. Ушуга ылайык, дунявий иш болобу, диний иш болобу, бардык жамааттын кайсыдыр бир ишке кылган иттифагы – ижмаъ деп аталат.

Ижмаънын усул уламалары назарындагы истилахы болсо мындай: Бирер вакиъге мунун шарый хукму мындай деп

(78) Жети фукахалар: Саид ибн Мусайяб, Косим ибн Мухаммад ибн Абу Бакр, Урва ибн Зубайр, Хорижа ибн Зайд ибн Сабит, Абу Салма ибн Абдурахман ибн Ауф, Убайдуллах ибн Абдуллах ибн Утба жана Сулайман ибн Ясар.

(79) Термизий: 662. Насай: 2291. Ибн Мааж: 1690. Абу Дауд: 2098. Термизийдин айтышында, бул хадисти Ибн Умарга мавкуф деш туурараак.

иттифак кылуу. Бул таърифтен көрүнүп тургандай, усул уламалары назарда туткан ижмаъ шарый далил ордунда турат. Себеби, шарый далилдер Куран жана Суннатта келген болуп, аларды жалаң гана вахий алып келген, вахийден башка нерсе алып келбеген. Демек, далил деп этибар кылына турган ижмаъ бир далил ордунда туруп, ижмаъ кылган кишилер бул далилди билишкен, ал эми, аны сөз аркылуу риваят кылышпаган. Бул болсо алар билишкени үчүн риваят кылышпаган бул далил да Расулуллах ﷺдын суннаттарынан экендигин түшүндүрөт. Себеби, Курандын бардык сөздөрү тилават кылынган жана жатталган сөздөр.

Эми кылган ижмаълары суннаттан болгон бир далил ордунда туруучу кишилер болсо Расулуллах ﷺ менен достук мамиледе болуп, ал затты көргөн кишилер, яъни, сахабалар. Кылган ижмаълары бир далил ордунда деген кеп сахабалардан башка кишилерге айтылбайт.

Ошондуктан, сахабалар ижмаъсы далил болуп эсептелет.

Бир жактан ушундай. Башка жактан болсо, ижмаълары ката болушу мүмкүн болбогон, жалаң туура ижмаъ кыла турган кишилер сахабалар رضي الله عنهم. Себеби, Аллах Субханаху ва Таала аларды эч кандай хостоосуз жана кайдсыз мактады.

Аллах Таала айтат:

﴿وَالسَّابِقُونَ الْأُولُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

– „*Мухажир жана ансарлардын саабикун-алдыңкылары жана аларды жакшы иштер менен ээрчиген заттар — алардан Аллах ыраазы болду жана алар Андан ыраазы болушту. Дагы (Аллах) алар үчүн астынан дарыялар агып тура турган, алар түбөлүк кала турган бейиштерди даярдап койду. Мына ушул улуу бакыт*“.

[9:100]

Муну менен сахабалар ижмаъсы далил ордуна өтүүчү хужжат экендиги, Аллах Курандын эч кандай чектөөсүз нусусу аркылуу алардын ижмаъларын мактагандыгы маалым болду. Табииндер жөнүндө болсо Аллах жогорудагы аятта «*بِإِحْسَانٍ* чырайлуу амалдар менен» деп, мактоону чектеди.

Демек, сахабалар ижмаъсы гана туура болушу жана ката болбошу мүмкүн. Яъни, алардын ижмаъсы – Расуллуллах ﷺ дан угушкан, көрүшкөн, бирок риваят кылышпаган, анткени, алардын бардыгы аны жакшы билишкен далилдир.

Ушуга ылайык, сахабалар алдында бирер маселе пайда болуп, бул маселе Куран нусусунда да, Суннат нусусунда да риваят кылынбаган болсо, кийин сахабалар бул маселенин шаръий хукму мындай деп баары бир хукмду айткан болушса, мына ушул ижмаъ болот. Мунун мааниси, алар айткан ушул шаръий хукм Расуллуллах ﷺдын хадистерине негизделген хукм болуп саналат, себеби, алар өздөрү бул хукмду билишкени себептүү аны риваят кылышпады.

Ижмаънын дагы бир түрү бар. Ал сукуттуу ижмаъ деп аталат. Яъни, бир сахаба маселенин шаръий хукмун баян кылганда, калгандар болсо ага, анын тууралыгына икром болушуп, сукут кылышат. Ал эми, мындай түрдөгү ижмаъ ижмаъ деп эсептелиши үчүн, аларда албетте төмөндөгү шарттар табылышы لازым:

1. Ижмаъ кылынып жаткан окуя өзгөчө мааниге ээ окуя болуп, сахабалар аны кайтарбай туруулары мүмкүн болбой турган вакиъ болсо. Ал эми, шарият урухсат берген окуя мындан сырткары. Яъни, шариятка тескери болгону үчүн инкар кылына турган вакиъ болушу;

2. Бахс кылынып жаткан окуядан сахабалар хабардар болуп, угуп жаткан болушу. Себеби, сахабалар ага угушпаганы үчүн эмес, балким, макулдашканы үчүн сукут кылган болушсун.

3. Сахабалар маселеге хукм берип жаткан убакта, ага таяныч сыфатында бирер аят же Расуллуллах ﷺдын хадисин риваят кылып келтирбеген болуулары. Себеби, маселеге качан аят же хадис келтирилсе, бул маселенин далили болуп калат, ижмаъ болбой калат.

4. Ижма кылынып жаткан маселе халифанын фикр билдирүү жана ижтихад кылуу солахияты астындагы маселе болбошу. Мисалы, мамлекеттин мал-мүлктөрү маселеси сыяктуу. Себеби, сахабалар халифанын солахияты астындагы маселеге сукут кылышса, бул сукуттуу ижмаъ болбойт. Балким, бул халифага итаат кылуу болот. Себеби, мындай маселе анын фикр билдирүү жана ижтихад кылуу солахиятына кирүүчү маселе.

Буга мисалдар:

1. Чоңатанын (жад) уул менен бирге ала турган мурасы. Яъни, бир адам дунядан кайтып, анын уулу жана атасы гана калса, тигил чоңата атанын ордуна өтөт жана өлгөн адамдын уулу бар болсо да, чоңата да ата катары мурастын алтыдан бир бөлүгүнө ээ болот. Мына ушул сахабалар ижмаъсы менен сабит болгон хукм.

2. Атанын эркек жана аялдардан турган бану аъян жана бану аллаттардан хижабданышы (яъни авратын жаап-бекитиши). Бул да сахабалар ижмаъсы.⁸⁰

3. Сабик Халифалык бүткөн убактан баштап үч күн ичинде халифа шайлоонун важибдиги. Эң улуу (кибар) сахабалар Расулуллах ﷺ ды дафн кылууну токтотуп, бану Саидалар бастырмасына топтолушту жана үч күн ичинде Абу Бакрды халифа кылып шайлашты. Андан кийин Умар Халифалыкка жаннат башарат кылынган алты сахабаны талабгер кылып көрсөттү жана алар үч күн ичинде араларынан халифа шайлабай турган болушса, баарын өлтүргөнү бир вакил дайындады. Умардын бул ишине сахабалардан бирөөсү да каршылык билдирбеди. Эгер буга окшогон иш Исламга тескери иш болгондо, анда аны инкар кылган болушар эле. Ошон үчүн да бул иш ижмаъ болуп калды.

4. Кыяс

«كَيْاسٌ الْقِيَامِ» кыяс» лугатта өлчөө дегени. Мисалы, жерди метр менен өлчөдүм, же кийимди зирөө менен өлчөдүм сыяктуу. Бул сөздө эки иш керек болот жана бул иштердин бирөөсү экинчисине теңдештирүү үчүн кошулат. Демек, ал эки нерсе ортосундагы нисбат жана кошуу дегени. Ошондуктан, “фаланча фаланчага кыястанып, кыястана албады”, яъни, “ага окшомокчу болду эле, ага окшой албады” деп айтылат.

Кыяска усул уламалары истилахында мындай таъриф берилди: Шаръий хукм чыгарууда бир ишти дагы бир ишке ээрчитүү, мындан максат, иллатта алардын ортосун бириктирүү, яъни, шаръий хукмга баис болуу жаатында ортосун бириктирүү. (Б.а. иллат – бул хукмдун баиси)

(80) Бану аъян ата-эненин ага-инилери жана эже-сиңди-карындаштары. Бану аллат – атанын ага-инилери жана эже-карындаштары. Бану ахяф болсо, эненин ага-инилери жана эже-сиңдилери.

Кыяс качан бир иш үстүндө кыяс кылуучу жана кыяс кылынуучу нерселер, яъни, ушул экөөсүн бири-бирине кошуучу нерселер табылган учурда гана вужудга келет. Ушул кыяс кылуучу жана кыяс кылынуучу нерселердин ортосун кошо турган бир иш – хукмдун баиси.

Ошондуктан, кыяс делгенде аклий кыяс эмес, шарый кыяс түшүнүлөт. Яъни, анда кыясты этибарга алууга далалат кылып жаткан шарый бир ишара бар. Башкача айтканда, бул кыяста белгилүү шарый нусуста келген шарый иллат бар болот.

Эми акыл жардамында шарият топтомунан түшүнүлө турган, бирок, ага далалат кылуучу бирер далил болбогон же шариятта келген эч кандай иллатсыз түздөн-түз салыштырып көрүү аркылуу тыянак кылына турган кыяска келсек, мындай кыястоо эч бир абалда мүмкүн эмес.

Айрымдар: ужра (эмгек акы) вакалаты менен ижараны ылазым акд кылууда ужра вакалатын ижарага кыяс кылса болот, негизи, экөөсүндө тең эмгек акы берүү мавжуддугу себептүү вакалат да жайиз акддардан дешет. Бирок, бул жерде эки вазыйфа бири-бирине окшогону үчүн хукм хукмга кыяс кылынбай жатат, балким, хукм хукмга экөөсүндө тең хукм баиси бар болгондугу үчүн кыяс кылынып жатат. Себеби, ижараны ылазым акддардан кылган нерсе – эмгек акы. Качан вакалатта эмгек акы табылса, акдды ылазым кылууга баис да табылат. Мына ошондо эмгек акы вакалаты да ылазым акддардан болуп калат. Яъни белгилүү бир эмгек акыга вакалат кылынган болсо, бул вакалат вакалатты ижарага кыяс кылганда ылазым акддардан болуп калат. Себеби, ижарага алган кишиге эмгек акысын төлөө вазыйфасын жүктөөгө жана ижарага алынган кишиге болсо ишти аткарып берүү вазыйфасын жүктөөгө – ижара да ылазым акддардан экенине болгон илтизам (вазыйфа жүктөө) далалатынын далилдеринен. Демек, качан мына ушул илтизам табылса, ижарага вакалатты кыяс кылса боло берет.

О.э. бирер вакиънин шарый хукмун – ушул вакиънин түрлөрү көбөйүп кеткен учурда – анын бардык түрлөрүнө карата колдонуу (татбик) кыяс кылуу эсептелбейт. Мисалы, арактын харамдыгы хукму, анын түрлөрү көбөйүп кетсе, бардык мас кылуучу ичимдиктерге карата колдонулганы сыяктуу. Себеби, кыяс – бир хукмду бир мавзуъдан чыгарып

алып, иллат бар болгону үчүн башка мавзуьга өткөрүү. Ал эми, бул жерде эч кандай хукмду өткөрүү болбой жатат. Биз ар бир мас кылуучу ичимдиктин харамдыгын хукм кылып жатканыбызда, арактын харамдыгы хукмун башка нерсеге өткөрүү бабынан чыгып эмес, балким, мас кылуучу ичимдиктин табияты үстүндө хукм кылуу бабынан келип чыгып хукм кылып жатабыз. Мисалы, качан ичимдиктин мас кылуучу ичимдик экендиги аныкталса, анын харам экендиги хукму ошол ичимдикке колдонулат. Себеби, бул хукм башка мавзуь эмес, дал ошол мавзуь. Бул (кыяс кылуу эмес) манатты аныктоо деп аталат.

Манат дегени – Шарий хукмду байланыштуу кылып койгон нерсе дегени. Яъни, манат хукмдун далили да, иллаты да эмес, балким, хукмдун өзү дал келе турган маселе.

Манатты аныктоо болсо, хукм берилип жаткан нерсенин вакиъсин текшерип көрүү болот. Максат, ошол нерсенин асл хакыйкатын билип алуу. Ошондуктан, манат – шарый хукм дал келе турган вакиъ. Мисалы, арак харам десек, шарый хукм – арактын харамдыгы.

Белгилүү бир ичимдиктин мас кылуучу ичимдик экени, яъни, арак же арак эместиги анын вакиъсин билүүгө байланыштуу. Качан ушул ичимдиктин вакиъси билип алынгандан кийин гана, анын харам же харам эместиги анык болот жана мына ушул манатты аныктоо деп аталат.

Ошондуктан, белгилүү бир вакиънин манаты аныкталгандан кийин, анын шарый хукмун түрлөрүнө колдонуу кыяс болуп эсептелбейт. Себеби, бул иште хукмду бир мавзуьдан экинчи мавзуьга өткөрүү иши жок.

Кыястын хужжаттыгы:

Жогорудагылардан маалым болгондой, этибарга алына турган кыяста кыястын иллаты далилде келген болушу керек. Яъни, кыястын вакиъси – иллаты айтылган далил дегени. Ошондуктан, кыястын хужжаттыгы иллатты өз ичине алган далилдердин, яъни, Куран, Суннат жана ижмаънын хужжаттыгынан келип чыгат. Качан Куран, Суннат жана ижмаънын – жогоруда айтканыбыздай – хужжаттыгы сабит болсо, кыястын да хужжаттыгы далилденет.

Кыясты истиъмал кылууну (хужжат катары пайдаланууну) Расулуллах ﷺ үйрөттү. Расулуллах ﷺ хажды өтөп берүү жана орозо кармаган адамдын өбүшү туурасында суралганда,

суроочуга түздөн-түз жооп бере койбоду. Балким, суроого жооп берүүдөн мурда, мусулмандарга кыястан пайдалануу жолун көрсөтүп берген абалда, адамзат карызын (хажды) өтөп берүү жана оозду чайкоо маселесинде келген иллатты келтирип өттү:

Расуллаллах ﷺ дан риваят кылынат, Хасьям уруусунан бир киши ал заттан: “Атам Исламды кабыл алды, бирок, ал карып калганы себептүү төөнү мине албайт, хаж болсо ага фарз кылынган, андыктан, мен атам үчүн хаж кылып берсем болобу”, - деп сурады. Расуллаллах: “Сиз атаңыздын чоң уулусузбу?” - деди. “Ооба” деди. Расуллаллах: “Кандай ойлойсуз, атаңыздын карызы болсо, сиз анын ордуна төлөсөнүз болобу?” - деди. “Ооба” деди. Расуллаллах: “Ушундай болгон соң, атаңыздын ордуна хаж кыла бериңиз”, - деди.⁸¹

Умар риваят кылат: «Мен бир күнү кубанычым ичиме батпай, орозолуу абалымда өөп алдым. Кийин Расуллаллах ﷺ дын алдына барып: Бүгүн чоң күнөө кылып койдум, орозолуу абалымда өөп алдым, - дедим. Ошондо Расуллаллах ﷺ: “Кандай ойлойсуз, эгер орозолуу абалыңызда оозуңузду чайкасаңыз болобу?” - деди. Мен: Чайкаса эч нерсе болбойт - дедим. Ошондо Расуллаллах ﷺ: “Анда эмне дейсиз (яъни, ал жайиз), - деди».⁸²

Амма, бул хукм Расуллаллах кыяс кылгандыктарын түшүндүрбөйт. Балким, Расуллаллах ﷺ кыястан пайдаланууну үйрөтө турган сыйгада Аллахтан өзүнө келген вахий аркылуу хукм чыгарганын түшүндүрөт. Себеби, Расуллаллах ﷺ дан садыр болгон бардык сөз, амал жана икорор – жогоруда баян кылып өткөнүбүздөй – Аллах тарабынан вахий.

Чындыгында, кыясты сахаба ﷺ дар да иштетишти. Абу Бакр رضي الله عنه дан ушундай сахих риваят бар, ал атанын энесине мурас ажыратпай, эненин энесине ажыратты. Ошондо ансарийлердин бири мындай деди: “Сиз мархум эркектин малынан – бул аял дунядан кайтса, бул эркек андан мурас албай турган – аял кишиге мурас ажыратып жатасыз. Сиз мархум эркектин малынан - эгер бул аял дунядан кайтса, бул эркек анын бардык малына мураскор боло турган(!) – аялга

(81) Бухарий: 1442. Муслим: 1334.

(82) Абу Дауд: 2037. Ахмад: 132, 350. Дарамий: 1661. Байхакий: 4\218.

мурас ажыратпадыңыз(?)” - деди. Ошондо Абу Бакр эки аялды тең алтыдан бир мураска шерик кылуу фикрине кайтты.

Умар رضي الله عنه жети киши катышуусунда өлтүрүлгөн киши үчүн өч алуу маселесинде күмөндөнүп калды. Ошондо ага Али رضي الله عنه “Эй муминдер амири! Кандай ойлойсуз, эгер бир топ кишилер уурулук кылышса, баарынын колун кесет белеңиз?” - деди. Умар “ооба” деди. Ошондо Али: “Бул да ушундай”, - деди.

Кыяс аркан-рукндары:

Жогоруда айтылгандардан маалым болгондой, демек, кыяс шарый далил болуп эсептелет жана анын төрт арканы бар:

- Кыяс кылынууга жарай турган асл.
- Кыяс кылынмакчы болуп жаткан фарь.
- Аслга хос болгон шарый хукм.
- Асл менен фарьдын ортосун жамдоочу иллат.

Фарьдын хукму кыяс аркандарынан эмес. Себеби, фарьдагы хукм кыястын тууралыгына байланыштуу. Ушундай болгон соң, эгер ал кыястын аркандарынан боло турган болсо, анда, өзүнө-өзү байланыштуу болуп калат эле. Бул болсо мүмкүн эмес.

Мисалы: Жума намазына азан айтылганда соода-сатык кылуунун харам кылынганына ошол убактагы ижара да харам кылынгандыгы кыяс кылынды. Себеби, бул хукмда Аллах Тааланын ушул аятына ылайык, «жума намазынан чалгытуу»дан истинбат кылынган иллат бар:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ

وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾

– „Эй муминдер, качан жума күнүндөгү намазга азан айтылса, дароо Аллахты зикр кылууга баргыла жана соода-сатыкты токтоткула!“ [61-9]

Асл: соода-сатык.

Фарь: ижара.

Аслга хос болгон шарый хукм: жума намазына азан айтылганда соода-сатык кылуунун харам кылынганы.

Иллат: жума намазынан чалгытуу.

Кыяс аркандарынын шарттары

а) Аслдын шарттары:

Асл – бул анын үстүнө башка нерсе курулган, яъни, башка хукмга мухтаждык сезбеген, башка нерсе ага кыястала турган нерсе. Анын шарттары – анда хукм исбат табышы, яъни, мансух кылынбаган болушу.

б) Асл хукмунун шарттары:

1. Куран, Суннат жана ижмаъдан бирер далил аркылуу шарый хукм болсун;

2. Аслдин хукмуна далалат кылуучу далил фаръга иштетилген болбосун;

3. Аслдин хукму анык эмес болбогон белгилүү бир иллат менен иллаттенген болсун;

4. Аслдин хукму фаръ хукмунан кийин келген болбосун;

5. Аслдин хукму кыяс мыйзамдарынан үзүлгөн болбосун. Мисалы, сафар урухсаты сыяктуу, мурун шариятта болгон хукмга окшош. Же мааниси түшүнүлбөй турган нерселерден болбосун. Мында Хузайманын күбөлүгү эки кишинин күбөлүгүнчөлүк болушу сыяктуу ʼамма коидадан мустасна болобу, же ракаттардын саны жана хаддардын микдари сыяктуу ʼамма коидадан мустасна болбойбу, айырмасы жок.

в) Фаръдын шарттары:

Фаръ – бахс кылынган жана кыясталышы لازым болгон хукм. Анын шарттары төмөндөгүдөй:

1. Анын бирер күчтүү мухалифи болбошу керек, себеби, мындай мухалиф кыяс иллаты талаб кылган нерсенин тескерисин талаб кылат.

2. Фаръдагы мавжуд иллат аслдагы мавжуд иллатка айнан же жынысан муштарак болушу керек;

3. Фаръдагы хукм асл хукмга айнан же жынысан окшош болушу керек; Айнан окшош болушуна мисал келтирсек, мусаккол менен мухаддад ортосунда муштарактык нафс-жан жаатында өч алуунун важибдиги.⁸³ Жынысан окшош болушуна мисал келтирсек, жашы кичине кыздын малында валий болуу ылазымдыгына кыясан анын никесинде да валий болуу. Себеби, кыздын малы менен жашынын ортосундагы муштарактык айнан валийлик эмес, жынысан валийлик. Эгер ушундай болбосо, кыяс батыл болот.

⁽⁸³⁾ Мусаккол – адам өлтүрүүдө иштетиле турган таш сыяктуу оор нерсе. Мухаддад – ушул иште иштетиле турган кылыч жана бычак сыяктуу курч нерсе.

4. Фаръдын хукму нусуста келген болбошу лазым;
5. Фаръдын хукму аслдын хукмунан мукаддам келген болбошу лазым.

г) Иллат:

Иллат – ал себептүү хукм вужудга келген нерсе. Башкача айтканда, хукмга, яъни, хукмдун шаръий мыйзамдашуусуна баис болгон иш.

Иллат хукмдун хукмдугуна далил о.э. – ал хукмга түрткү болгону себептүү – аны таанытуучу алакат да болуп саналат. Иллат хукмдун шаръий түс алышына себепчи болот. Ошондуктан, ал нусустун маъкулу (акыл менен түшүнүлө турган нерсеси). Эгер нусустун таркиб-курамында иллат жок болсо, анда нусуста мантук да болот, мафхум да болот, бирок, маъкул болбойт. Натыйжада, бул нусуска башка нусусту таптакыр кошууга болбойт. Ал эми, нусустун таркибинде түшүнүктүү бир сыфат аркылуу хукмду салыштырып көрүүгө боло тургандай даражада иллат бар болсо, анда нусустун мантуку да, мафхуму да, маъкулу да бар болот жана бул нусуска башка нусусту кошуу мүмкүн болот. Себеби, нусуста иллат бар болсо, бул нусус башка окуялардын түрлөрү жана түркүмдөрүн да өз ичине ала берет. Башка окуялардын түр жана түркүмдөрүн өз ичине алууда мантук жана мафхум аркылуу эмес, балким, кошуу аркылуу өз ичине алат. Себеби, мафхум да, мантук да нусустагы иллатта катышат.

Иллат кээде хукмдун далилинде келиши мүмкүн. Мындай абалда хукмга хытаб жана хытаб өз ичине алган иллат далалат кылат. Мисалы, Аллах Таала айтат:

﴿مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ﴾

– „Аллах кыштак-шаарлардын (кафир болгон) элинен Өз пайгамбарына олжо кылып берген нерселер — тээ силердин араңардагы бай-дөөлөттүү кишилер ортосунда гана айланып жүрө бере турган нерсе болуп калбашы үчүн — Аллахтыкы, пайгамбарыныкы жана (пайгамбардын) тууган-уруктары, жетимдер, мискиндер жана жолоочу мусафырлардыкы“. [59-7]

Кийинки аятта:

– „(Бул олжолор) **фақыр мухажирлердики**“ . [59-8]

деди. Олжо жөнүндө жана Назир уруусу туурасында түшкөн бул аят хукмга, яъни, олжону фақыр-кембагал мухажирлерге берүү хукмуна далалат кылууда. Ошон үчүн, Расуллалах ﷺ олжону жалаң мухажирлерге берди о.э. – эки фақыр ансарийден башка – бир да ансарийге бербеди.

Бул аятта келген “силерден бай-дөөлөттүү кишилер ортосунда гана айланып жүрө бере турган нерсе болуп калбашы үчүн” деген иллат болсо, яъни, жалаң байлар ортосунда айлана бербестен, башкаларга да көчүшү үчүн” деген иллат хукмга, яъни, хукмдун шарый хукм болушуна баис болуп жатат.

Иллаттын шарттары:

1. Иллат шарый иллат болушу لازым. Яъни, нусуста ачык-айкын, же далалат, же истинбат, же кыяс аркылуу келген болушу лазым; амма, иллат акыл аркылуу же аклий истинбат аркылуу келип, эч кандай шарый нусуска негизделбеген болсо, мындай иллат кыяс кылууга жарактуу иллат деп этибар кылынбайт о.э. ага негизделген хукм да шарый хукм болуп эсептелбейт.

2. Иллат өзү шарый хукм болбошу лазым. Эгер андай болсо, ал хукмду шарый хукм кылууга баис болбойт, балким, асл хукм болот.

3. Иллат башкага да өтүүчү иллат болушу лазым. Ошон үчүн, башкага өтпөй турган косир иллат кыяс кылууга жараксыз иллат эсептелет.

4. Иллат асл хукмдан кийин келген болбошу лазым. Себеби, эгер мындай болсо, бул асл хукм иллаттан мурда сабит болгон болот, яъни, хукмдун шарый хукм болушуна баис болбой калат.

5. Иллат хукмга таъсир кыла турган, иллат болууга мунасиб (ылайыктуу) жана иллаттыгы түшүнүктүү сыфат болушу лазым. Мисалы, ачуулануу – казыны ажырым кылуудан тосууга таасир этүүчү сыфат. Яъни, ачуулануу фикрлөөдө тартибсиздиктин пайда болушуна себеп болуп, ажырым кылууга таасир этет. Ошондуктан, мындай абалда ачуулануу сыфаты ачууланган казыны ажырым кылуудан тосуучу иллат болот. Ал эми, казынын узун бойлуу болушу

ажырым кылууга таасир кылбайт. Себеби, анын боюнун узундугу ажырым кылышы мүмкүн же мүмкүн эместигине таасири жок жана хукмга таасир этпейт. Ушуга окшош ак жана кара түстүү, узун жана кыска бойлуу сыяктуу бардык сыфаттар таасир этпей турган о.э. иллат болууга жарабай турган сыфаттар. Себеби, бул сыфаттар менен ушул сыфаттар зикир кылынган хукмдун ортосунда мунасибдик жок, арийне, иллаттык үчүн түшүнүктүү да эмес.

6. Иллат таасирден сырткары турган түздөн-түз салыштыруу болбошу лазым. Мисалы, багымдат намазын каср кылуу мүмкүн эмес, аны убагынан мурун да, кийин да жамдап окуп болбойт делсе, кийин шам намазын да каср кылып болбойт деп багымдатка кыясталса, шексиз, мындай кыяс ката. Мындай салыштыруу иллатташка жана кыястоого жарабай турган салыштыруу.

7. Иллатташта аны бузуучу нерсе болбошу лазым. Яъни, иллат бекем болуп, иллаттанып жаткан нерсенин бар экенине карабастан, хукм өзгөрүүсүз кала бериши лазым. Мисалы, Шафиый кымбат баалуу тагынчактарга зекет берүү туурасында: "Алар өспөй турган мал, ошондуктан, аларга зекет буюрулбайт" - деди. Ага каршылаш болсо "бул сөз тыюу салынган кымбат баалуу тагынчактарга тескери, себеби, тыюу салынгандары өспөй турган болсо да, аларга зекет буюрулат" десе, хукм (Шафиыйдин хукму) өзгөрүүсүз кала берет. Дагы мисал, сафарда орозо тутпоо урухсатын иллаттоочулар "анын иллаты – машакат" дешти. Буга каршы чыгуучулар болсо "сафарда болбосо, кош бойлуу үчүн орозо тутпоого урухсат берилбейт, яъни, анын машакаты самолёт же жеңил машина сыяктуу унааларда сафарга чыккан мусафырдын машакатынан кыйын болсо да, ага урухсат берилбейт" дешти. Бул жана мындан башка иллаттоолор иллат деп эсептелбейт о.э. кыястоого да жарабайт.

8. Иллаттын бахс баскычындагы хукмга да таасири болушу лазым. Эгер мындай болбосо, иллат мейли хукмга мунасиб болсо да, кыяс кылууда иллат болууга жарабайт. Мисалы, шарый хукм истинбат кылынууга мухтаж бир бахс баскычындагы маселе болсо, маселен, аял өзүнүн никесинде өзүнө-өзү валий болушу жайизби же жайиз эмеспи деген бир маселе болсо, жайиз эмес деп жаткан киши жайиз эместигине анын ажиза экендигин иллат кылса, бул иллат иллаттыкка

жарабайт. Себеби, бахс баскычы аялдын ажиза эмес жана ажиза болгон убагында да өзүнө-өзү валий болушу туурасында пайда болгон бахс. Ошондуктан бул киши аялдын өзүнө-өзү валий болушу жайиз эместигине бирер ажиздик далилин таап ала турган болсо, бул далил аялдын бардык абалдарында тең өзүнө-өзү валий боло албашынын кыясына далил боло албайт. Балким, ал башка бирер далил издеши лазым болот.

9. Иллат Шариънин мына ушул хукмду баян кылууда көздөлгөн максадын түшүндүрүүчү хикмат болбошу лазым. Бул жөнүндө инша Аллах дагы баян кылабыз.

10. Иллат Куран, Суннат жана ижмаъ нусустарында рад этилиштен аман болушу лазым.

Иллаттын түрлөрү:

Жогоруда иллат хукмдун хукмдугуна далил жана аны таанытуучу алакат-белги о.э. хукмдун шарый хукм болушуна баис дедик.

Ушуга ылайык, иллат далилде ачык-айкын, же далалат аркылуу, же истинбат аркылуу, же болбосо кыяс аркылуу келиши керек. Муну төмөндө кеңири ачыктап өтөбүз:

Биринчи: Ачык-айкын келген иллат:

Бул иллат төмөндөгүдөй:

а) Иллат нусуста مِنْ أَجْلِ «себептүү» деген сөз менен ачык-айкын келет. Мисалы, Расулунна ﷺдын бул сөздөрүндө келгени сыяктуу:

•

«كُذِّبَتْ نَهْيَةُكُمْ عَنْ ادِّخَارِ الْحُومِ الْأَصْحَابِي لِأَجْلِ الدَّاقَةِ فَادِّخَوْهَا»

«Мен силерди келип жаткан мухтаждар себептүү курмандык эттерин сактоодон кайтарган элем, эми сактай бергиле».⁸⁴

•

«إِنَّمَا حَبْلُ الْإِسْتِئْذَانِ مِنْ أَجْلِ الْبَصْرِ»

«Көз себептүү кирүүгө уруксат суроо важиб болду».⁸⁵
Аллах Таала айтат:

(84) Муслим: 1971, 3643. Абу Дауд: 2429. Малик: 918.

(85) Бухарий: 5772. Муслим: 4013, 4014.

﴿مِنْ أَجْلِ ذَٰلِكَ كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَن قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا﴾

– „Дал ошол (каргаша) себептүү Бани Исраилдин үстүнө (ушундай буйрукту) жазып койдук: кимде-ким бир да нафс-жанды өлтүрбөгөн жана жерде бузукулук кылбаган адамды өлтүрсө, кудум бардык адамдарды өлтүргөндөй жана кимде-ким ага өмүр берсе (б.а. аны өлтүрүүдөн баш тартса), демек, бардык адамдарга өмүр бергендей“.

б) Иллат нусуста «كَي» жана «ل» харфтары аркылуу ачык түшүнүктүү абалда келет:

كَي:

﴿لَكَي لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ﴾

– „Муминдерге өз асыранды балдарынын ажырашкан аялдарына тоскоолдук болбоосу үчүн“.

[33-37]

﴿كَي لَا يَكُونَ دُولَةٌ بَيْنَ الْأَعْيَاءِ مِنْكُمْ﴾

– „...Силердин араңардагы бай-дөөлөттүү кишилер ортосунда гана айланып жүрө бере турган нерсе болуп калбасын үчүн“.

[59-7]

ل:

﴿لَعَلَّآ يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ﴾

– „Бул пайгамбарлардан кийин адамдар үчүн Аллахка каршы далил болуп калбашы үчүн“.

[4-165]

• Бул харфтар иллатты көрсөтпөй, акыбет-хикматты көрсөтө турган харфтарга далалат кылбашы шарт:

﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِ الشَّمْسِ﴾

– „Күн оогондон (баштап) намазды толук аткаргын“.

[17:78]

﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾

– „Мен жин жана инсанды жалгыз Өзүмө сыйынсын үчүн гана жараттым“.

[51:56]

﴿لِيَشْهَدُوا مَنَفَعَهُ لَهُمْ﴾

– „Алар өздөрү үчүн болгон пайдаларга күбө болушу үчүн“.[22-28]

Бул жөнүндө хикмат туурасындагы мавзуьбузда кеңири баян кылабыз.

Экинчи: далалат (маани) аркылуу келген иллат:

Иллат кийин бина боло турган нерсеге ийма жана эстетме абалында болот. Мында иллат илтизам далалатында келет. Мында сөз турган турушунда иллатка далалат кылбайт. Башкача айтканда, иллат сөздүн мантукунан эмес, мафхумунан алынат.

Бул эки абалда болот:

Биринчи абал: Асли лугавий жактан, яъни, мантук жагынан иллатташ үчүн түзүлбөгөн, балким, сөз зарылдыгы, яъни, мафхум жагынан иллаттоону ифадалай турган харфтар аркылуу иллаттоо. Мисалы, таъкиб үчүн келүүчү «фа» жана гоя үчүн келүүчү «хатта» харфтары сыяктуу:

а) Таъкиб жана сабаб «фа»сы:

Расулунллах ﷺ мындай деди:

«فَنَ أَحِمَا أَرْضًا مَيِّتَةً فَهِيَ لَهُ»

«Ким өлүк жерди тирилтсе, ал жер ошонуку».⁸⁶

Расулунллах ﷺ дагы мындай деди:

«مَلَكَتْ نَفْسُكَ فَأَخَذَ أَيْ»

«Сен өзүңө кожосун, ыхтыяр өзүңдө (кааласаң эриң менен кал, кааласаң ажыраш)».⁸⁷

Биринчи хадисте жерге ээ болууну сабаб “фа”сы аркылуу тирилтүүгө байлоо менен, тирилтүү мүлккө ээ болууга иллат кылып коюлду. Яъни, ким өлүк жерди таш жаткыруу, же эгин эгүү, же имарат куруу, же арык ачуу менен тирилтсе, жер ошонуку болот, - деп айтылууда.

Экинчи хадисте:

“Фа” харфы лугавий жактан иллаттоону ифада кылбагандыгы себептүү “фа”га төмөндөгү шарттар коюлган:

⁽⁸⁶⁾ Термизий: 1378, 1379. Дарикутний: 4\217.

⁽⁸⁷⁾ Ахмад: 24294.

1. “Фа” харфы иллаттоо үчүн келгенде, иллаттоо “фа”нын маанисине лазим болушу шарт кылынат. Себеби, фа аслинде лугатта жамъи мутлакты ифадалоочу «و» «ва» маанисин түшүндүрөт. Кээде болсо мөөнөт менен ыхтыярды ифадалоочу «م» «кийин» маанисин түшүндүрөт. Ал эми, “фа” башка маанилерине караганда көбүрөөк таъкиб маанисинде келет.

2. “Фа” харфы иллаттоо үчүн келгенде иллаттоо “фа”нын маанисине ьамма лазим болушу шарт кылынат. Яъни, хукмду иллат жагынан башкага өтүүчү хукм кылуу мүмкүн. Ал эми, хукм косир болуп, башкасына өтпөй турган болсо, мындай абалда “фа” сабабды түшүндүрөт.

Мисалы:

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾

– „Ууру аялдын жана ууру эркектин колдорун кескиле!“ . [5:38]

﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ﴾

– „Зынакер аял жана зынакер эркек — алардын ар бирине жүз жалда-камчыдан ургула!“ . [24:2]

﴿وَمَا مَعْزُورٌ بِرَجْمِهِ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ﴾

«Маъиз зина кылды, ошондо Расулуллах ﷺ аны ташбараң кылды» .⁸⁸

Бул нусустарда “фа” харфы иллаттоону ифадалап жаткан болсо да, бул иллаттоо косир болуп, башкасына өтпөйт (яъни болгону бир гана хукмдун иллаты болуп калат). Мындай абалда “фа” себепти түшүндүрүүчү (фа-и сабабия) болот. Яъни, уурулук кол кесилүүнүн себеби, зина камчы урулуунун себеби дешибиз мүмкүн.

3. “Фа”дан кийин келген харф өзүнөн мурдагыны мукаммал кылбашы шарт кылынат. Эгер мукаммал кылса, “фа” иллаттоо “фа”сы эмес, шарт “фа”сы (фа-и шартийя) болуп калат.

Мисал үчүн:

﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾

– „...Намазга турганыңарда жүзүңөрдү жууугула!“ . [5:6]

(88) Бухарий: 4866, 6317. Муслим: 3202.

б) «Фа» харфынын «حَيَّ» аслинде гоя маанисин түшүндүрүшү:

Аллах Таала айтат:

﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلِمَ اللَّهِ ثُمَّ ابْلِغْهُ مَا آمَنَهُ﴾

– „*(Эй Мухаммад), эгер мушрикттердин бирөөсү сенден коргоо сураса, анда, аны Аллахтын сөзүн угушу үчүн коргогун. Кийин аны өзү үчүн коопсуз жайга жеткирип койгун*“.

[9-6]

Бул аятта мушрикти коргоонун иллаты – ага Аллахтын каламын уктуруу, яъни, ага даъватты жеткирүү.

Мында “фа” харфы аслинде мантук жагынан гоя үчүн коюлган «حَيَّ» харфынын илтизам маанисин түшүндүрөт.

Экинчи абал: Шарий хукм менен бирге түшүнүктүү мунасиб сыфатты, яъни, иллатты ифадалоочу сыфатты зикр кылат.⁸⁹ Мындай абалда хукм төмөндөгүдөй түлөргө бөлүнөт:

а) Хукм башталганда эле, яъни, эч кандай суроосуз зикр кылынат: Мисалы, Расуллаллах ﷺ:

«الْقَاتِلُ لَا يَرِثُ»

«**Котил мурас албайт**».⁹⁰ дегенде, бул сөзү менен котилди (адам өлтүргөндү) мураскорлор сабынан чыгарып койду. Себеби, котил сөзү түшүнүктүү сыфат.

(89) Түшүнүктүү мунасиб сыфат дегендин мааниси мындай, нусуста сыфат менен сыфаттан келип чыгуучу өкүмдүн ортосунда таасирдүү алака бар болот. Мисалы, «لَا يَقْضِي الْقَاضِيُ وَهُوَ غَضِبٌ إِنَّ» Казы ачууланган абалында өкүм кылбасын» деген нусуста ачуу сөзү өкүм кылуудан кайтарууну түшүндүрүүчү мунасиб сыфат. «الْقَاتِلُ لَا يَرِثُ» «Котил мурас албайт» деген нусуста да уул тарабынан атанын өлтүрүлүшү котил уулдун атасынан мурас албашына мунасиб сыфат болот ж.б.у.с. бардык ушуга окшогон мунасиб келүүчү сыфаттар. Ал эми, өңү кара казы өкүм кылбасын делсе, мында кара дене деген сыфаттын өкүм кылуудан кайтарууга алакасы жок. Себеби, дененин кара түсү өкүм кылуудан кайтарууну түшүндүрүүчү мунасиб сыфат эмес. О.э. узун бойлуу киши мурас албайт делгенде да, бойдун узундук сыфаты мурастан кайтарууну түшүндүрүүчү мунасиб сыфат эмес. Себеби, мураскордун узун же кыска бойлуу сыфаты өкүмдү түшүндүрбөйт жана ага мунасиб да эмес ж.б.у.с.

(90) Термизий: 2135 ал сахих эмес, Ахмад: 1\49.

«فِي الْغَنَمِ السَّائِحَةِ زَكَاةٌ»

«Жайлоодо оттоочу чарбаларга зекет бар». ⁹¹

Бул хадисте ээси жемдебестен жайлоодо багып жаткан «السَّائِحَةُ» «чарба» айбандары да түшүнүктүү сыфат.

«لِمُرَاجِلٍ سَهْمٌ وَلِمَفَارِسٍ ثَلَاثَةٌ أَسْهُمٌ»

«Жөөгө бир үлүш, аттууга үч үлүш». ⁹²

Бул хадисте үлүштөр жөө согушкан киши менен атчан согушкан кишинин сыфаттарына карап бөлүштүрүлүүдө.

б) Хукм суроо менен бирге жана суроо менен зикр кылынат. Риваят кылынат, Расулуллах ﷺ дан жаңы курманы кургаган курмага айырбаштоо жөнүндө сурашканда, Расулуллах:

«أَيَنْقُصُ الرُّطْبُ إِذَا يَبَسَ؟»

«Курма кургаса салмагы азаябы?» – деп сурады. “Ооба” дешти эле «إِذَا» «анда, жок (айырбашталбасын)», - деди. ⁹³

Бул хадистен салмактын азайышы жаңы курманы кургаган курмага айырбаштоодон кайтарууга иллат болуп жатканы түшүнүлүүдө.

в) Хукм суроо менен бирге суроо болбой зикр кылынат:

«Расулуллах ﷺ дан риваят кылынат, Хасьям уруусунан бир кыз Расулуллахтан: “Атамдын өлүмү жакындашып калды, хаж болсо болсо ага фарз кылынган, мен атам үчүн хаж кылып берсем ага пайдасы болобу?” - деп сурады. Расулуллах: “Кандай ойлойсуз, атаңыздын карызы болсо сиз анын ордуна төлөсөңүз атаңызга пайдасы болобу?” - деди. “Ооба” деди кыз. Расулуллах: “Аллахтын карызы төлөнүүгө акылуураак карыз”, - деди». ⁹⁴

Бул хадисте хасьямийя хаж жөнүндө суроо берди эле, Расулуллах ﷺ инсан карызын зикр кылды. Хаж да хаж сыфатында инсан карызы менен барабар. Ошондуктан, карызды Аллахтын инсан үстүндөгү акысы менен инсандын

(91) Абу Дауд: 2\96. Байхакий: 4\99.

(92) Термизий: 1475 а хасан сахих деген. Абу Дауд: 2358. Ибн Мааж: 2845. Дарамий: 2362.

(93) Термизий: 1146. Насай: 4469. Абу Дауд: 2915. Ибн Мааж: 2255. Малик: 1139.

(94) Бухарий: 1442. Муслим: 1334.

инсан үстүндөгү акысы ортосуна кошуп зикр кылды. Бул болсо карыздын аткарылышын түшүндүрүүчү мунасиб сыфат. Бул хадис жогоруда суроо берүүчү эркек киши абалында келген эле.

Бул хадис Расуллаллах ﷺдин инсандарды кыясты шарттары менен бирге иштетүүгө үгүттөгөнүнө да далил болот.

Үчүнчү: **Нусуста истинбат аркылуу келген иллат:**

Мында нусус таркиби хукм үчүн иллатты истинбат кылууну түшүндүрөт. Бул иллат ачык-айкын да, далалатан да зикр кылынбаган болот.

Биринчи мисал: риваят кылынат, Умар رضي الله عنه Расуллаллах ﷺдан: Орозодар адам өпсө, орозосу бузулабы, - деп сураганда, Расуллаллах ﷺ: Кандай ойлойсуз, эгер орозолуу абалыңызда оозуңузду чайкасаңыз, бул орозоңузду бузабы? - деди. Умар “жок” деди.⁹⁵

Мурун бул хадисти толук айтып өткөнбүз. Бул хадистен өбүү орозону бузбашы – эгер оозду чайкоо суунун курсакка түшүшүнө себеп болбосо – ооз чайкоо орозону бузбашы менен бирдейлигин истинбат кылдык. Муну менен өбүү да – эгер манийдин түшүшүнө себеп болбосо – орозону бузбашы келип чыкты. Мындан өбүү менен орозону бузуу иллаты, яъни, маний түшүү иллаты да истинбат кылынды жана бул иллат, яъни, маний түшүү иллаты истинбат кылынуучу иллат деп аталды.

Экинчи мисал:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾

– „Эй муминдер, жума күнүндөгү намазга чакырылса (азан айтылса), дароо Аллахты зикр кылууга баргыла жана сооданы токтоткула!“ [62:9]

Бул аят сооданын хукмун эмес, жума намазынын хукмун баян кылып жатат. Соодадан кайтаруу жумага тоскоолдукка иллат болбогондо, анда жума намазы хукмуна байланбаган болор эле. Аллах Тааланын «وَذَرُوا الْبَيْعَ» жана соода сатыкты токтоткула» деген аяты кылбоого болгон амр сыйгасында

(95) Бул хадис «Кыястан хужжаттыгы»нда келген.

келип, бул кылбоо талабы карийна аркылуу катъий талаб болуп жатат. Карийна болсо мубахтан кайтаруу талабы. Мындан сырткары, бул жерде хытаб мавзуъсу жума намазына баруу мавзуъсу болуп, бул фарз хукмунда. Муну менен азан убагында соода-сатык кылуудан кайтаруу катъий кайтаруу болуп калат.

Бул аяттан азан убагында соода-сатык кылуунун харамдыгына бир иллат истинбат кылынат, ал да болсо, жума намазынан чалгытуу иллаты. Бул иллат да истинбат кылынган иллат деп аталат жана хукм бар жана жоктугунда мына ушул иллатка байланыштуу болот. Натыйжада, жума намазына азан айтылган убакта соода-сатык кылуу да, ижара да, башка ар кандай амалдар да намаздан чалгыткандыгы себептүү кыяс аркылуу харам кылынат.

Үчүнчү мисал. Расулуллах ﷺ мындай деди:

«الْمَسْلُوحُونَ شُرَكَاءُ فِي ثَلَاثٍ: الْمَاءِ وَالْكَالِ وَالنَّارِ»

«**Мусулмандар үч нерседе шерик: сууда, чөптө жана отто**».⁹⁶

Бир сахих хадисте риваят кылынышынча, Расулуллах ﷺ суунун Тоиф жана жана Хойбарда инсандардын фардий (жеке менчик) мүлкү болушун мубах кылды. Алар эгиндери жана бактарды сугарууда сууну хусусий (өзүмдүк) кылып иштетишти.

Ушул эки хадистен сууда шерик болуу суунун суу болгондугу жагынан эмес, балким, суунун сыфаты жагынан экени түшүнүлүүдө. Яъни, суу жамааттын мухтаждыгы түшө турган тармак болгону үчүн, адамдар анда шериктик кыла турган ыамма мүлк болушу لازым, фардий мүлк болбошу керек. Эми качан сууга адамдардын мухтаждыгы болбосо, ал фардий мүлк болушу жайыз.

Мына ушундан сууга шерик болуу иллаты истинбат кылынды, яъни, бул иллат – суу жамаат тармагынан болгондугу иллаты. Бул хукм да бар же жоктукта иллатка байланыштуу болот. Качан нерсе жамаат тармагынан болсо, ал тургай, азыркы үч нерседен болбосо да, ал ыамма мүлк болуп калат. Качан андан иллат жоголсо, яъни, жамаат тармагынан болбой калса, ал фардий мүлккө айланат.

⁽⁹⁶⁾ Абу Дауд: 3\278. Ибн Мааж: 2\862. Ахмад: 5\364.

Төртүнчү мисал. Расуллалах ﷺ мындай деди:

«لَا حَمِيَّ إِلَّا لِلَّهِ رَسُولًا»

«Кол тийгистик Аллах жана Расулуна гана».⁹⁷

Бул хадистен кишини – ʔамма мүлктүн бирөөсүн дагы өзүнө дайымий хос кылып алуудан – кайтарууга иллат истинбат кылынат. Бул иллат «дайымий ээлик кылуу» иллаты.

Ушуга ылайык, поезд, трамвай, троллейбус сыяктуу транспорт васийла-каражаттарын менчик мүлк кылып алууга тыюу салынат. Себеби, булар атайын темир жол жана электр зымында жүрөт. Яъни, алар ʔамма жолдун бир бөлүгүн дайыма ээлеп турат. Качан бул иллат, яъни, «ʔамма мүлктүн бир бөлүгүн дайыма ээлөө» иллаты жоголсо, хукм да жоголот. Мисалы, бир киши жеке менчик поезди болушун кааласа жана бул поезди өзүнө караштуу жердеги темир жолдо жүрө турган болсо, анын мындай поездге ээ болуусуна тыюу салынбайт. Ошондуктан, машиналар жана самолёттор жеке менчик мүлк болушу жайиз. Себеби, алар жолдун бир бөлүгүн дайыма ээлеп турбайт.

О.э. эч кимди пайдалануудан тыйбай турган деңиз жана чоң дарыялардагы суу транспортторуна карата да ушундай (яъни, алар бир кишинин мүлкү болушу жайиз эмес). Ал эми, сугаруу үчүн пайдаланылуучу кичине дарыяларда жүрүүчү суу транспорттору болсо, бул дарыялар ʔамма жол сыфатында болгону үчүн, адамдарга кичине кемелерге ээ болууга урухсат берилет. Себеби, кичине кемелер ʔамма мүлк болгон дарыяны менчик кылып койбойт. Бирок, суу түтүктөрү жана арыктарга келсек, булар ʔамма мүлк болушу лазым. Себеби, алар жолдун бир бөлүгүн дайыма ээлеп турат.

Төртүнчү: Кыясий иллат:

Нусуста далалаттуу иллат болот. Мына ушул иллат менен асл хукмдун ортосунда таасирдүү алака болсо, бул алакадан жаңы бир иллатты кыяс кылууда пайдалануу мүмкүн. Бул жаңы иллат нусуста далалаты бар болгон иллатка кыяс кылынат жана ушул жаңы иллат “кыясий иллат” деп аталат. Бул иллат кыястоодо жаңы хукмду иштеп чыгуу үчүн иштетилет. О.э. башка иллаттар түрлөрүндө да барабар

⁽⁹⁷⁾ Бухарий: 370, 3012. Ахмад: 4\71. Абу Дауд: 2679.

иштетиле берет. Ушуну айтып өтүү لازым, иллат менен хукмдун ортосундагы алака качан гана бул иллат далалат жагынан иллаттоонун түшүнүктүү сыфаты болгон учурда гана жүзөгө келиши мүмкүн. Яъни, иллат мына ушул сыфаттын иллат болуп жатканын да түшүндүрүп турсун о.э. мына ушул сыфат иллат деп этибар кылынышына болгон себепти да түшүндүрүп турсун. Себеби, бул иллат менен хукмдун ортосундагы таасирдүү алаканы пайда кылуучу нерсе мына ушул себеп.

Буга мисалдар:

Расулуллах ﷺ мындай деди:

«لَا يَقْضِي الْقَاضِي وَهُوَ غَضَبًا»

«Казы ачууланган абалында ажырым кылбасын».⁹⁸

Бул жерде ачуулануу түшүнүктүү сыфат болуп, ачуулануу иллат кылынган абалда, хукм менен бирге зикр кылынды.

Ал эми, далалат жагынан зикр кылынган иллат – ачуулануунун ажырым кылууга таасир кылуучу түшүнүктүү сыфат экендиги. Бул жерде далалатынан түшүнүлүүчү иллат менен асл хукмдун ортосунда, яъни, ачуулануу менен ажырым кылуунун ортосунда таасирдүү алака бар. Ушул таасирдүү алака болсо фикрдин чачыранды жана башаламан абалда болушу. О.э. башка ар кандай жаңы түшүнүктүү сыфат да ушул таасирдүү алаканы өз ичине алат. Мисалы, ачкалыкты алайлы. Бул сыфат да мына ушул алака аркылуу нусуста далалатынан түшүнүлүүчү иллатка кыясталат жана ушул жаңы түшүнүктүү сыфат (яъни, ачкалык) кыясий иллат деп аталат. Натыйжада, ушул эки сыфатта, яъни, ачуулануу жана ачкалык сыфаттарында бар таасирдүү алака аркылуу: ачуу – далалатынан түшүнүлүүчү иллат; ачкачылык – кыясий иллат болуп калат.

Дагы бир мисал: Расулуллах ﷺ мындай деди:

«مَنْ كَسَرَ شَيْئًا لغيره وَعَلَيْهِ مِثْلُهُ»

«Ким бир нерсени сындырып койсо, сынган нерсе аныкы болот жана ошондой нерсе мойнуна түшөт».⁹⁹

(98) Бухарий: 6739. Муслим: 1717.

(99) Ибн Маажжа: 2\782. Бухарий: «كسر لغيره» бирөөнүн нерсесин сындырып койсо» деген сөз менен риваят кылган. Абу Яъла: 6\85. Дарикутний: 4\153.

Бул хадисте далалатынан түшүнүлүүчү иллат келген. Бул иллатты түшүндүрүү үчүн сөз агымында “фа” харфы иштетилди. Ушул “фа” харфы болсо лугавий жактан иллатты түшүндүрбөшү бизге маалым. Ошондуктан да, бул иллат “далалатынан түшүнүлүүчү иллат” деп аталган. Хадисте кимдин колунда боордошунун нерсеси болуп, аны сындырып койсо, ошондой нерсени боордошуна төлөшү лазымдыгы баян кылынды.

Ушул нусуста иштетилген “фа” харфы ушуну түшүндүрөт, нерсенин сындырылышы – анын кыйматын төлөөгө болгон иллат. Себеби, сындыруу иллаттоону түшүндүрүп турган сыфат болуп, анын асл хукм (яъни, кыйматын төлөө важибдиги хукму) менен алакасы бар. Ушул алака болсо «мына ушул нерсенин асл бойдон калбашы» жана бул алаканы байлоо аркылуу жаңы иллатты, яъни «нерсенин асли өзгөрүшүн» нусуста келген далалат иллатына, яъни, «нерсенин сынышы же анын жоголушу» иллатына кыясталат. Мына ушул жаңы иллат “кыясий иллат” деп аталат жана ал жаңы хукмдарды да асл хукмуна кыяс кылууда иштетиле берет.

Демек, кимдин колунда боордошунун нерсеси болуп, аны сындырып койсо, «сынуу – далалат иллаты» болгону себептүү, ошондой нерсени боордошуна төлөп берет. Ушуга окшош, ким ошол сындырып койгон нерсенин аслин өзгөртсө, мисалы, анын ордуна боордошуна өзүндөгү буудайды тегирменден чыгарып берсе, өзүндөгү болоттон ага кылыч жасап берсе, булар да ушундай нерсе менен төлөө деп этибар кылынат. Себеби, ал сынган нерсенин аслин өзгөрттү. «Нерсенин асли өзгөрүшү» болсо кыясий иллат.

Иллат түрлөрүнө дагы башка мисалдар:

1. Ачык-айкын келген иллат:

1. Расулуллах ﷺ мындай деди:

«نُكَيْتُمْ ثَلَاثَةً فَلَا يَبِيحُ لَكُمْ أَنْ تَدُونَ الثَّلَاثَ مِنْ أَجْلِ أَنْ ذَلِكُمْ يُحْزِنُهُ»

«Үч киши болсоңор, бирөөнөр калып экөөнөр шыбырашпагыла. Анткени, бул аны капа кылат».¹⁰⁰

Бул хадисте иллат:

(100) Ахмад: 1\375, 425. Ахмад Шакир аны иснады сахих деди. Таялисий: 34-сахифа 257-ракам).

«مِنْ أَجْلِ أَنْ ذَلِكُمْ يُحْزِنُهُ»

«Анткени, бул аны капа кылат» деген сөздөр. Яъни, мында «مِنْ أَجْلِ» деген (“анткени”ге маанилеш) иллат харфтары ачык иштетилди жана ушундан улам ачык-айкын келген иллат болуп калды.

2. Далалатынан түшүнүлүүчү иллат:

Мында түшүнүктүү сыфат иштетилет:

1. Аллах ﷻ айтат:

﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ أَلْحَابٍ لِتَرْهَبُوا بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ﴾

– „(Эй муминдер), алар үчүн мүмкүнчүлүгүңөрдүн барынча күч жана токулуу аттарды даярдап кйгула, муну менен Аллахтын жана өзүңөрдүн душманыңарды коркунучка саласыңар“.

[8:60]

Бул аятта душманды коркууга салуу мунасиб сыфат болуп, иллатты ифада кылып жатат. Себеби,

﴿تَهَيُّونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ﴾

«Муну менен Аллахтын жана өзүңөрдүн душманыңарды коркууга саласыңар» сөзү далалат иллаты.

2. Расулунуллах ﷺ мындай деди:

﴿كَانَتْ هَذِهِ لِقَاتِي...﴾

«Бул (аял бизге каршы) согушпаган эле».¹⁰¹

Бул хадисте аялдын душман кошууну менен бирге согушпаганы аны өлтүрүү харам кылынганына иллат болуп жатат. Бул түшүнүктүү сыфат болуп, «согушпаган» деген сөз аркылуу далалат иллаты болуп жатат. Арийне, душман аялдарынан бирөөсү мусулмандарга каршы согушса, аны өлтүрүү жайиз болот.

3. Истинбат аркылуу чыгарылуучу иллат:

Расулунуллах ﷺ:

﴿أَرَأَيْتَ لَوْ تَمَضَّضْتَ هَلْ يَفْسُدُ صَوْمُكَ قَالَ: لَا. قَالَ: فَكَذَلِكَ الْقِبْلَةُ﴾

(101) Абу Дауд: 2669. Ахмад: 3\488. Ибн Хиббан: 11\112.

«Кандай ойлойсуз, оозуңузду чайкасаңыз орозоңуз бузулабы?» - деди. “Жок” деди. Ошондо **«Өбүү да ушундай»**, деди.¹⁰²

Бул нусустан өпкөндө орозонун бузулуу иллаты – манийдин түшүшү экендиги истинбат кылынат. Яъни, киши өпсө, маний түшпөсө, орозосу бузулбайт. Демек, манийдин түшүшү истинбат аркылуу чыгарыла турган иллат. Себеби, бул ооз чайкоо сыяктуу. Ооз чайкаганда суу курсакка түшсө, орозо бузулат. Өпкөндө маний түшсө да орозо бузулат.

4. Кыясий иллат:

« نَهَى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ بِمَعَ حَاضِرٍ بِمَادٍ »

«Расуллалах ﷺ шаардыктарды чөлдүккө нерсе сатуудан кайтарды».¹⁰³

Бул нусуста сооданын бузулуу иллаты – сатуучунун шаардык, кардардын чөлдүк болушу. Эки нерсе тең иллат чыгаруу үчүн түшүнүктүү сыфат болот. Себеби, чөлдөн келген киши шаардыктар базарындагы бааларды билбейт. Ошондуктан, «сатуучунун шаардык, кардардын чөлдүк болушу» – далалаттуу иллат деп аталат.

Ал эми, бул жерде ушул иллат менен хукмдун ортосунда, яъни, кардардын чөлдүк болушу менен сооданын бузулушу ортосунда таасирдүү алака бар. Бул таасирдүү алака – чөлдүктүн базар баасын билбеши. Ушуга караганда, ушул таасирдүү алаканы, яъни, иллаттануу жагын өз ичине алган бардык сыфаттар кыясий иллат болот. Мисалы, «кардар камактан чыккан болушу же узак убакытка жок болуп кетип келген болушу» сыяктуу. Мына ушундай абалдарда да ага нерсе сатууга болбойт.

Демек, «кардардын чөлдүк болушу» далалаттуу иллат болот да, «кардардын камактан чыккан болушу» кыясий иллат болот.

Кыясий иллат далалаттуу иллаттан кыяс кылып алынды, себеби, алардын ортосунда таасирдүү алака, яъни “базар баасын билбөө” алакасы бар.

Ушуну да айтуу лазым, далалаттуу иллат менен кыясий иллаттын ортосунда өз ара жамдоочу таасирдүү алака

⁽¹⁰²⁾ Ахмад: 1\12. Ибн Хузайма: 3\245. Мустадрак: 2\198. Байхакий: 4\218.

⁽¹⁰³⁾ Бухарий: 2033, 2043. Муслим: 1413.

болбосо, кыясий иллат да болбойт. Кудум фаръды аслга кыястоо үчүн алардын ортосунда алака бар болушу шарт болгондой. Мына ушул өтө маанилүү маселе болуп, аны дайыма идирек кылуу керек.

Иллат менен сабаб ортосундагы айырма:

Сабаб: Сабаб – хукмдун мавжуддугун түшүндүрүүчү белги. Мисалы, күндүн тикеден өтүшү намазды билүү үчүн ишара болгондой.

Иллат: Иллат – ал аркылуу хукм вужудга келген нерсе, ал хукмдун шаръий түзүлүшүнө баис. Яъни, иллат хукмдун шаръий түзүлүшүнүн сабабы, вужудга келишинин сабабы эмес. Ал кудум нусус сыяктуу хукм далилдеринен бир далил. Мисалы, Аллах ﷻнын ушул аятынан истинбат кылынган жума намазынан чалгытуу иллаты сыяктуу:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾

– „Эй муминдер, качан Жума күнүндөгү намазга чакырылса (азан айтылса), дароо Аллахты зикр кылууга баргыла жана соода-сатыкты токтоткула!“ [62:9]

Бул жерде чалгытуу хукмдун шаръий иштелип чыгылышына, яъни, жумага азан айтылган убакта соода-сатык кылуунун харамдыгы хукмуна байланыштуу болуп жатат. Ошондуктан да ал сабаб эмес, иллат. Күндүн тикеден өтүшү болсо иллат эмес. Себеби, зухр (бешим) намазынын шаръий түзүлүшүнө күндүн тикеден өтүшү сабаб болбоду, балким, белги болду. Яъни, зухрдун вужудга келиши фарз болгонуна белги болду.

Иллат менен хикмат ортосундагы айырма:

“Иллат – шаръий түзүлүштүн баиси” дедик. Жогоруда айтканыбыздай, иллат нусустан иштелип чыгылат. Ал эми, ушундай бир нусустар да бар болуп, анда иллат болуп келген харфтардан же анын түзүлүшүнөн иллат мааниси ушундай көрүнүп турса да, бирок, мына ушул нусуста же башкасында карийналар бар болот. Бул карийналар болсо ушул нусустагы мына ушул иллат маанисин бекерге чыгарып, башка мааниси, яъни, Шариънин гоясы маанисин пайда кылат. Бул гоя Шариънин шаръий хукмду түзүшүнө баис эмес, балким, шаръий хукмду түзүүдөн көздөлгөн гоясы.

Шариънин хукмдан көздөлгөн максадын баян кылуучу ушул гоя же натыйжа истилахта «хикмат» деп аталды. Иллат

деп аталбады. Себеби, ал хукмдун шарый болушуна баис эмес.

Хикмат баян кылынган мына ушундай нусустардын айрымдарын келтирип өтөбүз:

Биринчи: исламий шариятта ʔамма түрдө келген нусустар:

﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾

– „*(Эй Мухаммад), чындыгында Биз сен бардык ааламдарга рахмат кылып жибердик*“. [21:107]

﴿وَنُزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾

– „*Биз муминдер үчүн шыпаа жана рахмат болгон Курʔан аяттарын түшүрөбүз*“. [17:82]

Бул нусустарда рахмат жана шифа шарияттын натыйжалуу сыфаты, алар шарый түзүлүшүнө байланыштуу эмес. Себеби, андагы сыйга иллаттанып жатканына далалат кылбай жатат. Ошондуктан, иллаттоо бекер кылынат да, рахмат шарияттын түзүлүшүнө хикмат болуп калат.

Экинчи: Айрым хукмдар туурасында хикматтарды баян кылган нусустар:

﴿لِيَشْهَدُوا مَنَفَعًا لَّهُمْ﴾

– „*Алар өздөрү үчүн болгон пайдаларга күбө болуу үчүн*“. [22:28]
Бул нусуста хаждагы хикмат баян кылынды.

﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ﴾

– „*Албетте, ичкилик, кумар себептүү шайтан араңарга жек көрүү, душмандык салууну каалайт*“. [5:91]

﴿فَالْتَقَطَهُ آءَالُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا﴾

– „*Анан аны Фирʔавн үй-бүлөсү өздөрүнө душман жана кайгы болуусу үчүн суудан кармап алышты*“. [28:8]

﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾

– „*Мен жин жана инсанды жалгыз Өзүмө ибадат кылуулары үчүн гана жараттым*“. [51:56]

﴿وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُم بِهِ﴾

– „*Бул (жардамды) Аллах силерге сүйүнчү хабар болсун үчүн жана дилиңер жайлануусу үчүн гана кылды*“. [3:126]

﴿يَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كَتَبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

– „Эй муминдер, силерден мурунку өткөндөргө фарз кылынган сыяктуу, силерге да таква болушуңар үчүн саналуу күндөрдө орозо кармоо фарз кылынды.“ [2:183]

﴿إِنَّ الصَّلَاةَ تَنهَىٰ عَنِ الْفَحشَاءِ وَالْمُنكَرِ﴾

– „Албетте намаз бузукулук менен жамандыктан тосот.“ [29:45]

Расулуллах ﷺ мындай деди:

« لَا تَنْكحُ الْمَرْءَ عَلَى عَمَّةِهَا وَلَا عَلَى خَالَتِهَا وَلَا ابْنَةَ أُخِيهَا وَلَا عَلَى ابْنَةِ أُخْتِهَا فَإِنَّكُمْ إِن فَعَلْتُمْ ذَٰلِكَ قَطَعْتُمْ أَرْحَامَكُمْ »

«Аял аммасынын үстүнө, холасынын үстүнө, ага-инисинин кызы үстүнө, эже-синдисинин кызы үстүнө никеленбесин. Мындай кылсаңар, тууганчылыкты үзгөн болосуңар».¹⁰⁴

Жогорудагы бардык нусустарда Шарий хукмдун шарый түзүлүшү баисин баян кылбады, балким, хукмдан көздөлгөн гояны баян кылды. Яъни, Аллах Субханаху ва Тааланын ушул хукмду түзүүдөн көздөлгөн хикматы ким ушул хукмду колдонсо, аны колдонушу натыйжасында көрүнүшүн баян кылды.

Жогорудагы нусустардын сыйгаларында – карийналары менен бирге, бул карийналар нусустун өзүндө болобу, башка нусуста болобу – хукмдун түзүлүшүнө баис болгон иллат ифадаланбай жаткандыгы баян кылынууда. Эгер иллат ифадаланганда, анда албетте иллат келген болот жана хукм да маълул (иллаттанып жаткан хукм) менен бар же жоктукта бирдей болот.

Мисал үчүн, жогоруда келген:

﴿لِيَشْهَدُوا مَنفَع لَّهُمْ﴾

– „Алар өздөрү үчүн болгон манфаат-пайдаларга күбө болуу үчүн“.^[22-28]

делген нусуста хаждын хукм болуп түзүлүшүнө манфааттарга шахид болуу баис (иллат) эмес. Себеби, хаж туурасындагы:

﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾

(104) Бухарий: 4819. Муслим: 1408.

– „*Жана жолго чамасы жеткен кишилердин мойнунда Аллах үчүн мына ушул үйдү хаж кылуу милдети бар*“. [3:97]

аятында хаждын фарз болушуна эч кандай иллат айтылбаган.

Дагы бир мисал, жогоруда келген:

﴿فَالْتَقَطَهُ آءَالُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا﴾

– „*Анан аны Фиръавн үй-бүлөсү өздөрүнө душман жана кайгы болуусу үчүн кармап алышты*“. [28:8]

делген нусуста Фиръавн үй-бүлөсү Муса ﷺ ды өздөрүнө душман болушу үчүн тарбия кылышпады. Балким, акыбет-натыйжа ушундай болуп калды.

О.э.

﴿إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾

– „*Албетте намаз фахи жана мункардан тосот*“. [29:45]

делген нусуста да намаздын хукм болушуна иллат ифадаланбай жатат, себеби, намаздын фарз болушун баян кылуучу мына бул аяттарда намаздын фарз болушуна эч кандай иллат айтылбаган:

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾

– „...*Намазды толук аткаргыла*“. [2:43]

﴿إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّقْشُورًا﴾

– „*Албетте, намаз муминдерге дайындалган фарз болду*“. [4:103]

Ушундай кылып, жогорудагы нусустар сыйгаларында – карийналары менен бирге, бул карийналар нусустун өзүндө болобу, башка нусуста болобу – хукмдун түзүлүшүнө баис болгон иллат ифадаланбай жатат, балким, хикмат ифадаланып жатат.

Хикмат менен иллаттын ортосундагы айырма өтө чоң. Иллат хукмдун түзүлүшүнө баис, яъни, иллат себептүү хукм келип чыккан. Хикмат болсо ушул хукмдан көздөлгөн натыйжа жана гояны баян кылат.

Иллат келген орунда хукм келбей калбайт. Себеби, иллат бар болсо, хукм да бар, иллат жок болсо, хукм да жок. Себеби, хукм ушул иллатка карап түзүлөт. Ал эми хикмат кээ бир абалдарда бар болсо, кээ бир абалдарда мавжуд болбой калат.

Иллат хукм түзүлүшүнө баис болуп, хукмдан мурдараак бар болот, хукм натыйжасында пайда болбойт. Бир убактын өзүндө, хикмат хукм натыйжасында келип чыгат жана ошондуктан да кээже мавжуд болбой калат.

Мисал үчүн,

﴿لِيَشْهَدُوا مَنَفَعَهُمْ﴾

– „Алар өздөрү үчүн болгон манфаат-пайдаларга күбө болуу үчүн“.

[22:28]

делген. Акыйкатта болсо, кээ бир кишилер хаж кылышканы менен бирок пайдаларга күбө болушпайт.

О.э.

﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾

– „Мен жин жана инсанды жалгыз Өзүмө ибадат кылуулары үчүн гана жараттым“.

[51:56]

делген. Ал эми, көпчүлүк махлукот Аллахка ибадат кылбайт.

Булардан башка хикмат деп айтуу мүмкүн болгон бардык нусустар да ушундай.

Ушуну да билүү لازым, хукмдун түзүлүшүндөгү хикматты Аллах Субханаху ва Тааладан башка эч ким билбейт. Ошондуктан, албетте, хикмат экендигин көрсөтүүчү шарый нусус болушу керек. Эгер нусуста хикмат келбеген болсо, бул Аллах Субханаху ва Тааланын хикматтары же бул шарый максаддар деп этибар кылуу жайиз эмес. Себеби, хикматты да, шарый максаддарды да касд кылуучу бир гана Аллах Субханаху ва Таала. Тээ Аллах Субханаху ва Тааланын Өзү вахий аркылуу билдирмейинче, аклан да жана шаръан да Аллахтын хикматын билүү мүмкүн эмес.

Тыянак ушул, хикмат – хукм түзүлүшүнүн гоюсы, яъни, андан келип чыгуучу натыйжа. Ушул натыйжа эмнени көрсөтпөсүн, ал шарый иллат боло албайт, балким, Аллах Субханаху ва Тааланын хабары гана болот. Яъни, нусуста келген мына ушундай натыйжалар хукмдардын эмес, маселелердин хабары болот, кыссалар, ваъз жана иршаддар деп этибар кылынат. Бул натыйжаларга мындан башкача этибарда кароо дурус эмес. Себеби, алар хукм түзүүгө да, хукмдар истинбат кылууга да тиешелүү (дахл) эмес.

ЭКИНЧИ ФАСЛ

Далил деп болжолдонгон, бирок, далил болуп эсептелбеген нерсе

«*سِتْدِلَالٌ* Истидлал» «*سِتْدِفَالٌ* истифъал» вазнындагы сөз, ал лугатта: далил талаб кылуу, далил издөө, изделинип жаткан нерсеге алып баруучу жол – дегенди түшүндүрөт. Кээде далил деп насс аталат, ижмаъ болобу же кыяспы, айырмасы жок. Кээде болсо, туура далил деп күмөн кылынып, бирок, башкача чыгып калган далилдин түрлөрүнө карата айтылат.

Далил деп болжолдонуп жаткан нерселер төрт түрдүү:

1. Бизден мурдагылар шарияты;
2. Бир сахаба мазхабы;
3. Истихсан;
4. Масолихул мурсала.

Булардын хужжат эместиги туурасында төмөндөгү банддарда айтып өтмөкчүбүз:

1. Бизден мурдагылар шарияты:

Бизден мурдагылар шарияты биз үчүн таптакыр шарият эмес жана бизге хужжат боло албайт. Себеби, Аллах Субханаху ва Таала айтат:

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ﴾

– „Биз сага өзүнөн алдыңкы китеб(терди) да ырастоочу жана ал (китебдер) үстүндө күбө болгон бул Китебди хак-чындык менен түшүрдүк“.

[5:48]

Яъни, «өзүнөн мурдагы нерселерди насх кылуучу кылып түшүрдүк» дегени. Ошондуктан, бизге мурдагы бирер шарият менен хытаб кылынбаган, балким, бир гана Ислам менен хытаб кылынган.

2. Бир сахаба мазхабы:

Бир сахаба мазхабы бизге таптакыр далил эмес о.э. хужжат боло албайт. Себеби, Аллах Субханаху ва Таала айтат:

﴿فَإِنْ تَنَزَّعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ﴾

– „Эгер кандайдыр нерсе жөнүндө талаш кылсаңар, ал нерсени Аллахка жана Расулуна кайтаргыла!“.

[4:59]

Бул аятта ихтилаф кылынып калган убакта Аллах жана Расулуна кайрылуу важиб кылынды.

Сахабалар да ар бир сахабий башкалардан мухолиф фикрге ээ болушу жайиздигине ижмаъ кылышкан. Эгер бир сахабанын мазхабы (фикри) хужжат болгондо, анда алардын ар бири экинчисине ээрчиши важиб кылынган болор эле, бул болсо амри махал.

Сахабалар өз ижтихаддарында мухолиф фикрде болушканы да маалым.

3. Истихсан:

«وَإِذَا نَسَّ حَسَانًا» Истихсан» «لَمْ يَكُنْ لَكَ» вазнындагы сөз, ал лугатта “бирер нерсени чырайлуу (хусн) деп билүү”нү түшүндүрөт. Яъни «لَمْ يَكُنْ لَكَ» куник деп билүү” сөзүнүн зидди (антоними).

Бул сөздүн истилахий мааниси: “мужтахиддин фикрине жылт этип келген, бирок, ибарада бирер жардам болбогону үчүн, аны көрсөтүп берүүгө кадыр болбогон далил” дегенди түшүндүрөт.

Кээ бирөөлөр “истихсан – бул бир кыястан экинчи күчтүүрөөк кыяска чегинүү” деп айтышкан. Алар истихсанды “Куран, Суннат жана адат нусусу тарапка кыястан чегинүү” деп эсептешет. О.э. бир хукмдан башка бир хукмга чегинүү да куду ушундай. Алар Аллах Тааланын:

﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَّمَّ الرَّضَاعَةَ﴾

– „Энелер балдарын толук эки жыл эмизешет. (Бул хукм) эмизүүнү толук кылмакчы болгон адамдар үчүн“. [2:233]

деген аятындагы ʔамма ар бир энеге кылынган эмизүү талабынан жогору мартабадагы эне туурасында чегинишет. Яъни, мындай эне баласын эмизбейт деп, аны ушул хукмдан чыгарып жиберешет.¹⁰⁵

О.э. алар тигүүчү жана үтүкчү сыяктуу жалданган жумушчу туурасында да куллий коида талабдарынан чегинишет.¹⁰⁶ Акыйкатта болсо, куллий коида талаб кылгандай, жалданган жумушчу колундагы нерсеге – эгер ага атайын же

(105) Бул мавжуд далилден эч кандай негизсиз чегинүү дегени. Себеби, нусус ар бир энеге ʔамма келген.

(106) Бул да мавжуд далилден эч кандай негизсиз чегинүү дегени. Себеби, Расулуллах ﷺ «لَا ضَمَانَ عَلَى الْمُؤْتَمِرِ» Аманат алган киши (аманатка) кепил болбосун» деди.

этиятсыздык менен зыян жеткирбеген болсо – кепил болбойт. Себеби, антпесе хос далил талабына ылайык, анын колу аманаттуу кол болуп калат. Хос далил болсо өрттөп жиберүү жана чөктүрүп жиберүү сыяктуу күч менен зыян жеткирилбеген болсо, колдогу нерсеге кепил болуу далили. Ушул кепилдиктен максад, адамдар жалданма жумушчуга берген аманаттарында кадыржам болушсун, аларга зыян жеткирүүдөн сактанылсын о.э. жалданма жумушчулар арасында кайдыгерлик жана кыянат көбөйүп кетпесин.

Истихсан далил эмес. Эгер чегинүү күчтүүрөөк далилге болсо, бул далилдер ортосунда күчтүүсүн тандоо болот. Ал эми, чегинүү далилсиз чегинүү болсо, мындай чегинүү далил болбойт. Себеби, Аллах Таала айтат:

﴿فَإِنْ تَنَزَّعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ﴾

– „Эгер кандайдыр нерсе жөнүндө талаш кылсаңар, ал нерсени Аллахка жана Пайгамбарына кайтаргыла!“ [4:59]

Демек, мусулман кишиден Аллах жана Расулу ﷺдын хукмуна же ушул экөөсү көрсөткөн ижмаъ жана кыяска ээрчүү талаб кылынат. Истихсан – далилден эч кандай далил-негизсиз чегинүү болсо – анда бул Аллах жана Расулу ﷺга кайтаруу болуп эсептелбейт.

Бул көпчүлүк сахабалардын хукмдары. Яъни, алар Куран, Суннат, ижмаъ жана кыястан башка эч нерсе, эч кандай истихсан менен хукм кылышпады.

Бул истихсандын экинчи таъриффи туурасындагы сөздөр болду.

Эми аны биринчи таърифине келсек, истихсан хужжат вазыйфасын өтөй албашы анык. Себеби, мына ушул таърифте “истихсан – мужтахиддин фикрине жылт этип келген, бирок, ибарада бирер жардам болбогону үчүн аны көрсөтүп берүүгө кадыр болбогон далил” делген. Ырас, мужтахид фикрине жылт этип келген нерсе эмне экенин жакшы билбейби, демек, бул нерсе далил деп этибар кылынбайт.

4. Масолихул мурсала:

Масолихул мурсалага мындай таъриф беришкен: – Ал этибар берилүүгө же бекер кылынууга бирер хос далил аркылуу күбөлүк берилбеген масолих-маслаха (кызыкчылык). Бул маслаханы алууда – ал нусуста келбегендиги себептүү –

кыйынчылыкты кетирүү максатында гана алынышы шарт кылынат.

Алар – бир киши бирөөгө мал берген болсо, кийин аны исбаттоого ажиздик кылса, Расуллалах ﷺдин төмөндөгү сөздөрүнө ылайык, доо-дааба коюлуп жаткан кишиден (яъни малды инкар кылып жаткан кишиден) ант ичүүнү талаб кылуу ишин – буга мисал кылып келтиришет:

اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اَدْعِيْ وَالِيَّ مَعِيْ مِنْ اَنْكِرَ»

«Даабагер баййинат келтирсин, инкар кылуучу ант ичсин».¹⁰⁷ Ал эми, алар “инкар кылуучу киши менен даабагердин ортосунда алака болгон тагдырда гана инкар кылуучу кичи ант ичиши важиб” дешет. Мындай дешкендеринен максат, наадан кимселер даана кишилерди жалган доо-даабалар менен сот мекемесине сүйрөшпөсүн.

Масолихул мурсаланын таърифинен ал далил эместиги ачык көрүнүп турат. Нусуска тескери түрдө ага амал кылуу болсо батыл иш болот, мындай кылууга болбойт. Бул фикрибизге төмөндөгүлөр далил болот:

1.

﴿وَمَا اٰخْتَلَفْتُمْ فِيْهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُۥٓ اِلَى اللّٰهِ﴾

– „Бирер нерседе ихтилаф кылсаңар, анын хукму Аллахта“.[42:10]

﴿فَاِنْ تَنٰزَعْتُمْ فِيْ شَيْءٍ فَرُدُّوْهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُوْلِ﴾

– „Эгер кандайдыр нерсе жөнүндө талаш кылсаңар, ал нерсени Аллахка жана Пайгамбарына кайтаргыла!“.[4:59]

﴿اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِيْنََكُمْ وَاَتَمَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِيْ﴾

– „Бүгүн силерге диниңерди толук кылдым, ниъмат-жакшылыгымды кемчиликсиз, толук кылып бердим“.[5:3]

﴿اَتَحْسَبُ اَلْاِنْسٰنُ اَنْ يُرِيَّكَ سُدًى﴾

– „Инсан өзүн бекер таштап коюлушун ойлойбу (үмүт этеби)“.

(107) Термизий: Ибн Аббас хасан сахих деди. Бул хадиске Расуллалахтын ахли илим болгон сахабалары жана башкалар амал кылышты. Бухарий жана Ибн Маажжа болсо хадисти « *اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اَدْعِيْ وَالِيَّ مَعِيْ مِنْ اَنْكِرَ* » деген лафз менен риваят кылышты.

Ар бир нерсе баян кылып берилген. Ушундай болгон соң, кантип “шариятта этибар берилбеген же бекер таштап коюлган нерселер да бар” деш мүмкүн.

2. Маслаханы белгилеп берүүчү шарият болгон соң, демек, истислах (масолихул мурсала хукму) кызыкчылык үстүнө курулган хукм болуп, аны шарият белгилеп бербеген. Ошондуктан, ал хужжат эмес.

3. Хукмду маслаха үстүнө куруу жана аны шарият белгилебегендиги – бу акылды хукмдар кылып алуу дегени. Бул болсо мүмкүн эмес.

Ушуну да айтуу жайиз, жогоруда айтып өтүлгөн, мужтахиддер тарабынан кабыл алынган далилдерден иштелип чыгылган хукмдар шарый хукм деп этибар кылынат. Себеби, алар шубха-күмөндүү далилге негизделген.

ҮЧҮНЧҮ БАБ

ДАЛИЛДИ ТҮШҮНҮҮ

МУКОДДИМА

Жогоруда айтканыбыздай, далил – бирер акыйкатты исбаттоого таандык нерсе. Ал усул уламалары назарында билим жана анык ишенимди түшүндүрөт.

Белги «أَمْرٌ» амаро» болсо андай эмес. Ал мадлулга (далил кылынып жаткан нерсеге) карата болгон күмөндү кетирүү үчүн керек болуучу нерсе. Мисалы, жамгыр менен булут сыяктуу. Мында булут жамгырдын жаашына болгон күмөндү кетирүү үчүн керек.

Эгер мына ушул белги кээде өзү далалат кылып жаткан нерседен ажырабаса, анда ал “аламат” деп да аталат. Мисалы, исмден ажырабай турган алиф жана лам харфынын далалаты сыяктуу. Мында алиф жана лам исмдин аламаты. Ал эми, жамгырга карата булут сыяктуу, далалат кылып жаткан нерседен ажыраала турган болсо, “амаро” деп аталат. Демек, далил амаро жана аламаттан башка нерсе.

Далилди усул уламалары “билим жана ишенимди түшүндүрөт” деп билүүлөрүн айтып өттүк. Алар далилге өз истилахтарында хабар тапмакчы болунуп жаткан нерсени билүү үчүн туура назар салууга алып баруучу нерсе деп таъриф беришти.

Туура назар салуу үчүн шарый хукмду истинбат кылууда анын далилин билмекчи болуп жаткан кишиге төмөндөгү эки маанилүү нерсени билиши لازым болот:

1. Лафз-сөздөр жана алардын далалаттарын билүү;
2. Куран жана Суннат кысм-бөлүктөрүн билүү.

Бул эки нерсени билүүнүн зарылдыгы мында, алардын жардамында далилди о.э. ижтихад үчүн керектүү нерселер түшүнүп алынгандан кийин хукмду чыгарып алуу мүмкүн болот.

Биз бул бабда «лугат жана лафздар далалаттарын», төртүнчү бабда «Куран жана Суннат кысмдарын», бешинчи бабда болсо «ижтихад»ды талкуу кылмакчыбыз.

БИРИНЧИ ФАСЛ

Лугат жөнүндө

«اللُّغَةُ» Лугат» – ар бир калк өз максадын түшүндүрүү үчүн иштетүүчү үндөр. «لُغَوْتُ» дегени сүйлөдүм дегени. Аллах Таала айтат:

﴿وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغَوِ مَرُّوا كِرَامًا﴾

– „Алар лагв алдынан өтүшсө, баркы менен өтүп кетишет “. [25:72]
Мында “лагв” батыл сөз маанисинде келип жатат. Хадисте да

﴿مَنْ قَالَ فِي الْجُمُعَةِ صَهٌ فَقَدْ لَغَا﴾

«**Ким жума намазында унчукпа десе, лагв кылыштыр**». ¹⁰⁸

Лагв кылыштыр дегени – сүйлөптүр дегени. «اللُّغَةُ» Лугат» сөзү «لَغَا» сүйлөө» сөзүнөн алынган.

«اللُّغَةُ» сөзүнүн таърифи: бирер маани үчүн түзүлгөн сөз дегени. Лугаттарды билүүнүн жолу бир гана риваят.

Айрымдар лугатты келип чыгышына карап төмөнкүдөй бөлүктөргө бөлүшөт:

1. Самий лугат (семит тилдери). Буга арабий, иброний, суряний, килданий, хабаший, ашурий, бабилий, финикий, хиярий, набатий лугаттар кирет.

2. Арий лугат. Байыркы индус санскрит лугаты да ушул лугаттан. (Фарс, латын, герман сыяктуу байыркы лугаттар да мына ушул эки лугат үй-бүлөсүнө таандык). Арий лугаттан англис, немис, француз, италян жана испан сыяктуу жаңы лугаттар келип чыккан.

3. Туран (түркий), мажарий (венгер), татар жана монгол лугаттары.

Кээ бирөөлөр лугатты таркиби жагынан төмөнкүдөй үч бөлүккө бөлүшөт:

(108) Термизий: 470, ал хасан сахих деди. Абу Дауд: 887. Насайй: 1384. Бухарий чечмелеп риваят кылган.

1. Ухадий лугат (аморфтук тилдер). Бул лугат кытай тилиндегидей бир гана морфемадан түзүлүп, анын бардык маани жана лафздары жалаң гана уңгудан турат.

2. Мазжий лугат (агглютинативдик тилдер). Бул лугатта сөздөр эки морфемадан куралган болуп (уңгу жана мүчө), биринчиси асл мааниге далалат кылса, экинчиси музофон илайхи маанисине далалат кылат. Мисалы, япон жана түрк тилдериндеги файл, заман, макан сыяктуу.

3. Мутасарриф лугат (флексивдүү тилдер). Мында бир аслий сөз бир нече сыйгага айланып, арабий, иброний жана суряний тилдериндеги сыяктуу ар бири башкасынан башкача маанини түшүндүрөт. Лекин, булардын ичинде араб лугаты мумтаз тилге айланган. Себеби, ал иштикоктуу да, жана ошондой эле иъроб кылынуучу лугат дагы. Мисалы, وَضَعَ يَضَعُ ...
وَضَعَ يَضَعُ وَضِعًا وَضَاعًا... сыяктуу.

Лугаттарды түзүү:

Лугаттын түзүлүшүнө көңүлдөгү нерсени түшүндүрүү себеб болот. Анын мавзуьсу харфтардан түзүлгөн сөздөр. Сөз зээн-зихндеги нерсенин махияты эмес, таъбири үчүн түзүлгөн. Сөз фикрден башкача. Фикр – вакиъге берилген хукм. Сөз болсо андай эмес. Себеби, ал вакиънин хакыйкатына жана ал жөнүндө хукм чыгарууга далалат кылуу үчүн түзүлбөгөн. Балким, зээндеги нерсени түшүндүрүп берүү үчүн түзүлгөн. Сөз бул вакиъге дал келеби же тескериби, айырмасы жок. Себеби, сөздүн айтылышы сырткы (хорижий) эмес, зээндик (зихний) маанилерге даир-тиешелүү.

Бардык лугаттар истилахий болуп, Аллах тарабынан эмес, инсан тарабынан түзүлгөн. Эми Аллах Субханахунун:

﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ﴾

– „(Аллах) Адамга бардык нерселердин ысымдарын үйрөттү“.

[2:31]

деген аятында келген “нерселердин ысымдары”нан мурад лугаттар эмес. Яъни “адамга нерселердин хакыйкаты жана хусусиятын үйрөттү, ага сезген (хис) нерселери үстүнөн хукм чыгарууда иштете турган маалыматтарды берди” дегени.

Амма, Аллах Субханаху мындай дейт:

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ اخْتِلَافُ السُّنَنَاتِ﴾

- „**Анын** (Аллахтын) **аяттарынын** (дагы бири) **силердин тилиңерди ар түрдүү кылып койгону**“. [2:31]

Яъни, тилиңерди дегени – лугаттарыңарды дегени. Аяттын мааниси мындай: Аллахтын кудуретинде болгон далилдердин бирөөсү силердин ар түрдүү лугатка ээ болгонуңар дегени. Аллах Субханаху ар түрдүү лугатты түздү дегени эмес. Эгер лугат тавкифий (Аллахка хос) болгондо, анда пайгамбарлардын жөнөтүлүшү лугатты билүүдөн мурда болушу лазым болмок. Акыйкатта болсо, бардык пайгамбарлар лугат пайда болушунан кийин жөнөтүлгөн:

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ﴾

- „**Биз ар бир пайгамбарбы өз коумунун тили менен жибергенбиз**“. [14:4]

Куран арабча:

Курандын бардык сөздөрү арабча болуп, анда бир да арабча эмес сөз жок. Муну Курандын катый нусусу да көрсөтүп турат:

﴿إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا﴾

- „**Албетте, аны арабча Куран кылдык**“. [43:3]

﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ﴾

- „(Куранды) **ачык-айкын арабча тил менен түшүрдү**“. [26:195]

﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْءَانًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُضِّلَتْ ءَايَاتُهُ﴾

- „**Эгер Биз (Куранды) ажамий (яъни араб тилинде болбогон) Куран кылганыбызда, албетте алар: «Анын аяттары иреттүү баян кылынбаптыр да», дешмек**“. [41:44]

﴿قُرْءَانًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَّعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾

- „(Биз Куранды) **алар (Аллахтан) коркушсун деп эч кандай ийрилиги болбогон арабча Куран абалында (түшүрдүк)**“. [39:28]

Эми Курандын «**الْمَشْكَاتُ**», «**الْقَطَاسُ**», «**الْأَسْتِيقُ**», «**يَل**» сыяктуу башка лугаттардан алынган сөздөрдү да өз ичине алганына келсек, бул сөздөр муарраб (арабдашкан) сөздөр. Себеби, арабдар Куран түшүрүлүшүнөн мурда да башка тилдерден кирген сөздөрдү өздөрүндө табылбай турган аттар

сыфатында колдонушуп, аларды өздөрүнүн лугавий харф жана вазндарына салып алышар эле, кийин болсо бул сөздөр арабдар тарабынан түзүлгөн сөздөр менен бирдей сөздөргө айланып калар эле.

Төмөндөгү жахилиятта жазылган шиър-ыр мазмунунда Куран түшүрүлүшүнөн мурда муарраб сөздөр иштетилген:

تري بعرا الأرام في عرصاتها

109. وقيعانها كأنه حبّ (فلفل).

مهفهفة ببضاء غير مفاضة

110. ترائبها مصقولة كالسجسجل.

وخذّ (كقراطاس) الشّامي ومشفر

111. كسبت اليماني قده لم يجرد.

فتغلغل لكم ما لا تغل لأهلها

112. قري بالعراق من قفير (ودرهم).

وتضيء في وجهه الظلام منيرة

113. (كجمانة) البحري سل نظامها.

كأن ثيابنا منّا زمنهم

114. خضبني (بأرجوان) أو طلبنا.

جاءت عليه كل بكر حرة

115. فتركن كلّ قراره (كالدريم).

Ошентип, сырттан кирген сөздү муарраб кылуу сөздү арабий өзгө айлантып коёт жана бул ар бир кылымда ар бир арабга жайиз иш. Ал эми, бул үчүн ал араб тили (лугаты) боюнча мужтахид болушу, мурдагы арабдар жолунан аракет кылышы, яъни, бул сөздү араб тили жана харфтары вазнына салып алышы, ошол эле убакта, мындай арабийлештирүү

(109) Санскрит тилде «пила», арабий тилде «фулфула», арабий тилде фулфул. Имрул Койс.

(110) Латынчада Sexangulus Имрул Койс.

(111) Грекчеде Kuaartees, көз караш.

(112) Грек тилинде Drakhmee Антара (фольклор каарманы).

(113) Латын тилинде Gemona маржан.

(114) Акад жана арам тилинде. Арабчада болсо амр.

(115) Грек тилинде Drakhmee.

жалаң нерселердин аттары болгону үчүн экендигине, ар бир четтен кирген сөз үчүн эместигине баш ийиши шарт болот.

О.э. сөздү арабийлештирүү сөздү арабий сөзгө айлантип коёт жана – жогоруда айтканыбыздай – бул ар бир арабга жайиз. Себеби, арабдар ахли лугат болуп, алар мына ушундай кылышкан. Мисал үчүн, «تَلْفُون» телефон» сөзү англисче сөз болуп, ал арабча «فَلْفُون» вазнына салынган. «تَلْفُون» сөзү да ушул вазнда. Натыйжада, бул сөз «تَلْفُون» болуп калды. Бир убакта, харфтары ت, ل, ف, و, ن харфтарынан турган «تَلْفُون» сөзү муарраб сөзгө айланып, арабий сөз болуп калды. «جُون» (велосипед рулу) сөзү да арабча ن, و, د, ر, ج харфтарынан түзүлдү. Ал эми, мисирче «ж» харфы арабчада жок. Ошондуктан, бул харф «ج» жим харфына алмаштырылып, «فَلْفُون» вазнына салынат да, «جُون» сөзү муарраб, арийне, арабий сөзгө айланып калды. «جُون» сөзү да ушул вазнда. Муарраб кылуу (арабийлештирүү) мына ушундай болот.

Орду келгенде ушунусу да маанилүү, арабийлештирүү ишинде сезилүүчү нерселердин ысым-исмдерине чектелүү лазым. Маанилерге далалат кылуучу сөздөр үчүн болсо арабдар иштикокту, салыштырма, качырма сөздөр үчүн болсо мажазды түзүшкөн.

Демек, арабийлештирүү жалаң сезилүүчү исмдерде болот. Бул исмдерге «إبراهيم» сыяктуу аламдар (энчилүү аттар) да кирет. Себеби, тилтаануучу калк болгон арабдар арабийлештирүү ишин жалаң гана мына ушундай таризде кылышты.

Бул иш ар кандай кылымда жашоочу арабга жогоруда айтып өтүлгөн шарттар аркылуу мужтахид болуш шарты менен жайиз.

Эми бул сөздөрдү түзүүгө келсек, бул иш жалаң хижрий он экинчи кылымдын аягына чейин жашап өткөн акхах арабдарга о.э. хижраттын төртүнчү кылымына чейин жашаган араб кобила-урууларына гана хос иш. Ар кандай арабга эмес.

Араб тилине негиз салган араб уруулары төмөндөгүлөр:

Курайш, Тамийм, Койс, Асад, Хузайл, Кинананын бир бөлүгү жана тоъийлер. Сырттан кирген сөздөрдү иъроб жана сарф кылуу ишинде жалаң мына ушул арабдарга таянылган. Алардан башка бирер урууга, өзгөчө, ажнабий элдерге коңшу болуп жашаган урууларга таянылбаган. Ажнабий калктарга коңшу болуп жашаган уруулар төмөндөгүлөр:

Лахом жана Жузам. Бул уруулар Миср жана Кыбтка коңшу болгон.

Бакр. Бул уруу фарстарга коңшу болгон.

Кузоъа жана Госан жана Ийад. Бул уруулар Шамга коңшу болгон.

Яман калкы. Булар Индия жана Хабашистанга коңшу болгон.

Абдукойс жана Азди Амман урууларына да таянылбайт. Себеби, алар Бахрейнде жайгашкан болуп, индус жана фарстар менен аралаш жашашкан. Ошондуктан, араб тили маселесинде ушул жети урууга гана чектелинет.

Бул уруулардын эң фасохаттуусу Курайш уруусу болуп, алар байтул-харамдын коңшулары жана валийлери. Арабдардын вакилдери, хажылары жана башкалары Меккеге ажылыкка келишип, өз маселелеринде алардан кеңеш сурашат эле. Мекке айланасында болсо акын (шаъир) жана адибдердин жарыш майданын уюштуруучу базарлары бар эле.¹¹⁶ Бул базарларда араб акындарынын ар бири өз урууларынын эң фасохаттуу сөздөрүн тандап, мына ушул сөздөрдөн соф-таза, баарына түшүнүктүү кылып, аларга жакпай калышынан этият болуп ыр (шиър) жазышчу, базарга алып чыгышчу. Курайш уруусу фасохаттуу, чырайлуу жана назик сөздөрдүн устасы болгондуктан, араб вакилдери келишсе, аларды эң таттуу сөздөрү, эң жумшак, таза сүйлөмдөрү жана көркөм ырлары менен таң калтырышар эле,

⁽¹¹⁶⁾ Меккенин айланасындагы бул базарлар хажда төмөнкүдөй тартипте болор эле: Указ базары биринчи зулкаъда айынан жыйырманчысына чейин болор эле. Кийин Меккеге жакын жайгашкан Мижаннада ушул айдын аягына чейин болор эле. Кийин Арафатка жакын жайгашкан Зулмажазда зулхижжанын биринчи күнүнөн башталып, ал жерден айланадагы мавкифул аъзамга барылат. Хаж мавсумунан кийин болсо Хайбарда болот эле.

бул сөздөрдү китебдерине жазышып, муну менен эң сөзгө чебер арабдарга айланышар эле.

Курайш лугаттарында натуура иштетиле турган кашкаша сөздөр жок эле. Кашкаша сөздөр – бул Робиъа жана Музор уруулары муаннастагы мухотаб “каф”ынан кийин “шин” харфын кошуп иштетүүчү сөздөр. Койс жана Тамийм уруулары болсо анъана кылып сүйлөшөр эле. Сөз башында хамза келсе, аны айн кылып талаффуз кылуу – анъана деп айтылат. Мисалы, «أَتَاكَ» сөзүн «أَسَلِمَ عَمَّاكَ» сөзүн «ذُنَّ عَسَلِمَ» сөзүн «عَدَنَّ» кылып айтуу сыяктуу. Хузайл уруусу болсо фахфаха иштетишер эле. «حَيَّ» сөзүндөгү «ح» ны «ع» га алмаштырып талаффуз кылуу фахфаха деп аталат. Мисалы, «لَا سَجْنَهُ عَتَّى حِينَ» дегениндеги сыяктуу. Ямандыктар лугатындагы ватам болсо «س» харфынын «ت» харфына алмаштырып айтуудан турат эле. Мисалы, «النَّاسُ» ордуна «النَّاتُ» сыяктуу. Шаншана кылуу болсо «ك» харфын бир аз «ش» харфына алмаштырып талаффуз кылуу. Мисалы, «لِللَّهِمْ لَبَّيْكَ» дештин ордуна «لِللَّهِمْ لَبَّيْش» деш сыяктуу. Саъд ибн Бакр, Хузайл, Азд жана Ансор уруулары болсо истинта кылып сүйлөшөр эле. Сукундуу «ع» ды «ط» алдында келсе «ن» кылып сүйлөө истинта деп аталат, «أَعْطَى» сөзүн «أَنْطَى» кылып сүйлөө сыяктуу.

Мына ушулар аркылуу Курайш ушул уруулар арасында эң сөзмөр фасохаттуу уруу эле.¹¹⁷ Анткени, Курайш тилинен араб тили келип чыкты, ал тилде Расуллуллах ﷺ дан мутаватир болгон кырааттар менен Курани Карим түшүрүлдү.

Ушул арабдардан араб тили жана лугатын накл кылып, илим даражасына көтөргөндөр басралык жана куфалык арабдар болду.

Арабдардын нерселер атын кандай ифадалашы:

(117) Курайш уруусу ичинде эң фасих сөз устасы Расуллуллах ﷺ эле. Ал заттын сөздөрү ушунчалык фасохаттуу болуп, арабдар мурда андайын билишпеген. Мисал үчүн «مَاتَ حَتَّى أَنفَهُ» Өз ажалы менен өлдү», «حَمَى الْوَطَنِسَ» кызыгандан кызыды», «لَا يَلِدُ الْوُؤُونَ مِنْ جَوْرٍ وَرَيْبٍ» Мумин бир тешиктен эки жолу чагылбайт» сыяктуу.

Арабдар нерселер атын ифадалашта төмөнкү масдарлардан пайдаланышты:

1. Хакикат. Ал үчкө бөлүнөт: лугавий хакикат, шарый хакикат жана урфий хакикат.

2. Салыштырма жана качырмаларды ифадалоочу мажаз.

3. Нерселер жана аламдардын атын ифадалоочу арабийлештирүү. Бул жөнүндө жогоруда айтып өттүк.

4. Маанилерди ифадалоочу иштикок.

Буллардын ар бири туурасында керегинче кеңири сөз кылабыз:

1. Хакикат:

Хакикат зээндеги мааниге далалат кылуу үчүн түзүлгөн сөздөр. Эгер сөз ахли лугат хакикий арабдар тарабынан берилген маани менен истемал кылынып жаткан сөз болсо, бул хакикат лугавий хакикат деп аталат. Мисалы, «أَزَّازَ النَّزْرُ» аз», «رَقْمُ النَّوْبِ» көйнөк сызыктары», көйнөк түсү, «دَسُونًا نَزْرًا» досуна жана коңшусуна азар берген текебер», «جَوَى الشَّيْءِ» нерсенин асли» сыяктуу сөздөр.

Эгер сөз өзүнө берилген мааниден башка мааниде иштетилип жаткан болсо, яъни, өзүнө берилген мааниден башка мааниге көчүрүлгөн сөз болсо, ал текшерип көрүлөт: Эгер башка мааниге урф-адат себептүү көчүрүлгөн болсо, урфий хакикат деп аталат. Мисал үчүн, «دَابَّةٌ» сөзүн алайлы.

Бул сөзгө асли лугатта жер жүзүндө жөрмөлүүчү ар бир жанзат, алардын катарында инсан жана айбан мааниси да берилген. Ал эми, ахли лугаттардын урфий истемалы бул сөздү төрт буттуу айбандар деген мааниге хостоп койду жана биринчи мааниси ташталды. Дагы бир мисал, «الغَمَامُطُ» сөзү да асли лугатта жердин жапыз жайы деген мааниге ээ эле. Кийин урфта нажасат таштала турган жай деген мааниде иштетиле турган болду. Биринчи мисалдагы исмге ыамма маани берилген эле. Кийин ахли лугаттар урфу бул сөздүн айрым аттарын хостоп койду. Экинчи мисалдагы исмге да белгилүү бир маани берилген эле. Кийин урфта башка мааниде иштетиле турган болуп калды. Урфий хакикат эки түрдүү болот:

а) Лугавий урфий хакикат. Бул хакикий арабдар тарабынан колдонуучу урфка айланып калган сөздөр.

б) Ар кандай илим ахлинин өздөрүнө хос истилах сүфатында урфтарына айланып калган сөздөр. Мисал үчүн, «النَّحَاة» истилахы раф, жар жана насбга иштетилгени сыяктуу...

ж.б.у.с.

Бул сөздөр хакикий арабдар койгон мааниге хос эмес. Балким, алар геометрия, химия сыяктуу ар кандай илим адистерин тарабынан аталууга адаттанган аттар. Бул сөздөр куду урфий хакикат сыяктуу арабий лугат болуп эсептелет.

Эгер сөз маанисинин башка мааниге көчүшү шарият себептүү болсо, бул шарый хакикат (шарый истилах) деп аталат. Атайын аракеттерди ифадалоочу «الصَّلَاةُ намаз» сөзү сыяктуу. Бул сөздүн асли лугавий мааниси «الدُّعَاءُ» маанисинде болгон. Белгилүү нерселерден тыйылууну түшүндүрүүчү «الْمَرْوِزَةُ» сөзү да негизи «الْإِسْكَانُ» тыйылуу» маанисинде эле. Ушул шарый хакикат асли лугавий маанисинен чыгарылып, ушул маанини бериши үчүн шарый нусуска мухтаж болунат. Шарый хакикат «الصَّلَاةُ» жана «الْمَرْوِزَةُ» сыяктуу исмдер менен бирге фиълдерди да масдар катары өз ичине алат. Мында масдар шарый мааниде болсо, фиъл да шарый мааниде болот. Мисал үчүн «الصَّلَاةُ» намаз» өзүнөн алынган «صَلَّى» намаз окуду» сөзү сыяктуу.

Шарый хакикат масдар, исми фаъил, исми мафъул, «فَعَلَ» вазнындагы исми тафзилдерди өз ичине алат. Мисал үчүн, «زَيْدٌ مُؤْمِنٌ أَوْ فَاسِقٌ أَوْ مُجْرِمٌ أَوْ فَاسِقٌ أَوْ مُجْرِمٌ» Зайд мумин, же Амрден да фасыгыраак, же фасик, же жанжалкеч» деген сөзүбүздөгү сыяктуу.

Өзүнүн лугавий маанисинен шарый маанисине көчүрүлгөн сөздөргө мисал: «النَّفْسُ» сөзүнүн лугавий мааниси «рух», «нафс», «жан берүүчү нерсе». Шарый мааниси Жибриил жана өмүр сыры:

﴿يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا﴾

– „Ошол күндө Жибриил жана (бардык) периштелер сап тартып турушат“.

﴿قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي﴾

– „(Эй Мухаммад) «Рух Роббимдин иши» дегин“. [17:85]

«الْجَحِيمِ» жажийм» сөзүнүн лугавий мааниси: «күүлдөп күйүүчү от».

Шарый мааниси: «ахиретте от менен азаптала турган үй».

«الْجَنَّةِ» жаннат» сөзүнүн лугавий мааниси: «курма жана жүзүмдөр багы».

Шарый мааниси: «ахиретте нематтар берилүүчү үй».

«النَّارِ» от» сөзүнүн лугавий мааниси: «отун сыяктуу нерселер менен күйүүчү». О.э. «машвара, рай» деген маанилери да бар.

Шарый мааниси: «ахиретте азаптануу үчүн иштетилүүчү нерсе».

«الزَّكَاةِ» сөзүнүн лугавий мааниси: «аруулук; өсүү; мактоо; береке; жакшылык».

Шарый мааниси: Буйрулган фарз.

2. Мажаз:

Мажаз лугатта “орунду берүү”, яъни, калтыруу жана үзүү. Шарый истилахта: Сөздүн өзүнө берилген мааниден башка мааниде колдонулушу. Мындан максад, сөздү өз лугавий маанисинде иштетүүдөн тыюучу о.э. лугавий мааниси менен кийинки мааниси ортосунда алака бар экенин көрсөтүүчү карийна табылган болушу. Эгер иштетилип жаткан маани менен асл лугавий маани ортосунда окшоштук алакасы болсо истиъара деп аталат жана ал бир нече түрдүү болот.

а) Тасрихий айтылган истиъара. Мында окшотулуп жаткан нерсе ачык айтылат. Мисалы, «أَنْتَ أَسَدٌ» сен арстансың» сыяктуу.

б) Маканий истиъара. Мында окшотулуп жаткан нерсе хазф кылынып, ага анын лазымдарынан бири менен ишара кылынат. Мисалы, «عَرِضًا بِرَأْسِهِ أَطْفَالَهَا أَلْفَيْتُ كُلَّ تَمِيحَةٍ لَا تَنْفَعُ» гер өлүм тырмактары менен тырмаса, ар кандай тумар да пайда бербейт» деген макалда «الْمَدِينَةِ» сөзү жырткыч айбанга окшотулуп жатат. Амма, ошол жырткыч айбан сөзү алардын

катарында хазф кылынган жана анын ордуна рамзий сөз, яъни, тырмак менен тырмоо сөзү коюлган.

в) Тахийлий истиъара. Мында окшотулуп жаткан нерсе окшотулган нерсе менен бирге исбатталат. Натыйжада, салыштырмалуу истиъара мына бул сөзүбүзгө мисал болот: **إِنَّ الْمَوْتَ إِذَا وَقَعَ وَهَبَّ فِي أَوْصَالِ الصَّحِيَّةِ فَلَا يَمْدَعُ حِينَئِذٍ مِنْ وَقُوعِهِ شَيْءٌ**» эгер өлүм курмандыгына жетип, анын бардык муунтуучу жайларына жөрмөлөп кирген болсо, анда өлүмдү эч нерсе кетире албайт». Бул сөз бирер жырткыч айбан курмандыгына тырмактарын матыруу менен аны анык өлүм жакасына алып келип койгон, бирер иш пайда бербей турган абалда айтылган сөз.

г) Тамсилий истиъара. Тамсилий истиъара таркиб тапкан мажаз же таркиб тапкан лафз болуп, өзүнүн аслий маанисине окшош иштетилет. Анда окшоштук жагы бир нече иштерден таркиб тапкан ар түрдүү болот жана өз лафзында өзгөрүүсүз зикр кылынат да, машхур сөзгө айланып калгандан кийин, зарби масал болуп калат. Мисал үчүн, экиленүүчү адамга **أَرَأَيْكَ** «**أَرَأَيْكَ** бир бутунду алдыга башкасын артка таштап жатканыңды көрүп турамын» сыяктуу.

Истиъарада сөздү асл маанисинен качырма (киная) мааниге көчүрүү аркылуу далалат жана мубалага мааниси ачык айтылган болушу да мүмкүн. Мисалы, саховаттуу киши сахий деңизге, өлүм жырткыч айбанга жана маънавий нерсе хиссий нерсеге айланганы сыяктуу.

Эгер качырма маани менен аслий маани ортосундагы алака окшошсуз алака болсо, мажаз мурсал деп аталат. Мурсал алакалары бир нече, мисалы:

1. Эгер нерсе өзүнүн жүзүнүн аты менен айтылса, алака жузый болот: Мисалы:

﴿قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

– „**Түндө** (сергек болуп, намазда) **аз гана тургун!**“ [73:2]

Бул аятта “тургун” дештен көздөлгөн маани “намаз оку” дегени. Себеби, турууну зикр кылуу менен намаз назарда тутулган, яъни, кыям (туруу) намаздын жүзү.

2. Кээде алака куллий болот:

﴿سَجَعَلُونَ أَصْبِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ﴾

– „Манжаларың кулактарыңа тыгып алышат“ . [2:19]

Бул аятта манжаларды тыгып алуу дегенде бүтүн манжалар деген маани эмес, балким, манжалардын учу деген маани көздөлгөн. Натыйжада, кулл зикр кылынып, жузь ирода кылынды.

3. Сабабият. Яъни, нерсени ага сабаб болгон нерсенин аты менен атоо:

﴿فَمَنْ أَعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَأَعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا أَعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ﴾

– „Демек, ким силерге кол салса, силер да алардын кол салуусуна жараша каршы кол салгыла“ . [2:194]

Бул аятта кол салууну кол салуу менен кайтарды, яъни, нерсе ошол нерсеге сабаб болгон нерсенин аты менен аталды.

﴿إِنَّمَا حُنُّ مُسْتَهْزِئُونَ ﴿١٤﴾ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾

– „Алар күлүп жатабыз (дешет). Аллах алардын үстүнөн күлөт“ . [2:14-15]

Яъни, Аллах күлүүгө күлүү менен аларды жазалады.

﴿وَمَكْرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ﴾

– „Айла кылышты. Аллах да «айла» кылды“ . [3:54]

﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا﴾

– „Жамандыктын жазасы дал өзүнө окшогон жамандык“ .

[42:40]

﴿فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ﴾

– „Масхара кыла турган адамдарды Аллах масхара кылат“ . [9:79]

﴿نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ﴾

– „Алар Аллахты унутушкан соң, Аллах да аларды унутту“ . [9:67]

Шаир (акын) да мындай деди:

أَلَا لَا يَجْهَلَنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَا فَدَجْهَلٌ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِ بِنَا

Кимдир бирөө бизге эч качан жаалданбасын, антпесе, Биз да жажилдердин жажлинен өтүп жаалданабыз.

Кээде мындай алака карама-каршы деп да аталат. Яъни, нерсенин анын тескери-зид аты менен аталышы. Мында жамандыктын жазасы жамандык менен эмес, балким, мажазий мааниде жамандыктын тескериси менен зикр кылынат.

Мындай алака жазай деп да аталат. Мында фиълге жаза анын лафзинде зикр кылынат. Же бул алака сабабий алака деп аталат. Буга ушул сөз мисал болот: «أَنْبَتِ الْأَرْضُ طَرًّا» жер жамгыр себептүү өстүрүп чыгарды».

4. Мусаббабия. Мында нерсенин аты ага сабаб болгон нерсенин аты менен аталат. Мисалы, «أَطْرَبَ لِلسَّمَاءِ نُبَاتًا» асман өсүмдүктөрдү жамгыр себептүү өстүрдү» сыяктуу.

5. Келечекте боло турган нерсе этибарынан мурсал алака:

﴿إِنِّي أَرْزِيكَ أَعْصِرُ حَمْرًا﴾

– „*Мен түшүмдө шарап даярдап жаткан экенмин*“. [12:36]

6. Азыркы учурда боло турган нерсе этибарынан мурсал алака:

﴿وَأَتُوا اللَّيْتِمَىٰ أَمْوَالَهُمْ﴾

– „*Жана жетимдерге малдарын бергиле*“. [4:2]

Себеби, жетим балагатка жетсе, жетимдиги бүтөт.

7. Хал-абалды махаллий (жайга алакалуу) ат менен атоо алакасы:

﴿فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ﴾

– „*Анан, ал өз тобун (жардамга) чакыра берсин*“. [95:17]

Бул жерде алака жайга байланыштуу болуп, максад, жыйын калкын чакыра берсин дегени.

﴿وَسَّأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا﴾

– „*Биз болуп кайткан шаардан сурап-сүрүштүргүн*“. [12:82]

Бул аятта шаардан дегенде шаар калкынан дегени түшүнүлөт.

8. Жайды абал менен атоо. Төмөнкү аятта жаннаттагы жай рахмат абалы менен аталууда:

8. وأما الذين ابيضت وجوههم ففي رحمة ال

9. Хазф.

﴿إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾

– „Албетте Аллахка жана Анын расулуна азар бере турган кимселерди...“ [33:57]

Яъни, Аллахтын досторуна.

10. Бир сөздү башка сөз ордуна жандаш болуу үчүн коюу (яъни, нерсенин атын жандаш болуу үчүн башка сөз аты менен атоо). Мисалы, «السَّقَا وَالْمَزَادَةُ» тамактар жана ичимдиктер үчүн ровия бар» дешкени сыяктуу. Мында «رَوِيَّةٌ»дан көздөлгөн маани ушул жүктөр жүктөлө турган төө.

Дагы аклий мажаз да болот. Мында фиъл бирер чоң максатта өзүнүн чыныгы фаъилинин ордуна башка фаъил коюлган болот. Мисалы, «عَبِي الْأَمِيرِ الْمَلِكِيَّةِ» амир шаар көрдү», «جَمْعَ أَبُو بَكْرٍ الْقُرْآنَ» Абу Бакр Куранды жамдады» сыяктуу.

Ушул айтылгандардын баары мажаз жөнүндө. Анын бардык түрлөрүнө албетте бирер карийна келип, өзүнүн чыныгы маанисин манъ кылат.

Эми, сөздөн жашыруун маани ирада кылынса да, бирок аслий мааниси да түшүнүлүшү жайиз болсо, мындай абал “качырма” деп аталат. Мисал үчүн, «نَوْمُ الضُّحَى» шашке уйкучусу» дейбиз. Мында “шашке уйкучусу” дегенде өз үй бекеси болгон аялды максат кылганбыз. Бул сөздөрдүн чыныгы мааниси болсо – уйкуну абдан жакшы көргөнү үчүн тээ шашкеге чейин уктай бере турган аял дегени. Бул мавсуфтан (сыфатталып жаткан сөздөн) качырбады.

Сыфаттан да качырма болот. Мисалы, «عَرِيضُ الْفَقْفَى» кежигеси кең» дейбиз. Мындай сыфаттан наадандык жана ахмактык максат кылынган болуп, бул лазым маани. Кээде ушул ибарадан чыныгы маани, яъни, кежигеси кең адам да назарда тутулат.

Кээде качырма нисбатка далалат кылат: «الْمَجْدُ بَيْنَ ثَوْبَيْهِ وَالْكَرْمُ» улуулук кийимде, сахийлик көздө» сыяктуу.

Качырма кээде кең мааниде келиши мүмкүн. Яъни, мындай качырма сөздүн агымы жана карийнасы аркылуу түшүнүп алынат. Мисалы:

﴿أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ﴾

– „...*Же аялдарыңар менен жакындашкан болсоңор*“. [4:43]
Бул аятта “ламаса”дан жыныстык алака киная кылынган.

﴿وَأَجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾

– „*Мен үчүн кийин келүүчү кишилер арасында жакшы мактоо кылгын*“. [26:84]

Бул аятта «лисаана сидкин»ден мурад – жакшы мактоо.

﴿يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ﴾

– „*Балтырлар ачыла турган Күнүндө*“. [68:42]

Яъни, кыямат күнүндөгү маселенин олуттуулугу качырма кылынууда. Себеби, ким олуттуу ишке киришмекчи болсо, багелектерин түрүнөт.

Фатима бинт Койс Набий ﷺга «менин колумду сурагандар ичинде Абу Жамх да бар» деди. Ошондо Набий ﷺ:

أَمَّا أَبُو وَ الْجَاهِمُ فَإِنَّهُ رَجُلٌ لَا يَضَعُ عَصَاهُ عَنْ يَمَانَتِهِ

«Абу Жамх желкесинен таягын түшүрбөй турган киши», - деди.¹¹⁸ Бул хадистеги “желкесинен таягын түшүрбөй турган киши” делгени аялдарды көп ура турган кишиден же сафарга көп чыга турган кишиден качырма кылынган.

Лугавий мажаз:

Лугавий мажаз сөздүн – алака жана шарый карийна себептүү – өзү үчүн берилген мааниден башка мааниде иштетилиши. «Инсан» деген сөз «натик» деп иштетилиши сыяктуу.

Урфий мажаз:

Хос урфий: хос урфий сөздүн хос урф себептүү өзү үчүн берилген мааниден башка мааниде иштетилиши.

Ъамма урфий: Ыамма урфий алака бар болгону үчүн «ахмак инсан» деген сөз «الدَّابَّةُ жөрмөлөөчү» деп айтылышы сыяктуу.

Хукм ифадасы:

Хакикат да, мажаз да хукмду ифада кылуу жаатында бирдей. Хакикат өзү үчүн берилген маанини ар кандай Ыамма

(118) Муслим: 2709. Абу Дауд: 1944.

же хос түрдө буйрук жана кайтаруу таризинде исбат кылат. Мисалы, Аллах Таала мындай деди:

﴿وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ﴾

– „Аллах (өлтүрүүнү) харам кылган бир да жанды жазыксыз өлтүрүшпөйт“.

[25:68]

Бул аятта бардык мухотабдарга карата ыамма таризде гойрихак адам өлтүрүүдөн кайтаруу бар. О.э. мажаз да сөздүн өзү үчүн берилген мааниден башка мааниде иштетилип жатканын түшүндүрөт. Мисалы, Аллах Таала айтат:

﴿إِنِّي أَرْزُقُكُمْ حَمْرًا﴾

– „Мен түшүмдө шарап сыгып жаткан экенмин“.

[12:36]

Белгилүү болгондой, шарап сыгылбайт, балким, жүзүм сыгылат жана андан шарап алынат. Бул аяттагы маани болсо, сыгуу акыбетинде шарап алуу назарда тутулганы себептүү мажазий маани болуп келген.

Хакикат менен мажазды иштетүүнүн эки жагы бар:

Ачык-айкын:

Хакикаттагы ачык-айкын: Никах жана башка келишимдерде эки тараптын сунуш жана кабылдарында иштетилүүчү “ыраазымын”, “кабыл алдым”, “саттым” сыяктуу сөздөр менен айтылуучу хакикат.

Мажаз: Мисалы, «أَكَلْتُ مِنْ ذَلِكَ الشَّجَرَةِ» бул дарактан жедим» дегенде, анын мөмөсүнөн жедим деген мажаз сыяктуу.

Киная

Хакикаттагы качырма: Мисалы, «لَقِيَنِي صَاحِبُكَ وَحَدَّثَنِي عَنْ الْمَوْضِعِ» досунуз менен жолугушуп, бул иш хос болуп калышы үчүн ага ушул мавзуъну айттым», сыяктуу.

Мажаз: мисал үчүн, бирөө өз аялына «عِدِّي» идда сакта», десе, мындан ал талак иддасын сактоону назарда тутат, арийне, талак түшөт же идда күндөрүн саноо керек болот. Шек-күмөнсүз, идданын себеби, талак болгону этибарынан ушул мажазий мааниден талак максад кылынат.

4. Иштикок:

а) Кичине же эң кичине иштикок:

Бүгүнкү күндүн лугаттаануучулугунда ыамма иштикок деген, кээде болсо орточо иштикок деген иштикок бар. Бул

нерсе адамдар колундагы дарстык китебдериндеги нерсе. Мисалы, аслий өзөктү аласыз да, жакшы текшерип, сыйга жана мабнийлери ар түрдүү болсо да, мына ушул сөз маанилери ортосун жамдайсыз. Мисалы, م ل س харфтарын таркиб кылыш сыяктуу: «السليم, السلام, سليمان, سالم, يسلم, سليم... سلمى»

О.э. «ط ب س» харфтарын таркиб кылыш сыяктуу:

«سَبَطٌ» (ал эми سَبَطٌ маанисинде эмес).

سَبَطٌ, سَبَطٌ, سَبَطٌ, سَبَطٌ, سَبَطٌ

سَبَطٌ узун.

سَبَطٌ ачык (сахий).

سَبَطٌ жамгырдын себелешти.

سَبَطٌ¹¹⁹ умматтардан бир уммат.

سَبَطٌ уулдун уулу (небере).

سَبَطٌ эки үй арасындагы айбан

سَبَطٌ ортосуна таштап коюла турган шыпыргы.

سَبَطٌ эркин жүрүүчү айбан.

Б.а. мааниге ээ сөз маддасынан фиъл, фаъил, мафъул, сыфат, масдар сыяктуу сөздөр иштикок кылынат. Ушул түр мааниге өтө бай. Себеби, ар кандай сөз маддасынан бир нече маанидеги мадаларды иштикок кылып чыгаруу мүмкүн.

б) эң чоң же чоң иштикок:

ушул иштикокту Ибн Жаний (Абу Фатх Усман) «الاشْتِقَاقُ الْأَكْبَرُ»

деп атады. Кээ бирөөлөр болсо «الاشْتِقَاقُ الْكَبِيرُ» деп атады:

1. Мында суласий аслий өзөктү аласыз да, ушул өзөк жана өзөккө о.э. өзөктөн жасалган жети бирикмелерге бир маанини байлайсыз (чыгарып аласыз). Мисалы, ل, و, ق бирикмелеринен суръат, жеңилдик жана кыймыл тездигин түшүндүрүүчү сөз жасайсыз:

القول яъни, ооз жана тил бул сөзгө жеңил айланышы үчүн.

(119) Термизий: 5\658, ал хасан сахих деди. Ахмад: 4\172. Ибн Хиббан: 15\427. Ибн Маажжа 141.

أقلو жапайы эшек, яъни, жеңилдиги жана тездиги үчүн.

الوقل тоо эчкиси, яъни, чапчаң кыймыл-харакети үчүн.

وَلَقَّحْلِقُ жалган сөздө токтобоо, яъни, тездегени үчүн.

لوق жумшатуу, яъни, кол кыймылы аркылуу.

اللقوة бүркүт, яъни, жеңил жана тез учкандыгы үчүн.

2. Мында өз ара жакын маанилер өз ара жакын сөздөрдөн келип чыгат. Яъни, маанилердин өз ара жакындыгына болгон сабаб сөздөрдүн тыбыштарын да бири-бирине өз ара жакын кылып коёт. Мисал үчүн:

«أَز=هَز» толкундантуу», «هَز» титирөө». Толкундантуу калбдарды титиретүүдөн күчтүүрөөк. «أَز»дагы «хамза» болсо «هَز»дагы «ха»дан күчтүүрөөк.

«أسف=عسف» асф-өкүнүч», «عسف зулум». Калбдагы өкүнүч зулумдан да жаман. «أسف»дагы «хамза» болсо «عسف»дагы «айн»дан күчтүүрөөк.

عصر кысуу. Кысуу кысылып жаткан нерсеге жеткирилүүчү кыйынчылык.

عسر жара.

عزر уруу-согуу.

Бул үч харфта кыйынчылык мааниси жамдалган.

Мисал үчүн:

الخصم хозм – аппетит менен жеш, яъни, дарбыз жана бадыраң сыяктуу жумшак жемиштерди жеш үчүн айтылды.

القضم козм – кажыш, кемириш, яъни, катуу жемишти күч менен жеш үчүн айтылды.

Демек, «غ» харфы жумшак болгону үчүн жумшак жемишке карата, «ق» харфы болсо каткалаң болгону үчүн катуу жемиштерге карата иштетилди о.э. харфтар үн-тыбышы нерселер сезилиш-хисси менен шайкеш кылынды.

Мисал үчүн:

قبض чеңгели менен алуу. Яъни, колдун учу менен эмес, баары менен.

قىص чымчып алуу. Яъни «قىص»ду манжа учтарына хостоо.

Бул жерде «ص» харфы ооз махражын каптап, кеңири түрдө чыкканы үчүн бул харф көбүрөөк нерселер туурасында иштетилди.

«ص» харфы болсо махражды соф кылып, тар түрдө чыкканы үчүн, бул харф азыраак нерселер туурасында иштетилди.

Мисал үчүн:

رخو=رخود күчсүздүк, «رخود» заифтик». «ر» жана «خ» харфтарынын бирге келиши эки сөздө тең заифтик маанисин келтирип чыгарды.

в) Мураккаб иштикок:

Бул иштикок орточо иштикоктан айырмаланат. Бул иштикок калиманын аслинен, яъни, фиъл жана масдардан алынып, исмдерден фиъл жасалат. Бул исмдер жаныбарлар аттары же башка болобу, айырмасы жок. Төмөндө исмдерден иштикок кылынган фиълдерди баян кылабыз:

1. Санак аттардан жасалган фиълдер: «وَحَدَهُ» аны бир кылды, бириктирди, «حَدَهُ» аны бир кылды, «هَاهُ» аны экөө кылды, «لَهُ» аны үчөө кылды, сыяктуу.

2. Исми замандардан иштикок кылынган фиълдер: «شَوَيْتُ» «أَخْرَفَ الْقَوْمَ» коом күздөдү» яъни, күзгө кирди. О.э. «شَوَيْتُ» кышка кирди», «أَصَافَ» жазга кирди», «أَصْحَحَ» аттырды», «أَمْسَى» кечке кирди», «أَطَهَّرَ» зухр убагына кирди» сыяктуу.

3. Исми макандардан иштикок кылынган фиълдер: «أَفْضَيْتُ» фазого чыктым», «أَعَقَى» Иракка барды», «أَعْنَى» Амманга барды», «أَجَدَّ» Наждга барды», сыяктуу.

4. Жисм-дене аъзо-мүчөлөрүнөн иштикок кылынган фиълдер:

«كَلَّمْتُ» кулагына урду», «كَلَّمْتُ» колуна урду» «كَلَّمْتُ» көзүнө урду», «كَلَّمْتُ» колтугуна кыстарды, колтуктады».

5. Жисм аъзосунан башка жаныбарлар аттарынан фиъл иштикок кылуу:

«ارستانداي (баатыр) болду», «تەخەر» кабыландай (баатыр) болду», «استونق» төөдөй (чарчабас) болду».

6. Ажам исмдерден иштикок кылынган фиълдер:

«دیرхамدو (бай) адам».

7. Тыбыш аттарынан иштикок кылынган фиълдер:

«ха, ха» деп айдадым», «جانت» кочкорду «жа, жа», деп айдадым», «كۆيلورду айдоо».

8. Харфтардан фиъл иштикок кылуу:

«سألتك حاجة فلو ليت لي» сенден бир хажат сурасам, «لولا» кылдың (андай болсо эле, мындай болсо эле, дей бердиң», «سألتك حاجة» кылдың» яъни, жок дедидиң, «فلا ليت لي» сенден бир хажат сурасам, «كفوت كافا حمنة وولت نالا جي لمة» каф харфын чырайлуу каф кылым айттым жана далды жакшлап дал кылып айттым», «هلمت (هلم)» дедим, яъни, кана биякка дедим. Мына ушул таризде, демек, эч кандай өзөгү, асли болбогон о.э. иштикок болбой турган харфтардан да фиълдер иштикок кылынган.

Бул иштикоки мураккаб деп аталышына себеп, ал кудум «م» харфтарынан: «كلام تركلم» сыяктуу сөздөр иштикок кылынгандай, жөнөкөй иштикоктон айырмаланат. Яъни, жөнөкөй иштикок эч кандай заидасыз суласий мужаррадан жасалат.

Ал эми, мураккаб иштикок мындай эмес. Себеби, жөнөкөй иштикокто «سكن» сакан» сөзүнөн «تسكن» мискин болуп калды» фиъли жасалган болсо, мураккаб иштикокто көбүрөөк харфтар иштикок кылынат: «مسكن» маскан» исминен «تمسكن» мискин болуп калды» фиъли, «طوع» исминен «تمدع» фиъли иштикок кылынганы сыяктуу.

Айрым уламалардын айтышынча, заида харфтуу мураккаб иштикок – заида харфсыз жөнөкөй иштикоктон түшүнүктүүрак болот. Бул үчүн экөөсү тең бирдей мааниде болушу керек. Мисалы, жогорудагы «تدع, تسكن» мисалдарын алайлы:

Жөнөкөй иштикок кээде мына бул сөздөрдөн алынат:

«تسكن» сөзү «سكون» же «مسكة» сөздөрүнөн.

«تدرع» сөзү «ذرع» же «مدرعة» сөздөрүнөн.

Мураккаб иштикокто айтылмакчы болгон нерсе экиленбей кескин айтып коё алынат:

«تسكن» сөз «مسكة» сөзүнөн.

«تدرع» сөзү «مدرعة» сөзүнөн.

г) Бул иштикок куббар деп аталат. Кээ бирөөлөр аны нахат да дешет жана бул иштикок сарф кылынуучу иштикок эмес:

«حي على الصلاة» деп айтуу.

«لا حول ولا قوة إلا بالله».

«جملت فداك» - جفل - جفند.

«بسم الله» بسمل.

«السلام عليكم» سل.

«حسبي الله» حسبل.

«سبحان الله» سبحل.

«أبي أنت وأمي» أبأبأ.

«شق حطب» شققطب дан, яъни, кочкор жана мүйүздүү жаныбар.

«شمس» (а) күнкарама; б) күлгүнгүл.

«قوي الصلب» яъни قصلب күчтүү, метин.

«صهلق» үнү курч.

«بلهجم» яъни «بنو الهجم» бану хажимдер.

«الحبيرة» яъни «بلخيرة» бану хабисалар.

«أطال الله بقائك» طبلق طلبق деп айтуу.

«صدم» катуу болуу яъни «صلد» катуу» жана «سوكку» дан.

«جود» катуу яъни «جد» чыдамкайлык» жана «مуд» дан.

Төмөндөгүлөр арабдар лугаттары туурасында иштетише турган булактар:

- «الوضع» Вазъ» (сөз түзүү, иштеп чыгуу).
- «التوير» Таъриб» (арабдаштыруу, муарраб кылуу).

- «الْمَجَازُ» Мажаз» (өтмө маани).
- «الاشْتِاقُ» Иштикок» (сөз түзүү).

Булар жөнүндө жогорудагы бөлүмдөрдө баян кылып өттүк.

Арабдардын сөздү кандай түзүүлөрү:

Сөз хулкум артынан ооз учуна чейин жайылуучу тыбыштардан түзүлүүчү харфтар. Араб харфтарын текшерип көрсөк, алар баары болуп жыйырма сегиз экендиги белгилүү болот. Арабдар өз ара жандуу тил үчүн жалаң ушул харфтар кифая кылбашы о.э. алардын өзү менен мақсад ишке ашпашын билишкенден кийин, аларды сунабий (өзөгү эки харфтык), суласий (өзөгү үч харфтык), рубабий (өзөгү төрт харфтык), хумасий (өзөгү беш харфтык) сөздөр түзүштү. Ушул өзөгү аслий харфтуу сөздөрдү беш харфтуудан ашырышпады. Жалаң мулхак болгондо жана зарыл абалда гана бештен ашырышты. Кийин бул калималардан сүйлөм-жумлалар түзүштү жана лугаттарын сөз мааниси жагынан эки бөлүккө бөлүштү:

1. Муфрад.
2. Мураккаб.

Биринчи, муфрад:

Муфрад сөзүнүн бөлүгү маанисинин бөлүгүнө далалат кылбай турган нерсе болуп, ал харф, фиъл жана исмге бөлүнөт.

а) Харф:

Харф бул башка харф менен кошулганда бирер маани билдирүүчү нерсе. Ал башка харф менен кошулбаса, маанини билдирбейт. Ошондуктан, айрым харфтардын маанисин билип, тафсир кылышыбыз лазым. Анткени, бул фикх мавзуьсунда өтө эле зарыл.

Жар харфтары:

1. «ن» харфы.

«ن» харфынын «гоя башталышын» түшүндүрүшү:

«سُرْتُ مِنْ بَغْدَادَ» Багдаддан жүрдүм».

﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ

الْأَقْصَا﴾

– „(Аллах) бир түнү Өз пендесин Масжидул харамдан Масжидул Аксого сейил кылдырган аруу Зат“.

[17:1]

Бул аятта гоя башталышы – макан (масжид).

﴿لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ﴾

– „Биринчи күндөн тартып таква негизинде курулган масжид бар, сенин ошондо турушуң ылайык“.

[9:108]

Бул аятта гоя башталышы – заман (биринчи күн).

«ن» харфынын «табъиз»ди (бөлүктү) түшүндүрүшү:

«أَكَلْتُ مِنَ الْخُبْزِ» нандан (бир бөлүк) жедим».

«Жинс»ти баян кылып келиши:

«خَاتَمٌ مِنْ ذَهَبٍ» алтын (жынысынан болгон) үзүк».

Артыкчалык (эч ким же эч нерсени) түшүндүрүп келиши:

«مَا جَانِبِي مِنْ أَحَدٍ» мага эч ким келбеди».

«алмаштыруу, башканы афзел көрүү»нү түшүндүрүшү:

﴿أَرْضَيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ﴾

– „Ахиреттен жүз үйрүп, дуня турмушуна ыраазы болосуңарбы“.

[9:38]

﴿وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُفُونَ﴾

– „Эгер каалаганыбызда, албетте, силердин ордуңарда жерде халифа боло турган периштелерди (пайда) кылган болот элек“.

[43:60]

2. «إِلَى» харфы.

«إِلَى» харфынын «гоя башталышын» түшүндүрүшү: «سُرْتُ إِلَى»

Бейрутта жүрдүм».

«Акыры» жана башканы түшүндүрүшү: «سُرْتُ إِلَيْهِ آخِرَ اللَّيْلِ»

«кече түн акырына чейин же жарымына чейин жүрдүм».

«مع» менен, бирге» маанисин түшүндүрүшү:

﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ﴾

– „Алардын малдарын өзүңөрдүн малыңарга кошуп жебегиле!“.

[4:2]

3. «حَى» харфы.

Бул харф кийин боло турган жана кийинкиликке алакадар сөздү гана жар кылат:

﴿سَلَمٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطَلَعِ الْفَجْرِ﴾

– „Ал (түн) тээ таң атканча тынчтык-амандык“. [97:5]
«أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّىٰ رَأْسَهَا» балыкты башына чейин жедим».

Бул харф мына ушулардан башка сөздөрдү жар кылбайт. Мисалы, «هُوتَ إِلَهَ مَارِحَةٍ حَتَّىٰ نَصَفَ اللَّيْلَ» деп айтылбайт.

4. «في» харфы.

Зарфты түшүндүрүшү: «زَيْدٌ فِي الْمَدِينَةِ» Зайд шаарда». Көбүрөөк зарфты түшүндүрүп келет.

«عَلِمَى» га маанисинде келиши:

﴿وَلَا صَلَبْنَكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ﴾

– „Жана силерди курма бутактарына асамын“. [20:71]

Кээде көчмө мааниде да келет: «نَظَرْتُ فِي الْمَلِمِ الْفَلَانِي» фаланчанын илимине назар таштадым».

Сабаб болуп келиши:

«دَخَلَتْ امْرَأَةٌ النَّارَ فِيهِرَةً حَمِ سَتَهَا فَلَا هِيَ أَطْعَمَهَا وَلَا هِيَ تَرَكْتَهَا تَأْكُلُ مِنْ خُشَاشِ الْأَرْضِ»

«Бир аял мышык себептүү тозоко кирди: мышыкты тамактандырбады дагы жана жердеги курт-кумурскаларды жеши үчүн аны коё да бербеди». ¹²⁰

5. «بِ» харфы.

Кошумча харф болуп келиши: «بِهِ» анда дарт бар», «أَمَسْتُ» калемди кармадым», «أَخَذْتُ بِرَأْسِكَ» райыңды кабыл алдым», «مَوْتُ زَيْدٍ» Зайддын алдынан өтүм».

Көмөкчү харф болуп келиши: «أَسَوْتُ بِالْهَيْ» (таяк) менен урдум», «كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ» калем менен жаздым», «كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ» калем менен жаздым», «كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ» калем менен жаздым», «كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ» калем менен жаздым».

Мусохаба болуп келиши: «سَتَرْتُ السَّيْفَ بِقَرَابِهِ» кылычты кыны менен сатып алдым».

⁽¹²⁰⁾ Бухарий: 712, 2236. Муслим: 904.

﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ﴾

– „Тезинен Роббиңе хамд айтуу менен аруулагын“.

[110:3]

Мутааддий кылып келиши: «ذَهَبَتْ بِهٖ»

﴿ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ﴾

– „Аллах нурларын өчүрүп“.

[2:17]

«لَمْ» маанисинде келиши:

﴿وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدُّهٖ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِدِينَارٍ
لَّا يُؤَدُّهٖ إِلَيْكَ﴾

– „Ахли китабдардын арасында сансыз байлыкты аманат кылып койсоңор кыянат кылбай силерге кайтара турган адамдар да бар. Алардын арасында бир динарды ишенип берсеңер, силерге кайтарып бербей турган адамдар да бар“.[3:75]

Сабаб болуп келиши:

﴿فَبِظُلْمٍ مِّنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أَحَلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَن سَبِيلِ
اللَّهِ كَثِيرًا﴾

– „Яхудий болгон кимселердин залымдиктери жана көп адамдарды Аллах жолунан тоскондору себептүү аларга мурун халал кылынган нерселерди харам кылып койдук“.

[4:160]

Зарфты түшүндүрүшү:

﴿وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ﴾

– „Аллах Бадр согушунда силерди жеңишке ээ кылды“.

[3:123]

﴿وَإِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُّصِحِّينَ﴾

– „(Эй Мекке эли), чындыгында силер эртели-кеч алардын үстүнөн өтүп турасыңар“.

[37:137]

Яъни, түндө дегени.

Касам маанисинде келиши: «أُقْسِمُ بِاللَّهِ» Аллахка касам ичемин».

Баис жана “үчүн” маанисинде келиши:

﴿وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا﴾

– „*Роббим, мен сага дуба кылып, үмүтсүз болгон эмесмин*“. [29:4]
Заида “ба” болуп келиши:

﴿وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾

– „*Жана өзүңөрдү халакатка таштабагыла*“. [2:195]
Бадал (бир нерсенин ордуна алмаштыруу) маанисинде келиши:

«مَا سُئِنِي بِهِ مَا حُمِرَ النَّدِيمُ»

«Ал мени кызыл төө бадалында (өтө катуу) кубантты» ¹²¹

﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ﴾

– „*Дал ошолор ахирет ордуна дуня жашоосун сатып алган кимселер*“. [2:86]

«عُقُوبَةٌ لِّمَنْ أَشْرَىٰ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا خِطَاءً» «траф ордуна камак жазасы ката», «عُقُوبَةٌ لِّمَنْ أَشْرَىٰ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا خِطَاءً» «траф ордуна штраф жазасы».

«فِنْ» маанисинде келиши: «شَرِبَ مِنْ مِمَاءِ الْبَحْرِ» «маанисинде келиши: «فِنْ» ичишти».

﴿سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَقَعِ﴾

– „*Бир суроочу киши азабды сурады*“. [70:1]

б. ل харфы.

а) жар кылуучу амил болушу:

Кээде ل ачыктан-ачык касра болуп келет:

«وَيْدٌ وَوَيْدٌ» Вайд үчүн», «يَوْمٌ وَيَوْمٌ» Амр үчүн». Бирок, түздөн-түз нида харфы менен келсе, фатхалуу болот: «يَا اللَّهُ» йа Аллах». Замир менен келсе да фатхалуу болот: «لَبِيزٌ لِّبِيزٌ» биз үчүн», «لَكُمْ» сен үчүн», «لَهُمْ» алар үчүн». Мутакаллим харфы болгон «ي» менен келсе, касра болот.

«ل» харфынын маанилери:

(121) Бухарий: 881, 2783. Муслим: 2404.

1. Истихкок (акылуу болуу) маанисинде: Мында маани менен зат ортосунда келет: «الْحَمْدُ لِلَّهِ» хамд Аллахка», «الْمُلْكُ لِلَّهِ» мүлк Аллахка».

2. Хостоо маанисинде: «الْجَنَّةُ لِلْمُؤْمِنِينَ» жаннат муминдерге хос».

3. Мүлк маанисинде: «مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» асмандар жана жердеги нерселер Аныкы».

Мүлккө ээ кылуу маанисинде: «وَهَبْتُ لَزَيْدٍ مِائَةَ دِينَارٍ» Зайдга жүз динар бердим». Мүлккө ээ кылууга окшош: «جَعَلْتُ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا» сага өзүңдөн жубайларды жаратты».

4. Иллат үчүн келиши:

﴿لَا يَلْفُفُ قَرِيَشٍ ۖ إِذْ لَفِيهِمْ رِحْلَةَ الِشْتَاءِ وَالصَّيْفِ﴾

– „Курайшка оңой кылып коюлган нерсе үчүн - аларга кыш жана жай сапары оңой кылып коюлганы үчүн“.

[106:1]

Иллат ламы кээде өзү же замир аркылуу музориъни насб кылат:

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ﴾

– „Сага болсо адамдарга баян кылып беришиң үчүн Куръанды түшүрдүк“.

[16:44]

5. Нафи таъкиди болуп келиши: Мында лам харфы фиъл ичинде «لَمْ يَكُنْ» жана «مَا كَانَ» сөздөрүнөн кийин келип, бул сөздөр ламдуу фиълге таандык сөздөр болот:

﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطَّلِعَ عَلَيْكَ عَلَى الْغَيْبِ﴾

– „Аллах силерди гойиб илиминен кабардар кылбады“. [3:179]

﴿لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرَ لَهُمْ﴾

– „Аллах аларды (кафирлерди) эч качан кечирбеди“. [4:168]

Көпчүлүк бул ламды инкарды ифадалаганы үчүн жакд (нафи) ламы дешет.

6. «لَمْ يَكُنِ» харфына дал келиши:

﴿بَانَ رَبِّكَ أَوْحَىٰ لَهَا﴾

– „Роббиң ага вахий кылды“. [99:5]

7. «هَلَى» харфына дал келиши: Мында хакыкий истигла маанисин түшүндүрөт:

﴿حٰجِرُونَ لِلْاَذْقَانِ﴾

– „Жүздөрү менен жыгылышат“. [17:107]

Же мажазий маанини түшүндүрөт:

﴿وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا﴾

– „Эгер жаман, күнөө иштер кылсаңар да өзүңөр үчүн“. [17:7]

8. فِي харфына дал келиши:

﴿وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾

– „Биз кыямат күнү үчүн адилеттүү тараза коёбуз“. [21:47]

9. ن харфына дал келиши:

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ ءَامَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ﴾

- „Кафир болгон кимселер ыйман келтирген заттар тууралуу «Эгер жакшы болгондо, ага бизден мурда барышмак эмес эле» дешти“. [46:11]

10. Айланып калуу, болуп калуу маанисин түшүндүрүшү. Мында лаамул акыбет же лаамул мааъал деп аталат:

﴿فَالْتَقَطَهُ ءَالُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا﴾

– „Анан, аны Фиръавн үй-бүлөсү өздөрүнө душман жана кайгы болуусу үчүн суудан кармап алышты“. [28:8]

11. Аллах Субханаху ва Тааланын ысымына хос ичиле турган касам жана таажжуб ламы болуп келиши:

«اللَّهُ يَبْقَى عَلَى الْاَيَّامِ» Аллах атына касам ичемин, күндөр аша бакий калат». ¹²²

(122) Музориъ мусбат болуп, лам касамга жооб сыфатында келип, эч кандай нерсе аны жооб ламы болушунан тоспосо, таъкид нунуна туташкандыгы важибдикти түшүндүрөт: «وَاللَّهُ لَا يَمُنُّ أَحَدٌ بِكُمْ» Аллах атына касам, буттарыңарды бир балээ кыламын». Мунун таъкидсиз келе турган абалы болсо нафи харфы тақдир кылат: «تَلَّه تَفْعَأُ تَذْكُرُ يَوْمِ يَوْمِ» Аллах атына касам, Юсуфду эстөөдө токтободуң». Бул негизи «لَا تَفْعَأُ» эле. Ушуга ылайык, ким «وَاللَّهُ أَفْعَلُ» Аллах атына касам, кыламын» десе, кылса күнөөкөр болот. Себеби

12. Касам харфысыз таажжубланууну түшүндүрүп келиши. Бул нидада иштетилет. Мисал үчүн Имруьул Койс мындай деди:

فيا لك من ليل كأنَّ نجومه بكلِّ مغارِ الفتل شدت يبيد¹²³

Башкасында да иштетилет. Аъший мындай деди:

شَاب وشيب وافتقار وثروة فله هذا الدهر كيف تردد

«Жигиттик, карылык, кембагалдык жана байлык. Я Аллах бул доор кандай өзгөрүүчөн».¹²⁴

12. Фиьлди мутааддий кылып келиши: «طأ أضرب زيدا لعمر و ما
بكر زайдды Амр үчүн урбаймын жана Бакр үчүн аны жакшы көрбөймүн».

13. Заида таъкид ламы болуп келиши:

а) Каалоо жана буюруу фиълинен кийин, насбдуу музориьге кошулуп келүүчү лам:

﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ﴾

– „Аллах силерден күнөөнү кетирууну жана силерди биротоло тазалоону каалайт“ [33:33]

﴿وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ﴾

«وَاللَّهِ أَفْعَلُ» нун мааниси «وَاللَّهِ لَا أَفْعَلُ» Аллах атына касам, кылбаймын» дегени. Ким сөзүн исбаттамакчы болсо, «وَاللَّهِ لَا أَفْعَلُ» Аллах атына касам, албетте кыламын» деши лазым. Мындай кылбаса күнөөкөр болот. Бул бир инсандын «албетте, касамдар сөз услубу (коидасы) үстүнө курулган» деген сөзүнө туура келет. Ал эми, ким «касамдар урф-адат үстүнө курулган» десе, ал ушул касамды урф-адат жаатында таба албайт. Себеби, ушул касам инкар үчүн эмес, исбат үчүн. Касам ламы жогоруда аятта келгендей, ошол касамдан кийин, касамга жооб болуп келет. Кээде лам мукаддар болуп келет: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ **Силер үчүн Аллахтын Росулунда көркөм үлгү бар**». Бул аятта лам код харфы менен келди. Код болсо сарфталуучу жана мусбат болгон мазий менен музориьге гана хос. Бул үчүн музориь насб, жазм болбошу, алдында син жана савфа харфтары келбеши шарт болот. Ошондуктан, ким «قَدْ لَا أَذْهَبُ. قَدْ نَنْ أَذْهَبُ» десе, ката сүйлөгөн болот. Балким, мунун ордуна ал «رَبِّمَا لَا أَذْهَبُ» деши лазым. Кээде касам ламы хазф болуп келет: «لَا جرم لَاتِينَاكُ» сыяктуу. Негизи бул «لَا جرم أَقسَم لَاتِينَاكُ» эле, «أقسَم» хазф болуп, лам махзуф болгон касамдын жообу.

(123) Имруьул Койс диваны: 117.

(124) Аъший: «Дивани кабир»: 50.

– „...Жана силердин ортоңордо адилеттүү болууга буйрулдум“.

[42:15]

б) Лами таквия (күчөтүү ламы) деп аталган лам: бул лам зоиф аамилди күчөтүү үчүн ошол аамил аягында келет:

﴿هُدًى وَرَحْمَةً لِّلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ﴾

– „Роббисинен корко турган кишилер үчүн хидаят жана рахмат болот, деп...“.

[7:154]

Же амалдын бир бөлүгү менен келет:

﴿مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَهُمْ﴾

– „Өздөрүндөгү нерсени (Тооротту) тасдыктоочу“.

[2:91]

в) Ламдын жазм кылуучу аамил болушу. Бул лам талаб кылуу үчүн түзүлгөн болуп, өзүнүн харакаты касралуу. Ал эми, «фа» жана «вав»дан кийин келсе, харакаты көбүнчө сукундуу келет:

﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾

– „Демек, Менин (чакырыгыма) жооб кылышсын жана мага ыйман келтиришсин“.

[2:186]

Кээде «эм»дан кийин да сукундуу болуп келет:

﴿ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ﴾

– „Андан соң алар кирлерин кетиришсин“.

[22:29]

г) Лам кээде аамил болбой келет жана ал жети түрдөн турат:

1. Мубдада ламы. Бул лам эки ишти, яъни, жумла мазмунун тавкиди жана музориънин ордун халга бошотууну түшүндүрөт. Бул эки мавзуъга алакадар:

а) Мубдада:

﴿لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهَبَةً﴾

– „Силер (мунафыктардын) жүрөктөрүндө Аллахтан көрө коркунучтуурааксыңар“.

[59:13]

б) «У»га хабар:

1. Исм хабар болушу:

﴿إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾

– „Албетте, Роббим бардык дубаларды угуучу“. [14:39]

2. Шибх жумла болгон музориъ алдында келиши:

﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ﴾

– „Албетте, Роббиң алардын ортосунда хукм кылат“.

[16:124]

3. Шибх жумла алдында келиши:

﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾

– „Албетте сен улуу хулк үстүндөсүң“. [68:4]

1. Лами заида. Бул лам мубдаданын хабары алдында келет:

أُمّ الحليس لعجوز شهيرة ترضى من اللحم بعظم الرقبة

«Ләкин»нын хабары алдында келет: «ал эми, аны жакшы көрүүнү касд кылдым».

Кээ бирөөлөрдүн «أراك لشاقي» деген сөзүндөгү «ارى»нун экинчи мафъулу алдында да келет.

3. Ламул жаваб. Ал үч түрдүү:

а) «لَوْ»га жаваб:

﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا ءِاهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾

– „Эгер Аллахтан өзгө кудайлар болгондо, экөө тең бузулуп кетээр эле“. [21:22]

б) «لَوْلا»га жаваб:

﴿وَلَوْلَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا لَّفَسَدَتِ الْأَرْضُ﴾

– „Эгер Аллах адамдардын айрымдарын айрымдары менен кайтарып турбаганда, шексиз, жер жүзү бузулуп кетээр эле“.

[2:251]

4. Урухсатка шарт вазифасын аткаруучу лам. Ал эми, андан кийинки жаваб жаваби шартка эмес, кысмга мабни болот:

﴿لَيْنَ أَخْرَجُوا لَا تَخْرُجُونَ مَعَهُمْ﴾

– „Ант болсун, эгер куулуп чыгарылышса алар менен бирге чыгып кетишпейт“.

[59:12]

5. Алиф-ламдын ламы: «المرجل كازан», «الحارث корукчу», сыяктуу.

6. Исми ишаралар алдында келүүчү лам. Мында кээде узактыкты, кээде «ذَلِكَ»дан тышкары таъкидди түшүндүрөт. «ذَلِكَ»да сукун келсе, «ذَلِكَ»да эки сукун бир жерде келип калганы үчүн касра келет.

7. Таажжуб ламы. Бул лам жар кылуучу лам эмес: «لَطْرَفَ زيد» Зайд кандай сөзгө уста!», «لَكُمْ عمرو» Амр кандай берешен!».

8. «المى» харфы:

Истиъла үчүн: «زيد على زين» Зайддын желкесинде карызы бар». «زيد على السطح» Зайд тегиз жер үстүндө турат».

«في» маанисинде келиши:

﴿وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَىٰ حِينٍ غَفْلَةٍ مِّنْ أَهْلِهَا﴾

– „*(Күндөрдүн биринде Муса) шаарга анын калкы бейкапар болгон (бешим) маалында кирген эле*“.

[28:15]

«ع» маанисинде келиши:

﴿إِذَا رَضِيتُ عَمِّيَ بَنُو قَشِيرٍ لِّعَمْرِوَاللَّهِ أَعْجَبَنِي رِضَاهَا﴾

Эгер мага бану Кошир (уруусу) ыраазы болсо, Аллах атына ант, алардын ыраазылыгы мени ажабландырат (таң калтырат).

Бул ырдагы «رَضِيتُ عَمِّيَ» аслинде «رَضِيتُ عَمِّيَ» эле.

«عَدَتُ» маанисиндеги исм: «غَدَتُ مِنْهُ مَا تَمَّ ظَمُّوْهَا» бул негизи «غَدَتُ مِنْهُ» эле.

9. «هَنْ» харфы:

Мубаада (узак болуу) маанисинде келиши:

﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ﴾

– „*(Пайгамбардын) буйругуна каршы иш кыла турган кишилер сактанышсын*“.

[24:63]

Мужаваза (урухсат) маанисинде келиши: «رميت السهم عن القوس» жаадан ок аттым».

«هَدَّ» маанисинде келиши:

﴿لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَن طَبَقٍ﴾

– „Албетте, силер (эй инсандар), кабаттан кабатка минээрсизер (яъни, бир абалдан кийин экинчи абалга көчүп турасыңар)“.

[84:19]

Мында «عن» харфы «بعد» маанисинде.

«لَمَّى» маанисинде келиши:

لا ه ابن عمك لا أفضلت في حسب عني ولا أنت ديان فتخزوني

«جانب» маанисинде келиши:

Мында «هني» нин ордунда «علي» эле.

ولقد أراي للرماح دريئة من عن يميني تارة وأمامي

Мында «جانب يميني» нин ордунда «عن يميني» эле.

«هَن» харфынын аягында «ما» харфы келиши, бирок, анын амалын бекер кылбайт:

﴿قَالَ عَمَّا قَلِيلٍ لِّيُصْبِحَنَّ نَدِمِينَ﴾

– „(Аллах мындай) деди: «Бир аздан кийин эле алар албетте өкүнүүчүлөргө айланып калышат“.

[23:40]

10. «ك» харфы.

Шибх жумлада жар кылуучу болушу:

«مُحَمَّدٌ كَالْأَسَدِ» Мухаммад арстан сыяктуу».

Аллах Тааланын ушул сөзүндө келгендей, таъкид үчүн келип, өзү заида болушу:

﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾

– „Эч нерсе Ал Затка окшош эмес“.

[42:11]

Бул аятта «لَيْسَ شَيْءٌ مِّثْلَهُ» тақдир кылынган.

Жар кылуучу харф болбой, балким, замир болуп, насб жана жар абалында келиши:

﴿مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ﴾

– „Роббиң сени таштаганы жок“.

[93:3]

Хытаб маанисин түшүндүрүп, ал эми, өзүнүн өзүнчө орду болбой, исми ишарага байланып келиши: «تلكَ، ذلكَ» сыяктуу.

Байланбастан, өзүнчө исми ишара болуп келиши: «إيأكما, إيأك» сыяктуу. Кээде исми фиълдер менен келиши: «روييدك» сыяктуу.

Исм болуп келиши: «يضحكن عن كالبرد المنهم» сыяктуу.

11. «مُدُّ، مُنُّ» харфтары:

Бул харфтар исми зохирлерди (исми замандарды) жар кылат. Эгер азыркы заман (учур чак) болсо, «في» маанисин түшүндүрөт: «ما رأيت في يومنا» сыяктуу. Бул негизи «ما رأيت مَدُّ يومنا» эле. Эгер өткөн заман болсо, «من» маанисин түшүндүрөт: «ما رأيت من يوم الجمعة» сыяктуу. Бул негизи «ما رأيت من يوم الجمعة» эле.

12. «سَوِي، غَيْرِ عَمَّا، حَاشَا، خَلَا» харфтары.

«غَيْرِ» жана «سَوِي» харфтарынан кийин келген исм жар келет, ал эми, бул исмдин өзү ушул харфка изофа болот. «إِلَّا» жана «سَوِي» сөздөрүнө болсо иъробдоодо кудум «إِلَّا» сыяктуу мустасналык хукму берилет:

«ما رأيت»، «ما حضر غير محمد»، «ما حضر الطلاب غير محمد»، «حضر الطلاب غير محمد» сыяктуу. «ما مررت بغير محمد»، «غير محمد»

Исм «خَلَا» жана «حَاشَا» харфтарынан кийин мустасна болот. Өзү болсо мафъул бихи болгону себептүү насб абалында болот жана фиълдер мазий келет: «طارت الحمامات عَمَّا حمامة». же жар кылуучу харф деген этибарда жар абалында келет: «طارت» сыяктуу. «الحمامات عَمَّا حمامة»

Тасдик харфтары:

«عَمَّ» харфы: Өзүнөн мурдагы суроого тасдык сыфатында келет: «قام زيد؟ نعم. قام زيد» сыяктуу.

«بَلَى» харфы: Нафиге (кайтарууга) ижабий жооб берип келет: «قام زيد، بلى» яъни «жок турду» дегени.

«أَجَلْ» харфы: Хабарды (хабардан башкасын эмес) тасдик кылып келиши: «قام زيد؟ أجل» яъни «ооба турду» дегени.

Атф харфтары:¹²⁵

1. «و» харфы (вав харфы атф жана башка орундарында иштетилет).

а) Атф болуп иштетилиши. Анын мааниси мутлак атф болуп, нерсени төмөндөгү нерселерге атф кылат:

Маътуфту жолдошко (кемедеги жолдошторго) атф кылышы:

﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَصْحَبَ السَّفِينَةَ﴾

– „*Кийин Биз (Нух)ка жана кеме(деги) жолдошторун куткардык*“.

[29:15]

Маътуфту өзүнөн мурдагыга (пайгамбарга) атф кылышы:

﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ﴾

– „*Ант болсун, Биз Нух жана Ибрахимди пайгамбар кылып жибердик*“.

[57:26]

Маътуфту өзүнөн кийинкиге (пайгамбарга) атф кылышы:

﴿كَذَلِكَ يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكَ﴾

– „*Сага жана сенден мурунку (пайгамбарлар)га мына ушундай вахий кылат*“.

[42:3]

Атф жана маътуф бири-бирине жакын же узагыраак болушу мүмкүн. Мисалы:

﴿إِنَّا رَأَدُوهُ إِلَيْكَ وَجَاعَلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

– „*Биз аны сага кайтаруучубуз жана аны пайгамбарлардан кылуучубуз*“.

[28:7]

б) Истиънаф (ибдида) вавы:

﴿وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ﴾

(125) «كُلَّمَا» харфы фиъл үчүн атф маанисин түшүндүрөт. Мында кайталоо жагынан шарт мааниси да болуп, фиъл алдында келет жана таптакыр исм менен бирге келиши туура эмес. Мисалы, «كُلَّمَا أَمْرَأَةٌ» дешиңиз туура эмес, балким, «كُلَّمَا دَخَلَتْ أَمْرَأَةٌ» дешиңиз туура. Ушуга ылайык, Аллах Тааланын «كُلَّمَا» «كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا», «تَضَحَّتْ جِلْدُهُمْ بَدَلِنَاهُمْ جِلْوًا غَيْرَهَا» (кайталоо) деген маани келип чыгат. Ошондуктан, атф харф келбесе да, амма, фиълдерге атф болот.

– „Өзүбүз каалаганыбызча (энеңердин) курсагында калтырабыз“.

[22:5]

в) Жумлаи исмийяга кирген вав халия: «جاء فلان وَالشَّمْسُ طَالِعَةٌ» сыяктуу. Жумлаи фиълияга кирген вав халия: «جاء فلان وَقَدْ طَلَعَتِ الشَّمْسُ» сыяктуу.

г) вав мафъул: бул вав өзүнөн кийинки исмди насб кылат: «سُرْتُ وَالنَّيْلُ» сыяктуу.

д) Насб абалындагы музориъ алдында келип, музориъни ачык исмге атф кылат: «وَلَيْسَ عِبَادَةٌ وَتَقْرَعُ عَيْنِي» сыяктуу. Же вав натыйжа болуп келет: «لَا تَنَّهُ عَنِ خَلْقٍ وَتَأْتِي مِثْلَهُ» сыяктуу. Бул абалдарда бирер нахи же талаб кылуучу харф вавдан мурда келиши зарыл.

е) Вав касам: Мында факот зохир алдында келип, факот мутаалдиги хазф кылынган болот:

﴿وَالْقُرْءَانَ الْحَكِيمِ﴾

– „Хикматтуу Куръанга ант“.

[36:2]

ё) вав заида:

﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾

– „Тээ качан алар дарбазалары ачылган абалдагы (бейишке) келип жеткендеринде“.

[39:73]

Бул харфты бир жамаат нахучу уламалар исбаттады. О.э. ал «إِلَّا»дан кийин келип, исбат кылынышы лазым болгон хукмду такиддейт: «مَا مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَلَهُ طَمَعٌ أَوْ حَسَدٌ» сыяктуу.

ж) вав самания (сегиз вавы). Муну бир жамаат адабиятчы, нахучу жана муфассирлер такиддеген. Алардын айтышынча, арабдар алты, жети деп санашса, алтыдан кийин албетте жана сегиз деп, вав коюшат жана жетиде санак бүтүп, вав менен сегизден башталат деп айтышат. Алар буга Аллах Тааланын ушул аятын далил кылышат:

﴿سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ

وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ﴾

– „Али алар: «Үчөө, төртүнчүсү ити», дешсе, айрымдары: «Алар бешөө, алтынчысы ити» деп, гоиб-кайыпка таш атышат. Дагы: «Алар жетөө жана сегизинсичи ити» да дешет“.

[18:22]

з) Бул вав жумлага кирип, аны сыфаттайт жана бул вавды вавул хал деп айтышат:

﴿وَعَسَىٰ أَن تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ﴾

– „жаман көргөн нерсең сен үчүн жакшы болушу мүмкүн“.

[2:216]

и) вав музаккар замир:

«الرجال قاموا» сыяктуу.

к) вав фасл: бул вав жалаң жазылганда гана билинчү вав: Мисалы, «عَمْرُو» сыяктуу. Мында вав фатха жана касрада «عَمْرُو» менен «عَمْرُو»нун айырмасын ажыратуу үчүн келет. Дагы «أولئك, أولى» сыяктуу вав фарика да бар.

2. «ف» харфы. Бул фа харфы эч кандай амал кылбай турган этибарсыз фа болуп, төмөндөгү абалдарда келет:

а) Фа атф. Ал үч абалда келет:

1. Фа тартиб. Бул да эки түрдүү: Биринчи маътуф менен бир тартибде ажыралбай келүүчү тартиб фасы:

﴿خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ﴾

– „Сени жаратып, анан (бардык мүчөлөрүңдү) тикелеп-тууралап, андан кийин (боюңду да) тик туура кылып койду“.[82:7]

Экинчи маътуф менен бир тартибде эмес, балким, ажыралып келүүчү тартиб фасы:

﴿وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي﴾

– „Нух Роббисине үн салып «Роббим, албетте, уулум менин үй-бүлөмдөн» деди“.

[11:45]

Атф менен маътуф арасы өзгөчө хукмдар жаатында узакташып келсе, фа натийжа болот:

﴿وَيَلَّكُم لَّا تَقْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيَسْحَتَكُمْ بَعْدَآبٍ﴾

– „Аллах жөнүндө жалган жалаа жаппагыла, анда (Аллах) силерди азаб менен жок кылат“. [20:61]

﴿وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَىٰ سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهْنَ مَقْبُوضَةٌ﴾

– „Эгер сафарда болсоңор жана жазуучу таба албасаңар кол менен кармала турган күрөө алгыла“. [2:283]

Демек, азаб менен жок кылуу жалган-жашык токуудан узак кылат, күрөөгө алуу да карыз алды-берди кылуудан узак кылат. Амма ушуну кеңирээк түшүнүү لازым, жалган токуу хукму жок кылуу, карыз алды-берди кылуу хукму күрөөгө алуу.

2. Фа таъкиб (түшүндүрүү фасы): бардык нерседе «факот» мааниси келет:

Үйлөнүү менен перзенттүү болуу ортосунда факот кош бойлуулук доору болуп өткөн болсо, ^{ثم} маанисинде келет: تَرَجَّحَ زيد فؤله дешкени сыяктуу.

﴿ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظْمًا فَكَسَوْنَا الْعِظْمَ لَحْمًا﴾

– „Андан соң бул нутфадан коюу канды жаратып, коюу кандан бир кесим этти жаратып, бир кесим эттен сөөктөрдү жаратып, бул сөөктөргө этти каптадык“. [23:14]

Бул вавдын мааниси Имруъул Койстун мына бул ырында келет: «يسقط اللوى بين الدخول فحومل»¹²⁶.

3. Фа сабабия. Бул көбүрөөк жумла атф же сыфат болгондо келет.

Биринчи:

﴿فَوَكَرَهُ مُوسَىٰ فَقَضَىٰ عَلَيْهِ﴾

– „Ошондо Муса бир муш уруп, аны өлтүрүп койду“. [28:15]

Эгер фа махзуб болгон фиълге атф болсо, ал фа фасиха болот:

﴿أَبِ أَضْرِبِ بَعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْبَجَسْتَ﴾

– „Таягың менен ташты ургун!“ (дедик). Анан, (булак) атылып чыкты“. [7:160]

(126) Имруъул Койс диваны: 110 «...فقى نيك من ذكرى حبيب ومنزل...».

Яъни «فإن ضربت فقد انجست» же «فَضْرِبْ فَاِنْجَسْتُ» дегени. Кээде фа менен туташканда музориъ фиъли – эгер келер чакты түшүндүрсө – насб болот:

﴿لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فِيمُوتُوا﴾

– „*Буйрук кылынып өлө да алышпайт*“ . [35:36]

Экинчи:

﴿لَا كُفُونَ مِنْ شَجَرٍ مِّنْ زُقُومٍ ﴿۵۲﴾ فَمَا كُفُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ﴾

– „*Шек-күмөнсүз Заккум дарагынан азыктануучу – андан карыныңарды толтуруучусуңар*“ . [56:52-53]

б) Фа жумла шартта келет. Эгер жооб вакиъге далалат кылса, фа зарур болот:

﴿وَإِنْ يَمَسُّكَ بَخِيرٌ فَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

– „*Эгер сени кандайдыр бир жакшылык менен кармаса, анда, билип кой, Ал бардык нерсеге кудуреттүү*“ . [6:17]

О.э. музориъ фиъли келер чакка далалат кылып, фа шарт харфтарына таасир кылбаган абал:

﴿وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ﴾

– „*Алар кылган бир да жакшылык бекитилбейт (бекер кетпейт)*“ . [3:115]

﴿مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ ۖ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾

– „*Силердин ичиңерде кимде-ким өз дининен кайтса, Аллах (ордуңарга) башка бир коумду келтирет, Аллах аларды жакшы көрөт*“ . [5:54]

﴿وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ﴾

– „*Ким ошондой кылса, анда, (ал) Аллах тарабынан эч нерседе жок*“ .

[3:28]

﴿إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ﴾

– „*Эгер Аллахты сүйсөңөр мени ээрчигиле, ошондо Аллах силерди сүйөт*“ . [3:31]

в) Фа жумладагы таъкидге далалат кылуучу заида фа болсо, белгилүү бир абалдарда хабар менен жана хабардан башка нерсе менен келет:

﴿قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلْقِيكُمْ﴾

– „Айткын: «Силер качып жаткан бул өлүм, албетте, силерге жолугуучу».“ [62:8]

«كُلَّ رَجُلٍ يَدْخُلُ الدَّارَ أَوْ فِي الدَّارِ فَلَهُ دِرَاهِمٌ»

Фанын хабардан башка нерсе менен келиши:

﴿وَتِيَابِكَ فَطَهَّرَ﴾

– „Кийимдериңди таза туткун“.“ [74:4]

«وَأَنْتَ فِرْعَاكُلَّهِ» сыяктуу.

3. «مُ» харфы.

Тарохийге (узакта келүүгө) далалат кылышы:

﴿وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَءَامَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَى﴾

– „Дагы мен тообо кылган жана ыйман келтирип, жакшы иштерди кылган, андан соң туура жолго жүргөн кишилерди кечиремин“.“ [20:82]

Вав маанисинде келиши:

﴿فَالْيَتِيمَاتِ مَرَّجِعُهُمْ ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلَىٰ مَا يَفْعَلُونَ﴾

– „Өзүбүзгө кайтышат. Анан Аллах алар кылып жаткан бардык иштерге күбө“.“ [10:46]

Себеби, Аллахтын күбө болуудан мурда күбө болбошу амри махал.

4. «حَى» харфы.

Маътуф маътуфун илайхинин бир бөлүгү болгондо бул харф атф харфы болуп келиши зарыл болот: «مات الناس حتى» «الأنبياء» сыяктуу. «أكلت السمكة حتى رأسه»

5. «أَوْ» жана «إِذَا» харфтары.

«أَوْ» Харфы талабдан кийин келсе, же ыхтыяр берүү үчүн келет же же мубах кылуу үчүн келет.

«تَرَوْنَ هُنَا أَوْ أُخْتَهَا».

Кээде мубах кылуу үчүн болот:¹²⁷ « جالس العلماء أو الزهاد ».

Эгер харфи хабар жумлага кирсе, же шекти, же белгисиздикти түшүндүрөт. Шекти түшүндүрүшүнө мисал:

﴿قَالُوا لَبِئْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾

– „*Бир күн же жарым күн турдук, дешти*“. [18:19]

Белгисиздикти түшүндүрүшүнө мисал:

﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾

– „*Шек-күмөнсүз же биз, же болбосо силер анык туура жолдо, же ачык адашууда*“. [34:24]

Кээде бөлүктөргө бөлүүнү түшүндүрөт: « الكلمة اسم أو فعل أو »
الكلمة اسم أو فعل أو « حرف » сыяктуу.

Же кыска келген нерсени муфассал кылууну түшүндүрөт:
« اختلف القوم فمن ذهب , فقالوا ذهب سعيد أو خالد أو علي » сыяктуу.

﴿قَالُوا سَاحِرٌ أَوْ مُجْنُونٌ﴾

– „*Сыйгырчы же мажнун дешкен эле*“. [51:52]

Яъни, кээ бирөөлөрү сыйгырчы, кээ бирөөлөрү жинди дешти.

Кээде « لَ » маанисинде келет. Мисалы, Аллах Таала мындай деди:

﴿وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَىٰ مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ﴾

– „*Биз аны жүз миң, балким, андан да көбүрөөк (адамга) пайгамбар кылдык*“. [37:147]

Яъни, балким, андан да көп дегени. Же « ما جاء سعيد أو خالد » деген сөздө да Саид эмес, балким, Халид келди дегени.

« أو » Харфынын хабарлар берүү, амр кылуу жана истифхамда келиши:

а) Шек үчүн хабар берүүдө келиши: « جاء إما أحمد وإمّا حسن » сыяктуу.

(127) Мубах кылуу менен ыктыяр берүү ортосундагы айырма ушул, алардын бирине же экинчисине же экөөсүнө тең амал кылуу мүмкүн болсо, мубах болот. Эгер экөөсүнө амал кылуу мүмкүн болсо, ыктыяр берүү болот. Мисалы, « تزوج هنأ أو أختها » сыяктуу.

б) Ыхтыяр берүү үчүн амр кылууда келиши: « اطعمُ إمّا أحمدَ وإمّا » сыяктуу.

в) Истифхамда келиши. Мында эки нерсенин бири билинет, ал эми, истифхам же теңдештирүү хамзасынан кийин кайсы бири экенин аныктоого шек кылынат:

﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ﴾

– „*Мейли (Аллахтын азабы менен) коркуткун, мейли коркутпагын, аларга баары бир*“. [2:6]

б. «لَ» жана «لِ» харфтары.

Бул харфтардын бардыгы хукмда маътуф маътуфун илайхиге тескери иш кылганын түшүндүрөт:

جاءني زيد لا عمرو

جاءني زيد بـ لِ عمرو

جاءني زيد لكن عمرو

Үчүнчүдөн: **Нафи харфтары:**

1. «ما» харфы. Бул харф учур чак (азыркы заман) фиълин нафи кылууну же учур чак фиълине жакын маазий фиълин нафи кылууну түшүндүрөт: «*ما تفعل, ما فعل*» сыяктуу.

«لا» харфы келер чакты нафи кылууну түшүндүрүп, же хабарды нафи кылат, же инкар кылат. Хабарды нафи кылышы: «*لا رجل في الدار*» сыяктуу. Инкар кылышы: «*لا رعاك الله*» сыяктуу.

«لَمَ» жана «لَمَّا» харфтары маазийди музориъге айлантат: «*لَمَ يفعل*», «*لَمَّا يفعل*» сыяктуу.

2. «لَنْ» харфы. Бул харф келер чак нафисин таъкиддешти түшүндүрөт:

﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا﴾

– „*Мындай кыла албасаңар, эч качан кыла албайсыңар дагы*“. [2:24]

3. «نَ» харфы. Бул харф учур чакты нафи кылууну түшүндүрөт:

﴿إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾

– „Болгону бир гана коркунучтуу кыйкырык болду“. [36:29]

б) Исм:

Исм бул өзүнүн маанисине далалат кылган, өзүнүн маанисинен тышкарыдагы заманга мухтаж болбогон нерсе. Исм куллий жана жузый болот.

- Куллий исм:

Куллий исмдин маанисинде көпчүлүк катышышы мүмкүн. Эгер бардык маанилеринде бирдей болсо, мутаваати деп аталат: «الإنسان», «الفرس» сыяктуу. Куран жана Суннат кысм-бөлүктөрүнөн бири болгон ʔамма маанини да өз ичине алат. Эгер маани өзүнүн бардык маанилеринде бирдей болбосо, мушаккак (белгисиз) деп аталат. Мисалы, «النور» деген сөз сыяктуу. Себеби, күндүн нуру ай жана чырак нурларына карата күчтүүрөөк болот жана ушул себептүү бул маанини мутаваати же башкалыгын билүү үчүн тереңирээк назар салуу керек болот. Себеби, бул сөздүн чыныгы мааниси бирөө гана болот. Ошондуктан, Куран жана Суннаттын ʔамма кысмдары бул маанини өз ичине алат. Же маани бардык маанилери сыфатында санагы ашыкча же аз жагынан ар түрдүү болгону үчүн муштарак маани болушу мүмкүн. Мындай абалдагы маанини Куран жана Суннат кысмдарынан мужмал (кыска) маани өз ичине алат.

- Исмдин жузый мааниси:

Исмдин бул мааниси көпчүлүктү өз ичине албайт. Мисалы, эркек жынысын түшүндүрүүчү алам болгон «زيد» о.э. «كَ»، «هُ»، «هي»، сыяктуу замирлер жузый исмдар болуп, аны Куран жана Суннат кысмдарынан болгон хос маани өз ичине алат.

Исмдин хабар берүүчү белгилери бар. Мисалы, «كتب»дагы «ت», «كتب»дагы «ا», «الرجل»дагы «ال», же «كتبوا»дагы «و», же болбосо танвин, нида харфы, жар харфы, же жардамчы харфтар сыяктуу.

в) Фиъл (кыймыл-аракет):

Фиъл бул бир заманда пайда болгон окуяга далалат кылуучу нерсе.

Хадас: масдар, яъни, исми фиъл (кыймыл-аракет ысымы).

Пайда болуучу заман: маазий (өткөн чак); музориъ, ал учур чак жана келер чактан турат; амр.

Маазий: анын аламаты фаил "та"сы о.э. сукундуу муаннас "та"сы: «كُتِبْتُ», «قُرَأْتُ» сыяктуу.

Музориъ: учур чак жана келер чак. Ага لَمْ кошулушу мүмкүн: «لَمْ يَرْجِعْ», «لَمْ يَسْأَلْ» сыяктуу. О.э. бул төрт заида харфтар менен башталат: «ن», «أ», «ت», «ى». Келер чак фиъли өз алдына «س» жана «سوف» харфтарын кошушу менен айырмаланат: «سَيَرْجِعُ», «سوف يَرْجِعُ» сыяктуу.

Амр: таъкиддин жеңил же оор "нун"ун кылган фиъл. Мисалы, «أَخْرَجْنِ», «أَضْرِبْنِ» сыяктуу.

Фиъл амрга далалат кылып, ага таъкид нуну кошулбаган болсо, ал исми фиъл болот. Мисалы, «تَعَالَى», «هَاتِ» сыяктуу.

Сөз түрлөрү, яъни, сөздөрдүн исмдерге кошуу жагынан түрлөрү:

1. Мутабайин:

Мутабайин башкаларга салыштырмалуу машхур жана көбүрөөк. Ал эки түрдүү:

а) Лафз да, маани да бүтүндөй башка-башка болгон сөз: «رَجُلٌ», «قَلَمٌ», «سَيْفٌ», «أَسَدٌ».

б) Лафзы да, мааниси да жакын болгон сөз:

الحَزْمُ – «الحَزْنُ»га салыштырмалуу жерден жогорураак.

الْحَضْمُ – Жумшак жемиштерди оозун толтуруп жешке карата айтылуучу сөз.

القَضْمُ – Катуу жемиштерди ооз тиштер менен жешке карата айтыла турган сөз.

в) Лафзы башка, мааниси жакын сөз:

مَدْحُهُ – тирүү адамга карата аны мактады дегени.

أَبْنَاهُ – Өлгөн адамга карата ага ыйлады дегени.

عَادَهُ – Оорулуу адамга карата аны барып көрдү дегени.

زَارَهُ – Дени сак адамга карата аны зыярат кылды дегени.

г) Лафзы жакын, бирок, мааниси башка сөз:

بُرِّ - Буудай.

بُرِّ - Жакшылык.

حَجَّ - Кыйын (хараж) абалга түшүп калды.

تَحَجَّ - Кыйынчылыктан (хараждан) узакташты.

فَزَع - Коркунучка түштү.

فَزَع - Коркунуч андан чегинсе, калбы тынч болду.

2. Мутародиф:

Мутародиф – лафзы башка, маанилери жакын сөздөр.

سيف - عَضَب (өткүр), لَيْث (кылыч), أَسَد (кабылан).

سَهْم - نَشَاب (жебе), سَكِين (бычак), مَدِيَّة (чарабзал).

3. Муштарак:

Муштарак – лафзы бир, мааниси тескери сөз.

а) мааниси тескери сөздөр:

الجون - кара - ак.

الرجاء - үмүт - коркуу.

الجلل - арзыбастык - улуулук.

القرء - хайз - хайздан тазалануу.

الناهل - чаңкак - чаңкагын кандырган.

الغامر - мурунку - кийинки.

б) Лафзы бир, мааниси ар түрдүү сөз:

عين - көз, мал-мүлк, тараза, жасус-тыңчы, алтын, күн.

قضى - амр кылды, билдирди, жасады, фариг болду.

4. Мутаавати:

Мутаваати санагы ар түрдүү, бирок, маани сыфатында исм берилген мааниси бирдей болгон сөздөр. Мисалы, шахс исми-ысымы «زيد», «عمرو»га, нерселер ысымы «السماء», «الأرض», «الإنسان»га, түс ысымы «السواد», «البياض», «الاحمر»га туура келет. Булардын бардыгы өзүнө исм сыфатында берилген мааниге туура келет жана бул муштарактан айырмаланат.

Экинчи: Мураккаб. Мураккаб сөз эки же андан көп исмден түзүлүп (таркиб), бир маанини түшүндүрөт. Мына

ушул таркиб тапкан сөздөр ар бири өз-өзүнчө мааниге ээ болуп, экиге бөлүнөт:

1 – Иснадий кеп:

Иснадий кеп эки түрдүү болот: ихбарий (көчүрмө сөз) жана иншайй (буйрук, сураныч, тыюуну түшүндүрүүчү сөз).

Ихбарий сөз бир нерсенин дагы бир нерсеге берген хукму (хабары). Мисалы, ижтихад Зухайрга нисбат берилсе, бул хабар туура же туура эмес болушу ыхтымалын пайда кылат. Бул төмөндөгүлөрдү өз ичине алат:

Муснад илайхи (яъни мубдада): Муснад илайхи фаил, наиб фаил, мубдада, кыска фиъл исми, «ليس» амалындагы шибх исм, иннанын исми, жинс үчүн лаа нафиянын исми болушу мүмкүн.

Муснад (яъни хабар): Муснад фиъл фиъл исми (масдар), мубдаданын хабары, кыска фиъл хабары, ليس харфынын хабары, инна жана ахаватынын хабары болушу мүмкүн.

Мисалы, «يعاقب العاصون», «جاء الحق وزهق الباطل», «زهير مجتهد», «تأبط شرا», «إن الله عليهم بذات», «ما زهير كسولا», «وكان الله عليماً حكيمًا», «السبر مفتاح الفرج», «لا إله إلا الله», «الصدور»¹²⁸.

Иншайй сөз болсо, ага фиъл-фаил, мубдада-хабар, инна жана ахаватынын исми-хабары жана башкалар сыяктуу муснад да, муснад илайхи да бар болсо-да, маалым жактан көбүнчө талаб маанисин түшүндүрөт жана туура же туура эмес деген ыхтымалды туудурбайт. Ал көбүрөөк төмөндөгү түрлөрдө келет:

а) «استفهام» Истифхам, яъни, махиятты талаб кылуу, суроо:

⁽¹²⁸⁾ Жинс үчүн лаа нафиянын – эгер анын хабары белгисиз болсо – хабарын зикр кылуу зарыл болот. Мисалы, ушул хадис сыяктуу, «لا أحد أغير من الله». Эгер хабар маалым болсо, көпчүлүк хабарын хазф кылган. Алардын катарында, Тамим уруусу жана таййлик арабдар аны хазф кылууну лазым көрүшкөн. Хижаздыктар да анын исбатына урухсат беришип, көбүрөөк хазф кылуу лазым дешкен. Аллах Тааланын «لا إله إلا الله» сөзүндө да “лаа”нын хабары хазф кылынган. Т.а. бул сөз «لا إله إلا الله» болуп, «الله» сөзү «لا» жана анын исмине бадал. Себеби, «لا» жана анын исми мубтадага махаллан раф. Ошондуктан, бул жерде «الله» сөзүн бадал кылуу лазым, насбдуу истисна кылуу мүмкүн эмес.

«هل قام زيد؟» сыяктуу.

б) «الأمر» амр, яъни, истиъла аркылуу махиятка жетишүү үчүн талаб кылуу:

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾

– „Намазды толук аткаргыла, зекетти бергиле жана рукуъ кылуучулар менен бирге рукуъ кылгыла“.

[2:43]

в) «التماس» илтимас-өтүнүч:

Илтимас – өзүн тең көрүү аркылуу махиятка жетишүү үчүн талаб кылуу. Мисалы, бир шахс бир шахстан «اعطني القلم», «خذ» деп талаб кылганы сыяктуу.

г) «السؤال» савал-сураныч:

Савал (суроо-собол) – өзүн төмөн кармаган абалда махиятка жетишүү үчүн талаб кылуу. Аллахтан суроо болсо дуа деп аталат: «اللهم اغفر لي», «اللهم ارحمني» сыяктуу.

д) «الترجي» үмүт кылуу:

Яъни, жакшы көргөн нерсесин үмүт кылуу:

«لعل الصديق قائم» сыяктуу.

е) «التمني» арзуу кылуу:

Яъни, тамаъ кылынбай турган, же кыйынчылык менен жетиле турган нерсени арзуу кылуу. Тамаъ кылынбай турган нерсени арзуу кылууга мисал: «ألا ليت الشباب يعود يوماً فأخبره بما فعل المشيب». Кыйынчылык менен жетиле турган нерсени арзуу кылууга мисал: «ليت لي ألف دينار».

«ليتك» кээде мүмкүн болгон нерсеге да иштетилет: «تذهب» сыяктуу.

ё) «النداء» нида:

Яъни «أى», «أ» харфтары жанындагы адамга кайрылууну түшүндүрөт.

«يَا» харфы жалаң Аллахтын исмине кайрылуу үчүн дайындалган. «يَا» менен «وَا» харфтары муңдуу мааниге хос харфтар. Айрыкча, «وَا» харфы көбүрөөк ушундай. Себеби, «يَا»

харфы хакыйкий ниданын «я»сы менен аралашып кетпей турган абалда гана муңдуу мааниге иштетилет.

حملت أمراً عظيماً فاصطبرت له وقمت فيه بأمر الله يا عمرا

Сен үлкөн иш көтөрдүң жана ага сабыр кылдың;
Мында Аллахтын буйругун аткардың, эй Умар;
Бул Журайрдын байты болуп, анда Умар ибн Абдулазизге
﴿﴾ муңдуу сөз айтууда. Ал сабр менен көтөргөн иш болсо –
Халифалык.

Нида харфтарынын түрлөрү:

Алам: «يا زهير».

Накраи максуда: «يا رجل».

Накраи гойрил-максуда: «يا غافلاً تنبه».

Музоф: «يا عبد الله, يا راكب السيارة».

Музофко окшош: «يا علما بحالي استجب سؤالي, يا راغبا صحبتنا أهلاً بك».

2 – Изофалуу мураккаб сөз: «كتاب التلميذ, عبد الله».

3 – Баяндуу мураккаб сөз: «كل كلمتين كانت ثانيهما موضحة لمعنى الأولى».

Сифаттуу мураккаб: «فاز التلميذ المجتهد».

Бадалдуу мураккаб: «جاء خليل أخوك».

Таъкиддүү мураккаб: «جاء القوم كلهم».

4 – Атфтуу мураккаб (байлоочу сөз): «ينال التلميذ والتلميذة الحمد»
«والثناء إذا ثابرا على الدرس والاجتهاد».

5 – Мазжий мураккаб (кошмо сөз): «حضر موت, بيت لحم, بعلبك»
¹²⁹ «شدر منذر, صباح مساء, سيبويه».

6 – Ададий мураккаб (санак сөз):

«الثالث عشر» бул ададдуу тартибдүү мураккаб.

(129) Эгер мазжий мураккаб алам болсо, иъробу сарф кылынбайт: مررت بعلبك, رايت بعلبك (Баалбак абасы таза шаар) بعلبك. Аны фатхага мабни кылуу да мүмкүн: سكتت بيت لحم سافرت إلى حضر موت. Ал эми, экинчи бөлүгү (ويه) болсо, касрага мабни болот. Мисалы, سيبويه عالم كبير. Эгер алам болбосо, эки бөлүктө тең фатхага мабни болот, мисалы, أنت, زرت صباح مساء, رأيت حضر موت. مررت بحضر موت. جاني حضر موت. Аламда да болушу мүмкүн مررت بحضر موت. جاني حضر موت. Т.а. музоф жана музоф илайх сыпатында иъробдоо мүмкүн.

«ثلاثة عشر» бул ададдуу жөнөкөй мураккаб болуп, эки адад тең фатхага мабний. «إثنا, اثنتان» болсо мабний эмес. Эгер мураккаб болсо, иъробдо экинчиси фатхага мабний болот. Бул ададий жөнөкөй мураккабга карата ушундай. Эми, тартибдүү мураккабда да эки адад фатхага мабний болот. «الحادي» жана «الثاني» болсо биринчиси сукунга, экинчиси фатхага мабний болот.

ЭКИНЧИ ФАСЛ

Сөздөр далалаттары

Лафз (сөз) мааниге далалат кылат.

Маани болсо сөздүн мадлулу (далалаты) болуп эсептелет.

Лугавий бахстар – сөздөрдү изилдөөлөр.

Сөздөр аларга берилген далалаттар жагынан үчкө бөлүнөт:

1. Мутобака далалаты:

Бул сөздүн өз атамасына бүтүндөй далалат кылышы. Мисалы, инсан сүйлөөчү жаныбар-хайванга далалат кылганы үчүн ушундай аталганы сыяктуу. Себеби, сөз өз маанисине ылайык (тобик) келип жатат.

2. Тазоммун далалаты:

Бул сөздүн атама бөлүгүнө далалат кылышы. Мисалы, инсандын хайванга, же жалаң сүйлөөгө далалат кылганы сыяктуу. Сөз аны өз зимнине алганы о.э. мавзуй зимнинде болгону үчүн тазоммун деп аталды.

3. Илтизам далалаты:

Бул сөздүн өз астындагы мантыкка далалат кылышы. Мисалы, асад (арстан) коркпоого далалат кылганы жана ошон үчүн асад деп аталганы сыяктуу. Себеби, далалат кылып жаткан маани ага берилген маанинин астында жашырылган. Илтизам дегенде сөз угулган убакта аклий пайда боло турган мантикий маани назарда тутулган.

Жогорудагы далалаттын эки бөлүгү ачык далалат. Себеби, эки бөлүктөгү далалаттар мантыкка алакадар болуп, маанилүүрөө жана көбүрөөк колдонулуучу далалаттар. Булар ушундай далалаттар болуп, аларды сүйлөөчү да, жазуучу да, изденүүчү да мыкты билмейинче, жумла-сүйлөмдүн түзүлүшүндө, сөздөр таркиб-курулушунда сөз туура чыкпайт. Сөздүн агымы жана таркиби жагынан өз маанисине далалат кылышы комустарда берилген таза лугавий маанилерден да кеңирирээк камтууга ээ. Мисалы, жумлаларда истисна, шарт таъкиддердин келиши, айрым харфтар мурда, кийин келиши же хазф кылынышы сыяктуу.

Ал эми, үчүнчү бөлүктөгү далалат болсо, өзгөчө изденүүчү жана мужтахид үчүн - жашоодо суу кандай зарыл болсо – ошондой зарыл далалат. Бул далалаттын зарылдыгы алардын

жумладагы сыйгасы жана курамы жагынан эмес, балким, мааниси, ишаралары о.э. иллат-баистерди өз ичине камтыганында. Яъни, хытаб мааниси жана добушу жагынан зарыл. Хытабдын мааниси жана добушу болсо мувафакат мафхуму же мухолофат мафхуму, яъни, хытаб далили дегени.

Иктизо (буйрук), танбих жана ишара далалаттары сыяктуу далалаттардын башка түрлөрү да бар, алар да ушул үчүнчү далалат яъни илтизам далалаты катарынан болуп, булар жөнүндө кийинчерээк баян кылабыз.

Мантук:

Мутобака жана тазоммун далалаттарын өз ичине алуучу бул далалат сөздөн айтылган убакта эле түшүнүлө турган катый далалат. Мисалы, Набий ﷺдын

«فِي الْعِنَمِ السَّائِحَةِ زَكَاةٌ»

«**Жайлоодо оттоочу койлорго зекет бар**»¹³⁰ деген хадисинен мына ушундай маани түшүнүлөт.

Аллах Тааланын ата-энеге уф дештин харамдыгы айтылган ушул сөзүнөн да мына ушундай мантук түшүнүлөт:

«فَلَا تَقُلْ هُمَا أَفٌ»

– „*Аларга карап «уф» дебе*“.[17:23]

Мантук таърифинде «катый» деген сөз келишинен максад, мафхумдагы (түшүнүктөгү) айрым далалаттарды ажыратып алуу. Яъни, ушул далалаттар аркылуу сөздөр мантукунан пайдаланып, алардан керектүү маани же түшүнүк чыгарып алынат. Мисалы иктизо далалаты да ушундай. Себеби, иктизо далалатынын замиринде жаткан хукмдар сөз айтылган убакта эле түшүнүлөт. Яъни, сөз айтылган убакта ага керектүү маани жана түшүнүк чыгарылып алынат.

Мантук жалаң сөз мантукунан алынган жана эч кандай аклий мааниге өтүлбөгөн түшүнүк. Ошондуктан да, анын таърифинде «катый» деп айтылды.

Мантук да сөз мафхумунан түшүнүлсө да, амма, ал өзүнүн мантук атына хос болуп, калган нерселер эки нерсенин арасын ажыратып алууда иштетилүүчү ʿамма-муштарак маанини түшүндүрөт.

⁽¹³⁰⁾ Абу Дауд: 2\96. Байхакий: 4\99.

Мантук далалаты ачык жана махфий келиши жагынан экиге бөлүнөт.

Далалаты ачык мантук:

1. Мухкам:

Мухкам эң ачык жана эң түшүнүктүү сөз. Яъни, мухкам сөздө Аллах Тааланын ушул каламында айтылгандай, ага берилген маани эч кандай изах жана насхсыз жаркын көрүнүп турат:

﴿إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

– „Албетте, Аллах бардык нерсени билүүчү“. [8:75]

2. Муфассар:

Муфассар – ага берилген маани изах-түшүндүрмө берүүгө кажет болбогон, бирок, рисалат заманында насх кылынган болушу ыхтымалы болгон сөз. Яъни, анын мааниси катый далил аркылуу көрүнүп турат, башка маани ыхтымалы туулбайт о.э. шарыйй хукм туурасында болот:

﴿وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً﴾

– „Бардык мушириктерге каршы согушула“. [9:36]

﴿فَأَجِدُواهُمْ تَمِيمِينَ جَلْدَةً﴾

– „Аларга сексен жалда-балак ургула“. [24:4]

﴿فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ ۗ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ﴾

– „Үч күн хажда, кайткандан кийин жети күн орозо тутсун! Бул толук он күн“. [2:196]

3. Нас:

Ал берилген маани ачык көрүнүп турган, хостоо жана изахтоонун да ыхтымалы болгон, же агымынын өзүндө эле асли кандай маани мақсад кылынганы билинген сөздөр тизими:

﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا ۗ وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا ۗ﴾

– „Буга себеп алардын: «Байъ (соода-сатык) дагы сүткорлуктун өзү го?» - дегендиктери. Акыйкатта болсо, Аллах байъды халал, сүткорлукту харам кылган“. [2:275]

Бул нусуста мумасала манъ кылынат (маанилерди өз ара салыштырууга тыюу салынат).

4. Зохир:

Анын истилахий мааниси – аслий же урфий жагынан берилген маани далалаты. Андан башка маанилер болсо зохир эмес, ихтимал. Анын дагы бир түшүндүрмөсү: ибарасынын өзүнөн акылда дароо пайда боло турган, башка карийнага мухтаж болунбай турган, бирок, сөз агымынан асли максад кылынган маани түшүнүлбөй турган сөз.

Биринчи таърифке мисал:

﴿فَمَنْ أَضْطَرُّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾

– „Эми кимде-ким начар акыбалда залым болбогон жана чектен ашык кетпеген абалда мажбур болуп калса күнөөкөр болбойт“.
[16:115]

Бул аяттагы «*باغ*» сөзүнөн эки маани божомолдонот: биринчиси күчсүзүрөөк божомол, яъни, жахил-билимсиз деген маани; экинчиси күчтүүрөөк божомол, яъни, залим деген маани. Себеби, аят агымынан ушул маани зохир болуп турат.

Экинчи таърифке мисал:

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾

– „...жана Аллах сооданы халал, сүткорлукту харам кылды“.[2:275]

Бул аяттан дароо акылга келе турган зохирий маани “байъ халал, риба харам” экендиги. Бул аят агымы мумасаланы рад кылышынын буга тиешеси жок.

Дагы бир мисал:

﴿فَأَنكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلثَ وَرُبَعًا فَإِنَّ خِفْتُمْ أَلاَّ تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً﴾

– „Силер үчүн никеси халал болгон аялдарга эки, үч, төрттөн үйлөнө бергиле. Эми эгер адилеттүүлүк кыла албастыктан корксоңор, бир аялга (үйлөнгүлө)“.
[4:3]

Бул аятта эч кандай карийнага токтолбостон, ойго дароо келе турган маани – никеси халал болгон аялдарга үйлөнүүнүн мухтажы. Ал эми, аяттын асл маанисинен бул касд кылынбаган. Асли касд кылынган маани – аялдарга үйлөнүүнүн төрткө чектөө же бирөө менен чектелүү. Аяттын зохирий маанисине да амал кылуу мүмкүн. Себеби, карийна табылганга чейин сөздүн зохирий маанисинен асл маанисине

өтүлбөйт. Качан карийна табылса, кийин ошол карийнадан чыгарылган мааниге амал кылынат.

5. Муаввал:

Муаввал – зохиринен маани чыгышы махал болгон (мүмкүн болбогон), ошондуктан, агымга карап башка мааниге өтүү لازым болгон сөз. Бул мантиктун бир түрү. Себеби, анын зохирий мааниси махал жана заиф, агымынан чыгарып алына турган маани болсо күчтүү маани болуп, ушул лафз да мына ушул мааниге ылайык келет жана мына мына ушуга негизделген. Мисалы, Аллах Тааланын ушул аяты сыяктуу:

﴿وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ﴾

– „Силер каерде болсоңор, Ал силер менен бирге“.

[57:4]

Бул аяттагы бирге болуу маанисинен Аллахтын заты жакындыгы маанисин чыгаруу мүмкүн эмес. Ал эми, ушул бирге болуу маанисин күч-кубат, башкаруу жана илим маанисинде шархтасак, бул туура маани болот о.э. эч кандай башка мааниге таянуусуз жана жасоосуз аят сөзүнүн өзүндөгү мантик боюнча жүрүп асл мааниге алып барат.

Далалаты махфий сөз:

6. Махфий:

Махфий сөз дештен максад, анда бир аз аныксыздык бар болгон, зохиринен мааниси көрүнүп турган, амма, кокусунан ката маани чыгып кала турган сөз. Мисалы:

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾

– „Уруу аялдын жана уруу эркектин колдорун кескиле!“ [5:38]

Бул аятта «السارق» сөзүнө зохирий маани берилген. Бирок, бул маани ойгоо кишини да гафлатта калтырып, көз алдында акчасын уурдап кете турган чөнтөк ууруга да туура келеби?

Уруулук бул оор кылмыш. А аяттагы «السارق» сөзү кабрды казып, жасаттар кафан-кепинин уурдай турган кимсеге (наббашка) да туура келеби? Негизи, кафан уурдаган кимсе бирөөнүн мүлкү болбогон, арзыбас нерсени алып жатат.

Уруулук мааниси чөнтөк уруу жана кафан уурусуна карата мулахаза кылынгандан кийин, чөнтөк ууруга уруу деген маанини беришти. Кабрдан кафан уурдай турган кимсеге карата болсо бул маселе ижтихадга мухтаж маселе болуп

калды. Демек, чөнтөк ууру жана кафан уурусу махфий маани болуп чыкты.

7. Мушкул:

Мушкул сөз – сөздүн өзүндө эле махфийлик-мүшкүлдүк болгон, андан көздөлгөн максатка бирер далилге негизделген тафаккур аркылуу гана жетиле турган сөз. Мисалы, бул аяттагы القروء сөзү сыяктуу:

﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَنَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾

– „Талак кылынган аялдар үч жолу «куру» мөөнөтүндө өздөрүн күзөтүшөт“.

[2:228]

8. Мужмал:

Намаз жана орозо сыяктуу сөздөр. Бул сыяктуу сөздөрдөн касд кылынган Суннат (хукм) баян кылынган.

9. Муташибих:

Далалаты махфий болгон, түшүнүксүз кысм-бөлүктөрү көп сөз.

Кээ бирөөлөр далалатты экиге бөлүккө: 1. мухкам жана 2. муташибихке бөлүшөт.

Мухкам – мааниси зохир болуп турган о.э. эч кандай ихтимал мааниге орун калтырбай турган сөз. Мисалы,

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾

– „...Жана Аллах сооданы халал сүткорлукту харам кылды“.[2:275] сыяктуу.

Муташибих болсо угуучуга мааниси белгисиз болгон сөз:

﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَنَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾

– „Талак кылынган аялдар үч жолку куруу мөөнөтүндө өздөрүн күзөтүшөт“.

[2:228]

﴿أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ﴾

– „Же никах колунда болгон зат кечет“.

[2:237]

﴿وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ﴾

– „Асмандар болсо Анын (кудурет) колуна жыйылган“. [39:67]

Мантукка башка мисалдар:

а) мутобака, тазоммун, сөздүн хакыйкий мааниси:

1. Аллах Таала айтат:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ﴾

– „Эй муминдер, берген садакаңарды колко кылуу жана иренжитүү менен жокко чыгарбагыла“. [2:264]

Бул аяттагы «صدقات» сөзүнөн ʔамма бардык садака, яъни, эмне инфак-ихсан кылынса Аллахка жакын кылышы көздө тутулган. Мына ушундан, бул сөз мутобака жана лугавий хакыйкий маанидеги сөз делинет.

Аллах Таала айтат:

﴿إِنَّمَا الصَّدَقَتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ﴾

– „Албетте, садакалар (яъни, зекеттер) фақырларга, мускиндерге...“. [9:60]

Бул аяттагы «صدقات» сөзүнөн болгону жузый маани, яъни, зекет мааниси түшүнүлөт. Мына ушундан бул сөз тазоммун жана лугавий хакыйкий маанидеги сөз деп айтылат.

2. Аллах Таала айтат:

﴿وَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُكذِّبِينَ الضَّالِّينَ﴾

– „Эми эгер ал жалган деген адашкандардан болсо,...“. [56:92]

Бул аяттагы «الضالين» сөзү шарый хакыйкий маани, яъни, бардык кафирлер назарда тутулган мутобака маани.

Аллах Таала айтат:

﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾

– „Каар-газабга дуушар болбогон жана адашпаган“. [1:7]

Бул аяттагы «الضالين» сөзү болсо шарый хакыйкий маани болсо да, амма, насранийлер гана назарда тутулган жузый маанини түшүндүрөт. Мына ушундан улам бул тазоммун мааниси.

3. Аллах Таала айтат:

﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ أَسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ﴾

﴿سَبْعَ سَمَوَاتٍ﴾

– „*Ал Зат силер үчүн жердеги бардык нерсени жаратты. Андан соң, асманга жүз бурду да аларды жети асман кылып тикеледи*“.

[2:29]

Бул аяттагы «*السموات*» сөзү лугавий хакыйкий маани о.э. мутобака.

Аллах Таала айтат:

﴿وَأَنَا لَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلْتَأَتٍ حَرَسًا شَدِيدًا وَشُهُبًا﴾

– „*Албетте, биз асманга (жетүүнү) талаб кылдык, анын күчтүү корукчуларга жана учкундарга толо экендигин көрдүк*“.[72:8]

Бул аяттагы «*السماء*» сөзү асман деген хакыйкий лугавий маани болуп, тазоммун дегени.

б) Мутобака жана тазоммунда сөз хакыйкий мааниде болот, амма, төмөндөгүдөй мажаз да келет:

1. Аллах Таала айтат:

﴿ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ﴾

– „*Андан кийин башы үстүнөн кайнак суу азабын куйгула*“.[44:48]

Бул аяттагы «*الرأس*» сөзү “баш” деген хакыйкий лугавий маани болуп, мутобака дегени.

Аллах Таала айтат:

﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَأَشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا﴾

– „*Роббим, чындыгында менин сөөктөрүм бошошту, карылыктан башым (чачым) агарды*“.

[19:4]

Бул аяттагы «*الرأس*» сөзү болсо жузый, яъни, чач маанисинде болуп, тазоммун дегени.

2. Аллах Таала айтат:

﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ﴾

– „*Биз Нухту өз коумуна пайгамбар кылып жибердик*“.

[71:1]

Бул аяттагы «*القوم*» сөзү ыамма лугавий хакыйкий маани. Яъни, ар бир набий өзүнүн бардык коумуна, алардын катарында, мисалы, Муса да өзүнүн бардык коумуна набий кылып жөнөтүлдү дегени.

Аллах Таала айтат:

﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ﴾

– „Эстегиле! Муса өз коумуна айтты“. [2:67]

Бул аяттагы коум сөзү болсо көчмө мааниде, яъни, коомунун бир бөлүгү болуп, тазоммун дегени.

3. Аллах Таала айтат:

﴿الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ﴾

– „Бул күндө биз алардын ооздорун мөөрлөп коёбуз“. [36:65]

«الأفواه» сөзү мутобик хакыйкий маанидеги ʔамма сөз.

Аллах Таала айтат:

﴿يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ﴾

– „Алар ооздору менен көңүлдөрүндө болбогон нерселерди айтышууда“. [3:167]

«الأفواه» сөзү бул аятта “тил” деген көчмө мааниде келген.

Яъни, тилдеринде сүйлөп жатат деген жузый мааниде болуп, тазоммунду түшүндүрөт.

в) Мутобака жана тазоммундун муфрад сөздүн куллий далалаты жактары:

1. Аллах Таала айтат:

﴿قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ فَاتَىٰ اللَّهُ بُنْيَانَهُم مِّنَ الْقَوَاعِدِ﴾

– „Алардан мурдагы кишилер да айла-амалдарды кылышкан эле. Ошондо Аллах алардын курулуштарын асты-үстү менен көчүрүп салды“. [16:26]

Аяттагы «البنيان» сөзү ʔамма маанини, яъни, ар кандай бина-курулушту түшүндүрөт жана бул мутобака болот.

Аллах Таала айтат:

﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً﴾

– „Ал зат силер үчүн жерди төшөк, асманды там кылып койду“. [2:26]

Бул аятта болсо «البناء» сөзү жузый мааниде, яъни, там маанисинде болуп, тазоммунду түшүндүрөт.

Мулахазо: Мен муфрад сөз жаатында куллий далалат жагынан бир гана бир бөлүмдү келтирдим. Ал эми, куллий далалат ушул абалда кудум «а)» бөлүмү сыяктуу хакыйкий

маани болсо да, бирок, муфраддын куллий бөлүктөрүнөн бири мушаккак (белгисиз маани). Яъни, бул мушаккактын маанилери зиядалашып, азайып турат. Мисалы, үйдүн бардык бөлүгү же бир бөлүгү сыфатында толук болуп, азайып турганы сыяктуу. Ушуга караганда, бул мушаккакты өзүнчө бөлүмдө келтирдим жана ага түшүндүрмө катары мисал келтирдим.

Ушуну да айтуу лазым, жумла агымында ушул мушаккак маанини чыныгы маани түрлөрүнөн ажыратып алуунун өзүнчө орду бар. Мисалы, «البيت يجمي صاكنه من حر الصيف وبرد الشتاء» десеңиз, бардык түрдөгү үйгө дал келүүчү мааниге далалат кыла турган бир бүтүн бирдик сыфатындагы үй туурасында сүйлөдүңүз. Ал эми, «بلغت تكاليف هذا البيت منذ البدء بتنفيذه حتى إكمال جدارانه» десеңиз, үй сөзү куллий мушаккак сөз болуп, маанисинин ар бир бөлүгү азайып, көбөйүп турат.

Мафхум:

Мафхум – бул сөздүн мааниси ибаранын өзүнөн түшүнүлбөй турган, анын далалатына бир гана аклий маани аркылуу гана жетип барыла турган, яъни, далалаты сыйга жана түзүлүшүндө ачык көрсөтүлбөгөн сөз.

Мафхумдун мааниси сүйлөөчүнүн максады болушу мүмкүн, сүйлөөчүнүн максады болбошу мүмкүн. Эгер сүйлөөчүнүн максады болсо, ушул максад сүйлөөчүнүн туура айтканына, же сүйлөнгөн нерсе тууралыгына байланыштуу болот, же байланыштуу болбойт. Эгер максад сүйлөөчү же сүйлөнүп жаткан нерсеге байланыштуу болсо, сөз далалаты – иктизо (буйрук) далалаты деп аталат. Эгер максад сүйлөөчүнүн садыктыгы же сүйлөнүп жаткан нерсенин дурус болушуна байланыштуу болбосо, анда, максад сөзгө берилген маанисин астында болот же жумла таркиби астында болот. Сөзгө берилген маани далалаты – танбих (этибарды каратуу) далалаты деп аталат. Жумла таркибиндеги далалат болсо – мафхум далалаты делинет. Ал эми, мафхумдун мааниси сүйлөөчүнүн максады болбосо, анда, сөз далалаты – ишара далалаты деп аталат.

1. Иктизо далалаты:

Мында далалат-маани сөздүн замиринен чыгарылуучу, яъни, жумлада айтылбаган, балким, сөздөр маанилери астында жашырынган далалат болот. Мындан же

сүйлөөчүнүн тууралыгы, же сүйлөнгөн нерсенин дурус болушу көздөлөт. Башындагысына мисал:

﴿فَرَعَ عَنِ النَّاصِبِ وَالذِّسِّيَّ إِنَّهَا أَمَتْ كُرْهُهَا عَلَيْهِ﴾

«Умматымдан үч нерсе ката, унутуу жана мажбурлануу (себептүү кылынган күнөө) көтөрүлөт».¹³¹

Эми, булардын баарын көтөрүүнүн таптакыр аргасы жок. Ошондуктан, “көтөрүлөт” деген маанинин замирине «жаза алып салынат» деген маанини берүү لازым болот.

Кийинкисине мисал:

﴿لَا طِمْرًا حَتَّىٰ لَمْ يَجْمَعْ الصَّيِّءَ نَامٍ مِنَ اللَّيْلِ﴾

«Орозосун түндүн бир бөлүгүнө улабаган кишинин орозосу орозо эмес».¹³²

Бул хадистин замирине «орозо дурус болбойт» деген маани берилет.

Мындан максад хабардын тууралыгын билүү.

Эми жумлада айтылган нерсенин дурус болушуна келсек, бул же аклий, лугатта, же шаръан болушу мүмкүн.

Аклий болушуна мисал:

﴿وَسَقَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا﴾

– „Биз болуп кайткан шаардан сурап-сүрүштүргүн“.¹³² [12:82]

Бул жерде «шаар» замирине аклий «шаар калкы» деген маани коюу лазым.

﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾

– „Аллах жолунда согуш кылгыла“.¹³² [2:190]

Бул жерде да «согуш кылгыла» деген буйрук замирине “согушта керек боло турган куралдарды да топтоого болгон буйрук” маанисин коюу лазым болот. Себеби, акл ушуну иктизо (талаб) кылып жатат. Жумлада айтылып жаткан «فَاتِلُوا» деген сөздүн дурус болушу мына ушул.

Шаръий болушуна мисал:

⁽¹³¹⁾ Хадис ровийлери ишеничтүү, бирок, үзүлүш бар болуп, аны Табароний, Дарикутни жана Хакимдер риваят кылышкан, Ибн Маажжа болсо 16\202да сахих деген.

⁽¹³²⁾ Термизий: 662. Насай: 2291. Ибн Маажжа: 1690. Абу Дауд: 2098. Термизийдин айтышында, бул хадисти Ибн Умарга мавкуф деш туураарак.

Бир киши бирөөгө «اعتق عبدك عني على ألف» «Менин ордума сиз кул азат кылыңыз» десе, анын шарый кул азат кылышы токтоп калгандыгы зарураты себептүү мулктү башкасына өткөрүүнү суранып жаткан болот. Бул болсо сүйлөнүп жаткан нерсенин шарьян дурус болушу бабына кирет.

2. Танбих жана ийма далалаты:

Бул кыяс жана иллат жөнүндөгү сабагыбызда, өз мавзуусунда түшүндүрүп өткөнүбүздөй, хукмду мунасиб сыйфатка изофа кылуу же ишара харфтарын колдонуу аркылуу иллатты түшүнүү.

Танбих жана ишара далалатын түшүндүрүү үчүн мисалдар:

1. Аллах Таала айтат:

﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِمْ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ﴾

– „*(Эй муминдер), алар үчүн мүмкүнчүлүгүңөрдүн барынча күч жана токулдуу аттарды даярдап койгула, муну менен Аллахтын жана өзүңөрдүн душманыңарды коркунучка саласыңар*“.

[8:60]

Бул аятта душманды коркутуу күч даярдоонун иллати экендигинен эскертүү бар. Коркууга салуу түшүнүктүү сыйфат болуп, далалат иллати.

Бул иллат ИСЛАМИЙ мамлекет өз душманын коркууга салуу үчүн курал-жарак жана аскерий өнөр жайда мурдагы кылымдан да күчтүү даражага жетиши лазым экендигине ишара кылууда.

О.э. ал өзүнүн кубат булактары туурасында душмандын хабар табышына мүмкүнчүлүк бербеш, натыйжада душман Ислам мамлекети жетип барган даражадан тынчсызданууга түшүшүнө аракет кылышына да ишара бар.

2. Аллах Таала айтат:

﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلِمَ اللَّهِ ثُمَّ ابْلِغْهُ مَا مَنَّهُ﴾

– „*(Эй Мухаммад), эгер мушириктен бирөөсү сенден коргоо сураса, анда, аны коргогун, хатта Аллахтын сөзүн уксун. Кийин аны өзү үчүн коопсуз жайга жеткирип койгун*“.

[9:6]

Бул аятта ушуга танбих бар: Кафирге Аллахтын аятын уктуруу – аны коргоонун иллаты. Хатта, ал Аллахтын аятын уксун. Бул болсо далалат иллаты. Яъни «حتى» харфын иштетүү менен «من أجل» маанисинде иллаттанууда.

Бул аятта ушуларга ийма бар: хатта Исламды жеткире алуу үчүн, аны аң-сезимдүү түрдө түнүшүү важиб.

Исламий мамлекет өзүнүн мектеп жана окуу жайларында мусулмандарга жетиштүү даражада билим бериши, араб тилинде сүйлөшпөй турган калктарга мусулмандар Исламды жеткирүүгө жетишүү үчүн, белгилүү бир жайларда чет тилдерден таалим алууларын камсыздашы лазым болот.

3. Расулунлах ﷺ мындай деди:

«فِي الْعَزْمِ السَّائِحَةِ زَكَاةٌ»

«**Жайлоодо оттоочу койлорго зекет бар**». ¹³³

Бул хадисте ушуларга танбих (этибарды каратуу) далалаты бар: жайлоодо оттоо түшүнүктүү сыфат болуп, койлордон зекет берүү важибдигине иллат болуп жатат. Бул иллат болсо далалат иллаты.

Дагы бул хадисте төмөндөгүлөрдө ишара бар: Исламий мамлекет адамдарды жайлоолор менен жетиштүү даражада камсыздашы лазым. Максад, адамдардын өз чарбаларын жемдебей багуудагы финансылык кыйынчылыктарын жеңилдештирүү, арийне, муну менен аларды зекетти өтөп, байтулмалдагы зекет кирешелерин көбөйтүүлөрүнө үгүттөө. Себеби, жайлоодо багылган чарбадан зекет берилет, жемдеп багылган айбандан зекет берилбейт. Ошондуктан, жайлоолорду жетиштүү даражада көбөйтүп берүү айбандарды жайлоодо багууга, жана аларды зекет берүүгө таргиб болот.

4. Маймунанын харам өлгөн кою туурасындагы бул хадис: Расулунлах ﷺ «терисин алсаңыз, (жакшы болор эле)» деди. “Ал харам өлгөн го” дешти. Ошондо Расулунлах ﷺ «Ар кандай тери ашталса, таза болот. Себеби, анын ашталышы – зекети», - деди. ¹³⁴

Бул хадисте желе турган хайбан терисин аштоо андан пайдаланууга иллат экендигине танбих бар. О.э. эти желе

(133) Абу Дауд: 2\96. Байхакий: 4\99.

(134) Ахмад муснады: 1\219. Даркутний: 1\48. Таялисий: 2761.

турган хайбандардын терилерине этибарсыздык кылбоо лазымдыгына, себеби, мейли, харам өлүм калса да терилерин аштоо мүмкүндүгүнө, муну менен бирге, тери аштоо ишканаларын куруу лазымдыгына да ишара бар.

3. Ишара далалаты:

Ишара далалаты сөз ишарасынан алынат. Ишара дегенибизде сөздөн көздөлгөн максадды ажыратпаган абалда ушул сөзгө ээрчиген нерсени назарда тутуп жатабыз. Мисалы, Расулуллах ﷺ

أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَاقِصَاتُ عَمَلٍ وَدِينٍ

«Аялдар акылда жана динде наакис-кечиликтүү», - деди. Ошондо «диндериндеги нуксанд-кемчиликтери эмне? деп сурашты. Расулуллах ﷺ мындай деди:

«تَقَعُ لِدَا حِجَاهٍ فِي قَعْرِ يَتَاهَا شَطْرَ دَهْرِهَا لَا تَصَلِّي وَلَا تَصُومُ»

«Алардан бирөөсү өз дахр-убактыларынын жарымын намаз окубай, орозо кармабай үйлөрүнүн төрүндө өткөрүшөт».¹³⁵

Бул хадисте диний нуксан баян кылынды. Амма, анда аялдардын хайз убагы көбүрөөк жана тазалык убагы азыраак экендиги жөнүндө айтылбаган, балким, ушуга ишара кылынган. Яъни, “дахрдын жарымы” бир айдын он беш күнү, болуп, алардын тазалыктары мына ушул он беш күндөн ашык болбойт. Он беш күндөн ашык болуу элестетиле турган болсо, анда, Набий ﷺ аялдардын диндери накистиги жаатында мубалаганы касд кылган убакта дагы зиядалыкка туш келген болушар эле.

Аллах Тааланын ушул аятынан да кош бойлуулуктун эң аз мөөнөтү алты ай кылып белгиленген:

﴿وَحَمْلُهُ وَفَصْلُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا﴾

– „Ага жүктүү болуу жана аны (сүттөн) ажыратуу (мөөнөтү) отуз ай“. [46:15]

﴿وَفَصْلُهُ فِي عَامَيْنِ﴾

– „Аны (көкүрөктөн) ажыратуу (мөөнөтү) эки жыл“. [31:14]

О.э. жунуб болгон киши орозо туткан абалда таң атырышы жайиздиги:

⁽¹³⁵⁾ Бухарий: 298, 1393. Муслим: 79.

﴿أَحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ ۚ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ ۗ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ ۗ فَالْتَمَنَ بَدِشْرُوهُنَّ وَأَتَّبَعُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ ۗ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَبَيِّنَ لَكُمْ الْحَيْطُ مِنَ الْأَبْيَضِ مِنَ الْحَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ﴾

– „Силерге орозо түндөрү аялдарыңарга кошулуу халал кылынды. Алар силердин кийимиңер, силер алар үчүн кийимсиңер. Аллах силер өзүңөргө кыянат кылып жатканыңарды билип, тообоңорду кабыл алды жана силерди кечирди. Эми алар менен (орозо түндөрүндө беймалал) кошула бергиле жана Аллах силер үчүн (маңдайга) жазган нерсени (перзентти) тилек кылгыла! Дагы тээ таңда ак жип кара жиптен айра тааныла турган убакытка чейин жеп-иче бергиле“.

[2:187]

Дагы Аллах Таала айтат:

﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَمِّمَ الرِّضَاعَةَ وَعَلَى الْوَالِدِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾

– „Энелер балдарын толук эки жыл эмизешет. Эмизүүнү толук кылмакчы болгон адамдар үчүн. Аларды жакшылык менен кийиндирип-ичиндируү атанын милдети“.

[2:133]

Бул аятта далалат ишарасы бар, ал да болсо, насаб атага байланышы.

Ишара далалатына башка мисалдар:

1. Аллах Таала айтат:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا يَسْخَرُونَ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِّنْ نِّسَاءِ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ﴾

– „Эй муминдер, бир коум бир коумдун үстүнөн келеке кылып күлбөсүн — ыхтымал, ошол (келеке кылган коум) алардан жакшыраактыр. Дагы аялдар да аялдардын үстүнөн (шылдың кылып күлүшпөсүн) ыхтымал, (ошол шылдың кылынган аялдар) алардан жакшыраактыр“.

[49:11]

Бул аятта эркектер жамааты аялдар жамаатынан өзүнчө экендигине ишара далалаты бар.

4. Мафхум:

Мафхум сөздөн түшүнүлгөн, амма, сөздүн ибарасынан сырткарыдан түшүнүлгөн, мааниси сүйлөөчүнүн максады болгон, сүйлөөчүнүн же айтылып жаткан сөздүн тууралыгына байланыштуу болбогон о.э. айтылган сөздүн астында жашырынбаган түшүнүк. Мафхум экиге бөлүнөт: мувафакот мафхуму жана мухолафат мафхуму.

а) Мувафакот мафхуму:

Сөздүн нутк аркылуу айтылбаган мааниси нутк аркылуу айтылган маанисине дал келсе – мувафакот мафхуму деп аталат. О.э. хытаб мазмуну жана хытаб добушу, хытаб мааниси деп да аталат. Мисалы:

﴿وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ﴾

– „Албетте сен аларды үндөрүнөн таанып аласың“. [47:30]

Яъни, маанисинен билип аласыз дегени. Кээде «لحن» дегенде лугат назарда тутулат. Мисалы, «لحن فلان بلحنه» фаланча өз тилинде сүйлөдү» дегендеги сыяктуу. Кээде түшүнүү маанисин да түшүндүрөт.

Буга ушуну мисал кылуу мүмкүн, «فلا تقل لهما أف» деген сөз далалатынан ата-энени кагуу харамдыгы хукмун да чыгаруу мүмкүн. Себеби, бул нуткта айтылбаган маани нутк аркылуу айтылган мааниге дал келет.

О.э. Аллах Тааланын:

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ آلِيَتِمِّ ظُلْمًا﴾

– „Жетимдердин малдарын зулумдук менен жей турган кишилер“. [4:10]

деген аятында жетимдер малына зыян жеткирүү да харам экендиги түшүнүлөт.

﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ﴿٧٧﴾ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ﴿٧٨﴾﴾

– „Демек, ким бир зарра-кыпын мискалынча жакшылык кылса, (Кымат күнүндө) ошону көрөт. Ким бир зарра мискалынча жамандык кылса, аны да көрөт“. [99:7-8]

Бул аятта “зарра мискал”дан көп жамандык жана жакшылык да түшүнүлөт.

﴿وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِدِينَارٍ
لَا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ﴾

– „*Китеб берилгендердин арасында эсепсиз байлыкты аманат кылып койсоңор, кыянат кылбай силерге кайтара турган адамдар да бар. Алардын арасында бир динарды ишенип берсеңер, силерге кайтарып бербей турган адамдар да бар*“. [3:75]

Бул аяттан көрсөтүлгөн мыкдардагы малдан ашык мал да, ошол малдан башкача мал да түшүнүлүшү мүмкүн.

Демек, мувафакот мафхуму сөздүн нутк аркылуу айтылбаган мааниси нутк аркылуу айтылган маанисине дал келиши. Кээде төмөн нерсе жогору нерсеге, же жогору нерсе төмөн нерсеге, же болбосо, мындан башка нерселерге да танбих ишарасы кылынат. Төмөн нерсени жогору нерсеге танбих кылуу көбүрөөк учурайт. Ал эми, мувафакот мафхуму мындан башкаларда да келет. Мисалы:

Табылган хазына туурасындагы «табылганын идиши жана кабынын оозун бекем жапкыла»¹³⁶ деген хадистен таап алынган динарлардын оозун жабуу да түшүнүлөт.

Олжолор туурасындагы:

﴿أَدُّوا الْحَيِّطَ وَالْمَخِيطَ﴾

«**Жибинен ийнесине чейин өтөгүлө**»¹³⁷ деген хадистен ээрлер, акчалар жана башка нерселер да түшүнүлөт.

Бирөө “фаланчанын бир сугум тамагын, бир уурттам суусун ичпеймин” деп касам ичсе, эгер ошол бир сугум жана бир уурттамдан ашыгынан да тыйылуусу важиб болот.

Мувафакот түшүнүгүн иштетүүдө мантукту иштетүүдө табылбаган мубалаганы табышыңар мүмкүн:

Мисалы, мубалага кылган абалда «бул ат тигил аттын чаңына да жете албайт» делсе, жарышта бул ат тигил аттан артта калат делгени түшүнүлөт.

О.э. мубалага кылып, «фаланча ашканасынын жытын да жытттоону жактырбай жатат» делсе, фаланча тамак да жебей жатат, суу да ичпей жатат деген маани түшүнүлөт.

(136) Бухарий: 2243, 91. Муслим: 1722.

(137) Муъжами кабир: 20\303. Муъжами авсат: 2444.

Чындыгында, уламалар зохирий түшүнүк ордуна ушул мувафакот мафхуму хужжат кылууга жарактуу экенине иттифак кылышты.

Дагы башка мисалдар:

1. Төмөн нерседен жогору нерсеге (“аула” деген мааниде) болгон танбих:

1. Аллах Таала айтат:

﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلْمُ مَا تُوَسَّوْسُ بِهِ نَفْسُهُ﴾

– „Аныгы, инсанды Биз жаратканбыз жана анын нафси азгыра турган нерселерди да билебиз“. [50:16]

Бул аяттан Аллах васваса кыла турган нерселерден да жогору нерселерди билиши түшүнүлөт.

2. Аллах Таала айтат:

﴿أَمْ هُمْ نَصِيبٌ مِّنَ الْمَلَكِ فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا﴾

– „Же алардын мал-мүлктөрү барбы? Ошондой болгон күндө да адамдарга кымындай жакшылык кылбаган болушар эле“. [4:53]

Бул аяттан андай кимселер зыгырдан жогору болгон нерсени да бербеген болуулары түшүнүлөт.

3. Аллах Таала айтат:

﴿وَأَحْذَرُهُمْ أَن يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أُنزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ﴾

– „Аллах сага түшүргөн хукмдардын айрымдарынан сени буруп фитнага салып коюуларынан этият бол“. [5:49]

Бул аятта Аллах түшүргөн бардык нерседен фитнага салуудан этият болуу түшүнүлөт.

4. Аллах Таала айтат:

﴿وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِن قِطْمِيرٍ﴾

– „Силер Ал Затты коюп жалбарып жаткан буттарыңар болсо кабыкчалык нерсеге да ээ болушпайт“. [35:13]

Бул аяттан мушриктердин төмөнүрөөктөн жогору нерсеге ээ боло албоолору түшүнүлөт.

2. Жогору нерседен төмөн нерсеге (жакшыраак деген мааниде) болгон танбих:

1. Аллах Таала айтат:

﴿فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ﴾

– „Эми жалын айлананы жарык кылганда“.

[2:17]

Бул аятта ошол жайдын өзүн жарыктандыруу ошол жайдын айланасын жарыктандыргандан жакшыраак деген мааниде, этибарды узактыктан жакындыкка каратуу, яъни, жогору нерседен төмөн нерсеге танбих кылуу мафхуму бар.

2. Аллах Таала айтат:

﴿إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَرَكْنَا حَوْلَهُ﴾

– „Биз айланасын берекелүү кылып койгон Масжидул Аксого“.
[17:1]

Бул аятта – Аллах масжид айланасын берекелүү кылган экен, демек, анын өзүн да берекелүү кылды – деген мафхум “аула” деген мааниде, этибарды узактыктан жакындыкка каратуу, яъни жогору нерседен төмөн нерсеге танбих кылуу мафхуму бар.

3. Расуллаллах ﷺ мындай деди:

«كُونُوا كَأَصْحَابِ عِيسَى نَشْرُوا بِالْمَنِّ أَشِيرَ وَهُمْ لَمُوا عَلَى الْخَشْبِ»

«Исанын асхабдарындай болгула. Алар темир тарактар менен таралышты жана кресттерге мыкталышты».¹³⁸ Бул хадисте да чоң нерсеге сабыр кылуудан кичине нерсеге сабыр кылуу аула деген мааниде, яъни, камалуу маанисинде түшүнүү мүмкүн.

3. Бир мавзунун дал ушундай мавзуга алакасы бар болгон нерсеге этибарды каратуу:

1. Расуллаллах ﷺ мындай деди:

«تَبَّ سُنُكٌ فِي وَجْهِ أَخِيكَ صَلْفَةٌ»

«Боордошуңардын жүзүнө жылмаюу менен карашыңар да бир садака».¹³⁹

Бул хадисте жылмаюу менен бирге жакшы мамиле жана жакшы ахлактуу болууга танбих бар.

2. Расуллаллах ﷺ мындай деди:

«أَدُّوا الْخَيْطَ وَالْمَخِيطَ»

«Жибинен ийнесине чейин аткаргыла».¹⁴⁰

Бул хадисте да олжолорду таратуу укугуна ээ болгон халифа же командачыга олжонун кичинесин да, чоңун да

(138) Муъжами кабир: 10\117. Муъжами сагир: 1\372. Шамдыктар муснады: 1\379, саны: 658.

(139) Термизий: «Бирру ва сила»: 1879.

(140) Муъжами кабир: 20\303. Муъжами авсат: 2444.

калтырбай таратуу важибдигине о.э. канча болбосун кыянат кылуу харам экенине танбих бар.

Мухолафат мафхуму:

Сөздүн нутк аркылуу айтылбаган мааниси нутк аркылуу айтылган маанисине мухалиф келиши – мухолафат мафхуму деп аталат. Кээде хытаб далили деп да айтылат.

Мухолафат мафхумуна амал кылуу туурасында ар түрдүү фикрлер бар. Ал эми, бул фикрлердин туурасы, ага төрт абалда амал кылынат. Себеби, ага амал кылууга далил бар. Төрт абалдан башка абалда ага амал кылынбайт.

Бул төрт абал төмөндөгүдөй:

1. Түшүнүктүү сыфат:

Иллатты түшүндүрүүчү хукм үчүн мунасиб түшүнүктүү сыфат. Себеби, иллат бар жана жоктукта иллаттанып жаткан нерсеге байланыштуу.

Демек, иллатка ылайык жана түшүнүктүү сыфатты колдонуу мухолафат мафхумуна амал кылуу мүмкүндүгүн көрсөтөт. Себеби, хукм төмөндөгүдөй:

Мисал үчүн, хадисте:

«فِي الْغَنَمِ السَّائِحَةِ زَكَاةٌ»

«Жайлоодо оттоочу койлорго зекет бар»¹⁴¹ делди. Мында мунасиб сыфат «жайлоодо оттоочу» болсо, хукм «zeket». Мындан ушул сыфат табылбаса хукм да табылбашы, яъни, жемделүүчү койлорго зекет берилбөө мафхуму түшүнүлөт.

Дагы мисал, Аллах Таала айтат:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنِ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهْلَةٍ فَتُصِيبُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ تَنِيمِينَ﴾

– „Эй муминдер, эгер силерге фасик кимсе бирер хабар алып келсе, силер (чыныгы абалды) билбей туруп айрым бир коумга мусибат жеткирип коюп, анан кылган ишиңерге өкүнүп калбашыңар үчүн (ал фасык кимсе алып келген хабарды) аныктап-текшерип көргүлө.“ [49:6]

Бул аятта түшүнүктүү сыфат «фасик», хукм «аныктап-текшерүү». Эми ушул аяттан чыгарыла турган мухалиф мафхум: фасиктен башка шахс хабар алып келсе, аны

⁽¹⁴¹⁾ Абу Дауд: 2\96. Байхакий: 4\99.

аныктап-текшерүү бизге важиб болбойт. Эми, бирер адилеттүү киши бизге хабар алып келсе, аны кабыл алып, ал жөнүндө жакшы күмөн кылабыз. Мына ушул жайда уламалар бир адилеттүү адамдын хабарына амал кылуу важибдиги хукмун истинбат кылышкан.

Дагы бир мисал, Расуллала ﷺ мындай деди:

«**النَّبِيُّ أَبٌ أَحَقُّ بِنَفْسِهَا مِنْ وَلَدِهَا**»

«**Тул аял өзүнө валийсинен көрө акылуураак**». ¹⁴²

Бул хадисте «тул аял» «акылуураак болуу» хукмуна түшүнүктүү сыфат болуп, бул сыфат жоголсо, хукм да жоголот.

Дагы бир мисал, Расуллала ﷺ мындай деди:

«**لَا أَلُوَاجِدَ يَحِلُّ عَرْضُهُ وَعَ قُوَّةُ ه**»

«**Бай адам (карызын) созсо, аны арз кылыш жана камакка алуу халал болот**». ¹⁴³

Яъни, бай адам карызын төлөбөстөн жүрө берсе, аны менен арздашуу жана камакка алуу халал эсептелет.

Бул хадисте бай болуу арздашуу жана камакка алуу халал эсептелген хукмга түшүнүктүү сыфат. Эгер байлык жок болуп калса, ага бул хукм колдонулбайт. Суфьян бул хадистеги «**عَرْضُهُ**» сөзүн шикаят кылуу, «**عَهْوِيَّةُ ه**» сөзүн камакка алуу деп тафсир кылган.

Аллах Таала айтат:

«**أَحَلَّتْ لَكُمْ بَيْمَةَ الْأَنْعَامِ**»

– „**Силер үчүн үй-айбандары халал кылынды**“.

[5:1]

Бул аятта чарбадан башка айбандар халал эместиги мухолиф түшүнүгү бар.

2. Адад (сан):

Адад мафхумуна мисал:

«**أَسْتَغْفِرُ هُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرُ هُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرَ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ**»

⁽¹⁴²⁾ Муслим: 2546. Абу Дауд: 1795. Насайи: 3212. Ибн Мааж: 9\359. Байхакий: 7\118. Даркутний: 3\239.

⁽¹⁴³⁾ Бухарий: Ушул наам астындагы баб. Абу Дауд: 3\113. Ахмад: 4\389. Байхакий: 6\51.

– „Мейли алар үчүн кечирим сура, мейли кечирим сураба — эгер жетимиш мерте алар үчүн кечирим сурасаң да, Аллах аларды эч качан кечирбейт“.

[9:80]

Расулуллах ﷺ мындай деди:

« قَدْ خَيَّبَنِي رَبِّي فَوَاللَّهِ لَا زَيْدَ عَلَى السَّبْعِينَ »

«Аллах Таала мага ыхтыяр берди, Аллахка касам, албетте, (истигфарды) жетимиштен ашырамын», деди.¹⁴⁴

Бул хадистен жетимиштен ашышы мунун мухалифи экендиги түшүнүлөт жана адад мафхумуна амал кылынат.

﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً﴾

– „Таза аялдарды (зынакер) деп жаманатты кылып, кийин (бул сөздөрүнө) төрт күбө келире албаган адамдарга сексен жалад ургула“.

[24:4]

Демек, мындай кимселерге колдонула турган хад-жаза сексен жалад.

﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ﴾

– „Зынакер аял жана зынакер эркек – алардын ар бирине жүз жаладан ургула“.

[24:2]

Мындан мындай кишилерге жүз жаладан ашык балак урулбашы түшүнүлөт.

3. Шарт:

(Мында *إِنْ* харфы менен шарт кылынган мухалиф мафхум түшүнүлөт:)

﴿فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾

– „Эгер кафирлердин фитнасынан корксоңор, намазыңарды каср кылып окушуңардын күнөөсү жок“.

[4:101]

Риваят кылынышынча, Яъла ибн Умайя Умардан «бизге эмне болду, ыйман келтирген болсок да каср окуйбуз», деди. Умар айтты: «Мен бирер нерсеге ажабданып-таңдансам, аны Расулуллах ﷺ дан сурайт элем. Ошондо Расулуллах мындай деди:

﴿صَدَقَ تَصَدَّقَ اللَّهُ بِمَا عَلَيَكُمْ فَاقْبَلُوا صَدَقَةً﴾

«Аллах силерге бир садака кылды, демек, Анын садакасын кабыл алгыла».¹⁴⁵

(144) Бухарий: 1277, 4302. Термизий: 3022. Насай: 1940. Ахмад: 91.

Бул жерде Умар мухолафат мафхумуна амал кылууну түшүндү жана Расулуну анын бул түшүнүшүнө икорор болду, ал тургай, ага бул бизге Аллахтын бир садакасы, аны кабыл алайлы деп таалим берди.

Дагы бир мисал:

﴿وَإِنْ كُنَّ أُولَاتٍ حَمَلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ﴾

– „Эгер алар жүктүү болууса, нафака берип тургула“. [96:6]

Демек, кош бойлуу болбогон аялдарга нафака берип турулбайт.

﴿إِنْ أَمْرُؤَا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وُلْدٌ وَلَا هِرَ أَحْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ﴾

– „Эгер баласыз болгон жалгыз бир эркек өлсө, анын карындашы болсо, (агасы) коюп кеткен мурастын жарымын алат“.

[4:176]

Бул аяттан карындаш перзентсиз эркектен мурас алышы, уул болсо ала албашы түшүнүлөт. О.э. эркектин кызы болсо да ала албашы түшүнүлөт, себеби, кыз да перзент.

﴿وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا﴾

– „Эгер жунуб болсоңор, жуунгула“.

[5:6]

Демек, жунуб болбосо, жуунуу важиб болбойт.

Расулуну мындай деди:

« إِذَا آتَاكُمْ مِنْ تَرَوْنَ دِينَهُ وَخَلَقَهُ فَتَرَوْهُ ... »

«Эгер силер динине жана хулкуна ыраазы болгон жигитти тапсаңар, үйлөп койгула...».¹⁴⁶

Демек, динине жана хулкуна ыраазы болунбаган киши үйлөп коюлбайт.

4. Гоя:

«يَ» менен «حَى» харфтары гоя-максаттын бүткөнүн түшүндүрөт.

«حَى» харфы өзүнөн кийинки же андан кийинки нерсени жар кылат.

(145) Муслим: 1108. Насайи: 1416. Абу Дауд: 1024.

(146) Термизий: 1084. Ибн Хиббан: 1967. «Мустадрак»: 2\179.

«لِي» харфы өзүнөн кийинки же андан кийинки нерсени жана башкаларды жар кылат.

Бул харфтар келгенде андан кийинки нерсенин хукмга кириши же мурдагы нерсенин хукмга кириши туурасында ихтилафтуу фикр бар. Туурасы, жалаң карийна аркылуу гана өзүнөн мурдагы нерсе хукмга кириши. Ошондуктан да, бул харфтарда мухалиф мафхум түшүнүлөт.

Мисал үчүн:

﴿ثُمَّ أَتَمُّوا الصَّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾

– „Кийин түнгө чейин ороzonу кемчиликсиз кылып кармагыла“.

[2:187]

﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ﴾

– „Намазга турганыңарда жүзүңөрдү жана колуңарды чыканактарына чейин жуузула“.

[5:6]

﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ﴾

– „Дагы тээ таңда ак жип кара жиптен айра тааныла турган убакытка чейин жеп-иче бергиле“.

[2:187]

﴿وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهَرْنَ﴾

– „Жана тээ тазаланганга чейин аларга жакындашпагыла“.

[2:222]

Биринчи аятта түн орозо хукмуна кирбейт, экинчи аятта чыканактар даарат хукмуна кирбейт. Себеби, «لِي» харфы өзүнөн мурдагы нерсеге мухалиф келет. Ошондуктан, бул жерде мухолафат мафхумуна амал кылынып жатат. Ал эми, түндүн бир бөлүгү жана чыканактын бир бөлүгүнүн хукмга кириши болсо, куллий коидалар мавзуьсунда айтканыбыздай, башка коида, яъни, «важибди өтөө үчүн зарыл болгон нерсе да важиб» деген коидага негизделип келип чыгат.

Үчүнчү аяттан фажр-багымдат киргенден кийин орозулуу адамга жеп-ичүү халал эместиги түшүнүлөт. Аллах Таала «ثُمَّ لِي» дейт, демек, түн киргенден кийин орозо тутулбайт.

Расулуллах ﷺ мындай деди:

﴿لَيْسَ فِي حَبِّ وَلَا تَمْرٍ حَتَّى تَبْلُغَ خَمْسَةَ أَوْسُقٍ﴾

«Дан да, курма да беш васакка жетмейинче, алардан зекет берилбейт».¹⁴⁷

Яъни, беш васакка жетмейинче зекет важиб болбойт.

Мухолафат мафхумуна мулахазалар:

1. Эгер адад-сан көптүк сөзүндө келсе, ал жогорудан ылдыйга карата мувафакот мафхумуна далалат кылат, мухолафат мафхумуна эмес:

Аллах Таала айтат:

﴿وَمِنَ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِن تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ﴾

– *„Китеб берилгендердин арасында эсепсиз байлыкты аманат кылып койсоңор, кыянат кылбай силерге кайтара турган адамдар да бар“.* [3:75]

Бул аяттан кынтордон ашык малды аманатка берсеңер кайтарып бербейт деген маани чыкпайт. Себеби, «قِنطَارٌ» сөзү көптүк. Яъни, ал өзүндөгү бардык аманатты кайтарып берет дегени. Ошондуктан, бул аяттан жогорудан ылдыйга карата мувафакот мафхуму түшүнүлөт.

2. Эгер адад аздык сөзүндө келсе, ал ылдыйдан жогоруга мувафакот мафхумуна далалат кылат о.э. аздык муфрод сөздөн түшүнүлөбү же таркибденби, айырмасы жок, мухолафат мафхумуна далалат кылбайт. Буга төмөндө мисал келтиребиз:

Расуллалах ﷺ мындай деди:

«...وَمَنْ ظَلَمَ مِنَ الْأَرْضِ شَيْئًا طِفْهُ مِنْ سَبْعِ أَرْضِينَ»

«...Ким жерден бир карыш уруп калса, мойнуна жети карыш жер жоопкердиги жүктөп коюлат».¹⁴⁸

Бул хадистен ким жерден бир карыштан азыраак уруп калса боло берет деген маани чыкпайт. Себеби, «شَيْئًا» аздык сөзү болуп, аны мухолафат мафхуму жок. Балким, андан ылдыйдан жогоруга мувафакот мафхуму бар. Яъни, ким аз эле жерди уруп калса да жаза алат дегени.

Расуллалах ﷺ мындай деди:

﴿إِنَّ كُنْتُمْ ثَلَاثَةً فَلَا يَبْرَأُ أَحَدُكُمْ مِنَ الْآخَرِينَ مَا دُونَ الثَّلَاثِ مِنْ أَجْلِ أَنَّ ذَلِكَ يُحْزِنُهُ﴾

(147) Бухарий: 1366. Муслим: 1628. Насаий: 2438: Ибн Мааж: 1783.

(148) Имам Ахмад Амр ибн Нафийден, ал Расуллалах ﷺ дан риваят кылган.

«Үч киши болсоңор, бирөөңөр калып экөөңөр шыбырашпагыла. Себеби, бул аны капа кылат».¹⁴⁹

Белгилүү болгондой, шыбырашуу кеминде эки киши ортосунда болот. Бул жерде таркиб аздыкты түшүндүрүп жатат, ошондуктан, анда мухолафат мафхуму жок. Балким, андан ылдыйдан жогоруга мувафакот мафхуму бар. Ал тургай, эки кишиден көбүрөөк киши шыбырашса да жаза колдонулат.

3. Көбүнчө – эгер карийна болбосо – сандардын мувафакот мафхуму көптүктө, мухолифтик мафхуму болсо аздыкта келет.

Аллах Таала айтат:

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرْتَبِنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾

– „Силердин араңардан көз жумган кишилер аялдарын (жесир) калтырган болсо, алар төрт ай, он күн өздөрүнө карап (идда сактап) турушат“.^[2:234]

Бул аяттагы мухолафат мааниси дунядан кайткан кишинин аялы төрт ай жана он күндөн мурда турмушка чыгышы жайиз эместиги, мувафиктик мааниси болсо ушул мөөнөттөн кийин турмушка чыгышы жайиздиги.

Расулуллах ﷺ мындай деди:

﴿إِنَّتُمْ ثَلَاثَةٌ فِي سَفَرٍ فَأَمَّا رِوَا أَحَدِكُمْ...﴾

«Үч киши сафарда болсоңор, бирөөңөрдү амир кылгыла...».¹⁵⁰

Көптүктө мувафик мафхуму үч же үчтөн көп кишиге амир кылгыла дегени. Аздыкта мухолиф мафхуму үч кишиден аз болсо амир кылбагыла дегени.

4. Көбүнчө – эгер карийна болбосо – жообу манфий болгон ададда аздыкта мувафик, көптүктө мухолиф мафхум түшүнүлөт: Аллах Таала айтат:

﴿أَسْتَغْفِرَ هُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرَ هُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرَ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ﴾

⁽¹⁴⁹⁾Имам Ахмад Амр ибн Нафийлден, ал Расулуллох ﷺ дан риваят кылган. Ахмад:1\ 375, 425. Ахмад Шакир аны сахих санад?, деди. Таялисий: 34 сахифа. 257 сан.

⁽¹⁵⁰⁾ Ахмад: 6360. Ибн Хиббан: 10\383.

– „(Эй Мухаммад), мейли алар үчүн кечирим сура, мейли-кечирим сураба — эгер жетимиш мерте алар үчүн кечирим сурасаң да, Аллах аларды эч качан кечирбейт“. [9:80]

Мында аздыктагы мувафакот мафхуму ушул, жетимиш жолу мағфират сураса да, эч качан кечирилбеши. Мухолафат мааниси болсо, кээде жетимиш жолудан көп мағфират сураса кечириштиги. Бул «كَيْعِين» сөзүн – жогоруда баян кылганыбыздай – көптүк менен эмес, адад менен тафсир кылынганда ушундай.

5. Адад мафхуму менен сыфат мафхуму өз ара тескери келип калса, сыфат мафхуму үстөм коюлат. Себеби, сыфат мафхуму лугаттын асли болсо, адад мафхуму карийна менен келет. Мисалы, Расулунуллах ﷺдин бул хадиси сыяктуу:

«اِتَّقُوا سَبْعَ الْمَوْبِقَاتِ: الشِّرْكَ بِاللَّهِ وَقَتْلَ النَّفْسِ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَالسَّحْرَ وَقَوْلَ الزُّورِ...»

«Жети өлтүрүүчү нерседен таква кылгыла: Аллахка ширк келтирүү, Аллах харам кылган жанды хаккысыз өлтүрүү, сыйкыр, жалган сөз...».¹⁵¹

Бул хадисте адад «السَّبْع» болсо, сыфат «المَوْبِقَات». Сыфат мафхуму адад мафхумунан үстөм коюлат жана өлтүрүүчү нерселерден кайтаруу ушул жети жана башка нерселер болуп калат.

Адад мафхуму болсо, өлтүрүүчү нерселер деген этибарда, жалаң мына ушул жети нерседен четтенүү лазымдыгын, жети нерседен башка нерселер өлтүрүүчү нерселер эместигин түшүндүрөт. Сыфат мафхуму үстөм көрүлөт, жети өлтүрүүчү нерселер болсо, өлтүрүүчү маселелердин баарына эмес, балким, алардын түрлөрүнөн жетөөсүнө айланып калат.

Ушул мавзуй туурасында фикр:

1. Мухолафат мафхумуна жогоруда айтылган төрт абалда амал кылынса да, бирок, аны бирер нусус бекер кыла турган болсо, ага амал кылынбайт. Мисалы:

Жогоруда өткөн каср окуу туурасындагы аятта «эгер коркунуч болсо» делген шарт мафхуму боюнча, каср окуу жайиз. Мындай коркунуч болбогон абалда каср окуу жайиз эмес болуп калат. Ал эми, Расулунуллах ﷺдин «**Аллахтын**

⁽¹⁵¹⁾ Бухарий: 2614. Муслим: 89.

садакасын кабыл алгын»¹⁵² деген кайрылуусуна ылайык бул мухалафат мафхуму бекер болуп, каср окуу коркунуч убагында да, коркунуч жок убакытта да жайиз боло берет.

2. Жалаң нусустагы нутка гана хос болгон жана ʔамма көп абалдардан чыгарылган хытаб болсо, бул хытабда эч кандай мафхум (мухолиф да, мувафик мафхум да) болбойт. Мисал үчүн:

﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ حَشِيَّةً ۖ اِمْلَقِ﴾

– „Балдарыңарды жокчулуктан коркуп өлтүрбөгүлө“. [17:31]

﴿لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً﴾

– „Бир нече эсе кылып алыш менен сүткордук кылбагыла“.

[3:130]

﴿وَلَا تَأْكُلُوا اِمْرَافًا ۖ وِبَدَارًا اَنْ يَّكْبُرُوا﴾

– „Ал малдарды ысыраф кылып жана (ээлери) чоң болуп калбасын деп шашылып жеп койбогула“.

[4:6]

﴿وَلَا تُكْرَهُوا ۖ فَتَيِّتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ ۖ اِنْ اَرَدْنَ ۖ تَخَضُّبًا﴾

– „Аруулукту эңсеген күңүңөрдү зынакерлик кылууга мажбурлабагыла“.

[24:33]

Ушул нусустардын баарында мафхум жок. Себеби, алар көптүк ʔаммалык абалынан сырткары. Мисалы, балдарды өлтүрүү жокчулуктан коркулса да, коркулбаса да харам. Сүткордук бир нече эсе болсо да, аз болсо да харам. Жетимдин малын жеш ысыраф кылабы же ысыраф кылбайбы, харам. Күң аруулукту каалайбы же каалайбы, аны зынага мажбурлоо харам. Аяттарда ушул абалдардын зикр кылынышынын себеби, ошол убакта бул абалдар көбүрөөк учурайт эле.

﴿وَرَبِّبِكُمُ اَلَّتِي فِي حُجُورِكُمْ ۖ مِّنْ نِّسَائِكُمُ اَلَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ﴾

– „Жыныстык байланышта болгон аялдарыңардын силердин тарбияңарда болгон кыздары“.

[4:23]

Аялдын кызы эр менен бирге жашайбы-жашабайбы айырмасы жок, ага үйлөнүү харам кылынды. Ал эми, тарбияңардагы деген сыфатта мафхум жок. Себеби, көпчүлүк

(152) Муслим: 1108. Насай: 1416. Абу Дауд: 1024.

абалдарда аялынын кызы энеси жана өгөй атасы менен бирге жашайт.

فَلْيَسْتَجِبْ بِثَلَاثَةِ حَجَرَةٍ

«Үч даана таш менен истинжа кылсын». ¹⁵³

Бул хадисте адад мухолафат мафхумун түшүндүрбөйт. Себеби, ошол заманда көбүрөөк үч таш менен истинжа кылынган. Ошондуктан, бул истинжада үч ададдан башкасы дурус эмес деген маанини түшүндүрбөйт. Балким, дурус болбоо адад мафхумунан эмес, балким, башка этибардан алынат.

3. Исм мафхуму хужжат эмес:

Исм менен байланыштуу болгон хукмдан мухолафат мафхуму чыкпайт. Бул исм жинс же алам же ушуга окшош лакаб жана куня же жамид же сыфатсыз муштак болушунун айырмасы жок. Мафхуму жок, яъни, мухолафат мафхуму жок сыфатты исм деп этибар кылынат. Буга мисалдар:

а) Жамид исм: Мисал үчүн, Расуллуллах ﷺдын

«فِي الْغَنَمِ السَّائِحَةِ زَكَاةٌ»

«Жайлоодо оттоочу койлорго зекет бар» деген хадисинде «الغنم» сөзү исми жинс жамид болуп, андан мухолафат мафхуму чыкпайт. Яъни, койлордон зекет берүүнүн кылынышы уй, төө сыяктуу зекеттин башка бөлүктөрүнө зекет берилбешин түшүндүрбөйт.

О.э. Расуллуллах ﷺдын «الذَّهَبُ بِالذَّهَبِ هَلَالٌ بِمِثْلٍ» Алтынды алтынга теңме-тең», деген хадисинде «الذَّهَبُ» сөзү да исми жинс жамид болуп, андан мухолафат мафхуму чыкпайт. Яъни алтындын өзүн теңме-тең эмес үстөк файыз менен сатуу риба деген сөз алтындан башка нерселерде риба чыкпашын түшүндүрбөйт. Мисалы, күмүш, буудай сыяктуу башка нерселерде да теңме-тең соода болушу зарыл.

Ушуну да айтуу лазым, Расуллуллах ﷺдын Байхакий Хасандан риваят кылган ушул хадистери да бар:

«لَمْ يَجْعَلِ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ الصَّلَاةَ إِلَّا فِي عَشْرَةٍ: الْإِبِلِ، الْبَقَرِ، الْغَنَمِ، الذَّهَبِ، النِّصَةِ، الْحَنْطَةِ، الشَّعِيرِ، التَّمْرِ، الزَّبِيبِ، السُّلْتِ»

(153) Даркутний Айшадан: 1\57. «Насбур-роя»: 1\215.

«Расулуллах ﷺ он нерсеге гана садака-зекет берилишин белгиледи: төө, кара мал, кой, алтын, күмүш, арпа, буудай, курма, мейиз, султ». Султ комушта арпанын бир түрү делген.

Ушул хадистен анда зикр кылынган нерселерден башка нерселерде зекет берилбеши чыкты жана бул исмдин мафхумунан чыкпады. Себеби, бул исмдин мухолафат мафхуму жок. Балким, бул чектөөдөн чыгарылды. Чектөөнүн болсо мухолафат мафхуму бар. Ошондуктан, нусуста зекет жамид исмдер алдында «...إِلَّا» чектөө харфтары менен келди жана натыйжада зекет жалаң ушул он түрдөгү нерселерге чектелип, башкаларга тыюу салынды.

Расулуллах ﷺдын дагы бир хадисинде зикр кылынган алты түрдөгү нерселерде риба болушу мүмкүн. Термизий Убада ибн Сомиттен риваят кылган бул хадисте мындай делген:

«الْكَهْبُ بِاللَّهَبِ مَثَلًا بِمَثَلٍ وَالْأَنْصَةُ بِالْفِضَّةِ مَثَلًا بِمَثَلٍ وَالْتَّمْرُ بِالتَّمْرِ مَثَلًا بِمَثَلٍ وَالْبُرُّ بِالْبُرِّ مَثَلًا بِمَثَلٍ وَالْمِلْحُ بِالْمِلْحِ مَثَلًا بِمَثَلٍ وَالشَّعِيرُ بِالشَّعِيرِ مَثَلًا بِمَثَلٍ فَمَنْ زَادَ أَوْ أَزَادَ فَقَدْ أَدَّى»

«Алтынды алтынга теңме-тең, күмүштү күмүшкө теңме-тең, курманы курмага теңме-тең, буудайды буудайга теңме-тең, тузду тузга теңме-тең, арпаны арпага теңме-тең, демек, ким мындан көбөйтсө же мындан ашырса, ал сүткордук кылыптыр»

Ушул түрдөгүлөрдөн башка түрдөгүлөрдөн башка нерселерде риба болбоосу да исм мафхумунан чыкпады. Себеби, бул исмдин мухолафат мафхуму жок. Балким, бул чектөөдөн келип чыкты. Чектөөнүн болсо мухолафат мафхуму бар. Бул чектөө ушул таркибде өз ифадасын тапты. Яъни, нусуста бир топ жамид исмдер келип, ар бир исмге шарттуу хукм байланды. Натыйжада, таркиб хукмду жалаң мына ушул алты нерсеге чектеди жана башкалардан ман кылды (тыюу салды).

б) Сыфаттан башка муштак исм: Буга Расулуллах ﷺдын Абу Амамадан Асрам риваят кылган

« نَهَى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ أَنْ يَكْرَهُ الطَّعْمَ مَامَ »

«Расулуллах ﷺ тамакты ихтикар кылыптан кайтарды», хадиси мисал болот. Бул хадистеги «الطعام» исми

муштак, бирок, сыфат эмес. Ошондуктан, кудум жамид исм сыяктуу андан мухолафат мафхуму чыкпайт. Ушул себептүү тамактан башка нерседе ихтикар кылуу халал деген нерсе чыкпайт.

в) Алам жана аламга алакадар лакаб, тахаллустарда мухолафат мафхуму амал кылбашы башкаларга караганда көбүрөөк көзгө ташталат. Себеби, мисал үчүн, «أَبُو جَدَّةٍ يَأْكُلُ» же «أَبُو» десенсиз, Зайддан башкасы жебей жатат же Абу Алиден башкасы сүйлөбөй жатат дегенди түшүндүрбөйт. О.э. «عَمِي رَسُولُ اللَّهِ» же «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» десенсиз, Исадан башкасы Аллахтын расулу эмес же Мухаммад ﷺ дан башкасы Аллахтын расулу эмес дегенди түшүндүрбөйт. Демек, аламдын мухолафат мааниси жок.

г) Түшүнүктүү болбогон, яъни, аны менен байланыштуу хукм менен мамилеси болбогон сыфат. Мындай сыфат иллатты түшүндүрбөйт, арийне, анда мухолафат мафхуму болбойт. Мисалы, «الْأَبْيَضُ يَشْبَعُ إِذَا أَكَلَ» десек, ак (терилүү) деген сыфаттын ага байланыштуу тыянакка (тоюуга) эч кандай байланыштуулук жагы жок. Ал түшүнүктүү болбогон сыфат болуп, тоюш актык сыфатына себеп кылынбайт, демек, мухолафат мафхуму анда жок. Яъни, бул сөз ак адамдан башка адам тамак жесе тойбойт дегенди түшүндүрбөйт.

Мисалы, Ахмад Хусайн ибн Али رحمته дан риваят кылган Расулуллах ﷺ дын ушул хадисинде да мындай делген:

لِلْمَسَائِلِ حَقٌّ وَإِنْ جَاءَ عَمَلِي فَوَيْسٌ

«Тилемчи атта келсе да (зекетке) акылуу». Мында тилемчилик менен акы ортосунда зекет жаатында эч кандай байланыш жок. Себеби, тилемчилик кылуу зекетти алуу үчүн сабаб боло албайт. Ошондуктан, бул тилемчилик сыфатында мухолафат мафхуму болбойт. Яъни, ушул хадистен тилемчиден башка киши зекет албайт деген мухолиф маани чыкпайт.

Умар رحمته нун «Таш койгон кишинин үч жылдан кийин акысы калбайт» деген сөзүндө да кудум ушундай. Яъни, жерге таш коюу аркылуу ээлик кылуу сыфаты менен жерди иштөөсүз таштап койгон адамдардан аны алып коюу ортосунда эч кандай байланыштуулук жок. Себеби, таш

коюучу сыфаты үч жыл этибарсыз калтырылгандан кийин тартып алууга эч кандай таасир кылбайт, яъни, иллаттоону түшүндүрбөйт. Демек, анын мухолафат мафхуму жок. Яъни, «Таш койгон кишинин үч жылдан кийин акысы калбайт» деген сөздөн таш койбогон адам жерге иштөө бербесе да жер андан алып коюлбайт деген мафхум чыкпайт. Балким, жерди сатып алуу же мурас кылып алуу же белек кылуу сыяктуу ээ болуунун ар кандай себептерине ылайык, жерди алып коюу мүмкүн.

Эгерде, сыфат болбогон муштак исм о.э. муфхам болбогон сыфаттарда мухолафат мафхуму жок болсо, бул экөөсү ортосунда кандай айырма бар деген суроо пайда болушу мүмкүн. Мунун жообу мындай:

Муштак исм сыфат болууга жарабайт. Мисалы, «طعام» исми башка бир исмге сыфат боло албайт, балким, мавсуф болушу мүмкүн. Яъни «هذا طعام مفيد» деш мүмкүн. Сыфат болсо экинчи исмге сыфат болуп, мавсуф зикр кылынышы же кылынбашына карабастан, ал да муфхам эмес. Ал сыфат болуп иштетилишке жарактуу. Мисал үчүн, «هذا هو الشخص السائل» же «لشخص السائل حقّ ولو جاء على فرس» деш мүмкүн.

Муштак сыфат болууга жарабайт, табигый болгондой, муфхам да эмес, иллаттоону түшүндүрбөйт.

Сыфат болсо сыфат болууга жарайт, амма, ал да муфхам эмес жана иллаттоону да түшүндүрбөйт.

Бир маселе:

Уламалар бир маселе үстүндө ихтилаф кылышат: Эки киши жаңжалдашып калып, бири экинчисине «أما أنا فليس لي أم ولا أخت ولا «أمرأة زانية» десе, мухолафат мафхумуна ылайык, бул сөздү айткан кишиге жаза колдонобу, жокпу. Яъни, бул сөздү айткан киши лакаб коюу мафхумуна ылайык, экинчи кишиге (энесине, эжесине жана аялына зынакер деш менен) тухмат кылган эсептелеби, жокпу.

Туурасы ушул, бул сөздө эч кандай мухолафат мафхуму жок. Ал тургай, бар болгондо да бул сөздүн түздөн-түз мааниси эмес, балким, карийнасы эле болот. Тухмат кылууга жаза колдонуу мухолафат мафхумуна негизделип важиб

болбойт, сүйлөөчүнүн сөзүнө байланыштуу карийна менен важиб болот.

Демек, жазага тапшыруу иши мухалафат мафхумуна амал кылуу үчүн бирер карийнага мухтаж.

4. «ئَمَّا» харфында мафхум жок. Себеби, «ئَمَّا» хаср (чектөө) үчүн келет. Кээде чектөө үчүн келбеши да мүмкүн, бул абалда ал карийна өлчөө болот:

«إِنَّمَا أَلْيَا فِي النَّسِيَةِ»

«Сүткордук насыяда болот».¹⁵⁴

Яъни, риба насыяга чектелбеген. Себеби, үстөк файыздын харамдыгына ижмаъ кылынган. Бул хадис мындай нусус менен да келген:

يَهَّأ بِبِيَدِهِ مَلَامَةً

«Колмо-кол, теңме-тең болсун».¹⁵⁵

Көбүрөөктүк маанисинен чыгарууга мисалдар:

﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ﴾

– „Балдарыңарды жокчулуктан коркуп өлтүрбөгүлө“.

[17:31]

Жахилиятта ыамма, көбүрөөк абалда адамдар кембагалдыктан коркуп балдарды өлтүрүшөт эле. Бул мафхум ушул аят аркылуу бекер болду:

﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ﴾

– „Аллах (өлтүрүүнү) харам кылган нафсти өлтүрбөгүлө“.

[6:151]

Мына ушуну менен мында мухалафат мафхуму болбойт.

﴿لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً﴾

– „Бир нече эсе кылып алыш менен сүткордук кылбагыла“.

[3:130]

Жахилиятта ыамма, көбүрөөк мына ушундай абалда риба кылынат эле. Кийин ал ушул аят аркылуу бекер кылынды:

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾

(154) Бухарий: 2069. Муслим: 1596.

(155) Муслим: 1584, 1587

– „Аллах байъды халал, рибаны харам кылды“. [2:275]

Натыйжада риба бир нече эсе кылып алуу менен болобу же азбы айырмасы жок, харам кылынды жана мында мухолафат мааниси жок.

﴿وَلَا تُكْرَهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَىٰ الْبِغَاءِ إِنِ أَرَدْنَ حَٰصِنًا﴾

– „Аруулукту эңсеген күңүңөрдү зынакерлик кылууга мажбурлабагыла“. [24:33]

Көбүнчө аруулукту каалаган күндөр фахишалыкка мажбур кылынар эле. Кийин бул мафхум да бул аят менен бекер болду:

﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزَّانِيَ إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

– „Зинага жакындашпагыла! Себеби, (бул) бузукулук – эң жаман жол“.

[17:32]

Ошентип, бул жана буларга окшогондордун мухолафат мафхуму жок. Мисалы, перзенттерди өлтүрүү кембагалдыктан коркулса да, коркулбаса да харам. Бир нече эсе болобу же андан азбы, риба харам. Күң кыздар мажбур кылынышабы же жокпу, аларды фахишалык менен алектендирүү харам.

ТӨРТҮНЧҮ БАБ

КУРЪАН ЖАНА СУННАТ БӨЛҮКТӨРҮ

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

Амр жана нахи

Амр

Амр лугатта талаб кылуу, хакыйкий мааниде жогорудан ылдыйга карата бир ишти кылууну талаб кылуу дегени.

а) Эгер амр хакыйкий мааниде болбосо, төмөндөгүдөй болот:

1. Ишти аткарып берүү касд кылынбаган амр:
- а) Айырмасыз, баары бир деген маанидеги амр:

﴿فَأَصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا﴾

– „*Тозок азабына* *же сабыр кылгыла, же сабыр кылбагыла...*“ [52:16]

- б) Кордоо маанисиндеги амр. Аллах Таала айтат:

﴿مُتَوًّا بِغَيْظِكُمْ﴾

– „*Ушул ачууңар менен өлүп кеткиле*“ [3:119]

в) Истихза жана мажбурлоо маанисиндеги амр. Аллах Таала айтат:

﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾

– „*(Мына бул азабды) татып көргүн, сен «азиз жана улуусуң»*“ [44:49]

- г) Тахдид маанисиндеги амр. Аллах Таала айтат:

﴿قُلْ يَنْقَوْمِ أَعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَاتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

– „*Айткын (эй Мухаммад): «Эй коумум, жайыңардан жылбай амалыңарды кыла бергиле. Мен да (Роббим буюрган) амалды кылуучумун. Анан, жакында билесиңер»*“ [6:135]

2. Эгер амр мухотобдун (угуучунун) колунан келбей турган болсо, төмөндөгүдөй болот:

- а) Ажиз калтыруу маанисиндеги амр. Аллах Таала айтат:

﴿قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا﴾

– „*Айткын, таш же темир болгула*“ [17:51]

б) Күрөшкө чакыруу маанисиндеги амр. Аллах Таала айтат:

﴿فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ﴾

– „Албетте, Аллах күндү Чыгыштан чыгарат. Сен аны Батыштан чыгарчы?“ [2:258]

3. Эгер амр мукаллаф болбогон мухотобго мажазий мааниде айтылса, мындай келет:

а) Арзуу маанисиндеги амр:

أَلَا أَيُّهَا اللَّيْلُ الطَّوِيلُ أَلَا الْمَجْدِي بِصُحِّحٍ وَمَا الْإِصْبَاحُ مِنْكَ بِأَمْتَلٍ

б) Үмүт маанисиндеги амр: أَطْرُقُهَا السَّمَاءُ فَقَدْ جَفَّ الضَّرْعُ

б) Жогорудан ылдыйга карата мааниде болбосо, төмөндөгүдөй болот:

1. Ылдыдан жогоруга карата маанисиндеги дуба амр: Аллах Таала айтат:

﴿رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ﴾

– „Роббим, Өзүң мени, ата-энемди кечиргин“.

[71:28]

2. Илтимас кылуу маанисиндеги амр. Аллах Таала айтат:

﴿وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِّنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ﴾

– „(Юсуф) ал экөөнүн ичинен кутулуп кетет деп ойлонгон адамга (яъни, суучу кызаткерге: «Кожоюнундун алдында мен жөнүндө эсине салып кой (балким, ал мени бул зулумдан азат кылаар)», деди“ [12:42]

Амр ушул түрлөрдөн бири болсо, максад кылынбаган амр болот.

Ал эми, амр хакыйкий мааниде жогорудан ылдыйга карата болсо, айтып өткөнүбүздөй, төмөндөгүдөй жөнөкөй амр болот:

1. Аллах ﷻнын Росулу ﷺга кылган амри.

2. Адамдардын бири-бирине кылган амри. Мисалы, кожонун кулуна же масьулдун кол астындагыга кылган буйругу сыяктуу. Усули фикх шарыйй хукмдар менен байланыштуу болгону себептүү, биз назарда туткан амр да шарыйй ахкамдардан истинбат кылынат. Яъни, Аллах ﷻнын Росулу ﷺга кылган амри. Муну тафсилаты менен баян кылабыз:

Жогоруда айтканыбыздай, шарый амр хакыйкий амр болуп, истиъла (жогорудан ылдыйга) яъни, Аллах ﷻдан Росулу ﷺга кылган амри.

Жогоруда амрдин мукаллаф болбогон мухотобго мажазий мааниде; мухотобдон колунан келбей турган нерсени талаб кылуу маанисинде; жогорудан ылдыйга, сурануу манисиндеги Аллах ﷻдан Росулу ﷺга кылган амри; о.э. истинбатка алакадар болбогон пенделер ортосундагы амр жөнүндө айттык. Ушул амрлар арабдардын талаб маанисин түшүндүрүү мақсадында иштетише турган услубдары. Арабдардын мындай услубдары терең үйрөнүлсө, булар үч түрдүү экени айкын болот:

Биринчи: муфрад сыйгасындагы, лугавий амр;

Экинчи: амр маанисин өз ичине алуучу мантиктагы мураккаб жумлалар;

Үчүнчү: амр маанисин өз ичине алуучу мафхумдагы мураккаб жумлалар.

Муфрад сыйгасындагы талабды түшүндүрүүчү амр төмөндөгүдөй:

1. Фиъли амр: Аллах Таала айтат:

﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ﴾

– „Күн оогондон түн караңгысына чейин намазды толук аткаргыла“. [17:78]

2. Амр ламы менен келүүчү музориъ. Аллах Таала айтат:

﴿لِيُنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ﴾

– „Бай киши байлыгынан нафака берсин“. [65:7]

3. Фиъл маанисиндеги масдар амр. Аллах Таала айтат:

﴿فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ﴾

– „Качан силер кафир болгон кимселер менен беттешкениңерде моюндарына ургула-өлтүргүлө“. [47:4]

4. Исми фиъл болгон амр. Аллах Таала айтат:

﴿قُلْ هَلْمْ شُهَدَاءُكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هَذَا﴾

– „Айткын, Аллах мына ушуларды харам кылгандыгына күбөлүк бере турган күбөлөрүңөрдү алып келгиле!“ [6:150]

Яъни «هَلْمْ» дегени – алып келгиле дегени.

Расуллалах ﷺ мындай деди:

«بَلَيْتُكَ بِكَثْرَةِ السُّجُودِ»

«Көп сажда кылгыла». ¹⁵⁶

Эми амр маанисин өз ичине алуучу мантуктагы мураккаб жумлаларга келсек, булар төмөндөгүдөй:

1. Жумла ортосунда исбаттуу түрдө аслий мааниси менен о.э. «ل, في, على» сыяктуу жар харфтары менен бирге келе турган амр: Аллаха Таала айтат:

﴿لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ﴾

– „Эркектер үчүн ата-энелери жана тууган-уруктары калтырып кеткен мурастан насибе-үлүш бар. Аялдар үчүн да үлүш бар“.

[4:7]

Яъни, насибе бар дегени – үлүшүн бергиле дегени.

﴿فِي الْمَنَازِمِ السَّائِمَةِ زَكَاةً﴾

«Жайлоодо оттоочу койлорго зекет бар». ¹⁵⁷

Яъни, зекет бар дегени – зекет бергиле дегени.

﴿وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ﴾

– „Орозо кармоодон кыйнала турган кишилер бир мискиндин бир күндүк тамагынын (өлчөмүндө) фидя берүүлөрү зарыл“. [2:184]
Яъни, “фидя төлөсүн” дегени.

2. «أَلَا، لَوْلَا» сыяктуу арз харфы жана анын аховаттары менен келүүчү амр:

﴿أَلَا تَقْتُلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ﴾

– „...анттарын бузган кишилерге каршы согушпайсыңарбы“.

[9:12]

Яъни, “согушка” дегени.

﴿أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ لَوْلَا تُسَبِّحُونَ﴾

– „Тасбих айтпайсыңарбы дебедим беле“.

[68:28]

Яъни, “тасбих айткыла дебеген белем” дегени.

(156) Муслим: 753. Муслим Савбандан, ал Робиъа ибн Каъб Асламийден: 354.

(157) Абу Дауд: 2\96. Байхакий: 4\99.

3. Истифхам жана хабар матлуб менен келүүчү амр:
Аллах Таала айтат:

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّمَا الْحَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَمُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ
الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ﴾

– „Эй муминдер, арак, кумар, буттар жана таякчалар шайтандын амалынан болгон харам иштер. Демек, андан ыраак болгула“.

[5:90]

Яъни, “таштагыла” дегени.

Аллах Таала айтат:

﴿فَإِن حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسَلَّمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ ۗ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ
وَالْأُمِّيِّينَ ءَأَسَلَّمْتُ﴾

– „Эгер сени менен талашып-тартышышса: «Мен жана мени ээрчиген адамдар өзүбүздү Аллахка тапшырдык. Ага моюн сундук», деп айткын! Кийин китеб берилгендер жана сабатсыз бутпарастардан: «Исламга кирдиңерби?», деп сурагын!“.

[3:20]

Яъни, “Исламга киргиле дегин”.

4. Хаал-абал менен бирге келген жана ушул хаалга амр болгон мажазий амр:

Расулуллах ﷺ мындай деди:

«مَنْ أَلْنِي يَرْجَحَ عَنِ النَّارِ وَدَخَلَ الْجَنَّةَ فَلْتَأْتِهِ هَدِيَّتُهُ وَهُوَ مَوْمِنٌ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ»

«Ким тозок отунан узакташууну жана бейишке кирүүнү кааласа, Аллахка жана кыямат күнүнө ыйман келтирген абалында өлүмү келсин».¹⁵⁸

Бул хадисте «مَنْ أَلْنِي يَرْجَحَ عَنِ النَّارِ وَدَخَلَ الْجَنَّةَ فَلْتَأْتِهِ هَدِيَّتُهُ» мажазий амр болуп, «هُوَ مَوْمِنٌ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ» жумласы хаал болуп жатат жана ушул хаалга амр кылынып жатат. Яъни «сен Аллахка жана ахирет күнүнө ыйман келтирүүдө токтобо, тээ өлүмүң келип калганда да мына ушул абалда бол» дегенди түшүндүрүп жатат.

5. Жазм абалындагы жаваби шарттын амр маанисинде келиши. Аллах Таала айтат:

(158) Муслим: 1844. Насайи: 4191. Ибн Мааж: 3956. Ахмад: 2\162. Ибн Хиббан: 13\294.

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا هَلْ أَذْكَرُمْ عَلَىٰ تَجَرَّةٍ تَنْجِيكُمْ مِّنْ عَذَابِ ٱلْأَلِيمِ ﴿٦١﴾ تَوْمُونٌ ۖ بِٱللَّهِ
 وَرَسُولِهِ ۖ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ ۚ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ
 تَعْمُونَ ﴿٦٢﴾ يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ ۗ وَيُدْخِلِكُمْ جَنَّاتٍ

– „Эй муминдер, силерге ачуу-алийм азабдан нажат бере турган бир «сооданы» көрсөтөйүнбү? Аллахка жана Анын пайгамбарына ыйман келтиресеңер жана Аллах жолунда мал-жаныңар менен жихад кыласыңар. Мына ушул эгер билсеңер, өзүңөр үчүн эң жакшы. Аллах силердин күнөөңөрдү кечирет да, силерди астынан дарыялар агып тура турган жаннат-бактарга жана жаннаттагы түбөлүктүү таза турактарга киргизет“.[61:10-12]

Бул аяттагы «*تَوْمُونٌ* بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ» жумласы хабар сыйгасында, «*يَغْفِرْ لَكُمْ*» болсо жазм хаал болуп, анын жаваб-жообу шарт болуп жатат. Ошондуктан «*تَوْمُونٌ* بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ» жумласы «*آمَنُوا بِاللَّهِ*» «*آمَنُوا*» деген амр маанисин түшүндүрөт.

6. Жаваби шарт болгон жумланын жаваб-жообу мадх-мактоону өз ичине алган болуп, ошол фиълдин аткарылышын талаб кылууну түшүндүрөт. Муну менен бирге, бул жаваби шарт маанисиндеги жумла хабар да болушу мүмкүн. Аллах Таала айтат:

﴿إِن يَكُن مِّنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ﴾

– „Эгер силерден жыйырма сабырдуу киши болсо, эки жүз (душманды) жеңет“.

[8:65]

Яъни “силерден бир киши онуна тең келет” дегени. Бул болсо талаб болуп, бул жумланы насх кылуу мүмкүн болот. Себеби, ал жаваби шарт сыйгасында болсо да, бирок мураккаб жумлада мантук үчүн талаб маанисин түшүндүрүп жатат, анткени, бул жумлаи шартияда «*يَغْلِبُوا*» делген мактоо да келген.

Расуллуллах ﷺ мындай деди:

«*الْحَرْبُ إِذْ يُقَامُ فِي الْأَرْضِ خَيْرٌ مِّنْ أَنْ يَمْطُرُوا أَرْضَهُنَّ مِنْ صَاحَا*»

«Жер жүзүндө аткарылып жаткан бир хаддын өзү силер үчүн кырк жолку таңкы жамгырдан да жакшыраак». ¹⁵⁹

Бул жумлада да жаваби шарт мааниси бар. Яъни «эгер бир хадды колдонсоңор, үстүңөрдөн кырк таңкы жамгыр жаагандан да жакшыраак болот» деген маани бар. О.э. бул жумлада «خَيْرٌ مِنْ أَنْ يُمْطَرُوا» деген мактоо бар болуп, ушул мактоо менен жумла “хадды колдонула” деген амр маанисин пайда кылат.

Талаб маанисин түшүндүрүүчү мафхумда мураккаб жумлалар төмөндөгүдөй:

Жумлада иктизо далалаты келип, бул далалат талаб маанисин түшүндүрүүчү мафхумдар түркүмүнө кирет. Мисалы:

1. Мутакаллимдин тууралыгынын зарураты талаб кылган жумла: Аллах Таала айтат:

﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾

– „Талак кылынган аялдар үч жолку «куруу» күтүшөт“.

[2:228]

Яъни “күтүшсүн” деп амр мааниси түшүнүлүп жатат.

2. Шаръан айтылып жаткан сөздүн тууралыгынын зарураты талаб кылган жумла:

а) Дубанын мазий, же музориъ, же хабар болуп келүү услубдары:

«لِيُبَيِّنَ لَكَ اللَّهُ» яъни «لِيُبَيِّنَ لَكَ اللَّهُ» дегени.

«لِيُحَمِّكَ اللَّهُ» яъни «لِيُحَمِّكَ اللَّهُ» дегени.

«لِللَّهِمْ أَرْحَمُهُ» яъни «لِيُحَمِّكَ اللَّهُ» же «لِللَّهِمْ أَرْحَمُهُ» дегени.

б) Шаръий хукмдардын мааниси «أَمْرٌ أَحْلَى فَوْضَ كُدَيْبٍ» сыяктуу хабар сыйгасында келиши:

Аллах Таала айтат:

﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾

– „Орозо кармоо силерге фарз кылынды“.

[2:183]

Яъни “орозо кармагыла” дегени.

(159) Насий: 8\75. Ибн Мааж: 2\848. Ахмад: 2\362. Ибн Жаруд: 801.

﴿إِنَّمَا الصَّدَقَتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَمِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبِهِمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغُرَمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ﴾

– „Албетте, садакалар (яъни зекеттер) Аллах тарабынан фарз болгон абалда, факырларга, мискиндерге, (садака жыюучу) аамилдерге, көңүлдөрү (Исламга) тартылуучу кишилерге, моюндарды (кулдарды) азат кылууга, карыздаор кишилерге жана Аллах жолунда (яъни жихадга же ажыга кетип жаткандарга) о.э. жолоочуларга берилет“ . [9:60]

Яъни “зекетти акылуу болгондорго бергиле” дегени.

﴿أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَّعْنَا لَكُمْ وَلِلسِّيَارَةِ﴾

– „Силерге өзүңөр жана башка жолоочулар пайдалануусу үчүн деңиз (суу) аң-уулары жана анын жемиштери (яъни силер уулабай өзү жээкке чыгып калган нерселер) халал кылынды“ . [5:96]

Яъни “уулагыла” дегени.

﴿أَمْرٌ إِلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ﴾

– „Ал Зат силерди Өзүнө гана ибадат кылууга буюрган. Эң туура дин мына ушул“ . [12:40]

Яъни “ибадатты Аллахка чектегиле” дегени.

в) Шаръий хукмдарды аткаруу дүрус болушу мына ушул хукмдар ишке ашышы үчүн зарыл болгон бир талабды такозо кылат. Аллах Таала айтат:

﴿وَأِمَّا تَخَافَنَّ مِن قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ﴾

– „Эгер кайсы бир коум тарабынан хыянатты сезсең, сен да аларга (кылган убада-шертиңди) дал ошондой кылып таштагың“ . [8:58]

Бул аятта ушул ишти аткаруу ушуну талаб кылып жатат, эгер душмандын биз менен кылган ахдды бузуш мүмкүндүгү сезилип калса, бузуштан мурда аларга жасустаныңчыларыбызды коюшубуз лазым болот. «فِيمَا تَخَافَنَّ» деген сөздө «душманыңарга каршы жасустарыңар болсун» деген манидеги талабды түшүндүрүүчү иктизо (буйрук) далалаты бар.

﴿فَن مَاتَ وَلِيَسَّ عَلَيْنَهُ فَيَمُوتَ مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً﴾

«Ким мойнунда байъат болбогон абалда өлсө, анда ал жахилият өлүмү менен өлүптүр». ¹⁶⁰

Ушул хадисте «بيعة» сөзү – байъат ишке ашышы үчүн бир халифа болушун талаб кылып жатат, яъни, “анда халифаны тикелегиле” деген талаб бар.

Бир киши «إِنِّي عَبْدُكَ عِيَّ» десем, кулду азат кылуу лазымдыгы – бул сөздү айткан киши тыңдоочудан кулду сатып аларын түшүндүрөт. Яъни, бул жерде «кулуңузду мага сатып, азат кылыңыз» деген маанидеги талабды түшүндүрүүчү буйрук бар.

3. Шаръан айтылып жаткан сөздүн тууралыгынын зарураты акый (лугавий) талаб кылган замирлүү жумла:

а) Масдардын жаваби шартта амр маанисинде иштетилиши:

﴿فَمَنْ لَّمْ يَحِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةِ إِذَا رَجَعْتُمْ﴾

– „Ким (хадя кыла турган нерсе) таба албаса, үч күн хажда, кайткандан кийин жети күн орозо тутсун“. [2:196]

Бул хадистеги масдар замиринде «عليكم» бар. Яъни «عليكم» деген амр жатат. Мисалы, «فَذَهَبَ إِلَى مِيسَةٍ» аятында «عليكم» талабы жатат. «الانتظار» о.э. «فَتَجِدُ يَوْمَئِذٍ» аятында «عليكم» талабы жатат.

б) Чакыруу, таргиб услубу:

«أَقْبِلْ لِمَصَلَاةٍ» сөзүнүн замиринде «أَقْبِلْ» жатат, яъни бул «أَقْبِلْ لِمَصَلَاةٍ» дегени.

«أَقْبِلُوا عَلَى اللَّهِ» сөзүнүн замиринен да «أَقْبِلُوا عَلَى اللَّهِ» маанилери жатат.

Нахи

Нахи – лугатта таштоону талаб кылуу, чыныгы мааниде жогорудан ылдыйга карай бир ишти кылбоону талаб кылуу.

Биринчи: Эгер нахи чыныгы мааниде болбосо, төмөндөгүдөй болот:

1. Максад кылынбаган нахи. Мисалы:

а) “Айырмасыз”, “баары бир” деген деген маанидеги нахи:

Аллах Таала айтат:

⁽¹⁶⁰⁾ Муслим: 1851. Ахмад: 3\446. Ибн Хиббан: 10\434.

﴿أَصْلَوْهَا فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا﴾

– „(Тозок азабына) сабыр кылгыла, же сабыр кылбагыла, силерге айырмасыз“. [52:16]

б) Тахкирди түшүндүрүүчү нахи. Аллах Таала айтат:

﴿وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّنْهُمْ﴾

– „Биз алардын айрымдарына сыноо кылып берген жыргал дүйнө жашоосуна көздөрүңдү тикпегин“. [20:131]

Яъни, “дуня маталарын хакир санап” дегени.

в) Кор кылууну түшүндүрүүчү нахи:

﴿قَالَ أَحْسَعُوا فِيهَا وَلَا تَكَلِّمُون﴾

– „(Тозокто) кор болгула жана мага сөз катпагыла“.

[23:108]

г)

﴿قُلْ لَا تَعْتَذِرُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكُمْ قَدْ نَبَأْنَا اللَّهُ مِنْ أَخْبَارِكُمْ﴾

– „Айткын: «Кечирим-узр сурабагыла, силерге эч качан ишенбейбиз. Ырасында, Аллах бизге хабарыңарды билдирди“. [9:94]

2. Тыңдоочу жана мукаллафтын колунан келбей турган нерсени нахий кылуу:

а) Ажиздигин исбаттап коюу аркылуу күрөшкө чакырууну түшүндүрүүчү нахий. Аллах Таала айтат:

﴿فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ وَلَا

تَنْظُرُونَ﴾

– „Эми “шериктериңер” (Аллахка шерик кылган бут-санамдарыңар) менен бирге билген ишиңерди кыла бергиле. Анан кылып жаткан ишиңер өзүңөргө белгисиз болуп калбасын. Анан да, мага карата (колуңардан келгенин) кыла бергиле жана мага мөөнөт да бербегиле“. [10:71]

3. Нахий харфын мукаллаф болбогон тыңдоочуга гойрихакикий мааниде келиши:

Арзуу үмүт кылуу: «لَا تَعْبُ أَيُّهَا الْقَمَرُ» сыяктуу.

Экинчи: эгер жогорудан ылдыйга карата болбосо, анда:

1. Нахинин ылдыйдан жогоруга карата дуба сыфатында келиши. Аллах Таала айтат:

﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا﴾

– „Роббибиз, эгер унуткан же ката кылган болсок, бизди (азабга) кириптер кылба“.

[2:286]

2. Нахийдин барабар болуу менен сурануу маанисинде келиши. Аллах Таала айтат:

﴿قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْقُوهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ﴾

– „Алардан бирөө айтты: «Юсуфту өлтүрбөгүлө, балким аны кудуктун түбүнө таштап жибергиле“.

[12:10]

Демек, нахий жогоруда өткөндөрдөн бири болсо, максад кылынган нахий болбойт.

Эми таштоого болгон талаб жогорудан ылдыйга карата хакикий мааниде келсе, жогоруда айтканыбыздай, бул нахий болот. Мисалы:

1. Же шаръий болот, яъни, Аллах ﷻдан Расуллаллах ﷺга карата нахий болот.

2. Же инсандардын бири-бирин нахий кылуулары болот. Мисалы, кожонун өз кулуна карата о.э. масъулдун өз кол астындагыларга карата нахий кылышы сыяктуу.

Усули фикх шаръий хукмдар менен байланыштуу болгондуктан, биз назарда туткан нахийден да шаръий хукмдар истинбат кылынат. Яъни, Аллах ﷻдан о.э. Расуллаллах ﷺдан болгон нерселерден истинбат кылынат. Булар жөнүндө төмөндө кеңири баян кылабыз.

Жогоруда айтканыбыздай, “нахий – бул жогорудан ылдыйга карата Аллах ﷻдан о.э. Расуллаллах ﷺдан кылынган хакикий мааниде таштоого болгон талаб” дедик.

Таштоого болгон талабдын чыныгы маанисинен максад кылынбаган мажазий маани да чыгышы о.э. мукаллаф тыңдоочунун колунан келбей турган нерсени нахий кылышы да чыгышы туурасында сүйлөп өттүк. Мукаллаф болбогон тыңдоочуга гойрихакикий маанидеги нахий жөнүндө о.э. жогорудан ылдыйга карата нахийден төмөндөн жогоруга жана барабарга карата нахий жөнүндө да айтып өттүк. Аллах жана Росулунун нахийсинен шаръий хукмдар истинбат кылынышынан башка адамдардын өз ара нахий кылуулары да келип чыгышы туурасында айттык. Ушул таштоону талаб кылуу таърифти арабдар маани түшүнүлүшү үчүн колдонгон услубдар.

Арабдардын таштоого болгон талабдарын үйрөнүп чыгуу менен бул услубдар үч бөлүктөн турганы ачык-айкын болот:

Биринчи: Муфрад сыйгасындагы лугавий нахий;

Экинчи: Нахий маанисин өз ичине алуучу мантуктагы мураккаб жумлалар;

Үчүнчү: нахий маанисин өз ичине алуучу мафхумдагы мураккаб жумлалар.

Биринчи: Таштоо талабын түшүндүрүүчү муфрад сыйгалар:

1. Нахий бабынын негизгисин түзүүчү «لَا تُفَعَّلُ»

вазнындагы жумла. Аллах Таала айтат:

﴿وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِّنْهُمْ مَّتَّ أَبَدًا﴾

– „Алардан бирээри өлсө, эч убакта анын (жаназа) намазын окубагын“. [9:84]

﴿فَلَا تَقُلْ هُمَا أَفٌّ وَلَا تَنْهَرَهُمَا﴾

– „Аларга карап «уф» дебе жана аларга азар бербө“. [17:23]

2. «لَا تُفَعَّلُ» вазнындагы жумланын келиши. Аллах Таала

айтат:

﴿وَلِيَمْلِكِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلِيَتَّقِيَ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسَ مِنْهُ شَيْئًا﴾

– „Мойнунда карызы болгон киши жаздырсын — Роббиси болгон Аллахтан корксун жана ал карыздан бирер нерсе кемитип жазбасын“. [2:282]

﴿لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

– „Муминдер муминдерди таптап коюп, кافرлерди достутушпасын“. [3:28]

﴿وَلَا يَأْتَلِ أَوْلُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَن يُؤْتُوا أُولَى الْقُرْبَى﴾

– „Силерден араңардагы фазилат, молчулук (байлык) ээлери туугандарына (ихсан-садака) бербөөгө ант ичпесин“.

[24:22]

3. «لَا أَفَعَّلُ» вазнындагы жумланын келиши. Мындай жумла

азыраак келет.

Расулүллах ﷺ мындай деди:

﴿لَا أَلْفَيْنَ أَحَدِكُمْ يَجِيءُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَقَدْ عَتَلَهُ بِعَيْرٍ لَهُ رِغَاءٌ...﴾

«**Кимде-кимди кыямат күнүндө желкесинде бакырчаакқироқ төө менен келишин таппайын...**». Яъни, мына ушундай иштерге себеп болуп калбагыла, мен силерди кыямат күнүндө ушундай абалда таппайын...¹⁶¹

Яъни, мындай иштерди кылбагыла, кыямат күнүндө силерди ушундай абалда көрбөйүн дегени.

Мулахаза:

Расулунлаха ﷺ-дын ушул хадисиндеги нахий маанисинде көрүнүп тургандай, демек, нахий «**لَا أَفْعَلُ**» вазнындагы муфрад сыйгасында келбеди, балким, сабадан нахий кылуу аркылуу мантиктагы сабабга таасир кылган мураккаб жумла сыйгасында келди («Экинчи: 3. Мусаббадан нахий кылынганда нахий сабабга таасир этет» мавзуьсуна карагыла). Ал эми, «**لَا تَفْعَلُ**» сыяктуу башка сыйгаларда болсо, жогорудагы мисалдарда келгендей, муфрад сыйгасында түздөн-түз нахий көрүнүшүндө келет. О.э. нахий мантиктагы мураккаб жумлаларда да келет:

Экинчи: Мантиктагы мураккаб жумлалардагы нахий:

1. Бирер абалда карийна кылынган мажазий нахий. Мында нахий мына ушул абал үстүнөн өкүмдар болот:

Аллах Таала айтат:

﴿يَتَأْتِيهِمُ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

– „*Эй муминдер, Аллахтан чыныгы коркуу менен корккула жана мусулман болгон абалыңарда гана өлгүлө*“. [3:102]

Яъни, Исламды таштабай, анда туруктуу болгула, ал тургай өлүм келгенде да ушул абалда тургула дегени. Себеби, мантикта келген нахий мажазий нахий болуп, “мусулман болгон абалыңарда” делген өлүм абалына таасир кылган.

Расулунлаха ﷺ мындай деди:

«**لَا يَمُوتُنَّ أَحَدُكُمْ إِلَّا وَهُوَ مُحْسِنٌ بِاللَّهِ**»

«**Бирөө-жарымыңар Аллахка жакшы күмөн кылуучу болмоюнча өлбөсүн**». ¹⁶²

Яъни, Аллахка жакшы күмөндө болгула жана тээ өлгөнүңөргө чейин ушул абалда тургула дегени.

2. Кандайдыр амалды кылууга жакындашуудан кайтаруу:

⁽¹⁶¹⁾ Бухарий: 1337. Муслим: 1831.

⁽¹⁶²⁾ Муслим: 5124. Абу Дауд: 2706. Ибн Маажжа: 4517.

а) Нахий кандайдыр хал-абал алдында келсе, фиълди кылуудан эмес, ошол абалдан кайтарууну түшүндүрөт. Аллах Таала айтат:

﴿يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ ءَامَنُوْا لَا تَقْرُبُوْا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَرٰى﴾

– „Эй муминдер, мас абалыңарда намазга жакын келбегиле“.

[4:43]

Бул жерде белгилүү бир абалда намазга жакындашуудан нахий кылынууда жана нахий абалга таасир кылууда. Яъни, намаз окубагыла дебей жатат, балким, намаз окумакчы болсоңор, мас болбогула деп жатат. Качан нахий бирер абал алдында келсе, мантукта нахий менен түздөн-түз алакадар болгон фиълге эмес, ошол абалга таасир көрсөтөт.

б) Эгер нахий абал алдында келбесе, фиълге катуу таасир кылуучу нахий болот. Аллах Таала айтат:

﴿وَلَا تَقْرُبُوْا الزَّيْنٰٓىٕٓ إِنَّهُ كَانَ فَحِيْشَةً وَسَآءَ سَبِيْلًا﴾

– „Зынага жакындашпагыла! Себеби, (бул) фахиша – эң жаман жол“.

[17:32]

Яъни, зына кылбагыла деп нахий кылынып жатат жана бул зынадан катуу кайтаруу болуп эсептелет.

﴿وَلَا تَقْرَبْا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُوْنَا مِنَ الظّٰلِمِيْنَ﴾

– „Мына бул даракка жакындашпагыла, анда залымдерден болуп каласыңар“.

[2:35]

Яъни, бул дарактан жебегиле деп нахий кылынып жатат жана бул кайтаруу катуу кайтаруу болуп эсептелет.

3. Мусаббабдан нахий кылынганда нахий сабабга таасир кылат. Аллах Таала айтат:

﴿فَلَا تُغْنِيْكُمْ اَلْحَيٰوةُ الدُّنْيَا﴾

– „Демек, эч качан силерди дуня турмушу алдап койбосун“.[31:33]

Яъни, дүйнөнү эң чоң максад-ташбиш кылып албагыла, бул дүйнө турмушуна алданып калышыңарга себеп болот дегени. Демек, бул жерде нахий турмуштун алдап коюшуна карата эмес, балким, дуня маталары артынан жүгүрүп, бардык ташбиш дуня болуп калышына карата кайтаруу. Себеби, нахий дуня силерди алдап койбосун деген нахий эмес, силер дуня менен алданып калбагыла деген нахий. Аллах Таала айтат:

﴿يَبْنِيْءَ اٰدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمْ الشَّيْطٰنُ﴾

– „Эй Адам балдары, шайтан силерди алдап койбосун“.

[7:27]

Бул аятта Адам баласын алдабагын деп шайтан нахий кылынбай жатат, балким, шайтандын алдашына мүмкүнчүлүк бербегин деп, инсан нахий кылынып жатат. Демек, нахий сабабга таасир кылып жатат.

Расулуллах ﷺ мындай деди:

﴿لَا اَلْفَيْنِ مَجْعَمُهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عَلٰى رَفْعِ تَبْعِيْرِ لَهٗ رِغَاءٌ يَقُوْلُ: يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اَعْزِيْ! فَاَقُوْلُ: لَا اَمَلُ لَكَ لَكَ شَيْءٌ اَقْدَ اَبْلَغَتْكَ...﴾

«Бирөөнөр кыямат күнүндө желкесинде бакырчаак төө менен келишин таппайын. Ал “я Расулуллах, мага жардам бериңиз” дейт. Мен ошондо “сага эч нерсе кыла албаймын, себеби, сага жеткиргенмин” дейм...».¹⁶³

Бул хадис мантикунда нахий мусаббабга карата болуп жатат. Мусаббаб болсо Расулуллах ﷺ аларды мына ушундай абалда көрүшү. Бул жерде нахий сабабга таасир этип жатат. Яъни, мындай асийликти кылбагыла, бул Расулуллах ﷺ силерди ушул абалыңарда көрүшүнө сабаб болбосун, дегени.

4. Жаваб шарт келген жана бул жаваб амал кылууну мазаммат кылып, андан нахий кылууну түшүндүргөн жумла: Аллах Таала айтат:

﴿وَمَنْ يَكْسِبْ حَطِيْءَةً اَوْ اِثْمًا ثُمَّ يَزْمِرْ بِهٖءَ بَرِيْئًا فَقَدْ اَحْتَمَلَ مِثْمَنَا وَاِثْمًا مُّبِيْنًا﴾

– „Кимде-ким бирээр күнөөнү кылып коюп, кийин аны бир таза адамга доомат кылса, чыны менен ал жалаа жана ачык күнөөнү өз мойнуна алыптыр“.

[4:112]

Ушул жаваб шарт кылбоону талаб кылууга, яъни, күнөө кылбагыла дешке жарайт. Демек, жумладагы жаваб шарт “жалаа жана ачык күнөөнү өз мойнуна алыптыр” деп, кылышты мазаммат кылуучу жумла. Расулуллах ﷺ мындай деди:

﴿لَزُوْلُ الدُّنْيَا مَا اَهْوَنُ عِنْدَ اللّٰهِ مِنْ قَتْلِ مُسْلِمٍ بِغَيْرِ حَقٍّ﴾

(163) Бухарий: 1337. Муслим: 1831.

«Бул дунянын завалга учурашы Аллах алдында бир мусулмандын гойрихак өлтүрүлүшүнөн женилирээк».¹⁶⁴

Яъни, “бул дүйнөнүн кыйрашы Аллахтын назарында бир мусулмандын жазыксыз өлүрүлүшү алдында жеңил” дегени. Бул жумла шарт маанисинде болуп, анын жаваб шарты фиълди мазаммат кылып жатат, арийне, «эч бир нафисти гойрихак катл кылбагыла» деп, кылбоону талаб кылууда.

5. Жумла ортосуна жар харфтарынан болгон « *لِىْ عَمَلِيْ* »
﴿لِيْ عَمَلِيْ﴾лер аслий маанилери менен кирсе, жумла нафи болот.
Аллах Таала айтат:

﴿مَا لَكُمْ مِّنْ وَلِيَّتِهِمْ مِّنْ شَيْءٍ﴾

– „Силер аларга достук мамиле кыла албайсыңар“.^[8:72]

Яъни, достук кылбагыла дегени.

﴿لَيْسَ عَلَى الْاَعْمَىٰ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْاَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَلَا عَلَىٰ
اَنْفُسِكُمْ اَنْ تَاْكُلُوْا مِنْ بُيُوْتِكُمْ﴾

– „*(Жихадга чыкпай калууларында) көзү азиз кишиге хараж-күнөө жок, чолокко хараж жок, оорукчанга хараж жок (яъни, алар жихадга чыкпагандыгы үчүн айыпталышпайт). Силер өз үйүңөрдөн тамактанууңарда силерге (күнөө жок)*“.

[24:61]

Яъни, жештен тартынбагыла деген.

Расуллуллах ﷺ мындай деди:

﴿لَيْسَ فِيْ مَا دُوْنَ خَمْسَةِ اَوْسُقٍ صَلَاةٌ﴾

«Беш васактан аз болсо, зекет берилбейт».¹⁶⁵

Бул хадистеги «*صَدَقَةٌ*» сөзү «*زَكَاةٌ*» маанисинде болуп, эгиндерден алынган түшүмдөн беш васактан азына зекет бербегиле дегени.

Үчүнчү: Мафхумдагы мураккаб жумлалар:

Жумлада иктизо (талаб) далалаты келет. Ал мафхум далалаттарынын бир түрү болуп, төмөндөгүдөй таштоону түшүндүрүп келет:

⁽¹⁶⁴⁾ Термизий: 1315. Бул хадис марфу жана мавкуф деп риваят кылынган. Мавкуфтугу туураараак.

⁽¹⁶⁵⁾ Бухарий: 1366. Муслим: 1628. Насайи: 2438: Ибн Маажжа: 1783.

1. Бул нахийди мутакаллимдин (сүйлөөчүнүн) тууралыгы талаб кылат: Аллах Таала айтат:

﴿وَلَنْ نَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾

– „Аллах эч качан кафирлер үчүн муминдер үстүнөн жол бербейт“.
[4:141]

Яъни, кафирлерди үстүнөрдөн кожоюн болуп алууларына жол бербегиле дегени.

Расулуллах ﷺ мындай деди:

«لَا تُشَدُّ الرِّجَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ: مَسْجِدِي هَذَا وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْمَسْجِدِ الْأَقْصَى»

«Үч масжидге гана барылат: Менин масжидиме, масжидул Харамга жана масжидул Аксого».¹⁶⁶

Яъни, мына ушул мечиттер гана зыярат үчүн касд кылынат дегени.

2. Бул нахийди айтылган сөздүн шаръан тууралыгы талаб кылат:

а) Өткөн заман жана азыркы заман фиълинде дуаи хайр кылуу услубдары:

«لَا بَرْكَ فِيهِ» яъни «لَا بَرْكَ لِلَّهِ فِي فَلَان» дегени.

«لَا يَغْفِرُ اللَّهُ فِي فَلَان» яъни «لَا تَغْفِرُ لَهُ» дегени.

б) Шаръий хукмдардын «نَهَى، حَرَّمَ، كَرِهَ» сыйгаларында келип, «لَا تَفْعَلْ» сыйгасы аркылуу таштоону талаб кылууну түшүндүрүүчү жумла:

«نَهَى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ عَنِ يَبِعَ تَيْنَ فِي بَيْعَةٍ»

«Расулуллах ﷺ бир байъда эки байъ кылуудан кайтарды».¹⁶⁷

Яъни, бир соода үстүндө эки түрдүү соода кылбагыла дегени.

«نَهَى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ بِبَيْعِ حَاضِرٍ لَبَادٍ»

«Расулуллах ﷺ шаардыктын чөлдүккө нерсе сатышынан кайтарды».¹⁶⁸

⁽¹⁶⁶⁾ Бухарий: 1162. Муслим: 1397.

⁽¹⁶⁷⁾ Термизий: 1152, хасан сахих деди. Насай: 4553. Абу Дауд: 3002. Ахмад: 2\174. Ибн Хиббан: 11\374.

⁽¹⁶⁸⁾ Бухарий: 2032. Муслим: 1413.

Яъни, шаардык чөлдүккө нерсе сатпасын дегени.

﴿وَكُرْهُ لَكُمْ يُبَلِّغُكُمْ إِلَيْكُمْ وَقَالَ وَكَثْرَةُ السُّؤَالِ وَإِصْرًا عَلَى الْمَالِ﴾

«Силерге имиштер, көп суроо берүү жана малды ыксыз сапыруу макрух көрүлдү». ¹⁶⁹

Яъни, мындай иштерди кылбагыла дегени.

﴿قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ﴾

– „*Айткын: «Роббим ашкере жана жашыруун бузукулуктарды харам кылган».* [7:33]

Яъни, бузукулук кылбагыла дегени.

﴿وَحُرْمَ عَلَيْكُمْ صَيْدَ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرْمًا﴾

– „*Дагы эгер ихрамда болсоңор, силерге кургактагы аңдар харам кылынды».* [5:96]

Яъни, ушул абалда аң уулабагыла дегени.

﴿حُرْمَتَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالْدَّمَ وَالْحَنْزِيرَ وَمَا أَهَلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ﴾

– „*Силерге өлүмтүк, кан, чочконун эти, Аллахтан башканын жолунда союлган нерсе харам кылынды».* [5:3]

Яъни, бул нерселерди жебегиле дегени.

Мулахаза:

Бул аяттагы «حَتٌّ» сөзү жебегиле дегени дешибиздин себеби, арабдар желе турган, же ичиле турган, же кийиле турган, же болбосо никелене турган шахска харам кылуу сөзүн анык келтирген болушса, бул «لَا تَدْكُرُوا حَوًّا، لَا تَلْبَسُوا لِمَا لَا تَشْرَبُوا، وَلَا» «تَأْكُلُوا» дегенди түшүндүрөт.

﴿حُرْمَتَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ﴾

– „*Силерге өлүмтүк харам кылынды».* [5:3]

Мында «لا تفعل» сыйгасы “өлүмтүктү жебегиле” дегенди түшүндүрөт.

﴿حَتِّ الْخَمْرِ لِعَبِيدِنَهَا﴾

«Хомрдун айни (арактын өзү) харам кылынды». ¹⁷⁰

(169) Бухарий: 1383, 2231. Муслим: 3236.

(170) Байхакий: 10\213. «Насбур роя»: 4\306. Укайлий, булардын риваяты заиф, Насий мавкуф абалда риваят кылган.

Мында «*لا تفعل*» сыйгасы “арак ичпегиле” дегенди түшүндүрөт.

﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ﴾

– „*Силер үчүн энелериңер... харам кылынды*“. [4:23]

Мында «*لا تفعل*» сыйгасы энелериңерди никеңерге албагыла дегенди түшүндүрөт.

﴿صِنْفَانِ حِمَا عَلَى ذُكُورِ أُمَّتِي : الْحَرِيرِ وَاللَّهْبِ﴾

«Эки нерсе Умматымдын эркектерине харам кылынды: **жибек жана алтын**».¹⁷¹ Яъни, “жибек кийим кийбегиле, алтын тагынчык тагынбагыла” дегени. Себеби, жогорудагы аят жана хадистерде келген фиълдер ушул нерселерге алакадар. Ошондуктан, ошол нерселерден нахий кылуу – араб тили коидасына ылайык – алардын мына ушул фиълдерге алакадарлыгынан нахий кылууну түшүндүрүүдө.

3. Бул нахийди айтылып жаткан сөздүн тууралыгы лугавий жактан замиринде талаб кылат:

Тахзир:

﴿فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ نَاقَةَ اللَّهِ وَسُقْيَاهَا﴾

– „*Аллахтын Росулу аларга айтты: Аллахтын төөсүнө жана аны сугарууга*“. [91:13]

Яъни, Аллахтын төөсүнө жана анын сугарылышына – зыян жеткирбегиле дегени. Бул жумладагы «*إياكم*» дун замиринде «*احذروا, اجتنبوا*» сөздөрү жатат жана “Аллахтын төөсүнө кол тийгизүү менен зыян жеткирип койбогула” деген нахий жатат.

﴿إِيَّاكُمْ وَالْجُلُوسَ فِي الطُّرُقَاتِ﴾

«**Жолдордо отуруудан этият болгула**».¹⁷² Яъни, өзүңөрдү жолдо отурууга жакындаштырбагыла дегени. Яъни «*إياكم*» дун замиринде «*احذروا, اجتنبوا*» сөздөрү жатат жана бул отуруудан сактангыла, отуруудан этият болгула маанисин түшүндүрөт.

Амр жана нахийге тиешелүү хукмдар:

⁽¹⁷¹⁾ Термизий: 1720 ал хасан сахих деген. Абу Дауд: 4051. Насай: 4801. Ибн Мажа: 2631 Ахмад: 4\217.

⁽¹⁷²⁾ Бухарий: 2333, Муслим: 2121.

Биринчи: амр жана нахийдин шарый хукмдарга карата далалаты:

1. Амр жана нахийдин шарый хукмга болгон далалаты. (Биринчи баб, экинчи фасл, фиълдин хукмдарына карагыла).

2. Эми мына ушул талабдын түрүн белгилеп берүүчү карийна туурасында үйрөнүлөт. Бул карийнанын ушул нусустун өзүндө, же башка нусуста келишинин айырмасы жок.

3. Эгер карийна менен бирге келген талаб катый талабды түшүндүрсө, фиълдин ушул катый талабы фарз хукму экендигин билдирет. Мисал үчүн Аллах Тааланын ушул

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾

– „*Намазды тургузула*“. [2:43]
аятына ушул

﴿مَا سَأَلَكُمْ فِي سَفَرٍ ﴿١﴾ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنْ الْمُصَلِّينَ﴾

– „*Силерди эмне сакорго киргизди (дешкенде), алар: «Биз намазкөйлөрдөн болбодук», - дешет*“. [74:42,43]
аяты карийна болот.

Эгер карийна менен бирге келген кылбоого болгон талаб катый талабды түшүндүрсө, фиълдин ушул катый талабы харам хукму экенин билдирет. Мисал үчүн Аллах Тааланын ушул

﴿وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ﴾

– „*Атаңар үйлөнгөн аялдарды никеңерге албагыла*“. [4:22]
аятына ушул

﴿إِنَّهُ كَانَ فَنَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

– „*Себеби, (бул) бузукулук жана эң жаман жол*“. [17:32]
деген аяты карийна болот.

4. Эгер карийна менен бирге келген кылууга болгон талаб катый болбогон талаб болсо, бул мандуб хукм экендигин түшүндүрөт. Мисалы, Расулуллах ﷺдын ﴿تَدَبُّهُ سُمْ كَ فِي﴾ деген ¹⁷³ хадисин алсақ, мындагы «صدقة» сөзү

(173) Термизий: «Бирру ва сила»-1879.

катый эместикти түшүндүрүүчү карийна. Себеби, анда табассум кылбаган (жылмайбаган) кишиге азап белгиленбегендигине карийна бар.

Эгер карийна менен бирге келген кылбоого болгон талаб катый болбогон талаб болсо, бул макрух хукм экендигин түшүндүрөт.

Мисал үчүн Расуллалах ﷺдын «*إِنَّ أَوْلَىٰ لَكَ لِيَسَّ بِشِفَاءٍ وَلَكِنَّهُ نَاءٌ*» деген хадисинде харам болгон арактан нахий кылынган. Ал эми, Расуллалах ﷺдын төөнүн сийдиги менен (харам менен) дарыланууга рухсат сурагандарга рухсат берүүлөрү болсо макрухтукка карийна болот.

5. Эгер кылуу менен кылбоого болгон талаб бирдей болсо, хукм мубах болот. Мисалы, Аллах Тааланын:

﴿فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ﴾

– „*Эми качан намаз аткарылып бүткөндө жер-жерге таркалгыла*“.

[62:10]

деген аятында таралууга амр келген. Карийна болсо этият болуу сабабынын, яъни, жума намазынын бүтүшү. Сабаб бүткөн соң, таралуу асл абалына, яъни, мубахтыкка кайтат.

6. Эгер кылууга болгон талаб менен кылбоого болгон талаб жаза жана сооб жагынан бирдей болсо, хукм мубах болот. Бирок, эки мубах болсо, бири экинчисинен дунявий манфаат себептүү афзел болсо, анда хукм иршад болот. Яъни, “дунявий манфаат себептүү жакшыраак” деген мааниде мубах болот, ал эми, сооб жана жаза жагынан бирдей. Мисалы, амр фиълинде төмөндөгүдөй келет. Аллах Таала айтат:

﴿فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِّنْهُ وَلِيَتَلَطَّفَ﴾

– „*Силерге андан ырызкы алып келсин жана этият болсун*“.

[18:19]

﴿وَقَالَ يَبْنَئِي لَأَتَدَخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُّتَفَرِّقَةٍ﴾

– „*Эй уулдарым, (Мисирге) бир дарбазадан кирбестен, бөлөк-бөлөк дарбазалардан киргиле*“.

[12:67]

(174) Ибн Мааж: 3500.

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِن تُبَدَّ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ﴾

– „Эй муминдер, силерге көрүнгөндө силерди кана кыла турган нерселер жөнүндө сурабагыла!“ [5:101]

Мулахазо: Биринчи баб, кариналарга карагыла.

Экинчиден: дароо жана кийинчерээк аткарууну түшүндүрүүчү жумладагы амр жана нахий:

Амр жана нахий сыйгасынын өзүндө дароо жана кийинчерээк аткаруу маанилери жок. Булар амр жана нахий гана. Ал эми, Расуллалах ﷺдын буга икром болуулары аркылуу Расулллах ﷺдын о.э. сахаба ﷺдардын баяндары үйрөнүп чыгылса, төмөндөгү нерселер ачыкка чыгат:

1. Ушул амр дароо жана кийинчерээк аткарылуу маанилерине далалат кылуусу үчүн бирер карийна зарыл болот. Эгер амрди аткаруу убагы кең болсо, яъни, убакыт амрди бир нече жолу аткарууга жетиштүү даражада көп болсо, амрди ошол кең убакыттын бирер бөлүгүндө аткара берүү мүмкүн болот. Мисалы, намаз убагы жана фитр зекетин берүү убагы сыяктуу.

Эгер амрди аткаруу убагы кең болбосо, яъни, убакыт амрди бир нече жолу аткарууга аздык кылса, амрди өз убагында дароо аткаруу керек болот. Мисал үчүн, рамазан орозосун тутуу сыяктуу. Себеби, рамазан айынын күндүзгү убагы бир орозодон ашык орозого батпай турган кыска убакыт.

Эгер буйрулган ишти аткаруу үчүн белгилүү бир убакыт белгиленбеген болсо, анда ушул ишти каалаган убакта кийинчерээк же дароо аткара берүү мүмкүн. Мисалы, каффарат төлөө сыяктуу.

2. Дароо аткаруу لازым болгон асл нахий. Мында ушул нахий айтылган убакыттан баштап ага амал кылуу керек болот. Кимге нахий жетип келген болсо, ал аны аткарбаган болсо, ага же бул дуняда ИСЛАМИЙ мамлекет тарабынан, же ахиретте Аллах ﷻ тарабынан жаза колдонулат.

Мына ушул арак харам кылынгандыгы туурасындагы аят түшкөндө сахаба ﷺдар туткан турум. Алар Аллах ﷻнын ушул аяты түшүп, аят соңунда:

﴿فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾

– „Эми токтоорсуңар“.

[5:91]

делген убакта, «токтолдук, я Робб» дешти. Алар дароо колдорундагы аракты төгүштү жана ичүү үчүн ооздоруна алган аракты да түкүрүп жиберешти.

Бул нахийдин белгилүү бир маниь же насх себептүү келбеген бөлүгү. Ал эми, нахий маниь себептүү келген болсо, маниь бүтүшү менен нахийдин амалы да бүтөт. Мисалы, хайз көргөн аялдын намазы жана орозосу сыяктуу. Эгер нахий насх себептүү келген болсо, Расулуллах ﷺдин ушул хадисинде келгендей, насх башталышы менен нахийдин да амалы бүтөт:

كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقَبْرِ إِلَّا فَنُورُهَا

«Кабрларды зыярат кылуудан кайтарган элем. Эми зыярат кыла бергиле».¹⁷⁵

Үчүнчү: амр жана нахийдин бир нече жолу жана кайра-кайра (такрор) келиши:

Негизи амр жана нахий сыйгалары аларды бир жолудан ашык аткарууну көтөрбөс эле. Ал эми, Расулуллах ﷺдин баяндары жана сахаба ﷺдардын иштерине Расулуллах ﷺдин икром болуулары үйрөнүп чыгылса, төмөндөгүлөр айкын болот:

1. Амрди бир жолу аткаруу амрга итаат кылуу болот. Аны бир нече жолу же кайра-кайра кылуу үчүн болсо Расулуллах ﷺдин амалдары же сөздөрүнүн карийнасы керек болот. Сахабалар муну түшүнүп жеткен жана ошондуктан Расулуллах ﷺдан уккан сөздөргө же көргөн амалдарга ылайык кайсыдыр бир амрга кайра-кайра амал кылышар эле мисалы, фарз намаздары сыяктуу. Бир убактын өзүндө дагы кайсыдыр башка амрларга такрорсуз (яъни, бир жолу) амал кылышат эле. Мисалы, хаж жана айрым намаздар сыяктуу.

2. Нахийге амал кылууга келсек, андан дайыма тыйылуу керек болот. Харамдан тыйылуу жалаң бир жолкуга бөлүнбөйт, балким – нахий амалда болгон соң – ар жолу харамды кылган кишиге ар жолу жаза колдонулат. Мисалы, Расулуллах ﷺ менен сахаба ﷺдар заманында болгону сыяктуу. Болгону, нахий бирер насх же ачык карийна аркылуу бекер кылынган болсо, андай эмес. Ал эми, эгерде нахий амалда болсо, ага амал кылуу бир жолуга бөлүнбөйт.

(175) Хаким Анастан риваят кылган.

Төртүнчү: Амр жана нахийде сабаат жана дайымийлик:
Амр жана нахий угуучуга (мухотабга) ошол алектенип жаткан нерседе сабаат менен дайымий турушун түшүндүрөт:

1. Амр аркылуу алек болуу. Аллах Таала айтат:

﴿يَتَأْتِيهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ﴾

– „Эй пайгамбар, сага Роббиң тарабынан түшүрүлгөн нерсени жеткиргин“. [5:67]

Яъни, алектенип жаткан рисалатты жеткирүү ишинде сабаат-бекемдик менен туруп, бул иште дайымий-туруктуу болгун дегени. Себеби, Расуллуллах өзүнө ушул аят түшүрүлгөн убакта жеткирүү иши менен алек эле.

﴿فَأَصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ

﴿وَقَبْلَ غُرُوبِهَا﴾

– „Демек, (эй Мухаммад), алар айтып жаткан сөздөргө сабыр кылгын жана кун чыгышынан мурда жана батышынан мурун Роббиңе мактоо айтуу менен аруулагын (намаз окугун)“. [20:130]

Яъни, өзүңөр алектенген сабрда саабит туруп, ошондо даймий болгула дегени.

2. Амрда дуба аркылуу алек болуу. Аллах Таала айтат:

﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾

– „Бизди туура жолго жолдогун“. [1:6]

Ушул туура жолдо туруу менен алек болгон мумин тарабынан “бизди туура жолдо бекем кылып, туруктуу кылгын” дегени.

﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ﴾

– „Роббибиз, бизди Өзүңө баш ийүүчүлөрдөн кылгын“. [2:128]

Яъни, бул Иброхим عليه السلامдын дубасы болуп, “бизди ушунда саабит кылгын” дегени.

3. Нахий менен алек болуу. Аллах Таала айтат:

﴿الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾

– „Бул чындык Роббиң тарабынан болду. Демек, шек кылуучулардан болбо“. [2:147]

Яъни, “күмөн кылбоого саабит туруп, ошондо туруктуу болгула” дегени. Себеби, Расуллалах ﷺ ушул аят түшкөн убакта күмөн кылуучулардан эмес эле.

﴿قَالُوا بِشَرِّنَكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُن مِّنَ الْقَانِطِينَ﴾ ﴿١٥٥﴾ قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ
مِن رَّحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ﴾

– „Алар айтышты: «Биз сага чынында эле сүйүнчү хабарын алып келдик. Демек, сен үмүтсүз адамдардан болбогун». Ал: «Роббисинин берешен мээриминен жалаң адашкан адамдар гана үмүтсүз болушат», деди“. [15:55]

Яъни, “үмүтсүз болбоодо саабит туруп, ушул бойдон тургула” дегени. Себеби, бул аятта хытаб кылынган Иброхим عليه السلام үмүтсүз болбогон.

4. Нахийде дуба аркылуу алек болуу. Аллах Таала айтат:

﴿رَبِّ فَلَا تَجْعَلْنِي فِي الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

– „Эй, Роббим, мени ал залим коум менен бирге кылбагын“.

[23:94]

Яъни “залим коом менен бирге болбошумда саабит жана туруктуу кылгын” дегени. Себеби, бул аят түшүрүлгөндө Расуллалах ﷺ залим коум менен бирге эмес эле.

Расуллалах ﷺ мындай деди:

﴿رَبِّ أَعْوَجَّا تَعْنِي عَمِّي وَأَمَّ كُرِّي وَلَا تَمْكُرْ عَمِّي﴾

«Эй Роббим, менин пайдама жардам бер, мага каршы жардам бербе. Менин пайдама айла бер, менин зыяныма айла бербе».¹⁷⁶

Яъни “эй Роббим, мага жардамыңды дайымий кыл, аны менден тосуп койбо” дегени. Себеби, Расуллалах ﷺ ушундай абалда дайымий кылууну Аллахтан сурады. Расуллалах мына ушундай дуба кылган чакта Аллах ﷻ ал заттын зыянына жардам берчү эмес.

Бешинчи: Зиддине (тескерисине) нахий келбеген бир ишке амр кылуу.

(176) Термизий: 3474, ал хасан жана сахих хадис деди. Абу Дауд: 1291. Ибн Мааж: 3220. Ахмад: 1\227.

Жогоруда болуп өткөндөй, амрдин да, нахинин да белгилүү бир сыйгалары бар. Амрдин сыйгасында нахий болбойт, бир ишти кылууга амр болот. Нахий сыйгасында да амр болбойт, бир ишти кылуудан нахий болот. Демек, ар экөөсүнүн мантуку бир-бириникинен башкача. Мисалы, Аллах Тааланын:

﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ﴾

– „*Намазды тургузула!*“ [11:114]

деген аятын окусак, андан намазга болгон амрди түшүнөбүз. Бул аят мантуку мындан башка нерсеге далалат кылбайт. Себеби, анда намазга алакасыз болгон оюн-күлкүдөн нахий кылуу далалаты жок. Балким, бул нерселер башка далилдерден изделет. Ушул аят болсо бул жөнүндөгү нахийди өз ичине албаган.

О.э. Аллах Тааланын:

﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا﴾

– „*Зынага жакындашпагыла! Себеби, (бул) бузукулук – эң жаман жол*“ [17:32]

деген аятын окусак, анда зынадан нахий кылынганын түшүнөбүз. Анын мантукунда үйлөнүүгө амр кылууга далалат жок. Балким, бул башка далилдерден изделет.

Ошентип, бир нерсеге амр келсе, анын тескерисинен нахий кылуу түшүнүлбөйт о.э. бир нерседен нахий келсе, анын тескерисине амр кылуу түшүнүлбөйт. Себеби, ар экөөсүнүн өз сыйгасы болуп, нусуста ушул сыйга келсе, мына ушул хос амр же нахийге далалат кылат.

Алтынчы: Акд жана тасарруфтардан нахий кылуу.

Акд жана тасарруфаттардан нахий кылуу үч абалдан биринде болот:

1. Нахий акд рукндарына таасир кылса, акд батыл болот. Себеби, акддын бирер рукнуна зыян жеткирилсе, акддын өзү бүтүндөй батыл болот. Эгер нахий ошол акд маддасынан нахий кылуу болсо, мисалы, Аллах Тааланын:

﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْمِتَةُ﴾

– „*Силерге өлүмтүк харам кылынды*“ [5:3]

деген аятындагы сыяктуу, анда өлүмтүк менен соода-сатык кылуу да батыл болот. О.э. эгер нахий акд кылуучулардын

жараксыздыгына тиешелүү нахий болсо, мисалы, мажнун сыяктуу, анда акддын өзү батыл болот.

2. Нахий акддын рукндарына эмес, шарттарына таасир кылуучу акд болсо, яъни, акд маддасына да, акд кылуучуларга да таасир кылбаса, анда акд фасид акд болот. Мисал үчүн, Расуллалах ﷺ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدْرَأُونَ حَصِيرًا لِيَبْأَدَّ» «Шаардык чөлдүккө нерсе сатпасын»,¹⁷⁷ деди. Себеби, чөлдүк базар баасынан хабарсыз болот. Ушул себептүү, мындай соода фасид-бузук соода болот. Эгер чөлдүк базарга барып, бааны билгенден кийин соодага ыраазы болсо, анда ушул бузук соода түзүлөт жана дурус, батыл болбогон соодага айланат.

3. Нахий акддын рукн жана шарттарынан тышкаркы ишке таасир кылуучу акд болсо, мындай абалда соода-сатык дурус болот. Ал эми, ушул нахийге тескери иш кылган киши күнөөкөр болот. Буга Аллах Тааланын:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا تَدْرَأُونَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾

– „Эй муминдер, качан Жума күнүндөгү намазга чакырылса (азан айтылса), дароо Аллахты зикр кылууга баргыла жана соода-сатыкты токтоткула!“ [62:9]

деген аяты мисал болот. Бул жерде нахий кылынууга жума намазы убагында соода-сатык кылуу себеп болгон. Нахийдин соода акдынын рукн жана шарттарына байланыштуулук жайы жок. Ошондуктан, соода-сатык дурус боло берет, ал эми, сатуучу да кардар да аятта келген нахийге тескери иш кылышканы үчүн күнөөкөр болушат.

Ушуну да айтуу лазым, жогоруда айтып өтүлгөн батыл, фасид жана хилаф иш кылуучусу менен дурус болгон үч абалды түшүндүрүүчү нахий – жазмий нахий. Ал эми, жазмий болбосо, андан күнөө келип чыкпайт, балким, макрух чөйрөсүнө кирет.

(177) Бухарий: 2033, 2043. Муслим: 1413.

ЭКИНЧИ ФАСЛ

Ъамма жана хос

«^{اَلْاَمَّ}Ъамма» сөзү бир мааниге ээ болгон, анын мааниси астына эки же андан көбүрөөк шахстар кирген, шахстар мааниде бири-биринен афзел болбогон муфрад сөз.

Таърифте сөз деп айтпастан «муфрад сөз» деп айтылышынын себеби, бул таърифке мураккаб сөздү кошпоо. Себеби, астына бир нече бөлүктөр кире турган мураккаб сөз ъамма сөз деп аталбайт, балким, куллий сөз деп аталат.

Таърифте «бир мааниге ээ» деп айтылышынын себеби, бул таърифке муштарак сөздү кошпоо. Себеби, муштарак сөз мааниси астына шахстар кирсе да, бир нече маанини түшүндүрүүчү сөз. Мисал үчүн, «^{اَللّٰهُ}الله» сөзү муштарак сөз болуп, көрүүчү көз, тыңчы, булак... сыяктуу маанилерге далалат кылат. Муштарак сөздөн эмне максад кылынганын баян кылуу үчүн бирер карийна керек болот. Ошондуктан, муштарак сөз бирер баянга мухтаж болгон кыска сөз түркүмүнө кирет, бул жөнүндө кийинчерээк баян кылабыз. Мисал үчүн, «^{اَلرَّجُلُ}الرَّجُلُ» сөзү жинс алиф-ламы менен маърифа болуп, бир мааниге ээ, бирок, астына «^{اَلْحَمُو, اَلْاَمُّ}ه, اَلْاَمُّ» сыяктуу бир нече шахстар кирүүчү сөз. Бул сөз да андан кандай нерсе баян кылынганын баян кылуу үчүн бирер хостоо керек болот. ошондуктан, ал ъамма сөз. Таърифте «мааниде бири-биринен афзел болбогон» деп айтылышынын себеби, ушул таърифке көчмө, мажазий, качырма сыяктуу маанилерге ээ сөз кирип калбашы. Мейли, бул маанилердин астына шахстар кирсе да, бирок, алар мааниде бирдей эмес. Ошондуктан, бири экинчисинен афзел. Мисалы, «^{اَنْتَ}أَنْتَ أَسَدٌ» десек, арстан сөзү чыныгы арстанга да, мажазий маанидеги баатырлыкка да далалат кылат. Ал эми, максад кылынган маани, мажазий маани.

Ъамма лафз эки түрдүү:

Андан да ъаммараак сөз болбогон ъамма;

Салыштырмалуу (нисбатан) айтылуучу ъамма.

Андан да ъаммараак сөз болбогон ъаммага «^{اَلْمَذْكُورُ}اَلْمَذْكُورُ» сөзү мисал. Себеби, бул сөз бар нерсе, жок нерсе, белгилүү нерсе,

белгисиз нерсе дегени. «^{الشيء}» сөзү болсо учур чакта же өткөн чакта болгон ар бир «нерсе» дегени.

Салыштырмалуу айтылуучу ʔамма жана салыштырмалуу айтылуучу хос сөзгө «^{اللَّهُمَّ}» сөзү мисал болот. Себеби, бул сөз «^{جِبْرَائِيلُ}», «^{مِيكَائِيلُ}», «^{إِسْرَافِيلُ}» астындагы нерселерге нисбатан ʔамма. Үстүндөгү нерселерге салыштырмалуу хос болсо, мисалы, «^{الْمَخْلُوقَاتُ}» сөзү сыяктуу, ʔамманын бөлүктөрүнөн бирөөсү болот. Яъни, инсан, жин, жер жана асман сыяктуу баары махлукатка кирет.

Хос сөзгө келсек, «^{هَٰنَ عِلْمِي}, «^{مُحَمَّدٌ}» сыяктуу алам исмдер сыяктуу бир атамага далалат кылуучу бир лафз. Ушул биринчи түрдөгү хос андан да ʔаммараак сөз болбогон хос деп аталат. Кийинки түрдөгү хос болсо, салыштырмалуу айтылуучу хос деп аталат.

Умум сыйгасы:

1. Жинс же истигрок алиф-ламы менен маърифа болгон жамь:

﴿لِلرَّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَدْتُمْ لَكُمْ فِي مَوَاطِنَ الَّتِي أَحْضَرْتُمْ فِيهَا أَنْفُسَكُمْ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

– „*Эркектер үчүн ата-энелери жана тууган-уруктары калтырып кеткен мурастан үлүш бар. Аялдар үчүн да үлүш бар*“.

[4:7]

Же изофа менен маърифа:

﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلرَّجُلِ النِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَدْتُمْ لَكُمْ فِي مَوَاطِنَ الَّتِي أَحْضَرْتُمْ فِيهَا أَنْفُسَكُمْ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

– „*Аллах перзенттериңерге (тийиштүү мурас) жөнүндө амр-буйрук кылат*“.

[4:11]

2. Жинс алиф-ламы менен маърифа болгон, ахд алиф-ламы болбогон муфрад. Себеби, ахд алиф-ламы умум эмес:

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾

– „*Ууру аялдын жана ууру эркектин колдорун кескиле!*“

[5:38]

3. Нафий, шарт жана нахий агымында келүүчү накра:

﴿مَّا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ مِّن شَيْءٍ﴾

– „*«Аллах адамзатка эч нерсе түшүргөн эмес»*“.

[6:91]

﴿إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبِيٍّ فَتَّبِعُوهُ﴾

– „Эгер силерге бир фасык кимсе бирер кабар келтirse, аныктап-текшерип көргүлө“. [49:6]

﴿لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ﴾

– „Бир коум бир коумдун үстүнөн масхара кылып күлбөсүн“. [49:11]
Бул аяттардагы «فَاسِقٌ» сөздөрү агым аркылуу умумга далалат кылуучу накралар.

4. Исми шарттар:

﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾

– „Демек, силерден ким бул айга күбө болсо, орозо кармасын“. [2:185]

﴿وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُؤَفَّفَ إِلَيْكُمْ﴾

– „Кандай жакшылык инфак-ихсан кылсаңар, өзүңөр үчүн“. [2:272]

﴿أَيُّهَا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾

– „Кандай чакырсаңар да (урухсат). Анткени, Анын көркөм ысымдары бар“. [17:110]

﴿أَيُّنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ﴾

– „Кай жерде болбогула өлүм силерди таап алат“. [4:78]

5. Исми истифхамдар:

﴿قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِغَالِهِتِنَا﴾

– „Биздин кудайларыбызды ким мындай кылды?“. [21:59]

﴿مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا﴾

– „«Муну мисал кылуу менен Аллах эмне демекчи?»“. [2:26]

﴿مَتَى نَصْرُ اللَّهِ﴾

– „«Акыры Аллахтын жардамы качан келет?»“. [2:214]

﴿قَالُوا أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾

– „*Аллахтан башка, жалбарып дуба кылып өткөн буттарыңар кайда (келип силерди өлүмдөн куткарышпайбы?)*», дешкенде“.

[7:37]

6. Исми мавсулалар. «*م*» менен «*ق*»дар «*الْمَلِئِينَ، الْمَلِئِينَ*» сыяктуу жамъдарга далалат кылат:

﴿وَاللَّهُ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾

– „*Асмандар жана Жердегинин баары Аллахка гана сажда кылышат*“.

[13:15]

﴿وَأَحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ﴾

– „*(Жогорудагы аяттарда санап өтүлгөн) аялдардан башкалары силерге халал кылынды*“.

[4:24]

﴿وَالَّذِينَ يُتُوفَوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ

وَعَشْرًا﴾

– „*араңардан кайтыш болгон кишилер аялдарын (жесир) калтырган болсо, алар төрт ай жана он күн өздөрүнө карап (идда сактап) турушат*“.

[2:234]

7. Сөздө да мааниде да «*جَمِيعِ كُلِّ*»дарга изофа:

﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ﴾

– „*Ар бир жан өзү кесиб кылган иштери себептүү (тозокто) кармалуучу*“.

[74:38]

«*أَجْمَعُونَ، أَلْجَمُونَ*»ларга изофа кылынганда да кудум ушундай болот. Накралуу жамъ болсо төмөндөгүдөй: Мисалы, Аллах Тааланын ушул аятын алайлы,

﴿يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ ﴿٢٠﴾ رِجَالًا﴾

– „*Ал (мечиттерде) эртели-кеч Аны аруулай турган кишилер бар...*“.

[24:36-37]

Андагы накралуу жамъдын умумийлигинде ихтилаф бар. Яъни, кишилердин баары эмес, балким, көпчүлүгү Аллахты аруулайт. Ал айтылары менен эки кишиден ашык болбосо керек деген нерсе ойго келет. Бирок, бардык уламалар алар эң азында үч киши болууларына иттифак кылышты.

Бир фикр:

1. Жамъ же муфрад абалында байлануучу «**مَنْ**» жана байланбай турган «**مَا**»лар умум болот. Мисалы, исми шарт жана истифхамдагы «**أَيُّ**» сыяктуу.

Байланбай турган «**مَا**»дагы ыамма сөздөр же эч кандай жинска хостолбогон мутлак болот, же айрым жинстарга хостолгон гойримутлак болот. Мутлак «**مَا**»га мисал: Исми шарт: «**عَلَى الْيَدِ مَا أَخَذَتْ حَتَّى تُدَّهُ**». Истифхам: «**مَاذَا صَنَعْتَ؟**». Гойримутлак «**مَا**»га мисал: Исми шарт жана истифхам: «**هَيَّ جَاءَ**» «**هَيَّ جَنَّةَ بِي أَكْرَهَتِكَ**», «**الْقَوْمِ**».

2. Жамъ касра маърифа жамъи касра накрадан көп болот: «**رَجُلٌ مِنَ الرِّجَالِ**» сыяктуу. Ошондуктан, мунун акс-тескериси деп айтылбайт.

3. Жамъдан азыраак нерсе: «**هَلْ هُوَ اثْنَانِ أَوْ ثَلَاثَةٌ؟**» сыяктуу.

Ар түрдүү келсе, экөө менен үчөөнүн ортосунда болот жана аныктоо үчүн карийна керек болот.

Суннат жагынан алганда болсо жамаат намазы Расулуллах ﷺдын ушул хадистерине ылайык эки киши менен ишке аша берет:

«**لَا تَزْنَانِ فَمَا فَوْقَهَا جَمَاعَةٌ**»

«Эки киши жана андан көбү жамаат».¹⁷⁸

Экинчи:

а) Хос сыйга:

1. Ыалам исмдер. «**مُحَمَّدٌ**», «**سُوحٌ**» сыяктуу шахстар ысымы болобу, же «**تَفْحَةٌ**» сыяктуу нерселер аты болобу, «**مَشْمُشٌ**» сыяктуу мөмөлөргө берилген наам болобу, айырмасы жок.

2. Ахд алиф-ламы болгон маърифа. Мисалы, сиз өзүңүз менен угуучу ортосунда белгилүү болгон анык бир кишинин келгенин назарда тутуп сүйлөсөңүз «**جَاءَ الرَّجُلُ**» деп айтасыз.

(178) Бухарий бул хадисти муаллак риваят кылган. Ахмад болсо мындай риваят кылган: Набий ﷺ бир кишинин намаз окуп жатканын көрүп, «**قَالَ: مَنْ**» «**يَسْمَعُ عَلَى هَذَا؟**» فقال: هَذَا جَمَاعَةٌ **Ким бул кишиге садака кылып** (бирге намаз окуйт), - **деди.** (Ошондо бир киши ага ээрчип намаз окуган эле) **Бул экөөсү жамаат болду, - деди**» «Фатхул-Барий»: 2\142.

3. Ишара аркылуу исмди тайын кылуу. Мисалы: « ذلك هَذَا الْجِوَالِيسُ », «فَقَانِمُ» сыяктуу.

4. Экиден көп белгиленген адад: «خَمْسُونَ», «فَلَاثُونَ» сыяктуу.

б) Таглиб:

Жогоруда умум сөздөр өз жинси астына кире турган бардык бөлүктөрдү өз ичине алат дедик. Бирок, арабдар белгилүү бир абалдарда дагы бир ушундай умум сөздөрдү да колдонушат жана бул сөздөр башка бөлүктөрдү да өз ичине алат. Алар ал бөлүктөр менен бул бөлүктөр ортосундагы байланыштуулукту өз лугаттарында көрсөтүп өтүшкөн. Мына ушул умум сөз таглиб деп аталат. Арабдар лугаттарында колдонушкан ушул таглиб үйрөнүлсө, алар төмөндөгү абалдарда келгени көрүнөт:

1. Муаннасты өз ичине алуучу музаккар таглиб. Яъни, эркектерге карата иштетилген сөздүн замирина аялдар да кире турган умум сөз. Мисалы, эркектерге да, аялдарга да хытаб кылынмакчы болсо, музаккар менен зикр кылынат да, бу музаккар аялдарды да өз ичине алат. Аллах Таала айтат:

﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ﴾

– „Албетте, асмандар менен жердин жаратылышында о.э. күн менен түндүн алмашып турушунда акыл ээлери үчүн (бир жаратуучу жана башкарып туруучу Зат бар экендигине) аят белгилер бар“.

[3:190]

Бул аятта «لأُولِي الْأَلْبَابِ» сөзү музаккар болуп, «أَلَاتِ»лерди да өз ичине алат. Аллах Таала айтат:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ ؕ وَلَا تَموتُنَّ إِلَّا وَأنتُمْ

﴿مُسْلِمُونَ﴾

– „Эй муминдер, Аллахтан чыныгы коркуу менен корккула жана дүйнөдөн мусулман болгон абалыңарда өткүлө“.

[3:102]

Бул аятта да «الَّذِينَ آمَنُوا» сөзү «اللاتي آمنن» маанисин өз ичине алат.

а) Эгер бирер карийна аркылуу жалаң эркектерге гана хос хытаб кылынган болсо, анда таглиб болбойт. Мисалы, Аллах Тааланын ушул аяты сыяктуу:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ

ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾

– „Эй муминдер, качан Жума күнүндөгү намазга чакырылса (азан айтылса), дароо Аллахты зикр кылууга баргыла жана соода-сатыкты токтоткула!“ [62:9]

Бу аяттагы «الذين آمنوا» сөзү менен «ذكر الله» сөзүндө таглиб жок. Себеби, жума намазы жалаң эркектерге гана хос фарздыр. Ошондуктан «الذين» да, «اسعوا» да кандай болсо ошондойлугунча эркектерге иштетилет.

б) Эгер хытабдан аныксыздыкты кетирүү үчүн хукмдун эркекке канчалык даражада тиешелүү болсо, аялга да ошончолук даражада тиешелүүлүгүн көрсөтүү максад кылынган болсо, таглиб болбойт. Мындай абалда, эркекке да, аялга да өзүнчө хытаб келет. Мисалы, аялдардын “Расулуллах ﷺ дан хукмдар хытабы көбүрөөк эркектерге кылынып жатат, ыхтымал, аялдардын ахамияты азыраак болгону үчүн ушундай болуп жаткандыр” деп сурашканы сыяктуу. Ошондуктан, айрым аяттар ушул аныксыздыкты кетирүү үчүн, аялдар ролун өзүнчө көрсөткөн абалда түштү. Мисалы, бул аяттар сыяктуу:

﴿فَأَسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَمَلٍ مِّنْكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ

أُنْتَىٰ﴾

– „Анан, Робби алардын дубаларына жооп кылып: «Албетте Мен силерден эч бир амал кылуучу эркек же аялдын амалын бекер кетирбеймин, (деду)“ [3:195]

﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾

– „Албетте, мусулман эркек жана мусулман аялдар, мумин эркек жана мумин аялдар...“ [33:35]

﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾

– „Албетте, садака кылуучу эркектер жана садака кылуучу аялдар о.э. Аллахка карз хасана бергендер...“.[57:18]

Мына ушул аяттарда хукмдун эркекке канчалык даражада тиешелүү болсо, аялга да ушунчалык даражада тиешелүүлүгүн көрсөтүү максат кылынган хытабдар келген.

Кээде хытабда хукмдун мазаммат кылууга тиешелүүлүгү көрсөтүлөт. Аллах Таала айтат:

﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ﴾

– „Аллах мунафык эркек жана мунафык аялдарга о.э. кафирлерге алар түбөлүк кала турган тозок отун убада кылды“.[9:68]

﴿لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ﴾

– „Аллах мунафык эркек жана мунафык аялдарды, мушрик эркек жана мушрик аялдарды азаптоо үчүн“.[33:73]

2. Акыл ээси жана акылсызга хытаб кылынганда, акыл ээсине кылынган хытаб акылсыз нерседен таглиб кылынат. Аллах Таала айтат:

﴿وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِلَيَّاهُ﴾

– „Качан деңизде силерге бирер мусибат жеткен убакта, силер жалбара турган бут-санамдар кайып болот, илла, Анын Өзү гана калат“.[17:67]

Яъни, алар илах-кудайчаларга, акылсыз бут-санамдарга жана акылсыздарга ылтыжа кылышар эле. Ошондуктан, аятта «*مَنْ*» аркылуу таглиб менен «силер аалиха деп сыйынып жаткан нерселер бул орунда, ал тургай акылдуу болсо да, силерге эч кандай пайда да бербейт, ылтыжааңарды кабыл да кыла албайт» деген нерсе көрсөтүп коюлмачы. Алар сыйынып жаткан мындай жансыз бут-санамдар кантип аларга пайда берсин. Кантип сурашкандарын ижабат кылсын? Ушул нерсе Аллахтын жалгыз Өзү эч кандай шериксиз жаратуучу, дуба кылуучунун дубасын ижабат кылуучу, Андан башка нерселер болсо Ал тарабынан жаралган нерселер экенин баса белгилөө үчүн келди. Аллах Таала айтат:

﴿وَرَبِّكَ أَعْلَمُ بِمَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾

– „Роббиңер асман жана жердеги бар жандууну абдан жакшы билет“. [17:55]

Яъни, асмандар жана жерде акыл ээсин да, акылсызды да билүүчү дегени. Акыл ээсине кылынган хытаб болсо аятта «**قُ**» сөзү менен келип жатат. Мисалы:

а) Эгер акыл ээсинин акылсыздар менен бирге келиши хукмга таасир кылбаса, яъни, алар менен кудум бирге болбогондой болсо, акыл ээсин таглиб кылынбайт, балким, хытаб акылсыздарга карата кылынган болот. Аллах Таала айтат:

﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصْبُ جَهَنَّمَ﴾

– „(Эй мушриктер), силер да, Аллахтын ордуна сыйынып жаткан нерселериңер да тозоктун отундары“. [21:98]

Яъни, мушриктер бут-санамдарга сыйынышар эле. Кээ бирөөлөрү болсо Иса ибн Марям ﷺ га сыйынышар эле. Иса ибн Марямга – анын өзү ыраазы болбогон жана мындан аларды кайтара албаган – абалда сыйынышар эле. Ошондуктан аятта «**ط**» харфын иштетүү менен акылсыз нерселерге карата хытаб кылынып жатат. Ошондуктан Зибъарий «бул жерде Иса да айтылып жатат, Иса да тозокко түшөт го деп, Расуллалах менен хужжат талашканда Иса ﷺ ды тозоктон истисна кылуучу ушул аят түштү:

﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ﴾

– „Албетте, Биздин тарабыбыздан көркөм (мартаба-жай) берилген заттар, дал ошолор (тозоктон) алыс болушат“. [21:101]

Мурдагы аяттан акылсыз нерсеге карата колдонулуучу «**ط**» харфы лугатта таглиб коидасы менен колдонулуп, акылдуу нерселерден эсептелген Иса ﷺ ды да өз ичине алат деген маани бар. Ошондуктан, ушул аяттагы умумду түшүндүрүүчү «**ط**» харфы хостоп коюлду жана бул «**ط**» харфын иштетүүдөгү афзел маани болуп эсептелди. Эми бул жердеги «**ط**» акылсыз нерсеге колдонулуп, таглиб иштетилбейт деген сөзгө келсек, бул афзел сөз эмес. Себеби, экинчи аят аркылуу Иса ﷺ мындан мустасна кылынгандыгы үчүн бул сөзгө мухтаждык жок.

б) Эгер акыл ээсин кудум жоктой этибарда хытаб кылынса о.э. максад анын таасир кылбаганы үчүн эмес, балким, башка махлукаттарга карата азчылыкты түзүшүн көрсөтүү болсо, анда акыл ээси таглиб кылынбайт. Балким, ушул хытаб акылсыз кимселерге карата кылынган болот. Аллах Таала айтат:

﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ﴾

– „*Асмандар жана жердеги бар нерселер Аллахка таандык*“. [3:109]

Бул аятта акылсыз нерселер максад кылынган болуп, Аллах ﷻга моюн сунуучу акылсыз махлукаттар акыл ээлерине карата өтө да көп, дегени. Аллах Таала дагы айтат:

﴿يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ﴾

– „*Асмандардагы жана жердеги бар нерсе Аллахка тасбих айтат*“.

[64:1]

Яъни, Аллахтын бүткүл мүлкү ичинде Аны аруулап, тасбих айтып, итаат кылуучу махлукаттар акыл ээлери арасында өтө көп дегени. Максад, ошол акыл ээлери жана мукаллафтар арасындагы Ал Затка тасбих айтпай тургандардын шааникадырын жерге уруу.

в) Сүйлөөчү жана угуучу акыл ээсинин сыфат жана махиятын билбесе, же сүйлөөчү билбегени үчүн дароо билмекчи болсо, акылсыз болгон угуучунун услубу акыл ээси менен бирге келет. Себеби, арабдар адаты боюнча, бирер нерсе жакындашып келе жатканын көрсө, анын сыфат жана махиятын билмекчи болуп, « مَا هَذَا » дейт. Ошондуктан сыфат жана махияти белгисиз нерсе туурасында да сүрүштүрүшөт:

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اَسْجُدُوْا لِلرَّحْمٰنِ قَالُوْا وَمَا الرَّحْمٰنُ﴾

– „*Качан «Рахманга сажда кылгыла» деп айтылса, алар: «Эмне ал Рахман?» дешти*“. [25:60]

﴿قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعٰلَمِيْنَ﴾

– „*Фиръаун «Бардык ааламдардын Роббиси ким?» деди*“. [26:23]

﴿وَلَا تَحِجُلْ لَهُنَّ اَنْ يَّكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِيْ اَرْحَامِهِنَّ﴾

– „Алар үчүн Аллах жатындарында жараткан нерсени жашыруулары халал болбойт“. [2:228]

﴿إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِن بَعْدِي﴾

– „Якубга өлүм келгенде, ал уулдарына: «Менден кийин эмнеге ибадат кыласыңар?» деди“. [2:133]

Яъни, Яъкуб ﷺ угуучуга белгисиз болгон сыйынылуучуну дароо билмекчи болуп жатат. Максады, инсан өз акылы жана фитратынан пайдаланып, бирөөдөн накл кылбастан эле өз жаратуучусун таануу жана ага ыйман келтирүүгө кудуреттүү экендигин баян кылуу.

г) Эгер акыл ээсине нерселерди халал жана харам кылуу жагынан хытаб кылынган болсо, акыл ээлерине да Аллах Тааланын ушул аяттарында келгендей, акыл ээси болбогондорго иштетилүүчү «مَا» иштетилет:

﴿فَأَنكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ﴾

– „Силер үчүн никеси халал болгон аялдарга үйлөнө бергиле“. [4:3]

﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾

– „Дагы эрлүү аялдар (да харам кылынды). Илла, (согуштарда) ээ болгон күндөрүңөр халал“. [4:24]

﴿وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ﴾

– „Атаңар үйлөнгөн аялдарды никеңерге албагыла“. [4:22]

3. Акыл ээсинин сыфатын таглиб кылуу.

Акылсыз нерсе акыл ээлеринин сыфаты менен сыфатталса, акыл ээсинин сыфаты таглиб кылынган болот. Мисал үчүн Аллах Таала айтат:

﴿إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ

وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ﴾

– „Эстегин, Юсуф атасына: «Эй ата, мен түшүмдө он бир жылдызды, дагы күн жана айды көрүптүрмүн, бардыгы мага сажда кылып жатышкан экен, - деди“. [12:4]

Бул аят каримада «رَأَيْتَهَا» деп, акылсыз нерселер ордуна «رَأَيْتَهُمْ» деген акыл ээлеринин сыфаты келип жатат. Бул ай, күн жана жылдыздарды «سَاجِدِينَ» деп зохиринен акыл ээлеринин сыфаты менен сыфаттоо. Дагы бир мисал: Аллах Таала айтат:

﴿قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَسَأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ﴾

– „(Ибрахим) айтты: «Жок, бул ишти алардын чоңу мына бул (айкел) кылды. Анан, (бут-санамдарыңардан) сурагыла, эгер сүйлөй ала турган болушса“. [21:63]

Бул аятта суроо да, сүйлөө да акыл ээси сыфатында келип жатат. Демек, «كَبِيرُهُمْ» деп акылсыз болгон бут-санамдар хытабы ордуна «كَبِيرُهُمْ» деп акыл ээсинин хытабы менен о.э. «فَأَسْأَلُوها» ордуна «فَسَأَلُوهُمْ» менен таглиб кылынды.

Мулаахазо:

Жогоруда арабдар таглибди умум сыйгасында иштетүүлөрүн айттык. О.э. алар таглибди хос сыйгада да иштетишет жана бул мусанна (тасния) таглиби деп аталат. Мисалы, алар муфрад сөзүн тасния кылып иштетишет. Мындан мақсад, ошол муфрад аны менен жынсы башка, бирок, өз ара байланыштуу болгон дагы бир муфрадга далалат кылышы. Мисалы, «قمران» дешсе, ай жана күндү, «والدان» дешсе, ата жана энени назарда тутушат. Ушуга окшош, эки муштарак нерсени бир тасния сыфат менен айтышат. Мисалы, Меккедеги эки салабаттуу «أَوْ قَيْسٍ» жана «الْأَخْشَبِ بَانَ» деп айтышат. Курма жана суу, же чаян жана жыланды да «الْأَسْوَدَانَ» деп бир тасния менен айтышат.

Умумду хостоо:

Җамма маанини түшүндүрүүчү сөздү хос мааниге хостоо менен аны бүтүндөй хос кылуу мүмкүн.

Хостоо далалаттары:

Биринчи: муттасил хостоо далалаттары.

Экинчи: мунфасил хостоо далалаттары.

Биринчи, муттасил хостоо далалаттары:

а) Истисна:

Истисна «لَا يَكُونُ لَيْسَ مَا خَلَا، مَا عَلَا، عَنَا، حَاشَا، سَوَى، غَيْرِ، إِلَّا»

харфтары.

1. Асл-негизи, истисна харфы «لَا». Лекин, муттасил истисна абалында, яъни, мустасна мустасна-минхунун жынсынан болгон абалда ал хостолот: Аллах Таала айтат:

﴿فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ ﴿٢٦﴾ إِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَنَبِيِّنَ﴾

– „*Анан Биз аны жана анын бардык ахли-элин куткардык. Илла, (азап астында) калуучулардан болгон бир кемпирди (т.а. Луттун ыймансыз аялын куткарбадык)*“. [26:170-171]

Бул аятта «العجوز» сөзү «من اهل»дан мустасна. Яъни, кемпир алардын жынсынан болуп, бул жерде истисна аркылуу хостоо болуп жатат.

2. Лекин, «لَا» кээде башка маанилерде келет жана мында истисна менен хостоо болбойт. Мисалы, Аллах Тааланын ушул аятында келгендей, мункатий мустасна, яъни, мустасна мустасна-минху жынсынан болбошу да мүмкүн:

﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ﴾

– „*Эстегин, Биз периштелерге Адамга сажда кылгыла дешибиз менен алар сажда кылышты. Илла, иблис гана (сажда кылбады)*“. [2:34]

Бул аятта «إِبْلِيسَ» сөзү «لَمَلَائِكَةَ» жынсынан эмес, ошондуктан, маани “иблис сажда кылбады” дегенди түшүндүрөт.

3. «لَا» хаср харфы болуп келет. Бул учурда да истисна аркылуу хостоо хаср болбойт. Аллах Таала айтат:

﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ﴾

– „*Анын (муташабихтин) таъвилини Аллах гана билет жана илимде бекем-күчтүү адамдар (да билишет)*“. [3:7]

4. Кээде «لَا» харфы мулгот (амал кылбай турган) истисна болот. Мындай абалда «لَا»дан кийинки сөз «لَا»дан мурдагы сөзгө бадал болот. Мисалы, «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» сөзүн алайлы. Мында «اللَّهُ» сөзү истиснага таандык эмес. Балким, жынс үчүн келген нафи «لا»сы жана анын исмине бадал болуп жатат. Яъни, раф абалындагы мубтада болгон «لا إِلَهَ»га «اللَّهُ» сөзү раф абалындагы бадал болуп жатат.

5. «لَا» кээде өзүнөн мурдагы сөздүн сыфаты сыяктуу «غَيْر» маанисинде келет. Мында да истисна аркылуу хостоо болбойт. Аллах Таала айтат:

﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا ءِٰهٖةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا﴾

– „Эгер Аллахтан өзгө аалиха-кудайлар болгондо, экөө тең бузулуп кетээр эле“ [21:22]

Яъни, “Аллахтан башка” дегени. Себеби, эгер бул жерде «لَا» харфы истисна болгондо, маани «асмандар жана жердин бузулушуна себеп, ал жерде илахтар бар, Аллах болбогон эле» дегенди түшүндүрмөк. Яъни «асмандар жана жерде илахтар менен бирге Аллах да болгондо, экөөсү тең бузулбаган болор эле» деген маани чыгып калат эле. Мындай маани албетте батыл. Себеби, бузулуу себеби мына ушул илахтар менен Аллахтын болгондугу эмес, балким, Аллахтын болбогондугу. Яъни, качан жер жана асманда Аллахтан башка илахтар болсо, алар бузулуп кеткен болор эле дегени. Мына ушунда «لَا» харфы истисна эмес, «غَيْر» маанисинде келген болот. Демек, аят мааниси «эгер Аллахтан истисна илахтар болгондо, экөөсү тең бузулуп кетет эле» деген маани эмес, балким, «Аллахтан башка илахтар болгондо, экөөсү тең бузулуп кетет эле» деген маанини түшүндүрөт жана илла гойри маанисинде келген болот. Илла менен илладан кийинки сөз яъни «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» сөзү болсо «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»га сыфат болот.

Себеби, илла харф болгону себептүү, андан мурдагы сөз, яъни, мавсуфтун харакаты сыфатка көчөт. Аяти каримадагы «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»нын харакаты раф болгону үчүн, анын сыфаты болгон

«اللَّهُ» сөзү да раф болот. Эгер илла харфы истисна болгондо, андан кийинки харф насб абалында болот эле. Себеби, анын алдында исбат агымындагы мустасна келип, муну насб белгилеп берген болор эле.

б) «غَيْرٌ»:

Бул харф кээде истисна үчүн илла маанисинде келет. Мындай абалда гойринин харакаты илладан кийинки мустаснанын харакаты менен бирдей болот. Аллах Тааланын ушул аяты буга мисал:

﴿لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي

سَبِيلِ اللَّهِ﴾

– „Муминдерден өздөрү зыянсыз болуп туруп (жихадга себепсиз чыкпай) отуруп алган кишилер менен Аллах жолунда малдары жана жандары менен күрөшкөн заттар барабар эмес“. [4:95]

«غَيْرٌ» харфы мутаватир даражасында төмөндөгүдөй окулат:

Раф окулса, «قَاعِدُونَ» сөзүнө сыфат болот.

Насб окулса, мустасна болот.

1. Истисна аркылуу хостоо дурус болушу үчүн шарт мындай, чыныгы мааниде истисна менен мустасна-минху ортосунда байланыштуулук болсун жана истисна кылуу арасында адаттан көбүрөөк убакыт үзүлүү болбосун. Арада бир ай өтсө да истисна кылса дурус болот деп айтуучулардын сөзү төмөндөгү далилдерге ылайык рад кылынат:

а) Расулунулла ﷺ дын бул хадистери:

« مَنْ حَلَفَ إِلَى شَيْءٍ فَرَأَى غَيْرَهُ خَيْرًا فَلَمْ يَأْتِ الَّذِي هُوَ خَيْرٌ وَلَا يَكْفُرُ عَنْ

يَمِينِهِ »

«Ким бир нерсеге касам ичсе, андан жакшыраагын көрүп калса, жакшыраагын кылып, касамына каффарат берсин».¹⁷⁹

Хадистен көрүнүп тургандай, истиснаны узак мөөнөттөн кийин да кылуу дурус болгондо, касам ичкен киши истисна кылынган жана каффарат төлөбөгөн болор эле.

⁽¹⁷⁹⁾ Бухарий: 6158, 7000. Муслим: 3113.

б) Лугат таануучулар узак убакыттан кийин истисна кылууну тартибдүү сөз деп эсептешпейт жана муну арабдардын сөздөрүнө киргизишпейт. Ошондуктан « لُغْلَانٍ عَمِّي » делсе, кийин бир ай же бир жыл өткөндөн кийин «عَشْرَةَ دَرَاهِمَ» десе, бул истисна болбойт, туура сөз да эсептелбейт.

в) Арабдар лугатында адаттан көбүрөөк мөөнөттөн кийин да истисна кылынса дурус боло берет делсе, анда, не ыраскөйдүн ырастыгын, не жалганчынын жалганын билип болмок эмес, касам, убада жана тахдидге да ишеним пайда болмок эмес. Негизи, буларга таянуу шарый далилдер аркылуу сабит болгон.

2. Муттасил истиснага (фукахалар ортосунда) белгилүү болгон нерселер жаатында ихтилафсыз амал кылынат. Мисалы:

﴿إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ﴾

– „Илла, ким дили ыйман менен ырахат алган абалда (куфр калимасын айтууга) мажбур кылынса, (анын ыйманына зыян жетпейт)“ . [16:106]

Ушул аят башында ыаммалык сыфаты хостолгон.

3. Истисна өзүнө эң жакын мустаснага кайтат:

﴿إِلَّا ءَالَ لُوطٍ إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٦٠﴾ إِلَّا أَمْرًا تَهُدُّ﴾

– „Илла, биз Луттун үй-бүлөсүн толук куткаруучубуз. Илла, анын аялына (кутулуу жок)“ .

[15:59-60]

Бул аятта Луттун аялы куткарылуучулардан мустасна болуп, истисна куткарылуучуларга байланып жатат.

Айтууларына караганда, лугат таануучулар « لُغْلَانٍ عَشْرَةَ » делсе, бул кеп жана анын талабдарына дал келет дешет. Яъни бул $10 - (3-2) = 9$ дирхам дегенди түшүндүрөт. Себеби, бул сөздөрү «الدَّرَاهِمِينَ» сөзү «ثَلَاثَةً»дан мустасна, ал болсо «عَشْرَةَ»дан мустасна. Фукахалар ортосунда ихтилафсыз деп билинген истисна мына ушул.

4. Мустасна мустасна-минхунун жынсынан болушу лазым. Ал эми, анын жынсынан болбосо, анда ихтилаф болот о.э.

мань кылуучу бирер карийна болбосо, ага амал кылуу дурус боло берет жана бул мункотиъ истисна деп аталат:

﴿ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوْا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوْا اِلَّاۤ اِبْلِیْسَ لَمْ یَّكُنْ مِّنْ

اَلْسٰٓجِدِیْنَ﴾

– „Кийин периштелерге: «Адамга сажда кылгыла», дээрбиз менен алар сажда кылышты. Илла, иблис сажда кылуучулардан болбоду“. [7:11]

﴿وَ اِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوْا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوْا اِلَّاۤ اِبْلِیْسَ كَانَ مِنَ الْاٰجِنِّ

فَفَسَقَ عَنِ اَمْرِ رَبِّهٖ﴾

– „Эстегин, периштелерге Адамга сажда кылгын дешибиз менен саждага ийилишти. Илла, шайтан гана (сажда кылбады). Ал жиндерден эле. Анан, Роббисинин буйругуна моюн сунуудан баш тартты“. [18:50]

Иблис периштелер жынсынан эмес, жиндер жынсынан.

﴿فَاِیَّهُمْ عَدُوٌّ لِّیْۤ اِلَّا رَبَّ الْعٰلَمِیْنَ﴾

– „Шек-күмөнсүз, алар мен үчүн душман (демек, мен аларга ибадат кылбаймын), илла, бардык ааламдардын Роббисине гана (ибадат кыламын)“. [26:77]

﴿وَمَا لَهُمْ بِهِۦ مِنْ عِلْمٍۭۤ اِنْ یَّتَّبِعُوْنَ اِلَّا الظَّنَّ﴾

– „Акыйкатта болсо, алар үчүн бул жаатта (яъни периштелердин кайсы жыныстан экендиги тууралу) эч бир илм-далил жок. Илла, алар зонн-божомолго гана ээрчишет“. [53:28]

وَيٰۤاٰیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَتَّبِعُوْا اِلَّا الْاَحْسَنَ

﴿لَعَلَّیْسَ﴾ сөзү «الأنیس» жынсынан эмес.

Буга арабдардын ушул сөздөрү да мисал болот: « مَا زَادَ اِلَّا »
« نَقَصَ مَا بِالْاَدَارِ اَحَدًا اِلَّا اَلْوَدَادَ »

5. Истисна хукму ушул, эгер истисна бири-бирине атф болгон хытаб жанында келсе, эң жакын маътуфка кайтат жана тээ бирер карийна келбесе, өзүнөн мурдагыга кайтпайт:

(180) «بَعُوْر» болсо топурак ыраң же күрөң ак-мала аралаш түстүү төө.

﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَنِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٤﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

– „Таза аялдарды (зынакер) деп жаманатты кылып, кийин (бул сөздөрүнө) төрт күбө келире албаган адамдарга сексен жалад ургула жана эч качан алардын күбөлүктөрүн кабыл кылбагыла! Алар фасык адамдар. Илла, ушул (кылмыштарынан) кийин тообо кылып, (өздөрүн) оңдогон кишилер гана (мындан мустасна). Анткени, Аллах кечиримдүү, мээримдүү.“ [24:4-5]

Бул аятта истисна тообо кылган тухматчыны фасиктиктен мустасна кылып жатат, лекин, аны күбөлүк беришине урухсат бербей жатат жана жаза алуудан да мустасна кылбай жатат.

а) Шарт жана аны ушул машхур харфтар менен хостоо: жеңил «إِنْ», «ذَا», «نَ», «هُمَا», «حَيْثُهَا», «إِذْهَا», «أَيْنَهَا», акыл ээси болгон «نَ», акыл ээси болбогон «مَا», албетте келиши зарыл болгон нерсеге карата «ذَا» сыяктуу.

﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ﴾

– „Силерге аялдарыңар калтырган мурастан — эгер алардан перзент калбаган болсо — жарымы тиет.“ [4:12]

Бул аятта аялдын мүлкү эрге хостолуп берилген. Шарты – кыз же уул болушуна карабастан – аялы перзент калтырбаган болушу лазым.

б) Умумду сыфат менен хостоо:

﴿وَمَنْ لَّمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ

مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِّنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ﴾

– „Силерден ким азат мумин аялдарга үйлөнүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болбосо, кол астыңардагы мумина күңдөрдүн бирине үйлөнө берсин.“ [4:25]

Бул хукм эркекке күңү мумина болсо гана ага үйлөнүүгө урухсат берет. Эгер күңү мумина болбосо, ага үйлөнүү жайиз эмес.

в) «Куль»дан бадалдуу баъзды хостоо:

«جَاءَ نَبِي الْقَوْمِ وَسَاءَ لَهُمْ»

хостолду.

г) гоя менен хостоо:

Гоя сыйгасы «إِلَى» жана «حَى» харфтары. Мында ушул харфтардан кийинки хукм мурункунун хукмунан башкача болушу лазым:

﴿فَاعْسِلْوْا وُجُوْهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ

وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ﴾

– „Жүзүңөрдү жана колуңарды чыканактарына чейин жуузула, башыңарга масх тарткыла жана буттарыңарды кызыл ашыктарына чейин жуузула.“ [5:6]

Эгер гоя харфтарынан кийинки хукм андан мурдагы хукмдан башкача болбосо, анда, бул харф гоя харфы болбой калат. Ошондуктан, «إِلَى» жана «حَى» харфтарындагы хостоо далалаттарын бекер кылууга туура келет. Гоя бир же бир нече болушу мүмкүн. Бир гоя мисалы: «أَكْرِمَ بِحَيْثُمَ أَبَدْنَا إِلَى أَنْ يَدْخُلُوا»... «الدَّار...». Бул сөздө урмат кылуу үйгө кирүүлөрүнөн мурдагыга хостолуп жатат о.э. урмат кылуу мааниси үйгө киргенден кийин алып ташталууда. Эгер ушул «إِلَى» харфы келбегенде, урмат кылуу үйгө киришкенден кийин да умум болуп турган болот эле.

Эгер гоя бир нече болсо, жамъга же бадалга каратылган гоя болот. Жамъга каратылган гояга мисал: «أَكْرِمَ بِحَيْثُمَ أَبَدْنَا إِلَى أَنْ يَدْخُلُوا الدَّارَ وَيَأْكُلُوا الطَّامَ». Бул мисалда урмат кылуу тээ эки гоя бүткөнгө чейин уланып, андан ары өтпөшүнө хостолуп жатат. Бадалга каратылган гояга мисал: «أَكْرِمَ بِحَيْثُمَ أَبَدْنَا إِلَى أَنْ يَدْخُلُوا الدَّارَ أَوْ»... «السُّوقَ». Бул мисалда урмат кылуу эки гоянын бирине, алардын кайсынысына мурда жетилгенине чейин хостолуп жатат.

д) Умумду ушул умумга байланыштуу, мустакил бир сөз менен хостоо:

Мында хостолушу лазым болгон умум нусус муттасил (ушул нусуска алакадар) бирер нусус менен хостолгон болот. Бул хостоо истисна, шарт, сыфат, бадал жана гоясыз хостоого

байланыштуу болгон далилдер, кээ бир убактарда өзүнчө далилдер деп да аталат. Бул жерде аны айтышыбыздан максат болсо, анын дал мына ушул нусуска алакадар болгону.

﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾

– „Демек, силерден ким бул айга күбө болсо, орозо кармасын“. [2:185]

Бул аятта айдын күбөсү болгон ар бир кишиге орозо умум фарз болгон. Бирок, бул аятка ээрчип, аны менен байланыштуу болуп келген бир сөз (аят) бар болуп, мейли, ал мустакил келген болсо да, ооруулуу менен мусафирди бул умумдуктан чыгарып койгон:

﴿وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾

– „Ал эми, кимдир-бирөө ооруп калса же сафарда болсо, анда санагын башка күндөрдө кармайт“. [2:185]

Муттасил (башка нусуска алакадар), мустакил сөз менен хостоо – жумлалар көп болсо – эң жакын жумлага кайтат.

﴿وَأَمَّهَتْ نِسَائِكُمْ وَرَبْتَيْبِكُمْ أَلْتِي فِي حُجُورِكُمْ مِّنْ نِّسَائِكُمْ أَلْتِي

دَخَلْتُمْ بِهِنَّ﴾

– „Кайненелериңер, жыныстык байланышта болгон аялдарыңардын силердин тарбияңарда болгон кыздары (харам кылынды)“. [4:23]

Бул аятта, башкалардан айырмалуу түрдө, айрым өгөй кыздар хостолуп жатат жана бул хостоо жалаң аларга гана чектелген. Себеби, ал эң жакын жумла болуп, кайненелерге кайтпайт. Яъни, аял менен кошулган болуу алардын кыздарын харам кылат, кайненелерди харам кылбайт. Себеби, аялдын энеси (кайнене) – аял менен кошулган болуу же кошулган болбошуна карабастан – аял менен нике кылынган убактан баштап харам кылынган. Мисалы, киши бир аялды никесине алса жана аны менен кошулбастан туруп талак кылган болсо, кайненеси харам болот, мындай учурда анын кызы ага халал болот.

Экинчи: мунфасил хостоо далалаттары

1. Акыйда маселесинде умумду аклий далил менен хостоо. Аллах Таала айтат:

﴿اللَّهُ خَلِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾

– „Аллах бардык нерсенин Жаратуучусу“. [39:62]

2. Куръанды Куръан менен хостоо. Аллах Таала айтат:

﴿وَأَوْلَاتُ الْأَحْمَالِ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾

– „Хамилалуу (аял)дардын (идда) мөөнөттөрү хамилаларын коюулары (яъни, төрөшү)“. [65:4]

Бул аят мына бул аятты хостойт:

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا لَا يَرِيحْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ

وَعَشْرًا﴾

– „Силердин араңардан вафат эткен кишилер аялдарын (жесир) калтырган болсо, алар төрт ай, он күн өздөрүнө карап (идда сактап) турушат“. [2:234]

О.э. Аллах Тааланын ушул:

﴿وَاللَّحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ﴾

– „Силерден мурун китеб берилген кишилерден болгон өздөрүн харамдан сактаган аялдар да халал“. [5:5]

деген аяты да мына бул аятты хостойт:

﴿وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَةَ حَتَّىٰ يُؤْمِنَ﴾

– „тээ алар ыйман келтиргенге чейин мушрик аялдарга үйлөнбөгүлө“. [2:221]

3. Суннатты Суннат менен хостоо. Расуллаллах ﷺ мындай деди:

لَا زَكَاةَ فِيهِ مَا دُونَ خَمْسَةِ أَوْسُقٍ

«Беш васактан аз болсо, зекет берилбейт».¹⁸¹

Расуллаллахтын бул сөздөрү мына бул сөздөрүн хостойт:

فِيهِ سَقَمَاتِ السَّمَاءِ عَشْرٌ

«Асман сугарган эгиндерден ушр берилет».¹⁸²

4. Суннатты Куръан менен хостоо.

﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيِينًا لِكُلِّ شَيْءٍ﴾

(181) Бухарий: 1366. Муслим: 1628. Насайи: 2438: Ибн Маажжа: 1783.

(182) Бухарий: 1388. Муслим: 1630.

– „Сага бардык нерсени баян кылып берүүчү Китебди түшүрдүк“. [16:89]

Бул аяттагы «нерсе» ичине Суннат да кирет.

Худайбия сулхунда мындай делген:

أَنْ لَا يَأْتِيَكِ أَحَدٌ مِّنَّا وَإِنْ كَانَ عِلْمِي دِينِكَ إِلَّا رَدَدْتَهُ

«Бизден бирер киши сенин алдыңа келбейт. Эгер ал сенин дининде болсо да, аны бизге кайтарасың». ¹⁸³

Сулхтагы шарт аялга да, эркекке да ыамма. Аллах ﷻ айтат:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ ءَلْمُومِنَاتُ مَهَجِرَاتٍ فَاَمْتَحِنُوهُنَّ

اَللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِيْمَانِهِنَّ ۗ فَاِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ اِلَى

اَلْكُفْرَانِ﴾

– „Эй муминдер, качан силерге муъминалар хижрат кылып келишсе, силер алар(дын ыймандарын) текшерип көргүлө. Аллах алардын ыймандарын абдан жакшы билет. Ошентип, эгер силер алардын (чыныгы) мумин экендиктерин билсеңер, ал учурда аларды кафирлерге кайтарбагыла“. [60:10]

Муну менен Суннат Куръан менен хостолуп жатат жана эркекке да, аялга да ыамма болгон «أَحَدٌ» бул аят менен жалаң эркектерге гана хос болуп жатат.

5. Куръанды Суннат менен хостоо.

Аллах Тааланын:

﴿وَأَحِلَّ لَكُمْ مَّا وَّرَاءَ ذَٰلِكُمْ﴾

– „Мына ушулардан башкалар силер үчүн халал кылынды“. [4:24]

деген аятын сахабалар – Абу Хурайра Расулүллах ﷺ дан риваят кылган – төмөндөгү хадис менен хостошту:

لَا تَرَكُحُ الْمَرْءُ عِلْمِي عَمَّتِهَا وَلَا خَالَتِهَا

«Аял өзүнүн аммасы жана холасы үстүнө нике кылынбайт». ¹⁸⁴

(183) Бухарий: 2553. Барродон, ал Масур жана Марвандан: 2512, 2529. Термизий: 3493. Абу Дауд: 2384. Ахмад. 18166.

(184) Абу Хурайра жолунан Муслим жана Ибн Хиббан риваяты.

О.э. сахабалар Аллах Тааланын ушул

﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ﴾

– „Аллах перзенттериңерге (тийиштүү мурас) жөнүндө бир уул үчүн эки кыздын үлүшүнө тең барабар мурас берүүнү буйрук кылат“.

[4:11]

деген аятын да Расуллаллах ﷺдын ушул бир катар хадистери менен хостошту:

﴿يَهْدِيهِمُ اللَّهُ إِلَى مَا يَرْضَوْنَ مَا تَرَكْنَا لَهُ صِدْقَةً﴾

«Биз набийлер жамааты артыбыздан садака кылып мурас калтырбайбыз».¹⁸⁵

﴿قَالَ الْمَلَأُ لَا يَرِثُ﴾

«Котил мурас албайт».¹⁸⁶

﴿لَا يَرِثُ الْكَافِرُ مِنْ أَلِمُ سَلِمٍ وَلَا أَلِمُ سَلِمٍ مِنْ الْكَافِرِ﴾

«Кафир мусулмандан жана мусулман кафирден мурас албайт».¹⁸⁷

Аллах Тааланын ушул аяты да төмөндөгү хадис менен хостолду:

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾

– „Уру аялдын жана ууру эркектин колдорун кескиле!“.[5:38]

﴿لَا تُقَطَّعُ إِلَّا فِي بَعْ دِينَارٍ﴾

«Бир динардын төрттөн бирин уурдаса гана (кол) кесилет».¹⁸⁸

6. Куръан жана Суннатты ижмаъ менен хостоо.¹⁸⁹

Ижмаъ казф (таза аялдарга тухмат кылуу) жөнүндөгү аятты кулга жаза берүүдө жарымын берүү менен хостоду. Күңгө болгону сыяктуу.

7. Умумду мафхум менен хостоо. Мафхум мувафакат же мухолафат болушунун айырмасы жок:

(185) Бухарий: 2862. Муслим: 3302.

(186) Термизий: 2135 ал сахих эмес, Ахмад: 1\49.

(187) Бухарий: 1485. Муслим: 3027.

(188) Бухарий: 6291. Муслим: 3189.

(189) ижмаъ далилди кашф кылып, ал суннат ордунда турат. Куръан жана Суннатты Суннат менен хостоо жайиз болгондой, ижмаъ менен хостоо да жайиз. (Ижмаъга карагыла)

Койлордун баарына зекет берүү туурасында келген ʔамма нусусту ушул хадис менен хостоду:

«فِي الْغَنَمِ السَّائِحَةِ زَكَاةٌ»

«**Жайлоодо оттоочу койлорго зекет бар**».¹⁹⁰

Бул нусус мафхуму менен жемдеп багылуучу койлорго зекет берүү фарз эместиги баян кылынды. ʔамма болуп келген хадис мына бул:

« وَفِي الْغَنَمِ مِنْ بَنَائِينَ شَاةٌ, شَاةٌ إِلَى عِشْرِينَ وَمِائَةً »

«**Кырк койго бир кой, жүз жыйырмага чейин бир кой**».¹⁹¹

Ушул хадис биринчи хадис мафхуму менен хостолгон. ʔъни, жемдеп багылган койлорго зекет жок.

8. Умумду кыяс менен хостоо.

Эгер кыяста иллат келгендиги бирер нусус жана ижмаʔда сабит болсо, мына ушул иллат менен умумду хостоо мүмкүн. Себеби, мындай абалда иллат далил вазыйпсын өтөп, далил менен хостоо мүмкүн болгондой, иллат менен да хостоо мүмкүн болот.

Мына ушулар муттасил жана мунфасил хостоо далалаттары. Хостоо туурасында үйрөнүп жатып, анын Курʔани Каримде өтө көп келгенине күбө болобуз. Ал тургай, айрым уламалар хостобой турган бир да ʔамма нерсе калбаган болсо керек деген ойго барышкан. Ал эми, Курʔани Каримде умум бойдон өзгөргөй калгандар да бар. Бирок, алар хостолуучу умумдарга караганда аз.

Умум бойдон калуучу нерселерге эч кандай хостоо мүмкүн болбой турган илахий мыйзамдар мисал болот. Мисалы, Аллах Тааланын төмөндөгү аяттары сыяктуу:

﴿وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ﴾

– „**Бардык жандууну суудан (пайда) кылдык**“.[21:30]

﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا﴾

– „**Жөрмөлөгөн макулуктун баарысынын ырызкысы Аллахтын мойнунда**“.[11:6]

⁽¹⁹⁰⁾ Абу Дауд: 2\96. Байхакий: 4\99.

⁽¹⁹¹⁾ Бухарий: 1362. Термизий: 564. Насай: 2404. Абу Дауд: 1339. Ибн Мааж: 1797. Ахмад: 68.

﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا

يَسْتَقْدِمُونَ﴾

– „Ар бир уммат үчүн ажал бар. Анан качан аларга ажалдары жетсе, аны эч бир мөөнөткө аркага да, алдыга да жылдыра алышпайт“.

[7:34]

Бамма сөздүн хукму:

Эгер сөз хостоочу далалаттан таптакыр азат түрдө келсе, анын хукму кандай болот?

Кээ бирөөлөр мындай деген: бардык хабар жана амрлар туурасында келген сөздөр ʔамма болуп, алардын бирөөсү да хостолбойт жана тээ бирер далил табылмайынча аларга токтолбойт.

Кээ бирөөлөр мындай деген: Бардык хабар жана амрлар жаатында келген сөздөр хос. Ырас, ʔаммалык далалаты табылбаса, аларга азыраак исмдер учурайт. Сөздөн ʔаммалык мааниси түшүндүрүлүп жаткан болсо, ага хостук маанисини берген жакшыраак.

Кээ бирөөлөрдүн айтышынча, ар экөөсүндө тең токтолуу лазым. Себеби, сөздө экөөсү тең учурашы ыхтымал болуп, кудум жумлаларда болгондой, сөздө да бирер баян керек болот.

Булардын туурасы ушул, ʔаммалыкты түшүндүрүп жаткан сөздүн далалаты – ырас, хостоочу далалат табылбайт экен – ал ʔамма болуп турат. Мисал үчүн:

1. Жогоруда баян кылганыбыздай, араб тилинде жынысты түшүндүрүүчү ʔамма сөздөр, акыл ээлери түшүндүрүүчү ʔамма сөздөр о.э. акылсыз нерселерди түшүндүрүүчү ʔамма сөздөр бар.

Курʔан да, Суннат да араб тилинде. Эгер Аллах Тааланын аяты жана Росулу ﷺдын хытабындагы бирер сөз ʔамма болуп келген болсо, демек, ага лугатта берилген аслий маани берилет.

Асл арабдар, жогоруда айтканыбыздай, ʔамма сөздөр үчүн да, хос сөздөр үчүн да ажыратып туруучу атайын сыйгалар белгилешти. Ал тургай, алар тавкид коидасында умум жана хос ортосун ажырата алышты. Умум тавкид коидасында алар «أَيُّتِ الْجِالِ كَلِّهِمْ أَجْمَعِينَ» дешти, «أَيُّتِ الْجِالِ عَيْدُهُ نَفْسَهُ» дешпеди. Хос

тавкиди коидасында «رَأَيْتُ زَيْمًا» дешти, бирок, «رَأَيْتُ زَيْمًا»
«كَلَّهِمْ أَجْمَعِينَ» дешпеди.

О.э. алар хабарды амрдан ажыратып туруучу, истихбарды болсо хабарлардан ажыратып туруучу сыйгаларын белгилешти. Ар бир киши ʔамма сөздү хос сөздөн ажыратып түшүнүп алышы үчүн алардын ар бирине өзүнчө сыйга коюшту.

2. ʔамма сөз далалаты Курʔани Каримде сабит болгон. Муну төмөндөгү мисалдарда келтиребиз:

а) Аллах Таала айтат:

﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ﴾

– „*(Эй мушриктер), силер да, Аллахтын ордуна сыйынып жаткан нерселериңер да тозоктун отундары*“. [21:98]

Бул аят түшкөндө Зибʔарий «Мухаммад менен тартышам» деди жана Набий ﷺдын алдына келип, «мен периштелерге да Масихке да сыйындым, эми алар тозокко киришет экен да?», деди.¹⁹² Ушундай деп Зибʔарий «مَا»нын умумдугуна далил келтирди. Набий ﷺ анын бул сөзүн инкар кылбады. Себеби, Аллах Тааланын жогорудагы аятын инкар кылып эмес, балким, хостогон абалда ушул аяты түштү:

﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ﴾

– „*Албетте, Биздин тарабыбыздан көркөм (мартаба) берилген заттар – дал ошолор (тозоктон) алыс болушат*“. [21:101]

б) Аллах Таала айтат:

﴿وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبَشْرَىٰ قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ ۖ إِنَّ أَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ﴾
﴿قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا﴾

(192) Бир риваятта келишинче, Зибʔарий мындай деген соң, Расуллалла ﷺ ага мындай дейт: «مَا أَجْهَلُ لَهْفَةً قَوْلِكَ! مَا عَاطَمْتَ أَنْ مَا مَا لَا يَهْلُ!» ««» харфы акылсыз нерсеге карата келишин билбейсиңби?».

نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا لَنَحْجِجَنَّهٗ وَأَهْلَهُ إِلَّا أَمْرًا تُهْرِكَانَتْ مِنْ
الْغَيْبِ ۗ

– „Качан биздин элчилерибиз Ибрахимге хабар беришкен соң, (элчилерибиз) айтышты: «Албетте, биз мына ушул кыштак калкын жок кылуучубуз. Себеби, анын калкы залым-кафир болушту. Ибрахим: «Акыры ал жайда Лут бар го?» деди. Алар айтышты: «Биз ал жайда ким бардыгын абдан жакшы билүүчүбүз. Албетте биз аны жана ахлин куткарабыз. Бирок, анын аялы калып жок болуучулардан“.

[29:31-32]

Аяттан белгилүү болгондой, Ибрахим عليه السلام периштелердин «أهل هذه القرية» деген сөздөрүнөн умумдукту түшүндү жана алардан ошол шаар калкынан болгон Лут عليه السلام туурасында сурады. Периштелер да буга икор болуп, Лут عليه السلام жана анын калкын истисна кылуу аркылуу хостоо менен жооп беришти.

3. Тил жана лугат мавзусунда сөздүн хос далалаты келбесе, ал ʔамма сөз болушу жөнүндөгү фикир Исламдын биринчи доорундагы салафтардын мазхаб-фикри. Бул төмөндөгү мисалдарда ачык көрүнөт:

а) Сахаба رضي الله عنهم дар Аллах Тааланын « لا تُنكح المرأة على عمتها ولا خالتها، وذروا ما بقي من الربا، لا وصية لوارث، ومن قتل مظلوماً، والسارق والسارقة، الزانية » сыяктуу көптөгөн аяттарын хостолбогон ʔамма сөздөр катары жарий кылышып, ушуга ижмаʔ кылышты.

б) Сахабалардын бир гана далалаты болгон ʔамма сөздөр туурасында бири-бири менен тартышышканы жөнүндөгү окуялар.

• Бул окуялардан бирөөсү: Али رضي الله عنه менен Абдуллах ибн Масʔуд эри өлгөн аялдын идда мөөнөтү туурасында ихтилаф кылышат. Али رضي الله عنه ушул

﴿وَالَّذِينَ يَتُوفَوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ

وَعَشْرًا﴾

– „Силердин араңардан вафат эткен кишилер аялдарын (жесир) калтырган болсо, алар төрт ай, он күн өздөрүнө карап (идда сактап) турушат“.

[2:234]

﴿وَأَوْلَتْ الْأَحْمَالُ أَجْلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾

– „Хамилалуу (аял)дардын (идда) мөөнөттөрү хамилаларын коюулары (яъни төрөшү)“.

[65:4]

деген эки аяттагы ʔамма сөздөрдү истиʔмал кылган абалда, эри өлгөн аял иддасын аяттардагы эки мөөнөттүн эң узагынча сактайт дейт. Абдуллах ﷺ болсо хамиласын төрөгөнгө чейин идда сактайт дейт. Себеби, ал экинчи аят биринчи аятты хостойт деп эсептейт.

• Ибн Умарга мындай дешет: Ибн Зубайр бир жолу жана эки жолу эмиш менен эмчектештер харам эмес деди.¹⁹³ Ошондо Ибн Умар Аллахтын мына бул:

﴿وَأُمَّهَاتِكُمُ اللَّائِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتِكُمْ مِنَ الرِّضَاعَةِ﴾

– „Эмизген энелериңер, эмчектеш эже-карындаштарыңар... (харам кылынды)“.

[4:23]

деген хукму Ибн Зубайрдын хукмунан авлараак дейт. Ибн Умар аят зохириндеги ʔамма сөздөрдөн аз эле эмишкен болушунун, яъни, мутлак эмишкен болуунун харам кылынганын түшүндү.

• Умар ﷺ малдарды бөлүштүрүү туурасындагы Зубайр, Билал жана башкалардын суроолоруна Аллах Тааланын ушул аятын хужжат кылды:

﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ ۗ أُولَٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ ﴿٦٠﴾ وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِن قَبْلِهِمْ مُحِبُّونَ مَن هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ

(193) Расуллалах ﷺдан Уммул Фазл кылган риваятта мындай келет: ﴿لَا تَحْرُمُ﴾

«Бир-эки жолу эмүү жана бир-эки жолу соруу арам кылбайт». Муслим: 1451. Абу Дауд: 2063. Термизий: 1150. Ибн Мажа: 1440. Ахмад: 339\6).

عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَن يُوقِ شَحْنَفْسِهِ فَاُولَٰئِكَ
 هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٦٠﴾ وَالَّذِينَ جَاءُوا مِن بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا
 اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا
 غِلًّا لِلَّذِينَ ءَامَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴿٦١﴾

– „(Ал олжолор дагы) Өз мекендеринен жана мал-мүлктөрүнөн кууп чыгарылган заттар – кембагал мухажирлердики, алар Аллахтан жоомарттык жана ыраазылык тилешет жана дагы Аллахка жана Анын пайгамбарына жардам беришет. Мына ошолор ишеничтүү заттар. Алардан илгери (Медина) жергесинде орношкон жана-ишенимди (бекем кармаган) заттар болсо өздөрүнө хижрат кылып келген кишилерди жакшы көрүшөт жана жүрөктөрүндө аларга (мухажирлерге) берилген нерсе-олжолор себептүү кайдайдыр көрө албастыкты туюшпайт, дагы ал тургай, өздөрүндө мухтаждык болсо да өздөрүн коё туруп, (өзгөлөрдү) ыхтыяр кылышат. Ким өз нафиси бакылдыгынан сактана алса, дал ошолор нажат табуучу заттар. Алардан кийин келген заттар айтышат: «Оо Роббибиз, Өзүң бизди жана бизден илгери ыйман менен өткөн заттарды кечиргин жана жүрөктөрүбүздө ыйман келтирген заттар үчүн бирер жек көрүүчүлүктү кылбагын. Оо Роббибиз, албетте Сен мээримдүү жана ырайымдуусуң».

[59:8-9-10]

Умар «ушулардын баарына акы ажыратылды. Эгер силерге да бөлүштүрө турган болсом, адамдар эч нерсесиз калышат жана мал араңардагы бай кишилер ортосунда топтолуп калат» деди. Ал ушул аяттын ыамма сөздөрүн хужжат кылды. Аларга Умардын сөздөрү туура экендиги көрүнгөн соң, акыйкат ачылгандан кийин, анын фикрине кошулушту.

Ыамма жана хос сөздөр жагынан суроого жооп:

Эгер бир суроочунун суроосуна жооб таризинде бир хытаб келсе жана суроочу жооб талаб кылып жаткан болсо, ага жооп төмөндөгүдөй болот:

Жооб суроодон өзүнчө мустакил болбойт же өзүнчө мустакил болот. Эгер мустакил болсо, умумдукта жана хостукта суроого табиь болот.

Ъамма болушунда эч кандай ихтилаф жок. Себеби, Набий ﷺ дан жаңы курманы кургаган курмага айырбаштоо жөнүндө сурашканда Расулуллах «أَبْنَصُ الرُّطْبِ إِذَا يَبَسَ؟» Курма курсу салмагы азаябы?» деп сурады. Ооба дешти эле «فَلَا إِذَا» «анда, жок (айырбашталбасын)» деди.¹⁹⁴

Жообдун хос болушуна Расулуллах ﷺ дын Абу Бурайдага берген хос жообу мисал болот. Анда Абу Бурайда кичине жаштагы эчкини курмандык кылуу туурасында сураганда, Расулуллах:

تَجَزِيَّتُكَ وَلَا تَجَزِيَّتُ أَحَدًا بِعَمَلِكَ

«Сизге өтөт, бирок, сизден кийин эч кимге өтпөйт»,¹⁹⁵ деп жооб берди.

Жооб өзүнчө мустакил болсо, анда төмөндөгүдөй болот:

1. Суроо менен бирдей болушу: хукм ъамма же хос болууда суроонун ъамма же хос болушуна каралат жана жооб мустакил эмес деп этибар кылынат. Мисалы, Расулуллах ﷺ дан «Биз кайыктарыбызга минип деңизге түшөбүз. Ичимдик суу бизге аздык кылат. Ошондо деңиз суусунда даарат кылсак болобу?» деп сурашты. Расулуллах ﷺ жооп берди:

أَلَمْ يَجْرِهِمُ الطَّيُّورُ مِمَّاؤُهُ

«Деңиздин суусу таза».¹⁹⁶

Бул жерде суроо да ъамма, жооб да ъамма.

2. Эгер суроо жообго караганда умумураак болсо, жооб хос болот, яъни, хукм суроонуку эмес, жообдуку болот.

а)

﴿يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أَحَلَّ لَهُمْ قُلْ أَحَلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُم مِّنَ

الْحَوَارِحِ﴾

– „Сенден өздөрү үчүн эмнелер халал кылынгандыгын сурашат. Айткын: «Силер үчүн бардык пакиза нерселер

⁽¹⁹⁴⁾ Термизий: 1146. Насай: 4469. Абу Дауд: 2915. Ибн Мааж: 2255. Малик: 1139.

⁽¹⁹⁵⁾ Термизий: 1428. Абу Дауд: 2418. Насай: 4319. Ибн Мааж: 3145. Ахмад: 4399.

⁽¹⁹⁶⁾ Абу Дауд: 830. Термизий: 69. Насай: 59 Ибн Мааж: 386. Ахмад: 2\337.

жана дагы силердин таалимиңерди алган жаныбарлар халал кылынды»¹⁹⁷.

[5:4]

Аллах ﷻнын «مَاذَا أُحْلِلَ لَكُمْ» деген аяты жообго караганда умумураак суроо. Себеби, ал ушул жообдун да, башка сөздөрдүн да таркибине кирет. Ал эми, «قُلْ أُحْلِلَ لَكُمْ الطَّيِّبَاتِ وَمَا عَلَّمْتُمْ» деген аят болсо, жалаң мына ушул айтылган нерселерге хос болуп келген. Халалдык жана харамдыкка да башка далил керек болот.

б) Умар رضي الله عنه Расуллаллах ﷺга хайз көргөн аялдын халал болгон жайлары жөнүндө суроо берди. Расуллаллах ага:

«لَكَ مِنْهَا فَوْقَ الْإِزَارِ»

«Сага анын ылдыйкы кийиминин жогорусу халал»,¹⁹⁷ деди, бул жооб суроого караганда хосураак. Себеби, суроо хайздуу аялдын халал болгон башка бардык жайларына ыамма, жооб болсо ылдыйкы кийиминен жогорусуна хос. Демек, хукм жоопбдкү болуп, ага гана чектелет жана бул хукмдан ылдыйкы кийимден жогору жайларган пайдалануу мубахтыгы түшүнүлөт. Эми ылдыйкы кийимдин астындагы кайсы жай мубахтыгы үчүн болсо башка далил керек болот.

3. Жооб суроого караганда ыамма болсо, суроого эмес, жообго этибар берилет. Мында жообдун суроого караганда мына ушул хукм туурасында гана ыамма болушунун айырмасы жок. Мисалы, Расуллаллах ﷺдан Бизоъа кудугундагы суу жөнүндө сурашканда мындай деди:

«خُلِقَ الْمَاءُ» طَهُورًا إِلَّا مَا غَبِرَ طَعْمُهُ أَوْ رِيحُهُ أَوْ لَوْنُهُ»

«Суу таза кылып жаратылган. Аны эч нерсе нажас кылбайт, болгону даамын, жытын же түсүн өзгөрткөн нерсе гана нажаска айлантат», - деди.¹⁹⁸

Жообдун суроого караганда ыамма болушуна Расуллаллах ﷺдын ушул жообу да мисал:

«هُوَ الطَّاهِرُ مِثْلَ مَاءِ الْوَاهِلِ مِنْ مَيْتَةٍ»

«Деңиздин суусу таза, өлүмтүктөрү халал».

(197) Абу Дауд: 182. Ахмад: 82.

(198) Термизий: 61, ал хасан деди: Насайй: 324. Абу Дауд: 60. Ахмад: 10696.

Сабаби нузул (түшүү себедери):

Кээ бир фукачалар вахинин түшүш окуяларын – мына ушул окуялар хукмун баян кылуу максатында – түшүү себедери деп аташкан.

Суроо: ушул өкүмдөр ошол окуяларга хос болуп, башка окуяга өтпөй кала береби же ага окшош бирер окуяга да бул хукмдарды колдонсо болобу?

Жооб: бул хукмдарды башка ар бир окшош хукмдарга да колдонсо болот. Бул эки жактан сабит:

1. Мына ушул окуялар хукмун баян кылып түшкөн бардык аяттарды окуп үйрөнүү натыйжасында ушунун күбөсү болдук, бул аяттар хос сөздөр менен эмес, ʿамма сөздөр менен түшкөн. Ошондуктан алар ʿамма сыфатында истиъмал кылынат.

2. Расулунна ﷺ да ушул хукмдарды ʿамма сыфатта иштетип, аларга окшош башка окуяларга аларды колдонуу.

Сахаба رضي الله عنهم да бул хукмдарды жалаң гана түшүү себедеринин өзүнө эмес, балким, башка окуяларга да аларды колдонушту.

Мисалы, уурулук жөнүндө түшкөн аят соот уурдалышы о.э. Софвандын чапаны уурдалышы себедүү түшкөн. Зихар аятынын түшүш себеби Сохр кызы Салмах же Аус ибн Сомиттин аялы Ховла бинти Саълаба жөнүндө эле. Лаънаттоо аяты болсо Хилал ибн Умайя жөнүндө эле. Бул аяттар хос бир себедерге ылайык түшкөн болсо да, Расулунна ﷺ да, сахаба رضي الله عنهم да аларды ʿамма сыйгаларда колдонушуп, аларга окшош башка окуяларга да колдонушту. Бул иштери Суннатта жана сахабалар ижмаъсында сабит болгон.

Ушул далилдерден «Себебдин хостугу эмес, сөздүн умумдугу этибарлуу» деген шарый койда истинбат кылынды.

Ушул койдага дагы бир мисал:

﴿عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَحْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُمْ وَأَبْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ ۗ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا

حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ
أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ

– „Аллах силер өзүңгө кыянат кылып жатканыңарды билип, тобоңорду кабыл алды жана силерди кечирди. Эми алар менен (орозо түндөрүндө беймарал) кошула бергиле жана Аллах силер үчүн (бешенеге) жазган нерсени (перзентти) тилек кылгыла! Дагы тээ таңда ак жип кара жиптен айра тааныла турган убакытка чейин жеп-иче бергиле. Кийин кечке чейин орозу кемчиликсиз кылып кармагыла“.

[2:187]

Ушул кошулуунун мубахтыгы жөнүндөгү аят өзүнө кыянат кылган киши жөнүндө түшүп, андагы сөздөр ыамма болгону себептүү, башка бардык кишилерге да ыамма.

Ушуну эстетип коюу лазым, суроонун хостугу туурасындагы жообдун умумдугу о.э. хос себептер туурасындагы сөздөрдүн умумдугу жалаң мына ушундай окуя жана суроолор мавзуюсунда гана ыамма. Булар тээ башка далилдер табылмайынча башка мавзуюларга ыамма болбойт.

Дагы ачыгыраак мисалдар:

а) Бир хадисте Усама ибн Зайд Расуллалах ﷺ дан риба кылынуучу, мисалы, бир ратл буудайды эки ратл арпага сатуу сыяктуу, ар түрдүү нерселер туурасында суроо берди. Ошондо Расуллалах ﷺ мындай деди:

«لَا رِبَا إِلَّا فِي النَّسِيئَةِ»

«Насыядан башка нерседе риба жок».¹⁹⁹

Бул ыамма сөз болуп, насыядан башка нерседе риба болбошун көрсөтөт. Бирок, ушул умумдук жалаң мына ушул мавзуюга, яъни, эки түрдүү нерсени эки эсеге сатууга тиешелүү. Мындан эгер тараптар колмо-кол соода кылышса риба болбошу, риба качан тараптардан бири белгилүү бир мөөнөткө насыя кылышы менен болушу келип чыгат. Бул нусус суроо мавзуюсуна алакадар эмес. Ошондуктан, андан насыядан башка нерседе риба болбошу түшүнүлбөйт. Себеби, файыздуу риба деген нерсе да бар экени маалым болуп, ушул умумдук суроо мавзуюсуна чектелип калат.

б) Аллах Таала айтат:

(199) Жогоруда (154) чүдө «الرِّبَا فِي النَّسِيئَةِ» лафзында айтылды.

﴿قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ﴾

– „**Айткын:** «Мага вахий кылынган (вахий)де жей турган киши үчүн харам кылынган нерсени көрбөй жатам».
[6:145]

Аяттын ыаммалыгы анда зикр кылынган нерселерден башка харам нерселер жоктугун көрсөтөт. Ал эми, бул аят мушриктер харам кылып алган «саиба», «васила» жана «хам»дар туурасында түшкөндүгү риваят кылынгандан кийин, аны «мушриктерге айткыла, өзүңөргө харам кылып алган балан-түкүн нерселер мага вахий кылынган нерселер ичинде жок» деген мааниде түшүнүлдү. Яъни, мына ушул түшүш себеби боюнча түшүнүлдү. Анткени, белгилүү болгондой, алардан башка харам кылынган нерселер да бар.

в) Риваят кылынат, Набий ﷺдан Бизоъа кудугу жана ага ташталып жаткан ит эти туурасында сурашты. Расулуллах ﷺ мындай деди:

الْمَاءُ طَهُورٌ لَا يَنْجَسُهُ شَيْءٌ

«Суу таза, аны эч нерсе нажас кылбайт».²⁰⁰

Бул жердеги маани мына ушул кудуктун абалы жана мына ушул кудуктун hukму. Себеби, белгилүү болгондой, ит эти бар суунун тазалыгы туурасындагы ыамма hukm келбеген. Бирок, суроо мавзуюсу ошол кудук жөнүндө эле. Бул кудукка мурда ит эттери ташталар эле. Кийин кудук тазаланып, ичиндеги нерселер алып ташталды да, Расулуллахтан: ит эти ташталган жана кийин тазаланган суунун hukму суралды жана Расулуллах «**Суу таза, аны эч нерсе нажас кылбайт**» деп жооп берди. Ошондуктан, суроо бир гана ушул мавзуюга, яъни, Бизоъа жана ага окшош кудуктун суусунун тазалыгы жөнүндөгү суроого сектелет. Бул суроо анын суусунан ичүү жөнүндөгү суроо эмес. Себеби, суроо суу менен тазалоо жөнүндө. Суроо мавзуюсу да ушул.

г) Расулуллах ﷺ Маймунанын коюнун алдынан өтүп баратып, мындай деди:

أَيُّهَا إِيَّاهُ دُبُغٌ فَقَدْ طَهُرَ

«Ар кандай тери ашталса таза болот».²⁰¹

(200) Термизий: 61, ал хасан деди: Насайи: 324. Абу Дауд: 60. Ахмад: 10696.

Бул ар кандай ашталган теринин таза болушу туурасында ыамма. Бирок, эти халал болгон айбандын терисине хос. Себеби, суроо мавзуьсу кой териси туурасында болгон. Дагы бир риваятта **فَيَأْكُلُ زَكَاتَهُ كَيْفَهُ» анын зекети ашталышы»** деп айтылган. Бул хадистеги танбихти түшүндүрүүчү мафхум зекет тазалаганы сыяктуу ашатуу да тазалайт деген маанини түшүндүрүп жатат. Себеби, зекет бир гана халал болгон айбандардан берилет. Демек, ашатуу да бир гана эти халал болгон өлүмтүктүн терисинде болот. Ошондуктан, умумдук мына ушул мавзуьга гана. Яъни, өлүмтүктүн терисин тазалоо, башка нерсени эмес.

Нафи болуп келген накра умумду түшүндүрөт. Кантип?

Нафи харфы кээде жумлада келсе, ал аслды (бөлүшсүздүк фиълин) нафи кылат. Буга Аллах Тааланын бул эки аяты жана Расулунна **ﷺ**дын төмөндөгү хадистери мисал болот:

﴿لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْتِيهِمْ﴾

– „Алар ал жайда эч бир пайдасыз жана күнөө-жалган (сөз)дү угушпайт“. [56:25]

﴿فَأَلْيَوْمَ لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ﴾

– „Мына бүгүн силерден эч кандай акы алынбас“. [57:15]

﴿لَا نِكَاحَ إِلَّا بِوَلِيِّ﴾

«Валий менен гана нике болот». ²⁰²

﴿وَلَا نِكَاحَ إِلَّا بِشُهُودٍ﴾

«Күбөлөрсүз нике болбойт». ²⁰³

﴿وَلَا إِلاَّ بِقِرَاءَةٍ﴾

«Кыраатсыз намаз болбойт». ²⁰⁴

Кээде нафи харфы камалды нафи кылат жана аслды нафи кылышы да сакталып калат. Аллах Таала айтат:

(201) Ахмад муснады: 1\219. Дарикутний: 1\48. Таялисий: 2761.

(202) Термизий: 1022. Ахмад 1\250. Манавий «Жамиус сагирдин шаары»нда айтышында, Захабий бул хадис санадын сахих деген.

(203) Термизий: 1022. Ахмад 1\250. Манавий «Жамиус сагирдин шархы»нда айтышында, Захабий бул хадис санадын сахих деген.

(204) Муслим: 399. Ахмад 7730, 9334.

﴿إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ﴾

– „*Анткени, алар үчүн эч кандай ант жок*“. [9:12]

Бул аятта аларда эч кандай анттын жоктугу айтылды, ал эми, ал кийинки аятта Аллах ﷻнын бул аяты менен дагы далилденди:

﴿أَلَا تَقْتُلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ﴾

– „*(Эй муминдер), анттарын бузган кишилерге каршы согушпайсыңарбы*“. [9:13]

Мындан ачыкталгандай, нафи аслды эмес, балким, камалды нафи кылып жатат. Яъни, андай кимселерде вафа кыла турган анттары жок дегени. Буга төмөндөгү хадистер да мисал болот:

مَنْ سَمِعَ «الهِدَاءَ فَلَمْ يُجِبْ فَلَا صَلاَةَ لَهُ إِلَّا مِنْ عُدْرٍ»

«Кимде-ким азанды уккан соң, жамаатка кошулбаса, анын намазы намаз эмес. Бирок, үзүр болсо мейли». ²⁰⁵

﴿لَا إِيمَانَ لِمَنْ لَا أَمَانَةَ لَهُ﴾

«Аманаты жок кимсенин ыйманы жок». ²⁰⁶

Мисал үчүн, акын мындай дейт:

لَوْ كُنْتُ مِنْ أَحَدٍ يَهْجِيهِ جَعْوَتُكُمْ يَا ابْنَ الرِّفَاعِ وَلَكِنْ لَسْتُ مِنْ أَحَدٍ

«Эй тентектер, хажв кылуучу адамдардын бири болгонумда, силерди хажв кылар элем. Бирок, мен алардын бири эмесмин».

Белгилүү болгондой, шаир өзүн хажв кылуучу адамдардын бири бирөөсү деп эсептелишин нафи кылбай жатат. Акыйкатта, ал алардын бири. Балким, өзүнүн этибар бериле турган жана сүйөнүлө турган адам эместигин каалап жатат.

Демек, нафи харфы кээде аслды нафи кылат, кээде камалды нафи кылат.

Ал эми, нафи далалатынан аслды нафи кылып жатканы түшүнүлөбү же камалдыбы, же ар экөөсүн тең нафи кылып, бирөөсү экинчисинен айырмаланбайбы, яъни, бирөөсү

(205) Термизий: 201. Ибн Мааж: 785. Дарикутний жана Ибн Маажалар риваяты. Санады болсо Муслимдин шартына байланыштуу.

(206) Ахмад: 3\154. Ибн Хиббан Анастан риваят кылган. Манавий айтты: «Захабий аны санады күчтүү деген».

бирөөсүнөн афзел эмеспи, бул нерсе мужмал болуп, кеңирээк баянга мухтаж болот.

Туурасы ушул, нафи агымындагы накра умумду түшүндүрөт жана ошондуктан нафиден мурод камал максад кылынгандыгына карийна келмейинче, ал дайыма аслды нафи кылат.

Маътуфтун маътуфун алайхи менен умум келиши:²⁰⁷

Туурасы, маътуф маътуфун алайхи менен умум келиши карийна болсо гана келет. Мисалы:

﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾

– „Талак кылынган аялдар үч куруь мөөнөтүндө өздөрүн күзөтүшөт-күтүшөт“.
[2:228]

Бул ражъий жана баин талак туурасында ыамма хукм. Аллах Тааланын мындан кийинки:

﴿وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا﴾

– „Эрлери ислахты каалашса, ошол мөөнөт ичинде аларды кайтарып алууларына урухсат“.
[2:228]

деген сөздөрү болсо бир гана ражъийге хос.

Башка аяттардан да белгилүү болгондой, маътуф маътуфун алайхи менен ыамма келбеген.

Маътуф алайхи сөзү өзүнчө келбей, өзүнөн мурдагы сөзгө байланып, ал да ошонун хукмунда болот. Мисал үчүн Аллах Тааланын:

﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ﴾

– „Албетте, Биз Нухка жана андан кийинки пайгамбарларга вахий жибергенибиз сымал сага да вахий жибердик“.
[4:163]

Бул аяттагы маътуф, яъни «النبيين» сөзү өзүнчө келбеген, балким, жамъдын атф вавы менен келип, Аллах Нухка да, башка пайгамбарларга да вахий жиберди дегенди түшүндүрөт.

(207) Аллах Тааланын «فَكَاتَبَهُمْ» деген аятында важиб мандубга атф болгон жана хукм мандуб болгон. «وَأَتَوْهُمْ مِنْ عَالِ اللَّهِ الَّذِي أَنَاكُمْ» деген аятында болсо хукм важиб болгон. «كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ» деген аятында мубах болгон. Бул ушуга далалат кылат, маътуфтун хукму маътуф алайхи хукму менен келиши үчүн албетте карийна болушу лазым.

Умумду хостоо дегени ушул хостон башка маанилер жок дегени эмес:

1. Мунун себеби мындай, умумду түшүндүрүүчү сөз «كُلٌّ» бардык» маанисинде да келет жана «бардык» маанисинин бөлүмдөрүнүн бирине хужжат болот. Ошондуктан, андан «кээ бир» маанисин чыгарып жиберүү бул сөздүн калган маанилерин жоготуп жиберүүнү түшүндүрөт.

2. Кээде хостолгон умумдар хос эместикке да далалат кылышы сабит болгон:

«لَا يَحِلُّ لَامِرًا تُوْمَنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ تُسَافِرَ مَسِيرَةَ يَوْمٍ وَلَيْلَةٍ»

«Аллах жана Росулуна ыйман келтирген аял бир түн жана бир күндүк жолго махрамсыз сафар кылышы халал эмес».²⁰⁸

Бул хадис дарул харбда ыйманга кирген аялга хос болуп, ал махрамысыз дарул Исламга сафар кылышы лазым эле. Бул хадисти мына ушул аялдан башкаларда умумга иштетилет. Себеби, Расуллалах ﷺ Умму Саламанын махрамысыз жана эрисиз хижрат кылышына урухсат берген.²⁰⁹

Мисал үчүн, Расуллалах ﷺдын Хаким ибн Хизам риваят кылгандай, киши өзүндө жок нерсени соода кылуудан кайтарган мына бул хадиси:

«لَا تَبِعْ مَا لَيْسَ عِنْدَكَ»

«Өзүңдө жок нерсени сатпагыла».²¹⁰

Салам (соода) жөнүндөгү мына бул хадис менен хос болуп калды:

«مَنْ أَسْلَفَ فَلْيَسِّرْ لَكَ فِي مَعْلُومٍ وَوَزِنِ مَعْلُومٍ إِلَى أَجَلٍ مَعْلُومٍ»

«Ким карызга сатса, белгилүү өлчөмдө, белгилүү салмакта жана белгилүү убакытка карызга сатсын».²¹¹
Натыйжада, биринчи хадис умумга амал кылат.²¹²

(208) Бухарий: жума 1026. Муслим: Хаж 2383. Абу Дауд: Манасик 1465. Муснади Ахмад 11200.

(209) Ибн Хишам «Сийрати Набавия», Мустафа Бабий Халабий, экинчи басылма: 469-сахифа.

(210) Ахмад: 3\412. Абу Дауд, Термизий, Насай, Ибн Мааж жана Ибн Хиббан. Термизий хасан деди.

(211) Бухарий: 2085, 2086. Муслим: 3010. Термизий: 1232. Насай: 4537. Ибн Мааж: 2271. Ахмад: 1771.

(212) Умумду ифдалоочу сөздөр харам же халал кылууну көрсөтүүчү фиъл менен келсе, фиъл адаттагыдай түшүнүлө берет. Акс абалда, нахи

мавжуд болуп калат т.а. белгилүү бир нерседен кайтаруу түшүнүлүп калат, бул болсо мүмкүн эмес. Ошондуктан, «جُزْتُ عَلَيْكُمْ الْمَيْمَةَ» сөзү өлүмтүктөн пайдалануу харам кылынганын т.а. бүтүндөй, өлүмтүк да, андан келип чыккан териси да харамдыгын түшүндүрөт. «جُزْتُ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتِكُمْ» сөзү да энелериңерден лаззаттанышыңар харам кылынды дегенди түшүндүрөт. Бул болсо ушул сөздүн адаттагыдай жөн түшүнүлүүчү мааниси. Качан хытаб чыгып калып, сөз сүйлөнүп жаткан нерсеге айланып калса, мына ошондо умум этибарга алынат.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

Мутлак жана мукайяд

Биринчи: мутлак

Мутлак – жынсында баарына маалым мааниге далалат кылган сөз. Жынсында баарына маалым дешибизден максад, аламдар жана ахд алиф-ламы менен жынстык истигрок алиф-ламы менен маърифа болгон исмдерди о.э. маърифа жамъдарды таърифке кошпоо эсептелет. Себеби, жынста баарына маалым дегенде муайяан болбогон бардык жынстагы шахстар түшүнүлөт. Мисалы, «**مُسْلِمٌ**» делсе, бул сөз бардык түрдөгү мусулманга айтылат жана «**هَذَا مُسْلِمٌ**», «**ذَلِكَ مُسْلِمٌ**» жана ушул сыяктуу... деш мүмкүн боло берет. Ал эми, мунун «**مُحَمَّدٌ**», «**عَبْدِي**» сыяктуу алам исмдерде ылаажы жок. Себеби, бул сөздөр жынста баарына маалым эмес, балким, муайяан (белгилүү бир) шахстарга айтылат. Ахд алиф-ламы менен маърифа исм да кудум ушундай. Мисалы, «**الْمُسْلِمُ**» делсе, белгилүү бир мусулман назарда тутулган болот. Жинс истигрокунун алиф-ламы менен маърифа болгон исмдер о.э. маърифа жамъдары да жинсте баарына маалым эмес. Балким, булар бардык жыныстагы шахстарды өз ичине алат. Мисалы, «**الْمُسْلِمُ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ**» делсе, «**الْمُسْلِمُ**» сөзү бардык мусулман шахстарды өз ичине алат. Ал эми, «**مُسْلِمٌ**» делсе, бул сөз кандайдыр бир мусулмандарды өз ичине алат, бардык мусулманды өз ичине албайт, балким, бул сөз анык болбогон, бирок, жынысында баарына маалым сөз. Ошондуктан жинс алиф-ламы менен айтылган «**لُمُسْلِمُ**» сөзү ʔамма болуп, бардык түрдөгү мусулманды өз ичине алат. «**مُسْلِمٌ**» сөзү болсо мутлак сөз. Себеби, ал белгисиз, бирок, жынсында баарына маалым бир мусулманга далалат кылат.

Баян кылганыбыз мутлак сөз мусбат агымында келген хакикий накра.

Накра деп маалым болбогон жана жынысында болсо баарына маалым болгон сөзгө айтылат.

Мусбат агымында келген дешибизден максад, таърифке нафи жана жарым нафи агымындагы накра кошулбашы.

Себеби, ушул абалда мындай накранын сыйгасы мутлак эмес, ыамма сыйга болот жана жынысында баарына маалым эмес, балким, бардык шахстарды өз ичине алган сыйга болот. Мисал үчүн, «تَصَدَّقَ عَلَىٰ فَقِيرٍ» делсе, «فقير» сөзү мутлак, нафи болбогон мусбат накра болуп, мында жынысында баарына маалымдыгы, яъни, андан ар кандай фақырга садака кылуунун сооб экени түшүнүлөт. Ошондуктан «فقير» сөзү мутлак сөз.

Эгер «لا يوجد فقيرٌ فيلدةٍ لأتصدقَ عليه» делсе, «فقير» сөзү нафи накра болот жана анын мааниси шаар муайян факирден эмес, ар кандай факирден куру экендиги түшүнүлөт. Яъни «لا يوجد فقيرٌ» деген нафи накра умумду түшүндүрүп, бардык фақыр шахстарды өз ичине алат.

Мына ушул жынысында баарына маалым мутлак мусбат накра менен бардык жыныстагы шахсты өз ичине алуучу нафи накра ортосундагы айырма.

Хакикий накра дешибизден максад, гойри хакикий накра таърифке кирип калбашы. Гойри хакикий накра болсо, сөзү накра болуп, ал эми мааниси накра болбогон сөз. Мисал үчүн, «رَأَيْتُ حَلاَّ» делсе, «حلاَّ» сөзү накра, ал эми, көзүңүз менен көргөнүңүз үчүн ал мааниде маалым болуп калууда жана арийне, жынысында баарына маалым болбой, муайян бир киши назарда тутутлууда. Мына ушундан ал мутлак эмес.

Хакикий накра:

1. Масдар менен амр болушу: Аллах Тааланын ушул аяты сыяктуу: «فَتَجَرَّوْقَةً».

2. Фиъл менен амр болушу: «حَرَّوْقَةً» сыяктуу.

3. Келер заман фиълине хабар (мафъул) болушу: «سَاحٍ» сыяктуу.

Ал эми, накра «حَرَّتْ رَقَبَةً» сыяктуу мазийге хабар боло албайт. Себеби, бул жерде «رَقَبَةً» сөзү сөздө накра болсо да, бирок маалым болуп, мааниде маърифа. Себеби, ал мазийден азат кылынып болгон. Ошондуктан, ал бизге маалым жана жынысында маалым болбогон, яъни, мутлак болбогон сөз.

Демек, мусбат агымында келген бардык чыныгы накра мутлак сөз болот. Мисалы, «رَجُلٌ» сыяктуу сөзү да, мааниси да муфрад накра же «قومٌ» сыяктуу сөзү муфрад, ал эми мааниси жамь болгон накра, же болбосо «شَهْرِيْنٌ» сыяктуу тасния накра жана башка бардык айтып өткөнүбүз – маанидеги жыныста баарына маалым сөздөр мутлак сөз болот.

Экинчи: мукайяд (чектелген):

Мукайяд – жынысында баарына маалымдыгы бүтүндөй же кысман чектелген мутлак сөз.

Бүтүндөй дегени төмөндөгү эки иш аркылуу баарына маалымдыгын чектөө дегени:

1. Алам исмдер: «سَأُوْرٌ رَجُلًا اسْمُهُ فُلَانٌ بِنِ فُلَانٍ» сыяктуу. Мында жынысында баарына маалым киши баланчанын уулу баланча деш менен чектеп коюлду.

2. Ишара исм менен мутлакты дайын кылуу: «سَأَكْرِمُ رَجُلًا هُوَ» сыяктуу. Мында ишара кылуу аркылуу жынысында баарына маалым киши ошол ишара кылынган нерсеге чектелген.

Кысман дегенде болсо, жынысында маалым болуунун бир бөлүгүн сыфат менен, же сыфат түркүмүнө кирүүчү шарт жана гоя менен жоюп, мутлакты чектеп коюу түшүнүлөт. «أَكْرَمُ رَجُلًا عَرَابِيًّا» сыяктуу. Мында киши эркектер жынысынан экендиги баарына маалым болуп калган, ал эми, ирактыктар катарына кайд кылынган (чектелген). Мындай абалда мутлак бир жактан мутлак, дагы бир жактан мукайяд (чектелген) болот, демек, жузый болот.

Үчүнчү: такйид (чектөө) куллий же жузый болсо, муттасил же мунфасил чектелет:

1. Муттасил чектөө:

Муттасил чектөө бир нусустун өзүндө мутлак да, чектелип да келиши. Бул хостоодо айтып өткөн абалдарда келет. Бирок, мустасна болгон абалда келбейт. Себеби, истисна коидасында мустасна минху ʔамма сөз сыфатында бөлүмдөрдү да өз ичине алып, мына ушул бөлүмдөрдүн бир бөлүгүн хостоо менен истисна кылат. Мустасна болбогон башка абалдарда болсо муттасил чектөө келип, ага дайын кылынган (ишаралуу) яъни куллий чектөө да кошулат.

Себеби, бул түр, яъни, алам жана исми ишаралар менен чектөө хос сөздөр болгону себептүү ыамма сөздөрдө келбейт.

а) Сыфатка чектөө:

Сыфатка чектөө дегенден максад, нахвда келген сыфат эмес, балким, баарына маалым жыныстагы мутлак сөздүн бир бөлүгүн чектеген ар кандай кандай сыфат назарда тутулат. Мисал үчүн, «**يَوْمٍ فِيهِ رِضَانٌ لِأَيُّهَا صِيَامٌ يَوْمٍ فِيهِ غَيْرُهُ**» делсе, бул жерде «**يَوْمٍ**» сөзү жар-мажрурга яъни «**فِي رِضَانٍ**» сөзүнө чектелген болот жана ушул абалда бул сыфатка чектөө болот. О.э. «**فِي يَوْمٍ**» дегенде да «**رِكَعَةً**» сөзү «**لَيْلًا**» зарфине чектелип, сыфатка чектелүү болуп жатат.

Демек, сыфат кээде нахвдагы сыфат болушу да мүмкүн, жогорудагыдай, сыфат хукмунда болушу да мүмкүн. Аллах Таала айтат:

﴿قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ﴾

– „*Айткын: «Мага вахий кылынган Куранда жей турган киши үчүн харам кылынган нерсени көрбөй жатам. Бир гана өлүмтүк, же төгүлгөн кан, же болбосо чочконун эти болсо, ал харам, же Аллахтан башка үчүн аталган фиск болсо (харам)».*

[6:145]

Бу нусуста «**دَمًا**» сөзү мутлак сөз болуп, «**مَسْفُوحًا**» сыфатына чектелип калды. Ошондон «**دَمًا مَسْفُوحًا**» сыфатка чектөө дегени. Аллах ﷻнын зихарга төлөнө турган каффарат туурасындагы ушул аятын алайлы:

﴿فَمَنْ لَمْ يَحِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَا﴾

– „*Ким (азат кылуу үчүн кул) таба албаса кошулууларынан илгери, үзгүлтүксүз эки ай орозо тутуу (милдети) бар*“.

[58:4]

Бул аятта «**شَهْرَيْنِ**» «эки ай» сөзү мутлак эле, «**مُتَتَابِعَيْنِ**» «арты-артынан үзгүлтүксүз» деген сыфатка чектелип калды.

б) Шартка чектөө

Аллах Таала айтат:

﴿يَتَأْتِيهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ الَّتِي ءَاتَيْتَ أُجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتٍ عَمَّكَ وَبَنَاتٍ عَمَّتِكَ وَبَنَاتٍ خَالَكَ وَبَنَاتٍ خَالَتِكَ الَّتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ وَامْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

– „Эй пайгамбар, албетте Биз сен үчүн акы-махрларын берген жубайларыңды, Аллах сага (согуштарда) олжо кылып берген кол алдыңдагы күңдөрдү, сени менен бирге хижрат кылган аммакеңдин кыздарын жана аммаңдын кыздарын, таякеңдин кыздарын жана тайэжеңдин кыздарын, анан да (ар кандай) мумина аялды — эгер ал өзүн пайгамбарга тартуу кылып, пайгамбар аны өз никесине алууну кааласа, халал кылдык. (Өзүн тартуу кылган аялга акы-махрын бербестен үйлөнүү урухсаты) муминдер үчүн эмес, бир гана сен үчүн“. [33:50]

Бул нусустагы мутлак болгон «وَأَمْرًا» сөзү «مؤمنة» сыфатына чектелген болушу менен бирге «وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ» деген шартка да чектелген.

в) Гояга чектөө

Аллах Таала айтат:

﴿سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطَلَعِ الْفَجْرِ﴾

– „Ал (түн) тээ таң атканча тынчтык-амандык“. [97:5]

Бул нусустагы мутлак болгон «سلام» сөзү «حتى مطلع الفجر» сөзүнө чектелип калууда. Яъни, тынчтык-амандык түн башынан аягына чейин уланат дегени.

г) Алам исмдерге чектөө

Аллах Таала айтат:

﴿وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ﴾

– „Ахмад ысымдуу бир росул тууралуу сүйүнчү кабар берүүчү болгон абалда“.

[61:6]

Бул нусуста мутлак болгон «رسول» сөзү «أحمد» сөзүнө чектелип жатат.

д) Дайын кылынган исми ишарага чектөө

Аллах Таала айтат:

﴿هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَضِمٌ مَّعَكُمْ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ﴾

– „Мына булар силер менен бирге (тозокко) таштала турган коомдор» (делгенде айтышты): «Кош келишпеди! Акыйкатта, алардын өздөрү тозокко кирүүчү кишилер“.

[38:59]

Бул нусуста мутлак сөз болгон «فوج» сөзү «هذا» исми ишарасына чектелген.

2. Мунфасил чектөө

Бул өзүнчө башка далилге чектөө. Мында же баарына маалым жыныстагы мутлак сөз толук (куллий) таризде чектелеби же кысман чектелеби, айырмасы жок. Толук таризде чектелишине мисал, Аллах Таала айтат:

﴿وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِلَاذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلَىٰ حَكِيمٍ﴾

– „Айрым адамга Аллах сүйлөбөйт, бирок, вахий аркылуу, же кандайдыр бир хижаб-парда артынан, же кандайдыр бир элчи-периште жиберип, ошол (периште Аллахтын) изни-ыхтыяры менен Өзү каалаган нерсени хабар кылышы аркылуу (сүйлөйт). Албетте, Ал алий жана хакийм“.

[42:51]

Бул аяттагы «رسولا» сөзү Аллах ﷺ пайгамбарларына жибере турган жана аларга Өз урухсаты менен вахий кыла турган элчи-периште айтылды. Дагы бир аятта Аллах пайгамбарларга келүүчү ушул элчи Жибриил ﷺ экендигине чектеди:

﴿قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَىٰ قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

– „Айткын (эй Мухаммад): «Ким Жибриилге душман болсо, (Ал Аллахка душман). Анткени, ал (Жибриил)

Аллахтын урухсаты менен сенин жүрөгүңө өзүнөн мурунку китебдерди тастыктай турган жана муминдерге хидаят жана башарат-сүйүнчү болгон Куръанды түшүрдүк“ . [2:97]

Мына ушул алам исмдерге мунфасил чектөө. Яъни, Аллах Өз пайгамбарларына жиберет турган элчи Жибриил ﷺ экенин дайын кылуучу куллий чектөө.

Кысман чектелиши кысман мутлак, кысман чектелген болот. Мисал үчүн, Аллах Тааланын:

﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذَنَّبُوا بِقَرَّةٍ﴾

– „Аллах бир уй союшуңарды буюрду“ . [2:67]

деген аятында بقرة мутлак сөз. Ал эми, ал мына бул аят менен чектелген:

﴿إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ﴾

– „Ал кары да, жаш кунаажын да болбогон орточо бир уй“ .

[2:68]

﴿إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءٌ فَاقِعٌ لَوْنُهَا﴾

– „«Ал Заттын айтышынча, ал ачык мала түстүү уй»“ . [2:69]

﴿إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ﴾

﴿لَا شِيَةَ فِيهَا﴾

– „«Ал ушундай бир уй, кор болуп жер айдабайт, аны менен (суу ташып) эгин сугарышпайт, айып-кемчиликтери жок, анда өз түсүнөн башка өң-түс жок»“ . [2:71]

Ушул аяттар аркылуу жынысында баарына маалым болгон «بقرة» сөзү мутлактыктан өзүнчө-өзүнчө чектелди.

Мына ушул эки мисал Куръанды Куръан менен чектөө түркүмүнө кирет.

Куръанды суннат менен чектөө

Аллах Таала айтат:

﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ

صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ﴾

„Эми эгер силерден кимдир-бирөө оорулуу, же башында бир дарты болсо, анда орозо тутуу, же садака берүү, же болбосо союш менен акы төлөсүн“ [2:196]

Бул аятта «анск, صدقة, صيام»дан турган мусбат накралар келди. Ушул мутлак келген сөздөр Расуллалах ﷺдын төмөндөгү хадистери менен орозо үч күн тутулушу, садака үч соь (алты мискинге) берилиши жана бир кой союуга чектелди:

...فَأَحِلُّ لَرَأْسِكَ وَأَطْعِمِمْ فَرَقًا مِنْ سِتَّةِ مَسَاكِينَ أَوْ صُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ أَوْ
انْسِكْ نَسِيكَةً»

«...анан, чачынды алдыр, алты мискинди жедирип-ичир, же үч күн орозо тут, же болбосо бир кой сой» (Муслим Каъб ибн Ужра аркылуу риваят кылды). Айырма үч соь.

Суннатты суннат менен чектөө

Ибн Умар ушундай риваят кылат:

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ زَكَاتَ الْفِطْرِ مِنْ رَمَضَانَ عَلَى النَّاسِ صَاعًا مِنْ تَمْرٍ
أَوْ صَاعًا مِنْ أَقِطٍ أَوْ صَاعًا مِنْ شَعِيرٍ عَلَى كُلِّ حُرٍّ وَعَبْدٍ ذَكَرٍ وَأُنْثَى مِنَ
الْمُسْلِمِينَ»

«Расуллалах ﷺ адамдарга фитр зекетин курмадан бир соь, же бир соь быштак, же бир соь арпа өлчөмдө мусулмандардан ар бир эркин жана кулга, эркек жана аялга берүүнү фарз кылды» (Муттафакун алайх). Бул хадисте «صاع» сөзү мусбат накра болуп, мутлак.

Бул соь өлчөөсү кандайдыр соь эмес, балким, Расуллалах ﷺдын ушул хадистерине ылайык, Мадина соь-өлчөөсү:

«الْوَزْنُ وَزْنُ أَهْلِ مَكَّةَ وَالْمِكْيَةُ مَالُ أَهْلِ الْمَدِينَةِ»

«Вазн Макка калкынын вазны, микял Мадина калкынын микялы». Расуллалах ﷺ белгилеп берген соь-өлчөөсү мадиналыктардын микял-өлчөөсү болуп, ал беш

бүтүн ондон үч ратл (илгерки багдадча ратл). Мына ушул соь имам Малик жана хижаздыктар айткандай, Расуллаллах ﷺдын соь-өлчөөсү. Бул бүгүнкү өлчөөбүздө 2,176 кг буудай дегени.

Мунфасил чектөө умумду хостоо туурасында айтып өткөнүбүздөй, Куръан, Суннат, ижмаъ жана Кыяс сыяктуу этибарлуу далилдердин биринде келет.

Төртүнчү: мутлак жана мукайядга амал кылуу

1. Мутлак сөз эгер муттасил да, мунфасил да чектелген болбосо, ага чектелбеген абалда мутлак бойдон амал кылынат. Мисалы, зихар каффаратын « فَحَرِيرٌ رَّقِيَّةٌ » дегендеги сыяктуу, мутлак ар кандай кулду азат кылса кифая кылат.

2. Эгер мутлак сөз муттасил чектөө менен чектелген болсо, мутлакка чектелген маани берилип, чектелгендигине амал кылынат. Мисалы, « هَا مَشُوحًا » дегенде харам кылынуу эт арасындагы кан эмес, балким, сойгон убакытта атылып чыккан канга чектелет.

О.э. « فَدَعَا حَرِيرٌ رَّقِيَّةً مَرْمُودَةً » дегенденде, каффарат жалаң мумина күндү азат кылууга чектелет.

3. Чектөө мунфасил чектөө болсо, мында да ушул мавзуьдагы сыяктуу, ушул чектелгенине амал кылынат. Мисалы, « إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُذَبَّحُوا بِقَرَّةٍ » аятындагы уй башка « إِنَّهَا بِقَرَّةٍ صَفْرَاءٌ » аяты менен чектелип, мурдагы аяттагы мутлак уйдан ачык мала түстөгү уйга чектелди.²¹³

(213) Бул мисал «**6. Истиъмал кылынган маанинин түшүнүксүз болушу**» деген мавзудагы мужмалга да мисал болот. Себеби, « إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُذَبَّحُوا بِقَرَّةٍ » аятындагы «البقرة» баарына маалым, накра, мусбат мутлак сөз. Ошондуктан, Икрима риваят кылган хадисте келгендей, алар ар кандай уйду союшса өтө берет эле. Бирок, алар ар түрдүү суроолорду берип, «البقرة» сөзүн өздөрүнө өздөрү түшүнүксүз кылып алышты да, Аллах да бул сөздү аларга түшүнүксүз т.а. мужмал кылып койду. Кийин бул сөз алардын суроолоруна карай бирме-бир баян боло баштаганда, алар өздөрүн таң абалга салышты. Ошондо Аллах да Икриманын хадисинде келгендей, аларды таң абалга түшүрүп койду. Ошондуктан, аяттагы «بقرة» сөзү башында мутлак сөз эле, кийинчерээк кийинки сыфаттарга чектелип калды. Ошондуктан, алардын катар суроолорду бере бергендиктери үчүн аларга түшүнүксүз мужмал сөзгө айланды. Кийин болсо аяттагы зикр кылынган сыфаттар менен анын баяны келди.

4. Эгер мукайяд түрдүү мавзуьларда болсо, мутлакка чектелген маани берилбейт, балким, ар бири өз мавзуьсунда иштетилет. Мисалы, зихарга каффарат төлөө туурасындагы аятты алайлы:

﴿وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِن نِّسَابِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾

– „Өз аялдарын зихар кылып, андан соң айткан сөздөрүнөн кайта турган адамдар кошулууларынан илгери бир кулду азат кылуу (милдети) бар“ . [58:3]

Бул аятта ар кандай кул, муслима же кафира кулду азат кылуу каффаратка өтүшү түшүнүлөт. Ал эми, бул каффарат билбей өлтүрүп койгонго төлөнүүчү каффаратка чектелбеши لازым. Себеби, Аллах Тааланын:

﴿وَمَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ﴾

– „Ким бир муминди билбей туруп өлтүрүп койсо, ал бир мумин кулду азат кылат“ . [4:92]

деген аяты зихарга ташталуучу каффаратты эмес, билбей өлтүрүп койгонго төлөнө турган каффарат мавзуьсун өз ичине алган. Зихарга төлөнүүчү каффарат мавзуьсу болсо башка мавзуьда келген. Ошондуктан зихарга төлөнүүчү «فتحير رقية» мутлак каффаратты билбей өлтүрүп коюлганга төлөнүүчү «فتحير رقية مؤمنة»га чектелбейт.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

Мужмал жана мубайян

Биринчи: Мужмал

Мужмалдын лугавий мааниси – жамдоо, жыйындысын чыгаруу, же жетишүү дегени.

Истилахий мааниси бир мааниден көп (эки) маанини түшүндүргөн, биринин экинчисинен үстөмдүгү болбогон, бирок, анын маанисине амал кылууда кеңирээк баянга мухтаж болуна турган ар бир нерсе.

Ар бир сөз дебей, «ар бир нерсе» дедик. Себеби, мужмал (кыска баян) жалаң сөздөргө эле эмес, сөздөргө да, фиълдерге да байланыштуу.

«Бирден көп маанини түшүндүргөн» дешибизден максад, истилахтан бир гана маанини түшүндүрүүчү мутлак сөздү чыгарып жиберүү. Себеби, Аллах ﷻнын:

﴿فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾

– „(билбей туруп өлтүрүп койгон киши) бир кул азат кылсын“ . [58:3]

Аятындагы «رَقَبَةٍ» сөзү бир маанини, яъни, баарына маалым болгон хур болбогон бир кулду түшүндүрөт. Ал эми, Аллах Тааланын:

﴿فَقَدَّ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطٰنًا﴾

– „(өлтүрүлгөндүн) мураскору үчүн (касас алууга) бийлик-укук бердик“ . [17:33]

деген аятында болсо «سُلْطٰنًا» мужмал. Себеби, бул сөздүн бирден көп мааниси бар. Мисалы, анын хужжат, укук, амр жана нахи кылуу укугуна ээ сыяктуу маанилери бар. Сөздө мына ушундай маанилердин катар келиши себептүү аныгыраак баян керек болот.

«Биринин экинчисинен үстөмдүгү болбогон» дешибизден максад, истилахтан биринин мааниси экинчисинен ажыралып туруучу сөздөрдү чыгарып жиберүү. Мисалы, хакикий маани, мажазий маани о.э. хабарды талаб жана талабга окшош маанилерге буруу сыяктуу. Аллах ﷻнын:

﴿أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا﴾

– „(Аллах) *асмандан суу жаадырганда жылгалар толупташып агат*“ . [13:17]

деген аятындагы «*أودية*» сөзү бирден көп мааниге ээ болсо да, мужмал сөз эмес. Бул сөздүн лугаттагы хакикий мааниси “жердин казылган төмөнкү жайы” дегени. Мажазда болсо мына ушул төмөнкү жайдагы суу назарда тутулган болуп, бул мажаз деп этибар кылынбайт. Себеби, андагы хакикий маанинин көрүнбөгөнү бирден көп мааниге ээ кылып койбойт. Себеби, бул жерде мажазий маанинин өзү айкын болуп турат. Аллах Тааланын ушул аятындагы:

﴿وَلَنْ نَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾

– „*Аллах эч качан кафирлер үчүн муминдер үстүнөн жол бербейт*“ . [4:141]

«*سبيلًا*» сөзү да мужмал эмес. Себеби, хабар мааниси талаб кылуу маанисине бурулса, түшүнүк, яъни иктизо далалаты белгилүү болот. Буга Расулунна ﷺдын бул хадиси да мисал болот:

لَا مَلَاقَةَ إِلَّا بِطَهْرٍ

«*Тазалыксыз намаз жок*». ²¹⁴ Маанини хабар маанисин талаб кылуу маанисине буруу аркылуу да иктизо далалаты билип алынат.

Нерселерге тиешелүү фиълдер да арабдар тилине карай кудум ушундай. Мисалы, «*حُرْمَتٌ عَلَيْهِمْ*» «*алеммате*» аятындагы «*حُرْمَتٌ*» сөзү азык-оокат, соода-сатык сыяктуу бирден көп мааниге байланыштуу болсо да, бирок, арабдар тилинде азык-оокаттарга карата иштетилет. Ошондуктан, ал мужмал сөз эмес.

Таърифте «бирок, анын маанисине амал кылууда кеңирээк баянга мухтаж болунат» дешибизден мурод, истилахтан бир нече бөлүмдөрдү өз ичине ала турган, бирок, алардын бирөөсүнө амал кылууда баянга мухтаж

(214) Термизий: 1. Ибн Мааж: 271. Насай: 129. Ахмад: 4470. Ибн Хиббан: 8\152. Ибн Хузайма: 9.

болунбай турган ʔамма сөздөрдү чыгарып жиберүү. Мисал үчүн, «العَيْنُ خَاصِيَّةٌ هَا الرُّؤْيَةُ» дегенде «العَيْن» сөзүнөн көрө турган көз түшүнүлүп жатат жана муну менен көрүүчү көз түрүндөгү ʔамма сөздү түшүндүрүп жатат. Ал баянга мухтаж эмес. Себеби, ал өз жынысындагы бардык бөлүмдөргө байланыштуу болуп, мына ушул бөлүмдөрдүн бирөөсү тыянак кылып алынат. Бирок, «أَذَا مَ الْعَيْنِ؟» делсе, «العَيْن» сөзүнөн бир нече түрдөгү маанилер күмөн кылынат. Көрө турган көзбү, тыңчыбы, булакпы, алтынбы..., эмне? Ошондуктан, бул суроодон анык бир маани чыкпайт, арийне, тээ бирер карийна аркылуу баян кылынмайынча жооп да, тыянак да анык болбойт.

Аллах ﷻнын бул аятындагы «قَرُوءٌ» сөзү да ушуга окшойт:

﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾

– „Талак кылынган аялдар үч куруъ күтүшөт“. [2:228]

Бул аяттагы «قَرُوءٌ» сөзүнүн да хайз жана хайздан тазаануу маанилери бар. Ошондуктан, тээ бирер карийна аркылуу баян кылынмайынча, амал кылып болбойт. Ошондуктан, бул мужмал сөз эмес.

Ал эми, Расуллалаh ﷺдын

«دَعَا لِمُصَلَاةِ أَيَّامٍ إِقْرَائِكَ»

«Хайз күнүңөрдө намазды таштагыла»,²¹⁵ деген хадисиндеги إِقْرَاءُ сөзү бир гана маанини, яъни хайз маанисин түшүндүрөт, демек, ал «الحَيْضُ» түрүндөгү ʔамма сөз. Буга амал кылуда баянга мухтаж болунбайт, себеби, ал ʔамма бардык бөлүмдөргө байланыштуу сөз. Яъни, аял киши ар кандай хайз убагында намазды ташташы важибдиги түшүнүлөт. Тыянак кылып айтсак, мужмал сөздө тээ анын маанилеринен бирер мааниси аныкталмайынча, баянга мухтаж болот.

(215) Ахмад: 24500. Дарамий: “Даарат” 791, 182. Анда «اجتنبى الصلاة أيام محيضك» деген ибарата келген.

Шарый нусустарды үйрөнүп чыгуу менен мужмал сөздөр негизинен төмөндөгү абалдарда келет:

1. Амалдагы мужмалдык:

Мисал үчүн, Расулуллах ﷺ бирер амалды кылса, сахабаларга бул амалдын мааниси түшүнүксүз болуп калат. Маселен, төрт ракаттуу намазда эки ракаттан кийин салам берген учурда Зулядайн суроо берген хадистерде келгени сыяктуу. Мында «намазды каср окудубу же унутуп койдубу» деген маанилер пайда болот. Ушул себептүү, буга аныктык киргизүү үчүн Зулядайндын суроосуна жооп катары Расулуллах ﷺдин бир баяндарына мухтаж болунат.

Ибн Сирин Абу Хурайрадан риваят кылат: Расулуллах ﷺ биз менен ыйша (хуфтан) намазын окуп жаткан эле. Ошондо төрт ракаттын экинчи ракаатында салам берип жиберди. Кийин ордунан туруп, ачууланган сыяктуу мечиттеги кагылган жыгачка сүйөндү. Оң колун сол колунун үстүнө коюп, манжаларынын арасын ачып алды. Оң чекесин сол колунун алаканына койду. Коум мечит эшиктеринен шашылып чыгып, намаз каср болдубу? дешти. Алардын арасында Абу Бакр менен Умар да бар эле, экөөсү сурап билүү үчүн Расулуллахка жакындашышты. Адамдар арасынан Зулядайн аттуу киши «я Расулаллах, намазда унуттуңузбу же каср окудуңузбу?» деп сурады. Расулуллах – «*لَمْ أَنْسَ وَلَمْ تَنْصُرْ*»

Унутпадым дагы, каср дагы окулбады», - деди. Кийин “бул сөздү Зулядайн сүйлөдүбү” деди. Ооба дешкенден кийин, ордунан туруп, калтырган намазын окуп салам берди. Кийин Аллаху Акбар деп, кудум мурдагыдай же андан узунураак сажда кылды. Кийин башын көтөрүп Аллаху Акбар деди. Кийин дагы Аллаху Акбар деп кудум мурдагыдай же андан узунураак сажда кылды. Кийин башын көтөрүп Аллаху Акбар деди.²¹⁶

2. Муштарак сөздөр:

Муштарак сөздөр бир нече маанилеринен бирине амал кылуу үчүн баянга мухтаж болуна турган мужмал сөздөр. Муну жогорудагы:

⁽²¹⁶⁾ Бухарий: 460. Муслим: 896.

﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾

– „Талак кылынган аялдар үч куруу күтүшөт“. [2:228]
аятынын мисалында айтып өттүк.

3. Мураккаб сөздөр:

Бирден көбүрөөк маанилер түшүнүлүп, алардын кайсы бирин аныктоодо бирер баянга мухтаж болунган сөздөр мураккаб сөздөр деп аталат. Мисал үчүн, Аллах Таала айтат:

﴿أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عِقْدَةُ الزَّكَاحِ﴾

– „Же нике колунда болгон зат кечип жиберсе“. [2:237]

Бул аятта валий же эр назарда тутулган, демек, бул үчүн баян, яъни, эмне максад кылынганын аныктоого же таржих кылууга мухтаж болунат.

4. Замирдин барабар кылуу үчүн бир нече тарапка кайтышы:

Замирди каерге кайтаруу үчүн ушуну аныктоочу бирер карийнага мухтаж болунат. Мисалы, Аллах ﷻнын төмөндөгү аятын алайлы:

﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ﴾

– „(Ар бир) ширин сөз жана солих амал да ага көтөрүлөт. Аны Өз даргөйүнө көтөрөт“. [35:10]

Бул аяттагы «يرفعه»дагы замирдин каерге кайтышы белгисиз. Солих амалга кайтарылса, Аллах солих амалды кабыл кылат деген маани чыгат. Ширин сөзгө кайтарылса, солих амал ширин сөздү Аллах ﷻга көтөрөт деген маани чыгат.

5. Токтоп, баштоо маанилеринин ар түрдүүлүгү:

Аллах ﷻ айтат:

﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ﴾

– „Анын (муташабихтин) таъвилини Аллах гана билет жана илимде күчтүү адамдар (да билишет)“. [3:7]

Бул аятта «اللَّهُ» сөзүнөн кийин токтоо لازымбы же «الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ»дан кийин токтоо лазымбы, муну аныктоо үчүн бир же бир нече карийнага мухтаж болунат.

6. Истиъмал кылынган маанинин түшүнүксүз болушу: Кээ бир сөздөрдүн өзү угуучуга түшүнүксүз болуп, аны аныктоо үчүн түшүндүрмөгө же башка карийнага мухтаж болунат. Мисал үчүн, Аллах Тааланын төмөндөгү аятын алайлы:

﴿يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلِمَةِ ۚ إِنَّ أَمْرًا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وُلْدٌ وَلَا هِرَ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ ۚ وَهُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وُلْدٌ ۚ فَإِنْ كَانَ ثَمَّ أُثْمَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ ۚ وَإِنْ كَانُوا إِحْوَةً رِجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ ۗ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا ۗ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

Бул аятта *كَلِمَةٌ* мужмал сөз болуп, баянга мухтаж.

Аллах Таала дагы айтат:

﴿وَأَتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ﴾

– „*жыйым-терим күнүндө акысын бергиле*“. [6:141]

Бул аятта да «*حَقَّهُ*» сөзү баянга мухтаж болгон мужмал сөз болот.

Аллах Таала дагы айтат:

﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا ۖ إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا ۖ وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا ۗ إِلَّا الْمُصَلِّينَ﴾

– „*Чындыгында, адамзат чыдамсыз жаратылган. Эгер ага жамандык (кембагалдык-кыйынчылык) келсе ал өтө сабырсыздык кылат. Качан ага жаакшылык (байлык, саламаттык) жетсе, ал өтө сараң болуп калат. Бир гана намаз окуучу заттар (андай эмес)*“. [70:19-21]

Бул аятта да «*هَلُوعًا*» сөзү баянга мухтаж болгон мужмал сөз.

Расуллалах ﷺ мындай деди:

«يَأْتِي عَلَى النَّاسِ سَنَوَاتٌ خَدَّاعَاتٌ يَصُدَّقُ فِيهَا الْكَاذِبُ وَيُكْذَبُ فِيهَا الصَّادِقُ وَيُؤْتَمَنُ فِيهَا الْخَائِنُ وَيُجَوَّنُ فِيهَا الْأَمِينُ وَيَنْطَقُ فِي النَّاسِ الرَّوْبِيضَةُ». قَالَُوا: وَمَا الرَّوْبِيضَةُ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: جَمَلُ التَّنَافُهِ يَتَحَدَّثُ فِي طَرَفِ الْعَامَّةِ»

«Адамдар башына ушундай жалганчы жылдар келет, ал жылдарда чынчыл жалганчыга, жалганчы чынчылга, кыянатчы аманаткөйгө, аманаткөй кыянатчыга чыгарылат о.э. адамдар ичинде рувайбиза сөз сүйлөйт. Рувайбиза ким, я Расулаллах, дешти. Расуллаллах ﷺ айтты: Ымманын иши туурасында сүйлөөчү төмөн киши».²¹⁷

Бул хадисте «الرويضة» сөзү мужмал болуп, баянга мухтаж.

7. Лугавий хакикий мааниден шарый хакикий мааниге көчүүчү сөздөр:

Шарый мааниге көчкөн сөздүн жаңы түрү баянга мухтаж болгон мужмал сөз эсептелет. Ал эми, ушул шарый маанидеги жынысы астына башка бөлүмдөр да кирүүчү сөздөр болсо баянга мухтаж болбогон ыамма сөздөр болот.

Мисалы, Расуллаллах ﷺдын «إِلَّا بِطَهْرٍ» деген хадисинде дааратсыз ар кандай намаз дурус болбошу түшүнүлөт. Бул хадистеги сөзү нафи агымында накра болуп келген «صلاة» сөзү ыамма сөздөрдөн болуп, хукм анын бардык бөлүмдөрүнө, яъни, бардык намазга туура келет жана ал эч кандай баянга мухтаж болбойт. Ал эми, Аллах ﷻнын «الصَّلَاةُ» деген аятындагы «الصَّلَاةُ» сөзү баянга мухтаж болгон мужмал сөз. Яъни, Расуллаллах ﷺдын бул намазды кандай окуу لازымдыгын баян кылып берүүчү бирер сөздөрүнө же амалдарына мухтаж. Бул жерде Расуллаллах ﷺ мусулмандарга кандай намаз окууну үйрөтүшү же алар алдында намаз окуп көрсөтүшүн өз ичине алган хадистери керек болот.

(217) Ибн Мааж: 4036. Ахмад: 2\291. «Мустадрак»: 4\512. Абу Яъла: 6\378. «Муъжами кабир»: 18\67.

(218) Термизий: 1. Ибн Мааж: 271. Насай: 129. Ахмад: 4470. Ибн Хиббан: 8\152. Ибн Хузайма: 9.

О.э. Аллах ﷻнын:

﴿إِنَّمَا الصَّدَقَتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَمَلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغُرَمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَبْنِ السَّبِيلِ ط فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

– „Албетте, садакалар (яъни зекеттер) Аллах тарабынан фарз болгон абалда, жалаң фақырларга, мискиндерге, садака жыюучуларга, көңүлдөрү (Исламга) дос-улфат кылынуучу кишилерге, моюндарды (кулдарды) азат кылууга, карыздаор кишилерге жана Аллах жолундагыларга о.э. мусафырларга берилет. Аллах алийм жана хакийм“.

[9:60]

деген аятында «لصَّدَقَاتُ» садака-зекет сөзү ыамма сыйгада келген сөз болуп, ушул хукм акчадан, эгинден, соодадан яъни, зекеттин ар бир бөлүгүнөн алынган зекетти таратууга тиешелүү. Мындай абалда эч кандай баянга мухтаж болунбайт.

Ал эми, Аллах ﷻнын «وَأَتُوا الزَّكَاةَ» деген аятында болсо «الزَّكَاةَ» сөзү мужмал сөз болуп, Расулуллах ﷺдын эмнелерден зекет берилиши лазымдыгын айтуучу баянына мухтаж болунат.

Тыянактап айтканда, шарый мааниге көчкөн сөздөр, яъни, шарый хакикий маанилүү сөздөр ыамма сөздөр болуп, алардын астына бардык бөлүмдөрү кирет жана хукм да ар бир бөлүккө туура келип, ушул жактан алганда, бир да баянга мухтаждык сезилбейт. Шариятка накл кылынган жаңы түрдөгү сөздөр болсо баянга мухтаж болгон мужмал сөздөр болуп эсептелет.

Экинчи: Мубайян

Булар мужмал сөздөр жөнүндөгү сөздөр. Эми мубайян сөздөргө келсек, мындай мужмал сөздөрдүн алдында же өзүнчө баяны бирге келет. Яъни, анын баяны ошол далилдин алдында же мына ушул мужмал сөздө келген далилден өзүнчө бир далил алдында келет.

Демек, мужмал сөздүн түшүнүксүз жагы жоюлуп, ага амал кылына турган мааниси дайын болсо, же таржих кылынса, бул мубайян сөз болуп эсептелет. Мужмалдын мубайянга айланышы төмөндөгүдөй:

1. Кеп аркылуу баян:

Аллах ﷻнын

﴿إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا ۖ وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا﴾

– „ Чындыгында, адамзат чыдамсыз жаратылган. Эгер ага жамандык (кембагалдык-кыйынчылык) келсе ал өтө сабырсыздык кылат. Качан ага жакшылык (байлык, саламаттык) жетсе ал өтө сараң болуп калат “. [70:19-21] деген аяты аят жогорусундагы «هَلُوعًا» деген мужмал сөздүн кеп (коул) аркылуу баяны.

Расуллалах ﷺдын «بِتَحَدُّثِ أَبِي رِئَابٍ الْعَمَامَةِ» деген сөздөрү да мужмал болгон «الروبيضة» сөзүнүн кеп аркылуу баяны.

Расуллалах ﷺдын намазды туура эмес окуган кишиге үйрөтүп:

﴿إِذَا قُمْتَ إِلَى الصَّلَاةِ فَكَبِّرْ ثُمَّ اقْرَأْ بِأَمِّ الْقُرْآنِ وَعَمَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ ارْكَعْ حَتَّى تَطْمَئِنَّ رَأْسًا ثُمَّ ارْفَعْ حَتَّى تَعْتَلِلَ قَائِمًا...﴾

«Намазга турсаңар Аллаху Акбар деп, Куръандын энеси (Фатиха сурасы) жана Аллах каалаган бир сураны окугула. Кийин тээ көңүлүнөр толгончо рукуъ кылгыла. Кийин тик болгонунарга чейин башыңарды көтөргүлө...»²²⁰ деген сөздөрү да мужмал болуп келүүчү «الصلاة» сөзүнө кеп аркылуу баян болот.

Расуллалах ﷺдын ушул зекет туурасындагы хадиси да мужмал келген «الزكاة» сөзүнө кеп аркылуу баян болот:

«... فِي كُلِّ خَمْسِ ذَوْدٍ مِنَ الْإِبِلِ شَاةٌ، فَإِذَا بَلَغَتْ خَمْسًا وَعِشْرِينَ فَفِيهَا أْبْنَةُ الْخَمْسِ إِلَى خَمْسٍ وَثَلَاثِينَ... وَفِيهِ لِدَقَّةِ الْغَنَمِ فِي سَائِحَتِهَا إِذَا كَانَتْ أَرْبَعِينَ فَفِيهَا شَاةٌ إِلَى عِشْرِينَ وَمِائَةً»

«...Онго чейин болгон төөлөрдүн ар бешөөсүнөн бир кой. Эгер жыйырма бешке чейин жетсе, отуз

(219) Ибн Мааж: 4036. Ахмад: 2\291. «Мустадрак»: 4\512. Абу Яъла: 6\378. «Муъжами кабир»: 18\67.

(220) Бухарий: 715, 757. Муслим: 396, 602. Термизий: 179. Насайи: 874. Абу Дауд: 73. Ибн Мааж: 1050. Ахмад: 18225.

бешке чейин бир бооз төө... Жайлоодо багылган койлордон болсо, кыркка жетсе, тээ жүз жыйырмага жеткенге чейин бир кой (зекет берилет)».²²¹

2. Амал аркылуу баян:

Расуллалах ﷺ мусулмандар көз алдында ажы ибадатын аткарат эле жана аларга:

«**مُدُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ**»

«**Ажы ибадатыңарды менден үйрөнгүлө**»²²² деп, өз амалдары аркылуу мужмал болгон «**مناسك الحج**»ды баян кылып берди.

3. Амал жана кеп аркылуу баян:

а) Эгер амалдын далалаты да, сөздүн далалаты да бирдей болсо, алардын бири баян болууга, экинчиси таъкид болууга жарайт. Мисал үчүн, Расуллалах ﷺ өз амалдары менен кандай намаз окууну үйрөтөт эле, кийин болсо:

«**صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمْ وَاُولَئِكَ لَمَنِّي**»

«**Менин кандай намаз окушумду көргөнүңөрдөй намаз окугула**»²²³ дер эле. Кийин Расуллалах ﷺдын кеп аркылуу кандай намаз окууну баян кылган бир хадиси да келген. Ушул «**Расуллалах ﷺ намазды Аллаху Акбар деп баштайт эле...**»²²⁴ деген хадисте болсо намаз окуу амал аркылуу баян кылынды. Расуллалах ﷺдын намазын туура эмес окуган кишиге үйрөтүп, «**Намазга турсаңар Аллаху Акбар дегин**»²²⁵ деген жогорудагы хадисте болсо кеп аркылуу баян келди.

Бул жерде амал да, кеп да бирдей мааниде келип, алардын бири намазды баштоого баян, экинчиси ага таъкид болуп жатат.

(221) Бухарий: 1362. Термизий: 564. Насай: 2404. Абу Дауд: 1329. Ибн Мааж: 1797. Ахмад: 68.

(222) Муслим: 2286. Насай: 3012. Абу Дауд: «Насик»: 1680. Ахмад: 13899, 14091.

(223) Бухарий: Азон-595, 5549. Муслим: 1297. Дарамий: Солат-1225. Ахмад: 7\53. Байхакий: 2\354.

(224) Бухарий: 737. Муслим: 392.

(225) Бухарий: 715. Муслим 602.

б) Ал эми, амал менен кептин маанилери ар түрдүү келсе, эки хадис усул илими аркылуу үйрөнүп чыгылмайынча, эки маани тең баян болбойт. Эки хадисти үйрөнүү аркылуу алардын арасы жамдалат же таржих кылынат. Ушул таржих туурасында үчүнчү бабда «далилдер ортосун таржих кылуу» деген мавзуьда – инша Аллах – кеңири баян кылабыз. Бирок, азыр амал менен кеп маанилериин ар түрдүү келип калганы туурасында төмөндө мисалдар келтирмекчибиз:

Риваят кылынат, Расуллаллах ﷺ хаж аятынан кийин мындай деди:

«مَنْ قَرَنَ حَجًّا إِلَىٰ عُمْرَةٍ فَلَيْسَ طَوَافًا وَاحِدًا وَيَسْعَىٰ سَعِيًّا وَاحِدًا»

«Ким хажга умраны кошуп өтөмөкчү болсо, бир жолу товаф жана бир жолу саъй кылсын».²²⁶

Расуллаллах ﷺ «хаж менен умраны кошуп өтөөдө эки товаф, эки эки жолу саъй кылды».²²⁷

Бул эки хадисте кептеги нерседен амалдагы нерсени зияда кылуу бар. Эми ушул эки хадистен баянды чыгарып алуу үчүн төмөндөгү абалдарды үйрөнүү лазым:

Биринчи абал: кеп мурда келгени маалым болсо, анда:

Кеп баян болот, яъни, бир жолу товаф жана бир жолу саъй кылуу буйрук болот да, экинчи товаф менен экинчи саъй мандуб болуп калат.

Экинчи абал: Амал мурда келгени маалым болсо, анда:

Мында да кеп баян болот жана мурдагы амал же Расуллаллах ﷺдын өзүнө хос амал болуп, бул үчүн хостугуна карийна болушу лазым, же мурдагы амал, яъни, мурдагы товаф сөз аркылуу насх кылынган болот. Мунун себеби, кеп Расуллаллах ﷺдын Умматына карата амалдын далалатынан күчтүү болуп эсептелет.

Үчүнчү абал: Эгер кайсынысы мурда келгени билинбесе, анда:

(226) Термизий: 870. Насайй: 2883. Ахмад: 5097.

(227) Термизий: 870.

Кеп алдыга коюлганы коюлган жакшыраак. Себеби, мындай абалда зиядалык мандуб болуп кала берет. Эгер амал алдыга коюлса, зиядалык же мансух болот, же Расуллала ﷺ га хос болуп калат. Умнаттын ээрчүү маселесинде эки далилге амал кылышы – алардын бирин таштагандан жакшыраак.

4. Баяндын башка карийналар далалаты аркылуу истинбат кылынышы:

Аллах Таала айтат:

﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ﴾

– „Анын (муташибихтин) таъвилини Аллаха гана билет жана илимде зияда болгондор (да билишет)“. [3:7]

Бул аятта “вав”дын мааниси мужмал. Ал же атф болуп жатат, же истиънаф (ибтдида) вавы болуп жатат. Арийне, анын маанисин аныктоо же таржих кылуу үчүн бирер карийнага мухтаж болунат. Демек, бул жерде илимде зияда болуу сыфаты «الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» **илимде зияда болгондор**» төмөндөгүдөй мавзуъга ылайык болушу лазым:

Эгер вав истиънаф вавы болсо, илим сыфатынын зиядалыгы ыйман себептүү болот. Себеби, мындай абалда сөз жаңыдан «الرَّاسِخُونَ وَالْعَالِمِينَ» **жана илимде зияда болгондор ыйман келтирдик дешет**» деп башталып жаткан болот. Ал эми, вав атф болгондо болсо «الرَّاسِخُونَ وَالْعَالِمِينَ» **жана (анын таъвилини) илимде зияда болгондор да (билишет, алар) ыйман келтирдик дешет**» деп муташибихтин таъвилини билүү себептүү болот.

Ал эми, Аллахака ыйман келтирүүдө илимде зияда болууга мухтаж болунбайт. Болгону, аалымдарга гана мухтаж болунат. Акылы бүтүн жана дени соо инсан илимсиз эле Аллахака ыйман келтириши мүмкүн. Ал эми, муташибихти таъвил кылуу үчүн илим зарыл. Ошондуктан вавды атф вавы кылган (таржих) макулураак.

Бир тараптан ушундай. Экинчи тараптан болсо, эгер “вав” ибтдида вавы кылынса, бул Куръандагы муташибихти Аллаха гана билет дегенди түшүндүрөт.

Себеби, «يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ» деп токтоп калынат. Бул болсо Куръандын «**адамдар үчүн ачык баян**» экендигине тескери болуп калат.

Ал эми, вав атф деп эсептелсе, мындан муташабахтин таъвилини Аллах ﷻ жана илимде зияда болгондор да билет деген маани чыгат. Мына ушул маани Аллах ﷻнын Куръанга берген «**адамдар үчүн ачык баян**» деген сыфатына туура келет.

Булардан белгилүү болгондой, ушул аяттагы «و» атф вавы экендиги таржих кылынды.

Муну менен аяттагы токтоо менен ибтида ортосундагы мужмалдык сөз аркылуу да, амал аркылуу да түздөн-түз баян болбой, башка бир карийна аркылуу баян болду.

Дагы бир мисал:

﴿ءَامَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ ۚ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ ءَامَنَ بِاللَّهِ
وَمَلَائِكَتِهِ ۖ وَكُتُبِهِ ۖ وَرُسُلِهِ ۚ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْ رُّسُلِهِ ۗ وَقَالُوا
سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا ۗ غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ﴾

– „*Росул өзүнө Роббисинен түшүрүлгөн нерсеге ыйман келтирди жана муминдер. Аллахка, периштелерине, китебдерине жана пайгамбарларына ыйман келтирген ар бир адам айтты: «Анын пайгамбарларынан бир да кишини ажыратып койбойбуз». Дагы айтышты: «Уктук жана моюн сундук. Оо Жараткан күнөөлөрүбүздү кечирешиңди сурайбыз жана Өзүңө гана кайтабыз», дешти*“. [2:285]

Бул аятта «وَالْمُؤْمِنُونَ»да токтоп, «كُلٌّ»дан баштоо лазымбы же «رَبِّهِ»да токтоп, «وَالْمُؤْمِنُونَ»дан баштоо лазымбы деген экиленүү бар. Ошондуктан, бул жердеги токтоо жана баштоодогу экиленүү мужмал деп аталат. Баян болсо карийналар жардамында таржих кылуу менен төмөндөгүдөй болот: Эгер «وَالْمُؤْمِنُونَ» вав аркылуу «الرَّسُولُ»га атф кылынса, «Расулуллах ﷺдын ыйманы

муминдер ыйманынан алдыда турат, муминдер Расуллалах ﷺдын ыйманына ээрчишет, себеби, муминдер Расуллалах ﷺдын даъватынан кийин гана ыйман келтиришкен, себеби, Куръани Каримдин вахи болушу да муминдердин Куръанга ыйман келтирүүлөрүнөн мукаддамдир», деген маани чыгат.

Ал эми, «رَبِّهِ»де токтолуп, андан кийинки вав ибтида вавы кылынса, яъни «آمَنَ الرَّسُولُ» менен «وَالَّذِينَ آمَنُوا» ибтида болсо, Расуллалах ﷺдын ыйманы туурасындагы хабар «آمَنَ الرَّسُولُ» жумлаи фиълияны иштетүү менен болот. Муминдердин ыйманы туурасындагы хабар болсо «وَالَّذِينَ آمَنُوا» менен жумлаи исмияни иштетүү аркылуу болот. Бул болсо муминдердин ыйманы Расуллалах ﷺдын ыйманына, яъни, даъватына ээрчишине тескери болуп калат.

Ошондуктан, «وَالْمُؤْمِنُونَ»дан кийин токтолуп, вавды ибтида эмес, атф вавы кылуу рожих (афзел).

Тыянак кылып айтканда, кеп же амалдагы бир нече маанилер ортосунда экиленүү мына ушул маанилердин мужмал экенин көрсөтөт. Амал кылына турган маанини аныктап алуу же аны таржих кылуу үчүн мындай маани бирер баянга мухтаж болот. Ушул баян болсо жогоруда айтканыбыздай:

Же кеп аркылуу, же амал аркылуу, же кеп жана амал аркылуу, же карийналар аркылуу болот.

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ

Насх, насих жана мансух

«النسخ» насх» лугатта «الإزالة» жоюуну же нерсени өзгөртпөстөн бир абалдан башка абалга көчүрүү дегенди түшүндүрөт. Истилахий мааниси болсо Шарийнин мурда сабит болгон хытаб хукмун улантуудан тыюу хытабы.

«المنسوخ» деп Аллах Субханаху айтылат:

﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ﴾

– „...*Бир аятты насх (бекер) кылсак...*“ [2:106]

Кээде насх болгон аят «آيَةٌ نَاسِخَةٌ» деп айтылат. Мисалы, “Тауба” сурасынын 29-аяты насх кылынган аят деп айтылат.

«المنسوخ» болсо токтотуп коюлган хукм. Мисалы, Расулуллах ﷺ менен сырдуу сүхбат алдынан садака берүү хукмун токтотуу, мураскорлор васияты хукмун токтотуу о.э. эри өлгөн аялдын бир жыл эрге тийбей турушу хукмун токтотуу сыяктуу. Насх маселесинде насх кылынган нерсе шарый болушу о.э. хукмдун токтотуп коюлганын көрсөтүп жаткан далил шарый далил болуп, хукму насх кылынган хытабдан арыда болушу лазым.²²⁸

О.э. хукму насх кылынган хытаб белгилүү бир убакытка чектеп коюлган болбошу лазым. Себеби, насх болгон хукмдар көп.

Аллах Субханаху хукмдардын насх болушу о.э. амалда насх кылынгану туурасында хабар берди:

﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلَهَا ۗ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ

اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

(228) Далилдин өкүмү насх кылынган хытабдан арыда же андан кийинде болушу насх жана мансухтагы – мисалы, Расулуллах ﷺдын өзү мына бул насх кылуучу, мына муну насх кылынган дегенине окшош – сөздөн билинет, же ага ижмаъ кылынганынан билинет. Же убакыттан билинет, же болбосо, Расулуллах ﷺдын «زَيَاةً لَّهُمْ عَن زَيَاةِ اللَّهِ ۗ وَرِ الْآ فَرُوهَا» Силерди кабрларды зыярат кылуудан кайтарган элем, эми зыярат кыла бергиле» дегени сыяктуу нусустун өзүнөн билинет.

– „Бир аятты насх кылсак же эсиңден чыгарсак, андан жакшыраагын же ошого окшошун келтиребиз. Аллах ар нерсеге кудуреттүү Зат экенин билбедиңби“. [2:106]

﴿وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَّكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ ۚ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

– „Эгер Биз бир аяттын ордуна башка бир аятты алмаштырсак, акыйкатта болсо, Аллах Өзү түшүрө турган аяттарды абдан жакшы билүүчү – алар: «Шек-күмөнсүз, сен өзүң ойлоп чыгарып алгансың» дешет! Жок! Алардын көбү билишпейт“. [16:101]

Насх түрлөрү:

а) Бир хукмду башка хукмга алмаштырбастан насх кылуу:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَسَجْتُمْ أَلْسِنًا فَمَنْ يَدَىٰ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ ۚ ذَلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَأَطْهَرُ ۚ فَإِن لَّمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿١٠﴾

﴿أَسْفَقْتُمْ أَن تَقْدِمُوا بَيْنَ يَدَىٰ نَجْوَاكُمْ صَدَقْتُمْ ۚ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ ۚ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

– „Эй муминдер, качан силер пайгамбар менен сырдашууну-сүйлөшүүнү кааласаңар, сүйлөшүүңөрдүн алдынан кандайдыр бир садака бергиле. Бул өзүңөр үчүн жакшыраак жана (күнөөлөрүңөрдү) актоочураак. Эми эгер (кайыр-садака кылгыдай нерсе) таба албасаңар, ал абалда албетте Аллах кечиримдүү, мээримдүү. Сүйлөшүүңөрдүн алдынан садакалар тартуу этүүдөн корктуңарды? Ошентип, силер (кайыр-садака) бербеген экенсиңер жана Аллах тооболоруңарды кабыл кылган экен, эми намазды толук аткаргыла жана зекетти бергиле, дагы Аллах жана Анын пайгамбарына моюн сунгула! Аллах кылып жаткан ишиңерден хабардар“. [58:12-13]

Яъни, Расуллалах ﷺдын алдында сүйлөшүүдөн мурда садака кылуу хукму насх кылынды.

б) Бир хукмду башка хукмга алмаштырып насх кылуу:

- Бир кишинин он кишиге тең келиш хукму:

﴿يَتَأْتِيهَا النَّبِيُّ حَرَضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ ۚ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ ۚ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ﴾

– „Эй пайгамбар, муминдерди согушка чакыр! Эгер силерден жыйырма сабырдуу киши болсо, эки жүз (душманды) жеңет! Эми силерден жүз сабырдуу киши болсо, кафирлерден миңиң жеңет! Буга себеп, алардын наадан коум экендиги“. [8:65]

• Бул хукм насх болуп, төмөндөгүдөй эки кишиге тең келиш хукмуна алмашышы:

﴿الَّذِينَ خَفَفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا ۚ فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ ۚ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفِينَ بِإِذْنِ اللَّهِ ۗ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

– „Эми Аллах силерге жеңилдик берди, силерде алсыздык бар экенин билди. Эми, силерден жүз сабырдуу киши болсо, эки жүздү жеңет, эгер силерден миң киши болсо, Аллахтын изни-ыхтыяры менен эки миңди жеңет. Аллах сабыр кылуучулар менен бирге“. [8:66]

в) Бирдей хукм менен алмашуу:

Байтул Макдиске жүздөнүү хукму насх болуп, ордуна Каъбага жүздөнүү хукму киргизилиши:

﴿قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ ۗ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا ۚ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۚ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ﴾

– „Кээде жүзүң көктө кезгенин көрөбүз. Эми албетте, Биз сени өзүң ыраазы болгон кыблага бурабыз. Эми Жүзүңдү Масжидул Харам тарапка бургун! Каерде болбогула, жүзүңөрдү ал тарапка бургула“. [2:144]

г) Оорураак хукмга алмашышы:

- Зинакерди үйгө камап, сөгүп жазалоо хукму:

﴿وَالَّتِي يُاتِينَ الْفَلْحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِّنْكُمْ ۖ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّىٰ يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا ﴿٤﴾ وَالَّذَانِ يَأْتِيَنَّهَا مِنْكُمْ فَاعَادُوهُمَا ۖ فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا﴾

– „Аялдарыңардан кайсы бири фахишалык кылса, андай аялдын үстүнө өзүңөр тараптан төрт кишини күбө тарткыла. Эгер алар күбөлүк беришсе, тээ бул аялдарга өлүм келгенче, же Аллах аларды бир жолго салганча аларды үйлөрүндө сактагыла! Силерден эки эркек ушундай кылса (яъни, бачабаздык кылса) аларды уруп-согуу менен жазаларын бергиле. Эгер тообо кылып, өздөрүн оңдошсо, аларды тек койгула. Албетте, Аллах тооболорду кабыл кылуучу жана мээримдүү.“ [4:15-16]

• Кийин бул жаза жаллад урууга өзгөрдү:

﴿الرَّانِيَةُ وَالرَّانِي فَأَجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ﴾

– „Зынакер аял жана зынакер эркек – алардын ар бирине жүз жалладдан ургула. Аллахтын (бул) хукмунда силерди аларга карата ырайым кылуу сезими тутпасын! Алардын азабына бир тайпа муминдер күбө болушсун.“ [24:2]

Ашура орозосу насх кылынып, рамазан орозосуна алмашты:

Аиша رضي الله عنها мындай деди: «Ашура күнү курайшыктардын орозо кармай турган күнү эле. Расулуллах ﷺ да ушул күндө орозо кармайт эле. Мадинага келгенде да аны кармады жана адамдарды да тутууга буюрду. Кийин рамазан фарз болгондон кийин, мындай деди:

مَنْ شَاءَ صَامَهُ وَمَنْ شَاءَ تَرَكَهُ

«Ким кааласа (ашура орозосун) кармай берсин, ким кааласа таштасын».²²⁹

(229) Бухарий: 1760. Муслим: 1897

Ушуну билип коюу маанилүү, hukm насх болот, тилават эмес. Бул сабит болгон. Мисалы, бир жыл идда сактоо жана ата-энеге васият hukму насх кылынды. Ал эми, булар туурасындагы насх кылынган аяттар дагы деле тилават кылынып жатат, калган насх кылынган hukмдар да ушундай. Тилават кылуунун насх болгондугуна келсек, бул туурасында эч нерсе келбеген. Насх болгондугуна эч нерсе келбегендиги насх кылынбагандыгына далил.

Ал эми, ушул мавзуй туурасында келген хадистер болсо алар ахад хадистер болуп, иътикодго алынбайт.

Насх кандай болот:

Биринчи: Куръандын Куръан менен насх болушу

- Бир жыл идда сактоо hukму:

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا

إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ﴾

– „Силердин араңардан вафат эткен кишилер аялдарын калтырган болсо, аялдарына бир жылга чейин (эринин үйүнөн) чыгарылбай пайдалана турган өлчөмдөгү нерсени васият кылышсын“.

[2:240]

- Бул hukm насх болуп, төмөндөгү hukm жарий болду:

﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ

وَعَشْرًا﴾

– „Силердин араңардан вафат эткен кишилер аялдарын (жесир) калтырган болсо, алар төрт ай, он күн өздөрүнө карап (идда сактап) турушат“.

[2:234]

О.э. Расулуллах ﷺ менен сырдуу сүйлөшүү алдынан садака берүү жана мындан башка ушул hukмдар да насх кылынды.

Экинчи: Суннаттын Суннат менен насх болушу

Мутаватир жана ахаддын мутаватир менен, ахаддын ахад менен насх болушу:

﴿كُنْتُمْ نَهْيَةً كُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ إِلَّا فُزُورُهَا﴾

«Силерди кабырларды зыярат кылуудан кайтарган элем. Эми зыярат кыла бергиле».²³⁰

(230) Хаким Анас жолу аркылуу риваят кылган.

﴿فَإِنْ شَرِبَ الرَّابِعَةَ فَفَاقَتْهُ لُؤُهُ﴾

«...Эгер төртүнчү жолу да (арак) ичсе, аны өлтүргүлө». ²³¹

Яъни, Расулунна ﷺ айтты:

﴿كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ إِدْخَالِ حُومِ الْأَضْحَى لِأَجْلِ الدَّاقَةِ فَادْخُوهَا﴾

«Мен силерди келип жаткан мухтаждар себептүү курмандык эттерин сактоодон кайтарган элем, эми сактасанар болот». ²³²

Үчүнчү: Суннаттын Куръан менен насх болушу

Байтул Макдиске жүздөнүү хукмунун Куръан менен насх болушу:

﴿قَوْلٍ وَجْهَكَ شَطَرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾

– „*Жүзүңдү Масжидул Харам тарапка бургун*“. [2:144]

Орозо кармаган киши аялы менен түндө жакындык кылышы Суннатта харам кылынган эле. Кийин бул хукм Аллах Сүбханахунун мына бул аяты менен насх болду:

﴿فَالْأَنَّ بِنَشْرُوهُنَّ﴾

– „*Эми алар менен кошула бергиле*“. [2:187]

Ашура күнү орозо кармоо Суннат аркылуу сабит болгон эле, кийинчерээк Куръан менен насх болуп, рамазан орозосу фарз болду.

Намазды согуш аяктаганга чейин кечиктирүү да Суннат аркылуу жайиз эле. Яъни, Расулунна ﷺ Хондак согушу күнүндө кафирлер мусулмандарды намаздан кармап калышканда:

﴿حَسَا﴾ اللَّهُ قُبَيْرُهُمْ نَارًا

«Аллах алардын кабрларын отко толтурсун», ²³³ деди. Кийин бул Куръанда келген солаталь-хоуф (кооп намазы) аркылуу насх болду:

(231) Абу Дауд: 4484. Термизий: 1444. Насай: 5661. Дарамий: 2313. Ахмад: 2\136. Ибн Хиббан: 4\412.

(232) Муслим: 1971, 3643. Абу Дауд: 2429. Малик: 918.

(233) Муслим: 628. Ахмад: 1\403. Абу Яъла: 8\456.

﴿وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَائِكُمْ وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ ۗ وَذَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً ۖ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَدَىٰ مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرَضَىٰ أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ ۗ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا﴾

– „(Эй Мухаммад), сен (согуш талаасында) муминдердин арасында имам болуп намаз окумакчы болсоң, алардан бир тайпасы куралчан сени менен намазга турушсун. Анан алар сажда кылышкан соң, аркаңарга барып силерди коргоп турушсун жана али намаз окубаган башка тайпа келип, сени менен бирге намаз окушсун. Алар да этияттык чараларын көрүп, куралдарын алышсын. Кафирлер, силер курал-жсарактан жана буюмуңардан бейкапар болгон убагыңарда үстүңөргө күтүүсүздөн чабуул коюуну эңсешет. Эгер жамгырдан жапа чексеңер же бейтап болсоңор, куралыңарды чечип коюшуңар күнөө эмес. А бирок, этият чараңарды көрүп койгула. Албетте, Аллах кафирлер үчүн кор кылуучу азапты даярдап койгон“.[4:102]

Төртүнчү: ижмаъ менен сабит болгон хукм насх кылынбайт:

Ижмаъ менен сабит болгон хукм насх кылынбайт. Себеби, ижмаъ менен хукм сабит болдубу, демек, мына ушул маселеде бир да хадис риваят кылынган эмес. Бирок, сахабалар хадисти риваят кылышпаса да, аны билишер эле. Ошондуктан, хадисти риваят кылбастан хукмду зикр кыла беришет эле. Вахий токтогондон кийин, Куръанда да, Суннатта да бир да нусус болбос эле. Арийне, кыяс да, экинчи ижмаъ да болбос эле. Ушуга ылайык, алардын ижмаълары менен сабит болгон хукмду насх кылуучу бир да жаңы нусус болушу мүмкүн эмес.

Бешинчи: Кыяс хукмунун насх болбошу

Кыяс менен сабит болгон хукм эч качан насх болбойт. Себеби, этибарга алынуучу кыяс – ачык-айкын, же далалат аркылуу, же истинбат аркылуу, же болбосо, кыяс аркылуу болушуна карабастан – иллаты, яъни хукм баиси шарый болгон кыяс. Бул иллат Куръан, Суннат жана ижмаълар далилинен алынган. Ошондуктан, далил бар болгон соң, кыяс да бар. Эгерде, асл хукм бар болсо, кыяс аркылуу истинбат кылынган хукм насх болбойт. Ал эми, асл хукм насх болсо, анда, кыяс болбойт, себеби, хукмдун иллаты да жоголду. Мындай абалда ушул насх кыяста эмес, балким, Куръан, Суннат жана ижмаъда сабит болгон хукмда бар болгон болот. Бул кудум Куръан, Суннат жана ижмаъда садыр боло турган насх сыяктуу.

Алтынчы: Куръандын мутаватир Суннат аркылуу насх болбошу

Мутаватир Суннат, мейли катый болсо да, Куръанды насх кыла албайт. Мунун себептери төмөндөгүдөй:

1. Аллах ﷻ айтат:

﴿وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَّكَانَ آيَةٍ﴾

– „Биз бир аяттын ордуна башка бир аятты алмаштырсак...“ [16:101]

Яъни, бир аят башка бир аят менен гана алмашышы мүмкүн. Себеби, аят менен сабит болгон нерсени, аят менен сабит болгон нерсе гана насх кыла алат.

2. Аллах Таала айтат:

﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ

اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

– „Бир аятты насх кылсак же эсиңден чыгарсак, андан жакшыраагын же ошого окшошун келтиребиз. Аллах ар нерсеге кудуреттүү Зат экенин билбедиңби“ [2:106]

Бул жерде «*نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا*»деги замир Аллах Субханахуга кайтып жатат. Яъни, аятты насх кылуучу Аллах Субханаху дегени. Суннатты келтирүүчү болсо Расуллалах ﷺ эле. Себеби, Суннат сөзү Расуллалах ﷺга хос, Куръан сөзү Аллах Субханахуга хос. Мейли, Куръан жана бардык Суннаттагы маани Аллах Субханахунун вахийси болсо да, бирок, Суннат

калам жагынан Расулуллах ﷺ га таандык, Куръан Аллах Субханахуга таандык. Ошондуктан, аяттын хукму бир гана аят менен насх болот.

3. Аллах Таала айтат:

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾

– „Сага болсо адамдарга түшүргөн нерселерди баян кылып беришиң үчүн Куръанды түшүрдүк“. [16:44]

Демек, Расулуллах ﷺ түшкөн аяттарды баян кылып берет экен, насх кылбайт экен. Себеби, насх баян эмес, токтотуп коюу.

Мына ушулар себептүү мутаватир Суннат Куръанды насх кылбайт.

Куръанды мутаватир Суннат насх кылбаган соң, аны ахад Суннат эч качан насх кыла албайт. Себеби, ахад күмөндүү. Күмөндүү нерсе болсо катъий нерсени насх кыла албайт.

О.э. ахад Суннат да мутаватир Суннатты насх кылбайт. Себеби, мутаватир ахаддан күчтүү болуп, катъий хабарды күмөндүү хабар жок кыла албайт.

Кээ бирөөлөр мындай деши мүмкүн: «Байтул Макдиске жүздөнүү мутаватир Суннат менен сабит болгон. Себеби, Куръанда бул туурасында эч нерсе келбеген. Кубаалыктар Байтул Макдиске карап намаз окууга мына ушул мутаватир Суннатка ылайык амал кылышар эле. Ага карап намаз окуу насх болгондон кийин, Расулуллах ﷺ дын муаззини келип, кыбла өзгөрдү дегенде, алар жүздөрүн Каъбага бурушту, Набий ﷺ болсо муну инкар кылбады». Буга мындай жооп беребиз, Аксого жүздөнүүнүн насх болушу Куръан аркылуу эле. Муну жогоруда айтып өттүк. Муаззин аларга садыр болгон ишти гана хабарлады. Бул хабар болсо жаңы шарый хукм туурасындагы хабар болуп, бул жайиз. Ал эми, насх муаззиндин сөзү менен эмес, Куръан аркылуу болду.

Насх менен тахсис ортосундагы айырма:

1. Тахсис (хостоо) ʿамманы шахстардын бирине кыскартуу. Ал эми, мындай хостоодо калган шахстардан хукмду бекер кылып коюу жок. Себеби, ʿамма ар бир шахстарга карата асли берилген сөз болуп, бир адамга чектелип калбаган. Болгону, бирер хостоочу карийна менен гана чектелиши мүмкүн. Яъни, хостолгондон кийин ʿаммадан калган шахстарга да амал кылуу улана берет. ʿамма

хостолсо, аны хужжат кылуу же амал кылуу батылга чыкпайт. Ал эми, хукм насх менен бекер болсо, анын ар кандай түрү хужжат да кылынбайт, ага амал да кылынбайт.

2. Хостоодо алдыңкы же кийинки, же болбосо, салыштырылуучу карийнага рияя кылынат. Ал эми, насхта мансүхтан кийин келүүчү далил болушу шарт.

3. Хостоо хабар жана башкаларда келет. Ал эми, насх болсо бир гана амр жана нахиде келет.

БЕШИНЧИ БАБ

**Ижтихад жана аны менен
байланыштуу нерселер**

БИРИНЧИ ФАСЛ

Ижтихад

Ижтихаддын лугавий мааниси оор эмгек жана кыйынчылыкты талаб кылуучу бирер ишти ишке ашыруу үчүн бар күчтү сарфтоо.

Усул аалымдарынын истилахында ижтихад бирер шаръий хукмга карата – андан ашыгына алсыздыгын сезген абалда – өз зонн-күмөнүн издеп табуу үчүн бар күчүн сарфтоо.

Мужтахид болсо мына ушул ижтихад сыфатына ээ болгон киши. Мужтахиддин эки шарты бар:

1. Мужтахид жетиштүү даражада лугат жана наху илимине ээ болушу о.э. мына ушул илим аркылуу арабдардын өз ара кайрылууларында адаттанышкан сөздөрдү, маанилерди өздөштүргөн болушу шарт. Яъни, сөздөрдүн мутобако, тазмин, илтизам, муфрад, мураккаб, куллий, жузъий, хакикий, мажазий, мутаватий, муштарак, мутародиф, мутабайин, мантук жана мафхум маанилерин ажырата алышы зарыл.

2. Мужтахид төмөндөгүлөрдү аң-сезимдүү түрдө билүүчү аалым болушу шарт: шаръий хукмдарды, алардын бөлүмдөрүн, исбат жолдорун, далалат жактарын, өз ара тескери келип калганда таржих кылуу жолдорун, кандай истинбат кылууну, назил болуу себептери, насих, мансүх, мутлак, мукайяд... сыяктуу жогоруда баян кылынган Куръан жана Суннат бөлүмдөрүн.

Мужтахиди мутлак:

Мужтахиди мутлак жогорудагы шарттарга ээ, хукм чыгарууга мутасоддий, фикхтин бардык маселелеринде истинбат кыла ала турган усул илимине негиз салып, коидаларды керектүү даражада иштеп чыга ала турган киши.

Мунун мааниси, мужтахиди мутлак бардык хукмду билиши лазым дегени эмес. Касд кылынган нерсе бул эмес жана бул инсандын колуна келбейт дагы. Улуу сахабалар да көптөгөн маселелер алдында токтолуп калышкан. Мисалы, Умар калаала маселесинде, зекет берүүдөн баш тартып жаткандарга каршы согуш

кылуу маселесинде, Абу Бакр رضي الله عنه чоң энинин мурас алышы маселесинде токтолуп калган.

Дарул хижрат имамы болгон Малик ибн Анас болсо кырк маселе туурасында суралганда – алардын отуз алтысын билбеймин деп жооп берди.

Мужтахиди мутлак дештен максад, ижтихадда ал ушундай мүмкүнчүлүккө ээ болот, ʿамма исламий шариятты жалпы көрүнүштө өз ичине алган көптөгөн маселелерде изденүүгө, истинбат кылууга жана усул илимине негиз салууга кудуреттүү.

Мужтахиди мазхаб:

Мужтахиди мазхаб усул жана фуруьларда өз имамынын мазхабына ээрчиген болот, ал эми, имамынын коидаларында келген ʿамма хукмдардан болгон маселелерде мына ушул имамынын коида жана манхажынан чыкпастан истинбат кылат.

Мужтахиди масала:

Мужтахиди масала бирер масалага туура назар салып көрүүгө жана башка масалаларга таклид кылууга мүмкүнчүлүгү болгон киши. Бул үчүн ага масала хукмуна жетиштүү даражада шарьий жана лугавий маалыматтарга ээ болушу кифая кылат.

Булар мужтахиддердин түрлөрү.

Эми эмненин үстүндө ижтихад кылынышы لازمдыгына келсек, ижтихад далили күмөндүү болгон шарьий хукмдар үстүндө кылынат. Далалаты катъий хукмдар үстүндө ижтихад кылынбайт. Мисалы, беш ибадат жана башкалар сыяктуу.

О.э. усулий ижтихад сыфатында акыйда үстүндө ижтихад кылынбайт. Себеби, акыйда катъий анык акыйда болуп, катъий далилден гана алынат. Күмөндүү далилден алынышы мүмкүн эмес.

- Аллах Таала айтат:

﴿الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا﴾

– „күмөн хактан турган эч бир нерсенин ордуна өтпөс“. [53:28]

- Аллах Таала айтат:

﴿إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَتْهُمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَّا هُمْ بِبِلَغِيهِ﴾

– „Албетте, Аллахтын аяттары тууралуу өздөрүнө келген эч бир султансыз талашып-тартыша турган кимселер, аныгы, алардын дилдеринде бир кибр бар болуп, алар ага жете алышпайт“.

[40:56]

- Аллах Таала айтат:

﴿مَّا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا أَتْبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا﴾

– „Ал жөнүндө алар эчтеке билбей жалаң күмөндөрдү гана ээрчишет. Аны өлтүрбөгөндөрү анык“.

[4:157]

Бул жана мындан башка акыйдага тиешелүү аяттарда Аллах Субханаху ва Таала акыйданын күмөнгө негизделип алынышын каралап жатат жана мындан катый кайтарып жатат.

Эгерде, ижтихад өз таърифинде келгендей, күмөндүү далилдер үстүндө кылынса, демек, акыйда үстүндө кылынбайт.

«Мужтахид ижтихад кылып ката кылса, бир ажр алат, демек, акыйда үстүндө да ижтихад кылып, ката кылышынын зыяны жок» делбейт. Мындай деш туура эмес. Себеби, акыйда үстүндө ката кылган кимсе сооб албайт, ага үзүр да берилбейт, тескерисинче, ал күнөөкөр болуп, залалатка кирген болот. Ал тургай, ал акыйда үстүндө катуу урунуп, бар күчүн сарфтап, ага ишенбеген болсо да, бул ага пайда бербейт, анда Аллахтын азабынан куткарып кала турган үзүрү болбойт. Себеби, акыйда орду – сабиттик, катыйлик жана анык ишеним. Ошондуктан, ижтихад орду – күмөндүү далилдүү шарый хукмдар. О.э. ижтихад катый сабит болгон далилдер үстүндө да кылынат. Бирок, мына ушул далилдердин далалаты күмөндүү болушу шарт.

Ар бир асрда ижтихаддын зарылдыгы:

Ижтихад кылуу фарзи кифая болуп, бирер аср (кылым) мужтахидсиз болушу мүмкүн эмес. Акс абалда, бардык мусулмандар күнөөкөр болушат. Бирер асрда мужтахид же мужтахиддердин бар болушу ошол

кылымдагы мужтахиддер желкесиндеги күнөөнү сакыт кылат. Бул эки жактан сабит:

Биринчиден, исламий шаръий нусустар мусулмандан ижтихад кылууну талаб кылат. Себеби, ушул нусустар муфассал келбеген. Кээ бир иштер туурасында муфассал келген нусустар жок болсо да, бирок, анда катъий нусус аркылуу бардык тафсилаттар берилбеген болот. Мисал үчүн, мурастар туурасындагы аяттар муфассал келген. Бирок, ушундай болсо да, алар жузъий хукмдардан эсептелгени себептүү, анын көптөгөн маселелеринде түшүнүүгө жана истинбат кылууга мухтаж болунат. Мисалы, калаала, хажб сыяктуу маселелерди алсак, мужтахиддер (хажб маселесинде) «бала – кыз бала же уул бала болушуна карабастан – варистин ага-инилерин мурас алуудан тосуп коёт, себеби, «وَلَدٌ» сөзү уулду да, кызды да түшүндүрөт» дешет. Ал эми, Ибн Аббас «кыз мурас алуудан тоспойт, себеби, «وَلَدٌ» сөзү уул баланы гана түшүндүрөт» дейт. Демек, ал тургай, тафсилаттарды баян кылган нусустар да мужмал таризде келген болуп, аларды түшүнүү жана хукм истинбат кылууга мухтаж болунат.

Булар нусустар менен байланыштуу нерселер. Эми башка жактан ала турган болсок:

Шексиз, турмуш вакиълери дайымий түрдө жаңыланып турат. Ошондуктан, мына ушул жаңы-жаңы окуялар менен байланыштуу хукмдарды истинбат кылууда катуу аракет кылынбаса, аларга шарият хукмун колдонуунун мүмкүнчүлүгү болбой калат. Акыйкатта болсо, нусустар ар бир маселеде шарият хукмун колдонуу важибдигин көрсөтүп турат:

- Аллах Таала айтат:

﴿وَأَنْ أَحْكَمَ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ﴾

– „Алардын арасында Аллах түшүргөн нерсе менен хукм кылгын“ . [5:49]

- Аллах Таала айтат:

﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾

– „*Жок, Роббиңе ант болсун, тээ алар өз ортолорунда чыккан келишпөөчүлүктөрдө сени хукмдар кылышмайынча жана кийин сен чыгарган хукмдан дилдеринде эч кандай мүчүлүштүк таппай, толук моюн сунушмайынча эч качан мумин боло алышпайт*“.

[4:65]

- Аллах Таала айтат:

﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيِينًا لِّكُلِّ شَيْءٍ﴾

– „*Сага бардык нерсени баян кылып берүүчү Куръанды түшүрдүк*“.

[16:89]

Демек, ар бир асрда ижтихадга кудуреттүүлөргө фарзи кифая. Яъни, аны кээ бирөөлөр аткарса фарзи кифая болот жана калгандардан сакыт болот. Ал «Важибди өтөө үчүн зарыл болгон нерсе да важиб» түркүмүнө кирет. Яъни, ар бир маселеде Аллах түшүргөн хукмду колдонуу ижтихадсыз ишке ашпайт.

Ислам ижтихад кылууга үгүттөдү. Ижтихад кылып, туура тапканга эки ажр, ката кылганга бир ажрды белгиледи.

Мусулмандар да бүткүл кылымдар бою мына ушул негизди карманышты. Сахабалар болсо машхур масалалар үстүндө өтө көп ижтихаддар кылышып, түрдүү фикрлерге келишкен.²³⁴ Сахабалар кудурети жеткенче шарый хукмдарды истинбат кылышкан. Себеби, алар Куръан түшүп жаткан убакта жашап, Расуллалах ﷺ дан таалим алышкан.

Сахабалардан кийинки кылымдарда мазхаб имамдары жана алардын шакирттери сыяктуу көптөгөн мужтахиддер жетишип чыкты.

Ислам кылымдары гүлдөп-өстү. Кийин ижтихад заифтешти. Кийин ал бекер кылынып, таклид кылуу

(234) Али ﷺ дан риваят кылынат: Умар бир аялды алып келүүгө буюрганда, аялдын хомиласы түшүп калат. Ошондо Али Умарга “мойнуңузга кун төлөө түштү деп ойлоймун” деди. Усман жана Абдурахман ибн Ауфтар болсо Умарга “албетте, сиз адеб берүүчүсүз, биз сиздин желкеңизге эч нерсе түшпөдү деген ойдобуз” дешти.

кеңири жайылды жана Аллахтын истинбат кылып болунган хукмдары жаңы маселелерге жооп бере албай калды.

Ошондуктан, Уммат арасында кифая кыла турган даражада мужтахиддер бар болуп турушу үчүн ижтихад уланышы лазым. То Ислам бүткүл дунянын проблемаларын чечип, дуняны караңгылыктан нурга алып чыгуучу жетекчи болуп калсын.

Чындыгында, Расуллалах ﷺ бизге ушул изгилик токтобой уланышы, акыр заманга чейин бул Уммат арасынан Аллахтын хукмдарын колдонуп, Исламды аалий кылуу үчүн ижтихад кыла турган кишилер жетишип чыгышы туурасында башарат берди.²³⁵

Расуллалах ﷺдын өз заманында сахабалардын ижтихаддарына икром болушу:

Сахаба رضي الله عنهم дар Расуллалах ﷺдын заманында ижтихад кылышар эле, хукмдарды истинбат кылууда ихтилаф кылышар эле. Расуллалах ﷺ болсо алардын ушундай абалдарына икром болор эле. Муну баян кылуучу окуялар өтө көп. Алардын катарында:

1. «Хондак согушу бүтүп, ахзабдарды жеңип кайтып жатышканда. Расуллалах ﷺ куралдарын жыйыштырууну каалады. Ошондо Жибриил عليه السلام периштелер дагы деле куралдарын жыйнаштырышпаганын жана тээ Бану Курайзага жетип барганга чейин куралдарын жыйыштырбоо хабарын берди. Расуллалах ﷺ муазинге итааттуу адамдарга аср намазын Бану Курайзага жетип барганга чейин окубоолору жөнүндө хабар жеткиришин буюрду. Алар тиш-тырмактарына чейин куралданган абалда топ-топ болуп (Бану Курайза) коргондоруна карап жол алышты. Бирок, Расуллалах ﷺдын бул сөздөрүн ар түрдүү түшүнүштү. Кээ бирөөлөр нусустун зохирын алып,

(235) **Умматым акыйкат үстүндө туруктуу болот. Ал тургай, Аллахтын иши келип жана дажжал зохир болот»,** «**إِنْ أَحْوَانِي قَوْمٌ يَأْتُونَ بِي إِلَىٰ إِحْوَانِهِمْ فَأَنْتُمْ أَوْلَىٰ بِهِمْ مِنْ شَاهِدِي إِلَىٰ شَاهِدِي وَيُضِلُّونَ إِذَا فَسَدَ النَّاسُ وَأَشْرَقَهُ إِلَىٰ إِحْوَانِي، قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَسْنَا إِحْوَانُكَ؟ قَالَ: أَنْتُمْ أَصْحَابِي، إِحْوَانٌ قَوْمٌ يَأْتُونَ بِي إِلَىٰ إِحْوَانِهِمْ فَأَنْتُمْ أَوْلَىٰ بِهِمْ مِنْ شَاهِدِي إِلَىٰ شَاهِدِي وَيُضِلُّونَ إِذَا فَسَدَ النَّاسُ** Биртуугандарыма абдан муштакмын. Я Расуллалах, биз биртуугандарыңыз эмеспизби? дешти. Силер сахабаларымсыңар. Биртуугандарым болсо менден кийин келүүчү коум. Алар динди куткаруу үчүн желип жүгүрүшөт, адамдар бузулса, ислах кылышат, деди». Расуллалах туура сүйлөөчү.

асрды Бану Курайзага жетип баргандан кийин гана шамдан кийин окууну түшүнүштү. Калгандар болсо бул сөздөн мурод тезирээк жүрүү деп түшүнүп, асрды Мадинада же жолдо окуп алышты. Расулуллах ﷺ муну билгенде эки тараптын тең амалдарын макулдады». ²³⁶

2. «Расулуллах ﷺ Муаз رضي الله عنهну Яманга казы кылып жиберип жатканда андан эмне менен хукм кыласың деп сурады. Аллахтын Китеби менен деди. Андан таба албасаңчы деди. Росулунун Суннаты менен деди. Андан да таба албасаңчы деди. Өз фикрим менен ката кылбай ижтихад кыламын деди. Ошондо Расулуллах ﷺ «Расулуллахтын элчисин Аллах жана Расулу ыраазы боло турган ишке жетиштирген Аллахка мактоолор болсун деди». ²³⁷

3. Расулуллах ﷺ мындай деди:

إِذَا أَجِدَّ هَذَا الْحَاكِمَ فَأَخْطَأْ فَلَهُ أَجْرٌ وَأَنْ أَصَابَ فَلَهُ أَجْرَانِ

«Хаким ижтихад кылып, ката кылса, бир ажр алат. Туура тапса, эки ажр алат». ²³⁸

4. Мындай икая кылынат: Абу Котада Хунайн согушунда мушриктерден бирөөсүн өлтүрдү. Ошондо Расулуллах ﷺ ага мындай деди:

مَنْ قَتَلَ فَقِيلاً لَهُ عَلَيْهِ بَيِّنَةٌ فَلَهُ سَلْبُهُ

«Ким бир мушрикти өлтүрсө, ага күбөлүк келтирсин жана анын малын олжо кылып алышы мүмкүн». Абу Котаданын олжосун башка бирөө алган болуп, андан Абу Котаданын ыраазылыгын сурашы талаб кылынды. Яъни, Абу Бакр Сыдык Набий صلى الله عليه وسلمдын алдында ыраазылык суроону инкар кылып, «Жок, Аллах хаккы, эч ким Аллахтын Аллах жана Расулу жолунан согуш кылган арстан жүрөктөрүнүн бирине ишенип, олжосун берип койбойт», деди. Ошондо Расулуллах

⁽²³⁶⁾ Бухарий: 894, 3810. Муслим: 3317.

⁽²³⁷⁾ Ахмад: 5\230. Абу Дауд: 3592. Термизий: 1327. Хофиз «Талхис»те айтат, Ибн Тохир мындай деди: Бул хадистин эки жолу да дурус эмес. Термизий болсо мындай деди: Бул хадисти муттасил болсо болгону ушул жактан эле билебиз. Ал эми, анын адамдар арасында машхур болуп, алардын кабыл алууларына татыктуу? сазовар болгону анын ахамиятини күчөйтөт.

⁽²³⁸⁾ Бул хадис Амр ибн Ас жана Абу Хурайра тарабын муттафакун алайх. Бухарий: 7352. Муслим: 1716.

ﷺ мындай деди: «**Абу Бакр туура сүйлөдү, (олжосун) өзүнө бер**». Абу Котада олжосун алды.²³⁹

5. Расуллаллах ﷺ Саъд ибн Муазды Бану Курайзага хакам кылды. Ал өздөрүн өлтүрүп, перзенттерин туткун кылууга hukm кылды. Ошондо Расуллаллах, «**Сиз жети асман үстүндөгү Аллахтын hukmu менен hukm кылдыңыз**», деди.²⁴⁰

Булардан белгилүү болгондой, сахабалар ижтихад кылышат эле, Расуллаллах ﷺ буга икрор болуп, аларга мужтахид ижтихадында ката кылса, бир сооб, туура тапса, эки сообко ээ болушун үйрөттү.

Расуллаллах ﷺ дан кийин да сахабалардын ижтихад кылганы туурасында өтө көп икаялар бар.

Ал тургай, ижтихад адамдар ʼаммасында кеңири жайылып кеткен эле. Буга таң калуунун кажети жок. Себеби, алар ошол кылымдарда асл арабдарды түзүшөр эле. Бир күнү Умар رضي الله عنه хутба кылып жатып, махрды белгилемекчи болду. Ошондо сафтын аягынан бир аял буга раддия билдирип, Аллах Тааланын:

﴿وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ نَسْتَبْدَلَ زَوْجَ مَكَاتٍ زَوْجٍ وَءَاتَيْتُمْ إِحْدَهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا﴾

– „Эгер бир аялды коё берип, башка аялга үйлөнмөкчү болсоңор, абалкысына кынтор (эсепсиз мал-дуняны махр кылып) берген болсоңор да, андан бир да нерсени кайтарып албагыла“.^[4:20]

деген аяттан түшүнүшү боюнча, андагы «قِنْطَارًا» сөзү көп нерсеге далалат кылганы себептүү махр белгиленбешин айтты. Ошондо Умар رضي الله عنه «Аял туура айтты, Умар ката кылды» деди.

Мужтахиддин ижтихады:

Мужтахид ижтихад кылып, шарый бир hukmду истинбат кылса, ал истинбат кылган ушул hukm ал жөнүндөгү Аллахтын hukmu болуп калат. Ал эми, ал кылган ижтихадынан баш

⁽²³⁹⁾ Бухарий: 2886, 2973, 4066. Муслим: 1751. Абу Дауд: 2653, 2717. Термизий 1562. «Муватта»: 974. Дарамий: 2\301. Ахмад: 3\114, 279. Ибн Хиббан: 8\101. «Мустандрок»: 2\142.

⁽²⁴⁰⁾ Бухарий: Муслим: 1761. Ахмад: 2\22.

тартып, башка мужтахиддин ижтихадына амал кылышы мүмкүн.²⁴¹ Бул төмөндөгүдөй болот:

1. Халифа белгилүү бир шарый хукмду табанний кылса, мужтахид өз ижтихадын таштап, дароо халифанын райына ээрчийт. Мисалы, Абу Бакр رضي الله عنه өз халифалык доорунда мусулмандарга жөлөкпулдардын тең бөлүштүрүлүшүн табанний кылды. Умар رضي الله عنه болсо Исламга алгачкы болуп киргендерге көбүрөөк берилиши лазым деп табанний кылган эле. Ал эми, ал ушул райын таштап, халифа Абу Бакр رضي الله عنه нун райына ээрчиди. Талак мавзуьсында да Абу Бакр үч талак сөзү бир талакка өтөт деген райды табанний кылды. Умар болсо үч талак сөзү үч талакка өтөт деген райды табанний кылды. Бирок, ал өз ижтихадын таштап, халифанын райына ээрчиди.

Сахабалар ижмаъсы да мына ушуга болду. Кийинчерээк «Халифанын амри ихтилафты жоёт», «Халифанын амри зохирде да, батинде да нуфуздүү» деген коидалар кабыл алынды.

2. Мужтахиддин өз ижтихадын ташташы мусулмандар биримдигин сактоого кызмат кылышы мүмкүн. Мисалы, Усман رضي الله عنه нун халифа болушу о.э. анын Куръан, Суннат жана өзүнөн мурдагы эки халифанын жолунан жүрүшүнө байъат кылганы сыяктуу.

3. Аалымыраак болушу: Мужтахид башка бир мужтахидди өзүнөн аалымыраак деп билсе, ал өз райын таштап, ага ээрчиши мүмкүн. Мындай окуя да сахаба رضي الله عنه дар доорунда болуп өттү.

4. Мужтахиддин таянган далили заиф, башка мужтахиддин далили болсо күчтүү жана туура экени көрүнүп калса, мындай абалда ал өзү табанний кылган нерсесин таштап, мына ушул күчтүү далилди алышы важиб болот.

Ижтихад шарый хукмдарды алууда асл. Ижтихад төмөндөгүлөрдү талаб кылат:²⁴²

(241) Мужтахид маселеде ижтихад кылбай, ушул маселеде ижтихад кылган мужтахидге ээрчиши мүмкүн. Мисалы, Умар رضي الله عنه кээде өз райын таштап, Муаз жана Алинин райына ээрчиген.

а) Хукм истинбат кылуу көздө тутулган маселенин вакиъсин билүү;

б) Ушул маселеге тиешелүү шарый нусусту билүү;

в) Мужтахид ушунчалык күч сарпташы لازым болуп, ал мындан артык күч сарфтай албашын сезсин. Бул маселе менен байланыштуу нусустардан шарый хукм истинбат кылуу үчүн болот. Бирок, ал ушуну билиши зарыл, ижтихад – маселеге нусустун же мантуку, же мафхуму, же аклий тарабынан хукм истинбат кылуу. Мисалы, төмөндөгү Аллах Тааланын аяты менен Расулунулла ﷺдын хадисинен ижара туурасында хукм истинбат кылынган сыяктуу:

▪ فَإِنِ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَغَاتُوهُنَّ أَجْوَرَهُنَّ ▪

– „Эми эгер (талак кылган аялдарыңар) силер үчүн эмизишсе, ал учурда алардын акыларын бергиле“. [65:6]

أَعْطُوا الْأَجِيرَ أَجْرَهُ قَبْلَ أَنْ يَجِفَّ عَرَقُهُ

«Ишчинин иш акысын маңдай тери кургабай туруп белгиле».²⁴³

(242) Ушуну идирек кылуу лазым, шарый хукмду истинбат кылууда маселе айланасындагы шарттан таасирленбеген абалда нусустарга жана маселе вакиъсине рия кылуу лазым. Шексиз, исламий шарият инсан проблемасынын муалажасы болгон соң, анын талабы боюнча, инсан жана анын проблемасы үйрөнүлүшү, андан кийин шариятка тескери келүүчү абалдарга көңүл бурбай, мына ушул проблема менен байланыштуу нерселер Куръан, Суннаттан истинбат кылынышы лазым. Себеби, коомдун вакиъси Аллахтын буйруктары менен чектелиши зарыл. Мусулмандар проблемаларын чечүүдө заман жана мекендеринен таасирленүүлөрү адал эмес. Балким, алар Аллахтын Китеби жана Росулу ﷺдын Суннаты менен муалажа кылуулары шарт. Аклий туура деп күмөн кылынган нерсени пайдалуу деп эсептеп, истинбатта мына ушул нерседен таасирленип калуу дурус эмес. Себеби, шарият каерде болсо, пайда да ошол жерде болот: «^{مَا} وَمَا لَمْ يَكُنْ مِنْكُمْ وَهِيَ وَرَحْمَةٌ» “Муминдерге рахмат берүү” алар үчүн пайдалуу болушун түшүндүрөт. Мына бир аятта да мындай делди: «^{فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهِيَ وَرَحْمَةٌ}» . Жогоруда айтылгандарга ылайык, маанилүүсү, кээ бирөөлөрдүн «заман жана мекен өзгөрүшү менен өкүмдөр да өзгөрөт» деген сөзү батыл жана негизсиз сөз. Кээ бирөөлөрдүн «Манфаат-пайда каерде болсо, шарият ошол жерде» деген сөзү да батыл. Себеби, шарият каерде болсо, манфаат ошол жерде, тескерисинче эмес. Жалгыз шарият гана манфаатты белгилеп берет. Коомго зарыл деп билинген нерсени да шарият белгилейт, башкасы эмес.

(243) Ибн Мааж: 2443.

Ал эми, хукм маанисине байланыштуу болгон жана анын астына кире турган жаңы маселелерге хукмду колдонууга келсек, бул ижтихад эсептелбейт. Себеби, мисалы, хомр-арактын харамдыгына хос шаръий хукмду бүгүнкү күнүбүздөгү жаңы түрдөгү мас кылуучу ичимдиктердин харамдыгына колдонуу, же өлүмтүктүн харамдыгына хос шаръий хукмду табигый өлгөн же башына уруп өлтүрүлгөн, же касапканада башы үзүп ташталып, кийин сатууга алып чыгылган өлүмтүктүн харамдыгына колдонуу, бул жана мындан башкаларынын баары истилахий маанидеги ижтихад делбейт, балким, хукмдун фард-бөлүктөрүнө колдонуу деп айтылат.

Расулуллах ﷺ ды мужтахид деш мүмкүн эмес:

Мунун далили төмөндөгүдөй:

1. Акий далил: Ижтихад кылуу башка, күнөөдөн аруу болуу башка. Себеби, таблиг жана аны жеткирүүдө ката табылбайт. Биз Расулуллах ﷺ дан өрнөк алууга буюрулганбыз. Ижтихадда болсо ката табылат.

2. Шаръий далил: Расулуллах ﷺ вахий менен эскерткен жана вахийден алып айткан.

Аллах Таала айтат:

▪ قُلْ إِنَّمَا أُنذِرُكُمْ بِالْوَحْيِ ۚ وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَاءَ إِذَا مَا

▪ يُنذَرُونَ

– „*Айткын: Мен силерди вахий менен гана эскертүүчүмүн*“ [21:45]

Аллах Таала айтат:

▪ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۗ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ

– „*Ал өз каалоосу менен сүйлөбөйт. Ал вахий кылынып жаткан бир вахий гана*“ [53:3,4]

Вакиъ да ушуну далилдеп турат. Расулуллах качан бир маселе же окуяга туш келсе күтүп турат эле, тээ вахий түшмөйүнчө анын жообун же хукмун баян кылбас эле. Маселенин жообу катары вахий дароо келет эле, кээде бир нече күн келбей калса, жооп бербей күтүп турат эле.

3. Расулуллах ﷺ өмүрүндө бир да маселеде ижтихад кылбаган.

Кээ бирөөлөрдүн Расуллалах ﷺдын ижтихад кылганы туурасындагы сөздөрү ката. Биз төмөндө алар Расуллалах ﷺ ижтихад кылды деп жатышкан айрым окуяларды о.э. алардын асл акыйкатын айтып өтөбүз:

1. Бадр туткундары:

« مَا كَانَتْ لِنَبِيِّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُتَخَرَّبَ فِي الْأَرْضِ
تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ »

– „*Бир да пайгамбар үчүн тээ жерде үстөмдүк кылганга чейин, туткун калуу жайиз эмес эле. (Эй муминдер), силер бул дуня буюмдарын эңсөөдөсүңөр. Аллах болсо ахирет (неъматтары силердики болуусун) каалайт. Аллах азиз, хакийм*“.

[8:67]

Кээ бир риваяттарда келишинче, Расуллалах ﷺ ушул туткундар туурасында Абу Бакр жана Умар رضي الله عنهماлардан кеңеш сурашканда, Умар аларды өлтүрүүнү, Абу Бакр болсо аларды төлөм акысына азат кылууну кеңеш берди. Кээ бирөөлөр ушул аятты Расуллалах ﷺ туткундар туурасында ижтихад кылып, ката кылганы үчүн ал затка эскертүү катары түшкөн дешет.

Бул сөз таптакыр туура эмес.

Туткундар туурасындагы хукм Бадр согушунан мурда түшкөнүнө эч кандай күмөн жок. Бул Расуллалах ﷺга абдан жакшы белгилүү. Төмөндөгү “Мухаммад” сурасындагы аят мына ушул жөнүндө хижрат жолунда түштү. Ошондуктан аны кээ бирөөлөр Мединанда түшкөнүн айтышса, кээ бирөөлөр Меккеде түштү деп айтышат:

« فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثْنَتُمُوهُمْ
فَشُدُّوا أَلْوِثَاقَ فِئَامًا مَتًّا بَعْدَ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا
ذَٰلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَانتَصَرَ مِنْهُمْ وَلَكِن لِّيَبْلُوَ بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ
وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ »

– „*Ошондуктан, качан силер кафирлер менен беттешкениңерде моюндарына ургула-өлтүргүлө! Ал эми, качан аларды кырып, (жеңгениңерден кийин аларды туткун*

кылып) **аркан менен байлагыла! Андан соң же** (аларды азат кылып жиберүү менен) **жакшылык көрсөткүлө же** (аларды бошотуп жиберүү үчүн) **фидя акы алгыла, тээ согуш жүктөрүн таштагыча** (яъни, согуш токтогончо силерге буйрулган иш) **мына ушул. Эгер Аллах кааласа алардын үстүнөн үстөм болор эле** (яъни аларды жок кылып жиберер эле). **Аллах жолунда өлтүрүлгөн заттардын иштерин эч качан бекерге кетирбейт**“ . [47:4]

Демек, туткундар туурасындагы хукм белгилүү эле. Яъни, душман кырып ташталган соң, алардын кээ бирөөлөрүн туткунга алуу мүмкүн. Окуя негизи мындай болгон эле. Мусулмандар Бадрда өтө көп кафирлерди өлтүрүштү, кырып ташташты. Айрымдарын туткунга алышты. Ал эми, Аллах Субханаху Расулуллах ﷺ га душманды көбүрөөк өлтүргөнү жана көбүрөөк кырып таштаганы афзел экендигин билдирип айыптады.

Ошондуктан, демек, бул аят Расулуллах ﷺ ды ижтихадда ката кылгандыкта эмес, балким, амалдын афзелин кылбагынандыкта айыптап жатат. Амалдын афзелин кылбоого болсо Расулуллахтын хаккында жайыз. Себеби, ал мубах болуп эсептелет. Харам да, макрух да эсептелбейт.

Ушул жерде бир суроо пайда болот, Анас رضي الله عنه риваят кылган хадисте:

«سَةُ شَارَ النَّاسِ فِي الْأَسْرِ»

«Расулуллах ﷺ туткундар туурасында кеңеш сурады»²⁴⁴ делген. Ал эми, туткундар туурасындагы Мухаммад رضي الله عنه сурасында түшкөн хукм болсо Расулуллах ﷺ дын туткундар туурасында кеңеш сураганын айтуучу жогорудагы хадисинен мурда түшкөн. Анда, мындай сахих хадистер рад этилеби?

Мунун жообу төмөндөгүдөй:

Сахих күмөндүү хадис катъий далилге ар тараптуу тескери келип калса, яъни, ортолорун жаамдоонун мүмкүнчүлүгү болбой калса, билим жагынан хадис рад кылынат. Ал эми, хадис менен катъий далил ортосун лугат жана Куръан, Суннат бөлүктөрү көтөрө турган даражада жамдоонун мүмкүнчүлүгү болсо, билим жагынан хадис рад кылынбайт. Себеби, эки далилге амал кылуу алардын бирөөсүн таштап коюудан авла.

(244) Ахмад: 3632. Муъжамул Кабир: 10\1440, 10259-сан. Хаким: 3\21-22.

Мен бул китебим басмадан чыгардан мурда жогорудагы хадистер менен аяттын ортосун жамдоонун мүмкүнчүлүгү жок деп билет элем. Яъни, бул хадистер матнынан туткундар хукму туурасында кеңеш суралып жатат, себеби, туткундар хукму мындан мурда түшкөн, ошондуктан, жамдоонун мүмкүнчүлүгү жоктугунан хадис рад кылынат деп түшүнөр элем.

Мен тээ ушул мавзуь туурасындагы суроого берилген жоопту окуганыма чейин ушундай түшүнүктө турдум. Жооптон мага төмөнкү нерсе ачык болду, лугат жана Куръан, Суннат бөлүктөрүнүн талабына ылайык, аят менен хадистин ортосун жамдоо мүмкүн экен. Китебимдин мурдагы басылышында мен ушуну түшүнбөгөн экенмин, кеңеш суроо хадисинде бул кеңеш хукм туурасындагы кеңеш экени ачык айтылбаган. Себеби, хадисте:

«سَمِعْتُ شَارَ النَّاسِ فِي الْأَسْرِ»

«Расулуллах ﷺ туткундар туурасында сурады» деп айтылууда. Бул болсо хукм түшпөгөндүгү үчүн кеңеш хукм туурасында болгон деген ыхтымалды да пайда кылат о.э. хукм түшкөн, бирок, кеңеш мына ушул хукмду кандай колдонуу туурасында, яъни, кайсы бирин тандоо туурасында болгон деген ыхтымалды да пайда кылат.

“Кеңеш хукм туурасында болгон” деген ыхтымал билим жагынан рад кылынат, себеби, хукм түшүп бүткөн эле. Ал эми, кеңеш мына ушул хукмду кандай колдонуу туурасында, яъни, кай бирин тандоо туурасында болгон деген ыхтымал аятка тескери келбейт. Себеби, хукм түшүрүлгөн эле. Ушул жакты этибарга алып, аят менен хадис ортосун жамдоо мүмкүн. Мына ошондо хукм Бадр согушунан мурда түшкөн, кийин, кеңеш да кылынган, ал эми, бул кеңеш хукм туурасында болбогон, балким, хукмдун кай бирин колдонуу لازымдыгы туурасында болгон. Өзгөчө, Мухаммад ﷺ сурасындө түшкөн хукмда:

«فِيمَا مَاءً بَعْدَ وَإِنَّمَا فِيمَاءً» **же** (аларды азат кылып жиберүү менен)

ырайым көрсөтөсүңөр же (аларды коё берүү үчүн) **фидя аласыңар**» делип жатат. Демек, кеңеш хукм тандоолору туурасында суралган жана сахабалардын жообу да мына ушул тандоолор алкагынан чыкпаган. Ал тургай, Умар رضي الله عنه бул жерде башка бир тандоо да бар экенин, ал болсо,

туткундарды өлтүрүү тандоосу экенин түшүндү. Себеби, ал Расулуллах ﷺдын эки туткун болгон Укба ибн Абу Муайт жана Назир ибн Хористи өлтүргөнүнө ээрчиген абалда бул үчүнчү тандоо Суннатка ылайык деп эсептеди. Акыйкатта болсо, ал хукм мына ушул эки туткунга хос хукм экенин, себеби, мурда алар Расулуллах ﷺга катуу азарлар жеткиришкенин, ошондуктан, Бадр согушундагы туткундардан айырмалуу түрдө, хукм мына ушул эки туткунга гана чектелүүчү хукм экенин да унутпаган эле. Мунун далилдери төмөндөгүдөй:

а) Аяти каримада «فِيمَا مَاتَ بَعْدَ وَإِنَّمَا فِئَاءٌ» – **же** (аларды азат кылып жиберүү менен) **ырайым көрсөтөсүңөр же** (аларды коё берүү үчүн) **фидя аласыңар**» деш менен хукм же фидя алууга же ырайым көрсөтүүгө, яъни, коё берүүгө чектелип жатат.

б) Низомиддин Хасан Нисабурыйдин «Тобарий тафсири» хошиясына жазган «Горибул Куръан ва рогаибул Фуркон» деген тафсиринин 19-жузь «Фуркон» сурасы, 9-10-бет, «Дарул маърифат»тын үчүнчү басылышында мындай деп келет: «Ибн Аббастан риваят кылышында, залим сөзүндөгү “лам” ахд ламы, себеби, бул аят Укба ибн Абу Муайт туурасында түшкөн. Ал Расулуллах ﷺ менен көп отурар эле. Бир күнү Расулуллах ﷺди мейманга чакырды, Расулуллах ﷺ ага “сен калимаи шахадаттарды айтмайынча тамагыңдан жебеймин” деди. Ал шахадатты айтты. Убай ибн Каъб болсо анын досу эле, айткан шахадаты үчүн аны урушуп “диниңден кечтиңби, Укба?” деди. Укба “жок, ал тамагымды жештен баш тартты эле, ал үйүмдө болгону үчүн уялганымдан шахадатты айттым, бирок, шахадат жүрөгүмдө жок” деди. Убай “сен Мухаммадга барып, аркасын тепкилеп, жүзүнө түкүрмөйүнчө, жүзүм жүзүңө харам, харам” деди. Укба Расулуллах ﷺди мажлис жайында намаз окуган абалында тапты, анан, Убай айткан ишти кылды. Ошондо, Расулуллах ﷺ ага:

لَا لِقَامَكَ خَارِجًا مِنْ مَكَّةَ إِلَّا عَمَلْتُ رَأْسَكَ بِالسَّيْفِ»

«Мекке сыртында сага жолуксам, башыңды аламын», - деди. Ал Бадрда өлтүрүлдү.

в) Ибн Касирдин «Ихяут туросул арабий» басмаканасында басылып чыккан «Сийратун набавия» китебинин 473-бетинде мындай деп келет: «Ибн Исхак айтты:

мага меккелик айрым ахли илмдер хабар кылышты, Расуллаллах ﷺ Сафродо экенинде Али ибн Абу Талибге Назр ибн Хористи өлтүрттү. Кийин жолго түшүп, Аркуз-забийге жетип барган соң, ал жерде Укба ибн Абу Муайтты өлтүрттү». Ошол эле бетте дагы мындай деп келет: «Хамад ибн Салма Ато ибн Саибден, ал болсо Шаъбийден риваят кылышынча, Набий ﷺ Укбаны өлтүрүүгө амр кылганда, Укба “эй Мухаммад, мен меккелик болсом да өлтүрөсүңбү?” дейт. Ошондо Расуллаллах ﷺ: “Ооба, өлтүрөмүн, бул кимсе мага эмне кылганын билесиңерби, мен саждага барган убагымда келип, желкеме бутун коюп эзгиледи. Бутун алганда көздөрүм агып түшүшүнө аз калды. Дагы бир күнү сажда кылып турган убагымда койдун ичеги-карындарын башыма таштап жиберди. Фатима келип, жууп койду», - деди».

Белгилүү болгондой, Укба ибн Абу Муайт Назр ибн Хористен кийин өлтүрүлдү. Укбанын “мени өлтүрөсүңбү” деп сураганы болсо башка туткундар калып, анын өлтүрүлгөнүнө далалат кылат. Бул болсо Назр ибн Хорис окуясына туура келет, себеби, ал мындан мурда болгон эле. Ошондуктан, бул өлтүрүү башка туткундардан мустасна болгон.

Мына ушундан Назир жана Укбалардын өлүмү өзүнчө хос хукм болгондугу о.э. «**ырайым көрсөтөсүңөр же фидя аласыңар**» деген хукм болсо ыамма туткундарга тиешелүү экени келип чыгат. Тыянактаганда, Расуллаллах ﷺ туткундар туурасында кеңеш сурабаган. Себеби, туткундар туурасындагы хукм кеңеш суроодон мурун Мухаммад ﷺ сурасында түшкөн. Расуллаллах ﷺ хукмдар үстүндө ижтихад кылбаган, себеби, сүйлөгөн сөздөрү жана кылган амалдары вахийден башка нерсе болбогон. Кеңеш сураганы болсо түшүп бүткөн хукмду тандоо туурасында, яъни, кантип колдонуу туурасында болгон. Кеңеш сураганы туурасындагы хадистер мына ушундай түшүнүлөт жана эки далилге тең амал кылуу аларды таштоодон афзел (таржих) көрүлөт.

2. Аллах Таала айтат:

▪ عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ حَتَّىٰ يَتَّبِعِنَا لَذَٰلِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا

▪ وَتَعَلَّمَ الْكٰذِبِينَ

– „Аллах сени кечирди. Эмне үчүн тээ сага чынчыл таанымал болуп, жалганчыларды да анык билгениң чейин, аларга (жихадга чыкпаска үчүн) урухсат бердиң“. [9:43]

Кээ бирөөлөр бул аят жөнүндө мындай ойлошот: «Расулуллах ﷺ га жихадга чыкпоону каалагандарга изн берүүгө урухсат берилбеген эле, Расулуллах ﷺ болсо өзү ижтихад кылып, Табукка чыгууну каалабагандарга чыкпоого урухсат берди, ошондуктан, Аллах Субханаху ал кишини бул иште айыптады».

Туурасы болсо мындан бүтүндөй башкача. Расулуллах ﷺ га каалаган нерсесин кылуу урухсаты берилген:

﴿فَإِذَا أَسْتَعَدَّ نُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأَذَّنَ لِأَمْنٍ شِئْتَ مِنْهُمْ﴾

– *Качан алар сенден кээ бир иштер үчүн урухсат сурашса, анда алардан өзүң каалаган кишилерге урухсат бергин*“. [24:62]

Ошондуктан, Расулуллах ﷺ жихадга чыкпоого урухсат сурагандардын кээ бирөөлөрүнө урухсат берди. Бирок, бул жерде Расулуллах ﷺ Табук согушуна чыкпоого урухсат сурагандарга урухсат бербегени афзел эле. Себеби, Аллахтын илимине ылайык, ал тургай, Расулуллах аларга урухсат бербеген учурда да, алар согушка чыгышпайт эле. Эгер Расулуллах урухсат бербегенде, алардын жалганчылыктары ачылып калар эле, ошондуктан, урухсат бербөө афзел эле. Ушул себептен улам, аларга урухсат берүү Расулуллахтын ижтихад кылышы эмес, балким, мындан мурунураак түшкөн хукмдарга амал кылышы болду. Ал эми, урухсат бербөө афзел эле, ошондуктан, Аллах ал затты ауф кылды. Бул жердеги ауф болсо ката кылганы үчүн эмес, балким, афзел ишти кылбаганы үчүн.

3. Аллах Таала айтат:

«وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِّنْهُمْ مَّتَّ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ ۗ إِنَّهُمْ

كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ۗ وَمَاتُوا وَهُمْ فَسِقُونَ»

– „Алардан бирээри өлсө, эч убакта анын (жаназа) намазын окубагын жана кабырынын үстүнө да барып турба! Себеби, алар Аллах жана Анын пайгамбарына кафир болушту жана моюн сунбаган абалдарында өлүштү“. [9:84]

Бул аят Аллах Тааланын төмөндөгү аятынан кийин түштү:

□ فَإِنْ رَجَعَكَ اللَّهُ إِلَى طَائِفَةٍ مِّنْهُمْ فَاسْتَعِذْ نُوكَ لِلْخُرُوجِ فَقُلْ لَنْ

تَخْرُجُوا مَعِيَ أَبَدًا وَلَنْ تُقَنِّتُوا مَعِيَ عَدُوًّا □

– „Эгер Аллах сени (Табук согушунан) кайтарып, алардан бирер тайпага (жолуктурса) анан, алар сенден (мындан ары боло турган казаттарга) чыгуу үчүн урухсат сурашса айткын: «Мени менен эч качан чыкпайсыңар жана мени менен бирге бир да душманга каршы согушпайсыңар». [9:83]

Ушул «فَإِنْ رَجَعَكَ» деп башталган аятта Аллах Расуллуллах аларды согушка бирге алып чыкпоону, мунун себеби, аларды кор кылып, коркутуу экенин баян кылды. Андан кийинки «لَنْ تَخْرُجُوا مَعِيَ أَبَدًا» деп башталган аятта болсо, кордоодо башка нерсени баян кылып жатат. Яъни, бул кордоо мунафыктарды бүтүндөй жок кылуу үчүн чабуул кылуу астында баян кылынып жатат. Бул аятта Расуллуллах ﷺ бирер хукмда ижтихад кылганын көрсөтүүчү маани жок. Тескерисинче, аят башка нерсеге, яъни, мунафыктар үстүнөн башталышынан эле хукм чыгарылганына далалат кылып жатат. Бул аят мына ушул суранын өзүндө кайра келүүчү мунафыктар туурасындагы аят менен шайкеш келет. Демек, бул аяттан не ачык, не далалат, не мантук, не мафхум жагынан ижтихадды туура кылуу же катаны оңдоо жөнүндө маани келип чыкпайт. Негизи, ал хижраттын тогузунчу жылы Абу Бакр адамдар менен хаж кылган убакытта түшкөн.

Эми бул жана мындан мурдагы аяттардын түшүш себеби жана окуялары туурасында айтылган хабарларга келсек, алар сахих хабар эмес. Түшүш себеби туурасында келген хадистер да ахад күмөндүү болуп, катый хадиске тескери келбейт. Бул катый хадис болсо Расуллуллах ﷺдын таблиг-рисалатты жеткирүүлөрү жалаң вахий менен болгонун о.э. ал зат вахийден башка нерсеге ээрчибегенин жана вахийден башка нерсени сүйлөбөгөнүн көрсөтөт:

- Аллах Таала айтат:

▪ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ ▪

– „Мен жалаң гана өзүмө вахий кылынган нерселерге ээрчиймин“. [6:50]

- Аллах Таала айтат:

▪ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۗ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ ۖ

– „Ал өз каалоосу менен сүйлөбөйт. Ал вахий кылынып жаткан бир вахий гана“.

[53:3-4]

ЭКИНЧИ ФАСЛ

Таклид

«تَقْلِيدٌ» Таклид» сөзүнүн лугавий мааниси “ойлонбой туруп бирөөгө ээрчүү” дегени.²⁴⁵ Шарый мааниси болсо “бирөөнүн кебине эч кандай зарыл хужжатсыз эле амал кылуу” дегенди түшүндүрөт. Мисалы, аамий кишинин мужтахиддин кебин алганы жана мужтахиддин башка мужтахиддин кебин алганы сыяктуу.

Таклид акыйдада мүмкүн эмес. Себеби, Аллах акыйдада таклид кылгандарды айыптады.

1. Аллах Таала айтат:

« وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ

ءِآبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ »

– „Качан: «Аллах түшүргөн хукмдарга бай ийгиле», делинген кезде, алар: «Жок, биз аталарыбызды кандай жолдо тапкан болсок, ошого ээрчийбиз, баш ийебиз», дешет. Эгер аталары эч нерсеге акылдары жетпеген, туура жолду таба алышпаган болушса дагыбы?» [2:170]

« وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَىٰ الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا

وَجَدْنَا عَلَيْهِ ءِآبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا

يَهْتَدُونَ »

– „Качан аларга: «Аллах түшүргөн нерсеге жана пайгамбарга келгиле», делинсе, алар: «Биз үчүн ата-бабаларыбызды эмненин үстүндө тапкан болсок, ошол жетиштүү», дешет. Эгер ата-бабалары эч нерсени билбей турган жана туура жолду таба албай турган болушса дагыбы, ыя?!» [5:104]

Аллах Тааланын:

(245) «تَقْلِيدٌ» сөзү «تَقْلِيدٌ» сөзүнөн алынган болуп, мурдуна зира такты дегенди түшүндүрөт.

□ إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفَلَكَ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيْحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ □

– „Албетте, асмандар менен жердин жаралуусунда, түн менен күндүн алмашып туруусунда, деңизде адамдарга пайдалуу нерселерди алып жүргөн кемелердин (сүзүшүндө), Аллах асмандан түшүргөн сууда (Аллах) жансыз жерди тирилтип, бардык жандууну жаратып-жайып жиберилишинде жана шамалдардын башкарылуусунда, асман менен жердин ортосундагы (жалгыз Аллахка) баш ийе турган булутта акыл жүгүртө билген адамдар үчүн аят белгилер бар“.

[2:164]

Аяты түшкөндө Расулуллах ﷺ мындай деди:

وَيْلٌ لِّلَّذِينَ لَا كِتَابَ بَيْنَ يَدَيْهِمْ وَلَمْ يَتَفَكَّرُوا

«Бул аятты ээктери арасында чайнап, тафаккур кылбаган киши курусун».²⁴⁶

Бул хадисте Расулуллах ﷺ аларга назар таштабай, тафаккур кылбаган кимсенин кыяматта абалы вай болушунан эскертип жатат. Бул болсо акыйда маселесинде изденип, тадаббур кылып, аклий канааттануу важибдигин, таклид кылуу мүмкүн эместигин түшүндүрөт.

Ал эми, шарыйй хукмдарда таклид кылууга урухсат. Аллах Таала айтат:

▪ وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ فَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ

لَا تَعْلَمُونَ

– „Биз сенден илгери да, адамдарды гана Өзүбүз вахий жиберген абалда пайгамбар кылганбыз. Эгер өзүңөр билбей турган болсоңор ахли зикрлерден сурагыла!“ [21:7]

(246) Ибн Касир тафсири. Ибн Абу Хаатим: 1\478. Ибн Хиббан: 2\386.

Бул аятта Аллах Таала илимсиз кишини илимдүү кишиден сурап билүүгө буюруп жатат. Андагы сөз ʿамма. Этибар болсо сөздүн ʿамма экендигинде, сабабдын хостугунда эмес.

Аяттын түшүш сабабы мушриктерге алар Расулуллах ﷺдын инсандыгын инкар кылышканына раддия. Мейли, аятта ахли илимдер делгенде ахли китебдер айтылса да, бирок, сөз ʿамма болуп келип, бардык ахли илимдерди өз ичине алат.

О.э. мусулмандар да ахли зикр болуп эсептелишет, себеби, Куръан – бул зикр:

▪ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ ▪

– „Сага болсо адамдарга түшүргөн нерселери баян кылып беришиң үчүн жана балким ойлонушаар деп, бул зикрди (Куръанды) түшүрдүк.“ [16:44]

Муну менен аят билбегендер билгендерден сурап билүүлөрү жаатында ʿамма болот.

2. Жабир رضي الله عنهдан риваят кылынат, бир кишинин башына таш тийип жараат алды. Кийин ихтилам болуп калып, боордошторунан “таяммум кылышыма урухсат таап бересизби?” деп сурады. Алар болсо “сиз сууга барууга кудуреттүүсүз, демек, сууда гусл кыла бериңиз” дешти. Кийин ал гусл кылып, өлүп калды. Ошондо Расулуллах ﷺ мындай деди:

إِنَّمَا كَلَانَ يَكْفِيهِ أَنْ يَتَّيَّمَهُ وَيَعَصِبَ عَمَلِي رَأْسَهُ خُرْقَةً فِي مَسْحِ عَمَلِيهَا وَيَغْسِلَ سَائِرَ جَسَدِهِ . أَلَا سَأَلُوا إِذَا لَمْ يَدْعُوا؟ إِنَّمَا الشُّفَاءُ الْعَمَى السُّؤَالُ

«Ал таяммум кылса жетиштүү эле. Башын чүпүрөк менен байлап, үстүнөн масх тартып, калган денесин жууса болот эле. Билбесе сурабайбы? Албетте, илимсиздиктин шифаасы сурап-билүү эмеспи».²⁴⁷

Муну менен Расулуллах ﷺ аларды шарый хукмду суроого үйрөттү.

Сахих хабарда айтылышынча, Шаъбий мындай дейт: «Расулуллах ﷺдын асхабдарынан алты киши адамдарга фатва берчү. Алар Абдуллах ибн Масъуд, Умар ибн Хаттаб, Али ибн Абу Талиб, Зайд ибн Сабит, Убай ибн Каъб жана Абу Муса رضي الله عنهдар эле. Алардын үчөөсү айткан сөздөрүн үч

(247) Абу Дауд: 285. Ибн Мааж: 565. Ахмад: 2898.

кишиден экендигин айтышчу. Мисалы, Абдуллах Умардан, Абу Муса Алиден, Зайд Убай ибн Каъбдан дешер эле».

Бул риваят да мусулмандар сахабаларга, сахабалар болсо бири-бирине таклид кылышканына далил болот. Аллах Таала айтат:

« وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَآفَّةً ۚ فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ ۚ »

– „*Бардык муминдер (согушка) чыгуулары зарыл эмес. Акыры, алардан ар бир топтон бир тайпа адамдар чыгып, калгандары динди үйрөнүп, коумдары алардын алдына кайтып келген чакта – ал коумдар Аллахтын азабынан сактануулары үчүн – эскерттип турууга (калышпайбы)?!*“.[9:122]

Бул аркылуу уламаларды эскертүү менен аларды да эскертти. Эгер таклид жайиз болбогондо, мындай болмок эмес.

Ушуга ылайык, таклид эч кандай хостоосуз жайиз. Бир гана акыйда мындан мустасна. Анткени, акыйда жаатында зонн-күмөн, таклид кылуу болбойт, тескерисинче, анда катыйлик важиб.

Таклид асл эмес:

Бирок Ислам илимден башка жолго ээрчүүдөн бизди кайтарды:

« وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ ۚ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عِنْدَهُ مَسْئُولًا ۚ »

– „*Анык билбеген нерсеге ээрчибе! Анткени, кулак, көз, дил – булардын баары туурасында (ар бир инсан) жоопкер*“.[17:36]

Мындан белгилүү болгондой, шарияттын бизге карата буйрук жана кайтарууларынан турган бардык иштердин хукмуна илим менен ээрчишибиз асл. Эгер хукмга илим аркылуу жетише албасак, күмөнүбүз үстөм келиши үчүн маселени үйрөнүшүбүз важиб болот.

Таклид менен илимге да, үстөм күмөнгө да жетишип болбойт. Ошондуктан, көпчүлүк уламалар таклидге урухсат беришпеген. Болгону, заиф-ажиз мажбур кишиге гана урухсат

беришкен. Мындай киши ижтихад куралы болбогон аамий киши. Дал ушул кишиге фатва суроо жана алган фатвасына таклид кылуу важиб кылынды же урухсат берилди.

Андан башка киши болсо аслинде хукм истинбат кылуу үчүн ижтихад кылышы керек. Афзели ушул. Бирок, жогоруда айтканыбыздай, ал таклид кылышы да жайыз.

Ижтихад кылуу мүмкүнчүлүгү жок киши эки түрдүү болот:

1. Муттабий. Муттабий исламий мыйзамчылыкта этибарлуу айрым илимдерге ээ болгон, бирок, мына ушул илимдери ижтихад кылышына жетиштүү болбогон киши. Ал мужтахидге таклид кылышы мүмкүн. Ал эми, мужтахиддин таклид кылмакчы болгон далилин билиши шарт.

2. Аамий. Аамий исламий мыйзамчылыкта этибарлуу айрым илимдерге ээ болбогон киши. Ага имамдын фатвасы жетиштүү болот. Ал хукмду сураса, бул халал, бул харам деп үйрөтүлөт.

Суроо: Мукаллид бир маселеге таклид кылса, кийин андан кайтып, ошол маселеде башка мужтахидге таклид кылса болобу?

Бул суроого жооп иретинде ушуну айтышыбыз мүмкүн, шарият мукаллидге берген шарый хукм ал кылган мужтахид истинбат кылган хукм. Бул болсо иш төмөндөгүдөй болушун түшүндүрөт:

1. Эгер мукаллиддин амалы өзү таклид кылган маселеге байланган болсо, андан кайтып, башкасына таклид кылышы мүмкүн эмес. Себеби, ал ошол маселе туурасындагы бир шарый хукмга рияя кылып, ага амал кылып болгон эле.

2. Эгер амалы ошол маселеге байланбаган болсо, андан кайтып башкасына амал кылышы мүмкүн.

Масала сөзүнүн таърифи: бул жерде масала дештен мурод, дурус болушунда башка масалага байланыштуу болбогон ар бир амал же амалдар жыйындысы. Масаланын бир бөлүгү дегенден мурод болсо, шарттар жана рукндар сыяктуу, масаланын дурус болушу жүзөгө чыгышы үчүн зарыл болгон ар бир амал. Буга мисалдар:

Даарат: Дурус болушу башкасына байланыштуу болгон амалдар. Себеби, намаздын дурус болушу дааратка байланыштуу. Ошондуктан, таърифке ылайык, даарат масала эмес. Балким, ал дурус болушуна байланыштуу болгон намаздын бир жузью.

Намаз: Дурус болушу башкасына байланыштуу болбогон амалдар. Намаз масала. Анын дурус болушуна байланыштуу болгон калган нерселер болсо анын бир бөлүгү. Мисалы, анын рукндары о.э. дурус болушунун шарттары болгон даарат жана кыблага жүздөнүү сыяктуу.

Орозодогу ниет: Дурус болушу башкасына байланыштуу болгон амал. Себеби, орозонун дурус болушу ниетке байланыштуу. Ошондуктан ниет масала эмес, балким, башка бир масаланын бир бөлүгү.

Орозо: Дурус болушу башкасына байланыштуу болбогон амал. Орозо масала. Анын дурус болушуна байланыштуу болгон калган нерселер болсо анын бир бөлүгү, мисалы, ниет кылуу, ооз ачылышынан сактануу сыяктуу. Ушуга ылайык, шахс намаз туурасында бирер мужтахидге таклид кылса, даарат, гусл, таяммум, кыблага жүздөнүү жана рукндар сыяктуу анын калган бөлүктөрүнө да таклид кылышы зарыл. Орозо туурасында бирер мужтахидге таклид кылса, ниет кылуу, толук бир күн же толук бир ай тутуу, күндүзү кыла турган жана түндө кыла турган иштер, ачуучу нерселер жана ачууда урухсат берилген нерселер сыяктуу анын бардык бөлүктөрүнө да таклид кылышы зарыл. Ал эми, ал башка масалада бирер мужтахидге таклид кылышы мүмкүн.

Булардын баары шахс мукаллид болгон абалдагы сөздөр. Бирок, шахста далилдерди текшерүү жана таржих кылуу мүмкүнчүлүгү пайда болсо, таклид кылып жаткан мужтахидин таштап, анын далилинен күчтүүрөөгүн далилге ээрчиши мүмкүн.

ҮЧҮНЧҮ ФАСЛ

Далилдер ортосун таржих кылуу

Далилдер өз ара тескери келип, бири-бирине салыштырмалуу артыкчылыгы болбосо, бул муну таъдул (теңдик) деп айтылат. Катъий далилдерде таъдул келбейт. Себеби, алар өз ара тескери келбейт. Катъий далил менен күмөндүү далил ортосунда да таъдул болбойт. Себеби, катъий далил күмөндүү далилден мукаддам коюлат. Мыйзамчылык вакиъси жагынан да күмөндүү далилдерде таъдул болбойт. Ал эми, мантикий фараз жагынан болушу мүмкүн. Бирок, мыйзамчылык вакиъси ага тескери. Себеби, күмөндүү далилдер таъдул кылынса, яъни, ар тараптуу бири-бирине тескери келип калып, алардын ортосунда артыкчылык табылбаса, төмөндөгү себептерге ылайык, мындай абалда аларга же алардын бирөөсүнө амал кылуу мүмкүн эмес:

Эгер таъдул болгон күмөндүү далилдердин баарына амал кыла турган болсо, тескери менен тескери бир жайда келип калат. Бул болсо мүмкүн эмес;

Эгер алардын бирине амал кылып, калганына амал кылынбаса, бул таржих кылып болбой турган нерсени таржих кылуу болот. Себеби, алар бардык нерседе өз ара тең;

Эгер аларга амал кылынбаса, алардын нусустары бекер болуп калат. Бул болсо Аллах Субханахуга карата махал иш.

Ошондуктан, далилдер ичинде таъдул деген нерсе жок.

Эми далилдер өз ара тескери келип, алардын ортосунда бири-бирине салыштырмалуу артыкчылык бар болсо, бул таржих деп аталат. Яъни, таржих амал кылуу үчүн эки далилдин бирин экинчисинен күчөтүү. Таржихтин лугавий мааниси майил кылуу, голиб-үстөм кылуу дегени.

Таржих күмөндүү далилдерде гана болот, катъий далилдерде болбойт. Себеби, катъий далилдер ортосунда өз ара тескерилик жок.

Негизи, далилдер ортосун жамдоо, яъни, эки далилге тең амал кылуу لازым. Мүмкүнчүлүк болсо, асл ушул. Мүмкүнчүлүгү болбосо, таржих кылынат. Себеби, эки далилге тең амал кылуу алардын бирин маанисиз калтыруудан авла.

Төмөндө эки далилге тең амал кылына турган айрым абалдар жана андан кийин алардагы таржих туурасында баян кылабыз.

Эки далил ортосун жамдоо, яъни, эки далилге тең амал кылуу:

Расулуллах ﷺ бир амалды кылып, кийин дагы бир жолу анын тескерисин кылган болсо, бул мубах амалы экенин түшүндүрөт:

а) Хадя алышы:

Ияз ибн Хамар риваят кылат, Расулуллах ﷺ бирер кафирден “Исламга кирдиңби?” деп сураганда, ал “жок” деп жооп берсе, анын хадясын албаган. Ага мындай деген:

كُنَيْتٌ عَنْ زَيْدِ الْمَشْرِكِيِّنَ

«Мен мушриктерден жардам алуудан кайтарылганмын».²⁴⁸

Сахих риваятта келишинче, Расулуллах ﷺ Нажашийдин, Акидар Дауманын о.э. Мукавкистин хадясын алгыла. Муну Аиша رضي الله عنها нун «Расулуллах ﷺ хадя алар эле жана ага да хадя берер эле» деген сөзү да тастыктайт.

Эми бул эки өз ара тескери далилдер ортосун жамдайбыз да, хадя алуу мубах дейбиз.

б) Табароний «Авсат»тан мындай риваят иштеп чыкты: Ибн Аббас жана Хасан ибн Али бирге отурушкан эле, алдынан бир жаназа өтүп калды. Ошондо алардын бирөөсү ордуна турду, экинчиси турбады. Ордунан турган турбаганга – Расулуллах (жаназа өтүп жатканда) ордуна турбаган беле? деди. Ал “жок (турган эле)” деп, отура берди.²⁴⁹ Мындан жаназа өтүп жатканда отуруу да, туруу да мубах экени түшүнүлөт.

в) Захрийден риваят кылынат:

«إِنَّ النَّبِيَّ ﷺ مَانَ بِنَاسٍ مِنَ الْيَهُودِ فِي خَيْبِ رِغِي رِيهِ فَأَسْهَمَ لَهُمْ»

«Пайгамбар ﷺ Хойбардагы согушта айрым яхудий кишилерден жардам сурады жана аларга найза берди».²⁵⁰

Аиша رضي الله عنها мындай деди: «Набий ﷺ Бадр согушу алдында согушка чыкты. «Хурратул вабара»га жеткенде коркпос

(248) Термизий: 1504. Абу Дауд: 2657. Ахмад: 16835.

(249) Табароний Авсатта: 2490.

(250) Термизий: 4\127, саны: 1558.

баатырлыкта белгилүү болгон бир киши жетип келди. Аны Расулунуллах ﷺдын сахабалары көрүп сүйүнүп кетишти. Ал жете келип, “сизге ээрчүү жана сиз менен жеңишке жетүү үчүн келдим” деди. Расулунуллах ﷺ «**Аллах жана Расулуна ыйман келтиргенсиңби**» деди. Ал “жок” деди. Ошондо ал зат «**кайтып кет, мен мушриктен жардам албайм**» деди». Аиша رضي الله عنها мындай деди: «Кийин жолун улантты. Бир дарак алдына келгенде жанагы киши дагы жетип келип, дагы мурда айткан сөзүн айтты. Расулунуллах ﷺ да «**кайтып кет, мен мушриктен жардам албайм**» деп, мурда айткан сөздөрүн айтты». Аиша رضي الله عنها айтты: «Кийин киши кайтып кетти жана чөлдө дагы жетип келип, мурда айткан сөзүн айтты. Расулунуллах андан «**Аллах жана Расулуна ыйман келтирдиңби?**» деди. Ал “ооба” деди. Ошондо ага «**Биз менен жүр**» деди.²⁵¹

Бул хадистердин биринде Расулунуллах ﷺ кафирлерди мусулмандар менен Ислам байрагы астында күрөшүүлөрүн кабыл алды. Экинчи хадисте болсо инкар кылды. Мындан кафирлердин мусулмандар менен Ислам байрагы астында күрөшүүлөрү мубахтыгы түшүнүлөт. Ал эми, кафирлерден кафирлердин байрагы астында жардам алуу болсо мындай эмес. Себеби, Расулунуллах ﷺдын:

لَا تَسْتَضِيئُوا بِنَارِ الْمُشْرِكِينَ

«**Мушрикттердин отунан пайдаланбагыла**».²⁵²

Бул хадистеги мушрикттердин отунан алардын вужуду качырма кылынган. Себеби, уруу от жакса, анын согуш жарыя кылганы түшүнүлөт, анын отунан жардам алуудан болсо алардын байрагы астында согуш кылуу түшүнүлөт. Бул болсо харам.

Муну Абу Хамид Саъидийдин ушул риваяты да баса белгилейт: «Расулунуллах ﷺ жихадга чыкты. Санийятил вадаъ тоосуна жеткенде бир топ аскерлерге туш келишти. **Алар ким** деп сурады эле, алар бану Кайнуко урпактары, Абдуллах ибн Саламдын карваны дешти. **Исламга киришкенби** деп сурады. Жок дешти. Расулунуллах ﷺ аларды кайтып кетүүгө буюруп,

(251) Муслим: 1817. Термизий: 1558.

(252) Насайй: 5114. Ахмад: 11516.

إِنَّا لَا نَنْسِتُكُمْ بِإِلْمِ شُرَكَائِنَا فَاسْأَلْهُمُ

«Биз мушриктерден жардам албайбыз, Исламды кабыл алгыла».²⁵³ Алар өз байрактары астында жолго чыгышкан эле.

Эми Хойбар согушунда айрым яхудий кишилерден жардам алышканына келсек, «Расуллаллах ﷺдын сийратын»да сабит болгондой, алар мусулмандардын байрагы астында туруп согуш кылышкан.

1. Расуллаллах ﷺ бир сөздү айтса жана ага тескери болгон амалды кылса, амал ал заттын өзүнө хос болуп, сөздөрү биз үчүн баян эсептелет.

а) Умар رضي الله عنه риваят кылат, Набий صلى الله عليه وسلم мындай деди:

« الْقِبْلَةُ مِنَ اللَّحْمِ فَتَوَضَّؤُوا مِنْهَا »

«Өбүү кармоого кирет. Демек, даарат кылып алгыла».²⁵⁴

Аиша رضي الله عنهاнун бул сөздөрү:

«إِنِّي سَأَلْتُ النَّبِيَّ ﷺ بِمَعْصُومٍ أَوْ وَجْهِهِ ثُمَّ يُعْصِمُ لِي وَلَا يَتَوَضَّأُ»

«Пайгамбар ﷺ айрым жубайларын өбөр эле кейин намаз окуйт эле, даарат кылчу эмес».²⁵⁵

Демек, өпкөндөн кийин даарат кылбоо Расуллаллах ﷺга хос, даарат кылып алуу болсо бизге кылынган хытаб болуп эсептелет.

б) Койс ибн Харис айтат: «Мен Исламды кабыл алганымда сегиз аялым бар эле. Расуллаллах ﷺга муну айтканымда:

«اخْتَرْتُمْنَاهَا أُرِيدُ مَا»

«Алардан төртөөсүн танда», деди.²⁵⁶

Сахих хабарда келишинче, «Расуллаллах ﷺ тогум аялды жамдаган».²⁵⁷

(253) Абу Дауд: 2356. Ибн Мааж: 2822. Дарамий: 2385. Ахмад: 15203, 23250.

(254) Малик, Шафиий, Байхакий риваяты: 1\121.

(255) Бухарий: 1972. Насай: 170. Ибн Мааж: 496.

(256) Абу Дауд: 2241. Ибн Мааж: 1952.

(257) Анас риваят кылат: «Набий ﷺ аялдарына бирме-бир киргенде, алар тогуз эле». Бухарий: 260, 257. Муслим: 2656. Ал риваят кылат: «Мухаммад ﷺдын үйүндө бир соя буудай да, бир соя дан да түнөбөгөн, себеби, тогуз аялы бар эле». Бухарий: 1927. Термизий: 1136.

Бул төрттөн ашык аялдын бир никеде жамдалышы Расулуллах ﷺ га хос экендигине далалат кылат.

2. Расулуллах ﷺ бир сөздү айтса, кийин ага тескери башка сөздү айтса, алардын ортосун мүмкүн болушунча жамдоого аракет кылынат:

Расулуллах ﷺ мындай деди:

«مُيَا فِي فِئَةٍ وَ الْكَنْبُ حَتَّى يَشْهَدَ الرَّجُلُ قَبْلَ أَنْ يَسْتَشْهَدَ»

«Кийин жалган ушундай кеңири жайылат, киши андан күбөлүк талаб кылынбастан туруп (жалган) күбөлүк бере турган болуп калат».²⁵⁸

Дагы бир хадисте мындай деди:

«أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِخَيْرِ الشُّهُودِ لَنْ نَعْفَمَالَ أَنْ يَشْهَدَ قَبْلَ أَنْ يَسْتَشْهَدَ»

«Шахадат келтирүүчүлөрдүн жакшысы кимдигин айтайынбы? Ооба делди. Шахадат калимасы суралбастан мурда шахадат келтире турган киши».²⁵⁹

Бул эки хадис төмөндөгүдөй жамдалат:

Биринчи хадис инсандар жөнүндө күбөлүк суралбастан мурда күбөлүк берүүчү кимсе мазаммат кылынган хадис. Экинчи хадис болсо Аллах жөнүндө күбөлүк (калимаи шахадат) келтирген киши макталган хадис.

3. Кээде мужмал нусус келет да, аны Расулуллах ﷺ өз ара тескери келүүчү бирер сөз же амалдары аркылуу ачыктап берет. Мисалы, хаж туурасындагы аяттан кийин айткан мына бул сөздөрү сыяктуу:

«مَنْ قَرَنَ حَجًّا إِلَى عُمْرَةٍ فَلَيْتَ طُفَّ طَوَافًا وَاحِدًا وَ سَعَى سَعِيًّا وَاحِدًا»

«Ким хаж менен умраны кошуп өтөмөкчү болсо, бир жолу таваф жана бир жолу саъй кылсын».²⁶⁰

ﷺ

أَنَّهُ قَرَنَ فِطَاقِ طَوَافِينَ وَسَعِيَّيْنِ

«Расулуллах ﷺ хаж менен умраны кошуп өтөөдө эки жолу таваф, эки жолу саъй кылды».²⁶¹

(258) Муслим: 4602. Ахмад: 6836. Термизий: 2091, 2225. Ибн Мааж: 2354.

(259) Ибн Мааж: 2355. Ахмад: 20698. Сахиhi Муслимде: «Шахадат келтирүүчүлөрдүн жакшысы» бабы.

(260) Термизий: 870. Насай: 2883. Ахмад: 5097.

(261) Термизий: 870.

Бул хадистер төртүнчү баб, төртүнчү бөлүмдүн мужмал жана мубайян мавзуьсунда келтирилгени боюнча жамдалат.

4. Мухкам жана муташабих:

Мухкам бул муташабихтин асли:

▪ مِنْهُ ءَايَاتٌ مُّحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٌ

– „Ал (Китебде) ошол Китебдин негизги маңызы болгон мухкам-айкын аяттар да жана башка муташабих аяттар да бар“ [3:7]

Бири мухкам, экинчиси муташабих болсо, муташабих мухкамга кириштирилет. Мисал үчүн:

▪ فَاعْسَلُواْ وُجُوْهُكُمْْ وَايْدِيَكُمْْ اِلَى الْمَرَافِقِ وَاْمْسَحُواْ بِرُءُوسِكُمْ

▪ وَاَرْجُلَكُمْْ اِلَى الْكَعْبَيْنِ

– „Колуңарды чыканактарына чейин жуугула, башыңарга масх тарткыла жана буттарыңарды кызыл ашыктарына чейин жуугула!“ [5:6]

Бул аятта «وَأَرْجُلَكُمْ» сөзү насб жана жар абалда окулушу мүмкүн. Эгер насб абалында окулса, ал жуушка гана атф болот. Эгер жар абалда окулса, аны жуушка атф кылынышынын да, масхка атф кылынышынын да ыхтымалы болот. Насб окулушу мухкам, насб жана жар окулушу муташабих болот. Ошондуктан жар окулушу насб окулушуна кириштирип жиберилет да, насб гана окулат жана бут жуулат.

Таржих

Таржих эки түрдүү:

1. Эки далил ортосун таржих кылуу;
2. Бир далилдин өзүндөгү бир нече маанилүү сөздөрдүн ортосун таржих кылуу.

Бул эки бөлүк далилден шарый хукм истинбат кылмакчы болгон кишиге маанилүү. Себеби, маселеде эки далил келип калып, алардын ортосун жамдоонун да, бири экинчисин насх кылышын аныктоонун да мүмкүнчүлүгү болбосо, амал кылуу үчүн бири экинчисинен таржих кылынат. О.э. далилде бир нече маанилүү сөздөр болсо, мындай абалда да бир маани башка маани үстүнөн таржих кылынып, таржих кылынган мааниге амал кылынат.

Биринчи бөлүк: эки далил ортосун таржих кылуу

Таржих кылуу үчүн эки далилдин бирөөсүнө да эч бир жактан амал кылуунун мүмкүнчүлүгү жок болушу لازым. Мына ушундай абалда таржих кылынат жана ал төмөндөгүдөй болот:

а) Биринчи абал: Күчтүүлүк жана умумийликте бирдей эки далилдин өз ара тескери келиши:

Таржих кылынышы үчүн эки далил күмөндүү далил болушу шарт. Себеби, мындай абалда катый далилдер ортосунда карама-каршылык болбойт:

▪ *وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا*

– „Эгер ал Аллахтан башка бирөө тарабынан болгондо, анда көп карама-каршылыктарды табышар эле го“. [4:82]

Демек, күмөндүү далилдер ортосунда гана карама-каршылык болот. Эгер мына ушундай абал болсо, таржих кылуу үчүн төмөндөгүлөргө амал кылынат:

1. Кийинки далил мурдагы далилди насх кылышы аныкталышы о.э. төртүнчү бабдын бешинчи фаслында айтылган шарттар табылышы лазым.

2. Ал эми, кийинки далилди аныктап болбосо, таржих кылуу үчүн күчтүрөөк далил алынат. Анын күчтүүлүгү болсо төмөндөгүдөй аныкталат:

• Күмөндүү далилдердин бардык түрлөрүндө далилдер тартиби жана далил кылуу этибары даражасы;

Күмөндүү далилдер тартиби жагынан алганда: (Бул үчүн санаддын тууралыгы жана башка аамилдер да табылышы лазым).

- Куръан суннаттан күчтүүрөөк. Ал тургай, суннат мутаватир болсо да.

- Мутаватир суннат ижмаъдан күчтүүрөөк.

- Мутаватир жолу менен накл кылынган ижмаъ ахад хабардан күчтүүрөөк.²⁶²

- Ахад хабар кыястан күчтүүрөөк. Бирок, бул үчүн ахад хабардын иллаты ачык-айкын болушу шарт. Мына ошондо гана бул иллат нусус иллаты деп этибар кылынат.

Далил кылуу этибарынан алганда болсо күмөндүү далилдин, яъни, күмөндүү Суннаттын күчтүүлүгү санад жана матндан аныкталат.

Санад жана матндын күчтүүлүгүн төмөндөгүдөй кеңири айтып өтөбүз:

Далилдин риваятчылар жагынан күчтүүлүгү:

Биринчи: Хукмга карата

Мында ушул аамилдерден башка аамилдер да бирдей болушу лазым:

1. Эки далилдин биринин риваятчылар катмары экинчисиникинен көбүрөөк болсо жана башка аамилдер бирдей болсо, биринчи далил таржих кылынат. Мисалы, Расулунна ﷺ Зулядайндын «я Расулунна ﷺ намазды каср окудуңузбу же унуттуңузбу»,²⁶³ деген хабары менен чектелбей, Абу Бакр жана Умар رضي الله عنهماлардан да хабар укту.

Абу Бакр Мугиранын Набий ﷺ чоң энеге тамактын алтыдан бирин берген деген хабарына чектелбей, Мухаммад ибн Масламанын хабарынан да пайдаланды.²⁶⁴

2. Эки хадистин биринин риваятчысы өзү риваят кылган хадиске амал кылып, экинчиси риваят кылган хадиске тескери амал кылган болсо, мурдагысы таржих кылынат.

3. Эки хабардын биринин риваятчысы түздөн-түз риваят кылган болуп, экинчисинин риваятчысы кыйыр түрдө риваят кылган болсо, түздөн-түз риваят биринчи турат.

(262) ижмаъ умумий түрдө өзү менен бирдей болгон нусустан мукаддам турат. Себеби, ижмаъдагы насх нусустагыдан айырмалуу түрдө, ишеничтүү.

(263) Бухарий: 460. Муслим: 896.

(264) Термизий: 2026. Абу Дауд: 2507. Ахмад: 17295. Дарамий: 2811.

Мисалы, Абу Рофиънин риваяты Ибн Аббастын риваятынан таржих кылынат. Абу Рофиънин риваяты:

«أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ مِمَّنْ وَدَّعَهُ وَهُوَ حَلَالٌ»

«Пайгамбар ﷺ ихрамдан чыккан абалында Маймунаны никесине алды».²⁶⁵

Ибн Аббас риваяты:

«أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ نَكَحَ الْمَيْمَةَ وَهِيَ حَرَامٌ»

«Пайгамбар ﷺ ихрамда болгон абалында Маймунаны никесине алды».²⁶⁶

Мунун себеби ушунда, Абу Рофиъ Расулллах ﷺ менен Маймунанын ортосунда элчилик кылган о.э. анын Расулллахка никеленишин кабыл алган киши эле.

4. Эки риваятчынын бирөөсү ошол риваяттын ээси болсо, мисалы, Муймунанын

«تَزَوَّجَنِي سَوْءُ لَوْلَا اللهُ ﷻ وَفَحَنُ حَلَالٌ»

«Пайгамбар ﷺ мени өз никесине алганда экөөбүз тең ихрамдан чыккан элек»,²⁶⁷ деген риваятында риваят ээси болгон Маймуна Ибн Аббастан мукаддам коюлат.

5. Эки риваятчы риваятты угуп жаткан абалында алардын бирөөсү Набий ﷺга жакын турган болсо, жакыныраак тургандын риваяты афзелирээк болуп эсептелет. Мисалы, Ибн Умар Набий ﷺдын хаж гана кылганын, ага умраны кошпогонун риваят кылды.²⁶⁸ Муну менен бирге Набий ﷺдын хаж менен умраны кошуп кылганы да риваят кылынган.²⁶⁹ Бул жерде Ибн Умардын риваяты мукаддам коюлат. Себеби, анын айтышынча, Набий ﷺ лаббайка айтып жаткан убакта ал заттын төөсү астында туруп, бир ихрам байлаганын уккан экен.

6. Эгер эки риваятчынын бири улуу жаштагы сахаба, экинчиси болсо кичи жаштагы сахаба болсо, чоң сахабанын риваяты таржих кылынат. Себеби, чоң жаштагы сахаба Набий ﷺдын ушул хадисине ылайык, көбүнчө ал заттын сөздөрүн жакыныраактан уккан болот:

(265) Муслим: 2527. Термизий: 774.

(266) Бухарий: 3926.

(267) Бухарий: 3926.

(268) Муслим: 2164. Ахмад: 5461.

(269) Ахмад Сурока ибн Маликтен: 4\175.

«لَمْ يَكُنْ فِي أَوْلُو الْأَحْلَامِ وَالنَّسْبِ»

«Балагатка жеткендер жана акылга толгондор мага жакын турсун».²⁷⁰

7. Эки хабардын бирөөсү табииндер мурсалы, экинчиси болсо табаа табииндер мурсалы болсо, табииндер мурсалы таржих кылынат:

«خَيْرُ الْقُرُونِ قَرْنُ الدِّينِ فِيْنَا فِيْهِ»

«Эң жакшы кылым мен жашаган кылым».²⁷¹

«كَأَجْمَلِ أَيِّ يَوْمٍ أَقْتَدِيَهُمْ أَهْلُ مَدِيْنَةٍ»

«Сахабаларым жолчу жылдыздар. Кайсы бирине ээрчибегиле, хидаят табасыңар».²⁷²

8. Эки риваяттын бирөөсү хижабсыз, экинчиси хижабда угулган болсо, хижабсыз угулган риваят таржих кылынат. Мисалы, Косим ибн Мухаммад «Барбара кулдуктан азат кылынганда анын эри кул эле»²⁷³ деген риваятты хижабсыз Аишадан укту, себеби, Аиша анын аммасы эле. Асвад да Аишадан «Барбара кулдуктан азат кылынганда анын эри азат эле»²⁷⁴ деген риваятты укканда, Аиша хижабда эле.

9. Эки риваяттын бири Расулуллахтын сөзү болуп, экинчиси ал кишинин фиълинен болсо, ал кишинин сөзү далалаты күчтүү болгону үчүн, ал эми, кылган иштери заиф болгону үчүн, сөзү таржих кылынат.

10. Эки риваятчынын бири эрди-катындык турмушуна байланыштуу иштер туурасында Расулуллах ﷺдын жубайларынын бири болсо, Расулуллахдын жубайынын риваяты таржих кылынат:

а) Аиша رضي الله عنهاнын **«хатна кылынган эки мүчөнүн кошулушу»**²⁷⁵ туурасындагы риваяты Абу Хурайранын:

(270) Термизий: 228. Абу Дауд: 674. Ибн Маажжа: 976. Ахмад: 1\457.

(271) Муслим Аишадан: 4602.

(272) Хасан хадис. Аны уламалар, фукачалар аммасы кабыл алган: «Шахсия»: 3-бөлүк, 82-бет.

(273) Бухарий: 4707. Муслим: 1504.

(274) Ахмад: 23021.

(275) Имам Ахмад Аиша رضي الله عنها ушул сөздөр аркылуу риваят кылган: «إِذَا النِّسْبُ إِذَا النِّسْبُ» «Хатна кылынган эки мүчө кошулса гусл важиб болот»

«إِنَّمَا هَذَا مَاءٌ بِالْمَاءِ»

«Суу суу менен кошулса»²⁷⁶ деген риваятынан таржих кылынат.

б) Аиша رضي الله عنهاнын Набий ﷺдын «орозодо жунуб абалда таң атырганы».²⁷⁷

(жунуб болуп таң аттырса рамазан орозосун тутта берет эле) туурасындагы риваяты Абу Хурайранын Набий ﷺдын

«مَجَّحٌ أَجْبَدُ بِهٖ مَا فَلَا صَوْمَ لَهُ»

«Ким жунуб абалда таң атырса, орозосу дурус болбойт»²⁷⁸ дегенин айткан риваятынан таржих кылынат. Себеби, Аиша رضي الله عنها Набий ﷺдын абалдарын жакшыраак билет.

Далилдин матн жагынан күчтүүлүгү:

Биринчи, хукмга карата:

1. Эки хабардын бири жеңилдикти ифада кылса, экинчиси болсо катуулукту ифадаласа, жеңилдикти өз ичине алган хабар таржих кылынат. Себеби, Аллах Таала айтат:

«يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ».

– „Аллах силерге жеңилдикти каалайт, силерге оор болушун каалабайт“.
[2:185]

Расулуллах ﷺ мындай деди:

«إِنَّ الدِّينَ يُسْرٌ»

«Албетте, бул дин жеңил».²⁷⁹

2. Эки хабардын бири харамдыкты, экинчиси мубахтыкты ифадаласа, Набий ﷺдын төмөндөгү сөздөрүнө ылайык, харамдыкты ифадалоочу хабар алынат:

«دَعَا مَا يُرِيهِ لَكُمْ إِلَّا يُرِيهِ لَكُمْ»

«Сени күмөнгө салбай жаткан (нерсени алып), күмөнгө калып жаткан нерсени ташта».²⁸⁰

(276) Абу Дауд: 184, 185, 187. Сууга суу кошулса, гусл важиб болушу туурасында берилген фатвалар амр эмес, балким, Исламдын башталышында Расулуллахтын берген урухсаттарынан. Кийин болсо Расулуллах гусл кылууга буюрган.

(277) Бухарий Айша жана Умму Саламадан: 1796. Абу Дауд: 2040.

(278) Муслим: 1864

(279) Бухарий: 39.

3. Эки хабардын бири харамдыкты, экинчиси важибдикти ифадаласа, жогорудагы хадиске ылайык, харамдыкты ифадалап жаткан хабар алынат.

4. Эки хабардын бири важибдикти, экинчиси мубахтыкты ифадаласа, важибдикти ифадалап жаткан хабар алынат. Себеби, важибди таштоо харамды көрсөтөт, мубахты таштоо харамды көрсөтпөйт.

5. Эки хабардын бири тасдыкты, экинчиси инкарды ифадалап жаткан болсо, тасдыкты ифадалап жаткан хабар алынат. Мисалы, Билал Набий ﷺдын «**үйгө кирип, намаз окуганын**» хабар кылды.²⁸¹ Усама болсо «**үйгө кирип, намаз окубаганын**» хабар кылды.²⁸²

6. Эки хукмдун бири зиядалыкты өз ичине алып, экинчиси аздыкты өз ичине алса, ага тескери келбесе, зиядалык мукаддам коюлат. Мисалы, бир риваятта «**Набий ﷺдын айт намазында жети жолу такбир айтканы**» хабар кылынды.²⁸³ Дагы бир риваятта «**Набий ﷺдын айт намазында төрт жолу такбир айтканы**»,²⁸⁴ хабар кылынды.

7. Хадды инкар кылуучу далил аны тасдыктоочу далил үстүнөн таржих кылынат. Мисалы, эки далилдин бири хадды инкар кылса, экинчиси тасдыктаса, инкар кылган далил алынат. Мунун далили төмөндөгү хадистер:

اذر «**وا الحمد بالشبهات**»

«Хаддарды колдонууда күмөнгө орун калтырбагыла».²⁸⁵

«**لا ضرر ولا ضرار**»

«Зыян да көрүлбөсүн, зыян да берилбесин».²⁸⁶

Хад болсо Расуллалах ﷺдын ушул сөздөрүнө ылайык, зыян:

(280) Бухарий шархы: 724\2. Термизий: 2518 Насай: 5397. Дарамий: 165. Ахмад: 1\200. Ибн Хиббан: 3\493.

(281) Бухарий: 2766, 1598.

(282) Муслим: 1331.

(283) Термизий: 492. Ибн Мааж: 1269. Ахмад 66401.

(284) Абдурраззак Абдуллах ибн Масъуддан риваят кылды: 5687. Хайсам ровийлери ишеничтүү деди.

(285) Термизий: 1344. Ибн Мааж: 2535.

(286) Ибн Мааж: 2331. Ахмад: 2719, 21714. «Муваатто»: 1234.

«لَأَنْ يُخْطِئَ فِي الْعَفْوِ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يُخْطِئَ إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً»

«Кечируүдө ката кылуу жазалоодо ката кылуудан жакшыраак».²⁸⁷

8. Эгер хытаб важибдик же харамдыкты хабар берүү түрүндө кылынган хытаб болсо, мисалы:

▪ الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِمَّن تَسَاءَلُهُمْ مَا هُمْ وَأُمَّهَاتِهِمْ

– „Араңардагы өз аялдарын зихар кыла турган кимселердин (зихар кылган аялдары) алардын энелери эмес“.
[58:2]

Же шарт жана жаза ордундагы хытаб болсо, мисалы:

▪ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا

– „Жана ага кирген адам тынч болот“.
[3:97]

башка хытаб түздөн-түз кылынган хытаб болсо, мисалы:

▪ يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ

– „Эй муминдер, силерге орозо кармоо фарз кылынды“.[2:183]

мындай абалда эки хытабдан түздөн-түз кылынган хытаб таржих кылынат. Эгер хытабда түздөн-түз кылынуудан башкача келсе, абалкысы авлараак.

9. Хукмду аслинде калтыруучу хабар мына ушул хукмду бекер кылуучу хабар үстүнөн таржих кылынат. Мисалы, Расулуллах ﷺ мындай деди:

«مَنْ مَسَّ ذَكَرَهُ فَلَيْتَؤَمَّ»

«Ким закарына тийсе, даарат кылып алсын».²⁸⁸

Киши закарына тийсе, даарат кылышы лазымбы? деп сурашты. Ошондо Расулуллах ﷺ мындай деди:

«إِنَّهُ هُوَ بَضْعَةٌ مِنْكَ»

«Ал сиздин бир этиниз гана».²⁸⁹

Бул жерде даараттын бузулушун айткан хабар алынат. Анткени, хукмду өз күчүндө калтыруучу риваят аны бекер кылуучу риваят үстүнөн таржих кылынат. Себеби, мурдагы

(287) Термизий: 1344.

(288) Термизий: 77. Насайи: 163440. Абу Дауд: 154. Ибн Мааж: 472. Ахмад: 2\333. Ибн Мааж сахих деди. «Талхисул хабири»: Көптөгөн сахабалар бабында.

(289) Термизий: 78. Насайи: 164 Абу Дауд: 155. Ибн Мааж: 477.

риваятта даарат өкүмдү өз күчүндө калтырып, аны важиб кылып жатат, кийинки риваятта даарат хукму бекер болуп, аны важиб кылбай жатат.

10. Арамдыкка далалат кылып жаткан хабар макрухтукка далалат кылып жаткан хабар үстүнөн таржих кылынат. Себеби, катый кайтаруу катый болбогон кайтаруудан мукаддам коюлат.

11. Важибдикке далалат кылып жаткан хабар мандубдукка далалат кылып жаткан хабар үстүнөн таржих кылынат. Себеби, катый кайтаруу катый болбогон кайтаруудан мукаддам коюлат.

Экинчи: Далилдеги матн маанилерине карата:

1. Эки далилдин биринин матнынын маанисинде таъкид келип, экинчисинин матнынын маанисинде таъкид келбеген болсо, таъкид келген маани жакшыраак. Мисалы, Расулуллах ﷺдын төмөндөгү хадиси сыяктуу:

«أَمْرًا نَكَحْتُ بِغَيْرِ إِذْنِ وَلِيِّهَا فَكَأَحُهَا بَاطِلٌ فَكَأَحُهَا بَاطِلٌ
نَكَحْتُهَا بَاطِلٌ فَإِنْ دَخَلَ بِهَا فَلَهَا مَا أَلَمَ بِهَا أَسْتَحِلُّ فَجِئْتُهَا فَإِنْ أَشْتَجِرُوا
فَالسُّلْطَانُ وَوَلِيُّ مَنْ لَا وَليَّ لَهُ»

«Кайсы бир аял валийсинин урухсатысыз никеден өтсө, анын никеси батыл, анын никеси батыл, анын никеси батыл. Эгер (эр) бул аял менен кошулган болсо, анын фаржына тийгени үчүн махр төлөйт. Эгер (тараптар) жанжалдашышса, валийси жогунун валийси султан».²⁹⁰

2. Эки далилдин биринин мааниси мутобако, экинчиси илтизам мааниси болсо, мутобако жакшыраак.

3. Эки далилдин биринин мааниси иктизо, экинчиси танбих жана ийма мааниси болсо, иктизо жакшыраак.

4. Эки далилдин бирөөсүнүн мааниси ыамма, экинчиси хос маани болсо, хос жакшыраак.

5. Эки далилдин бирөөсүнүн мааниси бир жактан ыамма жана бир жактан хос болуп, экинчисинин мааниси ар тараптуу хос болсо, алдыңкы маани жакшыраак.

6. Эки далилдин бирөөсүнүн мааниси бир жактан мукайяд жана бир жактан мутлак болуп, экинчисинин

(290) Термизий аны хасан деди: 1021. Хоким аны сахих, деди, Захабий такрир кылды: 2\168.

мааниси ар тараптуу мутлак болсо, алдыңкы маани жакшыраак.

7. Эки далилдин бирөөсүнүн мааниси ʔамма – жам маърифат – болсо, экинчинин мааниси болсо ʔамма – жам накра – болсо, маърифатуу маани жакшыраак.

8. Эки далилдин бирөөсүнүн мааниси амр же нахи болуп, экинчинин мааниси хабар болсо, хабар жакшыраак. Себеби, хабар насх кылынбайт, амр жана нахиде болсо андай эмес.

б) Экинчи абал: Күчтүүлүк жана умумдукта ар түрдүү эки далилдин өз ара тескери келиши:

мындай абалда эки далил же умумдукта бирдей болуп, күчтүүлүктө ар түрдүү болот; же күчтүүлүктө бирдей болуп, умумдукта ар түрдүү болот; же болбосо күчтүүлүктө да, умумдукта да бирдей болбойт.

Эгер күчтүүлүктө ар түрдүү болуп, умумдук жана хостукта бирдей болсо о.э. бирөөсү катъий, экинчиси күмөндүү нусус болсо, мындай абалда катъий нусуска амал кылынат. Мында бир нусустун экинчиден мурда келиши же кийин келишинин о.э. катъий нусус мурда келиши же кийин келишинин айырмасы жок. Ал эми, катъий кийин келсе, насх кылынат. Акс абалда, ага амал кылуу важиб болуп, насх кылынбайт.

Эгер нусустар күчтүүлүктө ар түрдүү, бирок, умумийлик жана хусусийликте бирдей болсо о.э. экөөсү тең катъий же күмөндүү, ʔамма, бирок, бирөөсү экинчисинен мутлак же бир тараптуу ʔаммараак болсо, анда каралат: эгер эки далил тең ʔамма болуп, бирөөсү экинчисинен мутлак ʔаммараак болсо, хосрокко амал кылынат. Мында эки нусустун ровийлер жагынан катъий же күмөндүү болушунун о.э. бирөөсү экинчисинен мурда же кийин келишинин айырмасы жок.

Эгер нусустардын бирөөсү бир тараптуу хос жана бир тараптуу ʔамма болсо, кээ бир уламалар муну өз ара тескери деп этибар кылышат жана эки нусус ортосунда таржих иштетилет дешет. Бул сөз эгер эки нусустун мавзуьсу бирдей болсо, туура сөз. Бирок, бардык нусус ар түрдүү мавзуьда болсо, мындай абалда ар бир нусус өз мавзуьсунда калтырылат жана эки далилге тең амал кылына берет. Белгилүү болгондой, эки далилге амал кылуу, алардын бирөөсүн маанисиз калтыруудан жакшыраак. Буга мисалдар:

1.

«نَبَّأَنَا بِدَلِيلِ دِينِهِ مُفَافِتُهُ لُمُوهُ»

«Ким динин алмаштырса, аны өлтүргүлө». ²⁹¹

Бул далил эркек жана аялга ыамма, ал эми, динин өзгөрткөнгө хос далил.

2.

«هُبِّتُ عَنْ قَتْلِ النَّسْوَانِ»

«Аялдарды өлтүрүүдөн кайтарылдым». ²⁹²

Бул далил бардык аялдарга ыамма, бирок Расулунан дын:

«اَكَلَّتْ هُنَّ لَيْتُهُنَّ قَاتِلَ»

«Бул аял (бизге каршы) согуш кылбаган эле», ²⁹³ дегенинен кийин, аялдарды өлтүрүүдөн кайтарган хадиске караганда, согушта согушпаган ошол аялга хос.

Ушул биринчи жана экинчи хадистердин мавзуусу ар түрдүү. Биринчиси динин алмаштырган кимсени өлтүрүү لازымдыгы мавзуусунда, экинчиси согушта согушпаган аялды өлтүрбөө мавзуусунда. Эми эки хадис жамдалса, яъни, эркек же аял болушуна карабастан, динин алмаштырган кимсени өлтүрүү жана согушта согуш кылбаган аялды болсо өлтүрбөө жамдалса, аялдарды өлтүрбөө динин алмаштырган аялга да тиешелүү деген тыянак чыкпайт. Себеби, эки хадистин мавзуусу эки түрдүү.

3.

نَبَّأَنَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ بِعَدَدِ الصَّلَاةِ بِعَدَدِ الْفَجْرِ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ وَبِعَدَدِ الْعَصْرِ حَتَّى تَغْرُبَ الشَّمْسُ»

«Расулунан фажрдан кийин тээ күн чыкканга чейин жана асрдан кийин тээ күн батканга чейин намаз окуудан кайтарды». ²⁹⁴

Калган макрух убакыттар туурасында да:

(291) Бухарий: 2794, 6411. Муслим: 3176

(292) Бухарий: 3016. Муслим: 3279.

(293) Абу Дауд: 2669. Ахмад: 3\488. Ибн Хиббан: 11\112.

(294) Бухарий: 549. Муслим Умар ва Абу Хурайра хадисинен: 1374.

ثَلَاثُ سَاعَاتٍ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ نَهَانًا عَنْ نَصَلِ لَيْ فِيهِنَّ أَوْ أَنْ نَقْبُرَ فِيهِنَّ قَانُلُو حِينَ مَوْتَانَا حِينَ تَطْلُعُ الشَّمْسُ بِازْغَةٍ حَتَّى تَرْتَفِعَ وَحِينَ يَتَقَوْمُ قَائِمُ الظَّهِيرَةِ حَتَّى تَمِيلَ الشَّمْسُ، حِينَ تَضِيفُ الشَّمْسُ لِلْمَغْرُوبِ»

«Расулуллах ﷺ бизди үч убакта намаз окуудан жана маййиттерибизди кабырга коюудан кайтарды: күн көтөрүлө баштап, тээ толук чыкканга чейин, күн тикеге келип, тээ оогонго чейин, күн бата баштап, тээ толук батканга чейин».²⁹⁵

Экинчи хадис:

«مَنْ نَامَ عَنْ صَلَاةٍ أَوْ نَسِيَهَا فَلْيُصَلِّهَا إِذَا ذَكَرَهَا»

«Ким намазды уктап калып же унутуп коюп калтырса, аны эстеген убагында окусун».²⁹⁶

4.

«يَا بَعْجِبْ بِدِ الْمَنَّافِ يَا بَعْجِبْ بِدِ الْمَطْلَبِ إِنَّ وَلِيَّتَهُ هَذَا الْأَمْرُ فَلَا تَمْتَعُوا أَحَدًا طَافَ بِهَذَا الْبَيْتِ أَنْ يُصَلِّ لَيْ سَاعَةً شَاءَ مِنْ لَيْلٍ أَوْ نَهَارٍ»

«Эй бани Абдуманнаф жана бани Абдулмутталиб урпактары! Эгер бул ишке валий болсоңор, бул Үйдү таваф кылган кишилерден эч кимди түнү-күнү каалаган убагында намаз окушуна тоскоолдук кылбагыла».²⁹⁷

Биринчи хадис намазда ʔамма, бирок, убакыттарда хос хадис.

Экинчи хадис убакыттарда ʔамма, ал эми, казасын окууда хос хадис.

Үчүнчү хадис убакыттарда хос, таваф жана масжидул харамда хос.

Бирок, бул хадистердин мавзуьсу ар түрдүү:

Биринчи хадис мавзуьсу намаз окуудан кайтарылган убакыттарды баян кылуу туурасында.

Экинчи хадис мавзуьсу намаз казасын окуу важибдиги туурасында.

(295) Муслим: 1373. Термизий: 1030. Абу Дауд: 1392. Насайи: 557.

(296) Бухарий: «Мавакиту-салот 562. Муслим: «Масожид»: 1097. Абу Дауд: «Салот»: 374. Тирмизий: «Салот»: 162. Насайи: «Мавакит»: 610. Ибн Мажа: 690. Муснади Ахмад: 11534. Дарамий: 1201.

(297) Дарамий: 2\96. Ибн Хузайма: 4\226. Байхакий: 2\461. Даркутний: 1\423. «Муъжами Кабир»: 2\134.

□ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ □

– „*Башка күндөрдө кармайт*“. [2:185]

□ فَمَنْ لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ □

– „*Ким (бул нерселерди) таба албаса, үч күн хажда же кайткандан кийин жети күн орозо тутсун*“. [2:196]

□ فَمَنْ لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ۚ ذَٰلِكَ كَفَّٰرَةٌ لِّمَن كَانَ إِذَا

حَلَفْتُمْ □

– „*Ким (бул нерселерди) таба албаса, үч күн орозо тутсун! Мына ушул — ант ичкен (жана аны бузган) чагыңардагы антыңардын каффараты*“. [5:89]

Жогорудагы хадис күндөргө ʔамма, ал эми, орозо тутууга тыюу салынган күндөргө хос хадис.

Биринчи аят Орозого хос, бирок, мусафир жана оорулуу кишилердин каза орозолоруна хос аят.

Экинчи аят күндөргө ʔамма, бирок, хаж (жолунда) умрадан пайдаланган (яъни, хаж мавсумунан мурда умра амалын аткарып, ихрамдан чыгып, кийин хажга ихрам байлаган) жана хадя таба албаган кишинин фидясына хос.

Үчүнчү аят болсо күндөрдө ʔамма, бирок, касамын бузган кишиге хос аят.

Бирок, бул нусустардын мавзуъсу ар түрдүү:

Биринчи нусус (хадис) мавзуъсу орозо тутуудан кайтарылган күндөрдү баян кылуу туурасында.

Экинчи нусус (аят) орозонун казасын тутуп берүү важибдигин баян кылуу туурасында.

Үчүнчү нусус (аят) фидя төлөө важибдигин баян кылуу туурасында.

Төртүнчү нусус (аят) болсо каффарат төлөө важибдигин баян кылуу туурасында.

Ошондуктан алардын ар бирине өз мавзуъсунда амал кылуу үчүн бири-бирине жамдалат да, мындай тыянакка келинет:

Орозо тутуудан кайтарылган күндөр эки айт жана ташрик күндөрү болуп, бул ушул мавзуъдагы биринчи хадистен алынды. Орозо казасын тутуп берүү важибдиги ушул мавзуъдагы биринчи аяттан алынат. Орозодогу фидянын

важибдиги экинчи аятта зикр кылынды. Касамды бузгандын төлөнө турган каффараты орозо тутуп бериши үчүнчү аятта зикр кылынды. Бирок, «ушул күндөрдө каза орозону тутуу, фидя орозосун тутуу о.э. каффарат төлөө тыйылбаган, бул болгону орозо тутуудан кайтагууга гана хос» делбейт. Мындай деш туура эмес. Себеби, ушул нусустар мавзуюсу ар түрдүү. Ошондуктан, орозонун казасы тутуп берилет, бирок, орозо тутууга тыюу салынган күндөрдө эмес.

5. Аят:

﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ ... وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا

قَدْ سَلَفَ﴾

– „*Силер үчүн энелериңер ... жана эже-сиңдилерди (бир никеге) бириктирип үйлөнүүңөр харам кылынды. Бирок, мурун өткөн болсо (Аллах кечирет)*“ . [4:23]

Андан кийинки аят:

▪ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ▪

– „*Эрлүү аялдар (да харам кылынды), илла, ээ болгон (эрлүү) күңдөрүңөр халал*“ . [4:24]

Биринчи аят аялдарга ыамма, бирок, эже-сиңдини бир никеге жамдабоого хос аят.

Экинчи аят эрлүү аялдарга ыамма, бирок, ээ болгон күндөргө хос аят. Бирок, алардын мавзуюсу башка-башка мавзую:

Биринчи аят эже-сиңдилерди бир никеге жамдабоо мавзуюсунда болсо, экинчи аят эрлүү күндөр менен кошулуу мүмкүндүгү мавзуюсунда. Бул күндөр менен алар шарый идда сакташып, жатындарын тазалашкандан кийин гана кошулуу мүмкүн. Бирок, күндөрдү мурдагы эрлери талак кылган болушу шарт эмес. Себеби, алардын кишиге шарый жол менен кул болушканынын өзү кошулуу үчүн кифая.³⁰⁰ Күндүн иддасы бүткөндө аны менен кошулуу мүмкүн.

(300) Исламда кулга ээ болуунун шарый жолу мындай: Душман өз аскерлеринин санын ашыруу максатында аялдарды да согушка алып чыккан болсо жана согуш майданында мусулмандар жеңишке жетишип, бул душман аялдарды туткунга алышкан болсо, мына ушул аялдар мусулмандардын күңү болушу мүмкүн. Ислам умумду ифадалоочу сөздөр

Ошондуктан, эки далилди өз ара жамдап айтсак, эже-синдилер ортосун – үйлөнөбү же күң сыфатында кошулабы, айырмасы жок – бир никеге жамдоо харам. Бул хукм биринчи аяттан алынат, себеби, анын мавзуьсу мына ушул туурасында. Эркек киши өз күндөрү менен алар шарый идда сакташып, жатындарын тазалашкандан кийин кошулушу мубах. Бирок, күндөрдү мурдагы эрлери талак кылган болушу шарт эмес. Себеби, алардын кишиге шарый жол менен кул болушканынын өзү кошулуу үчүн кифая кылат. Бул хукм экинчи аяттан алынат, себеби, анын мавзуьсу мына ушул туурасында. Бирок, «бул аяттан мурдагы аятта эже-синдилерди бир никеге жамдоодон кайтарылган, бирок, бул аятта күң мындан истисна кылынган, ошондуктан, күндөр эже-синди болсо да алар менен кошулуу мүмкүн» делбейт. Мындай деш туура эмес. Себеби, аят мавзуьсу бул эмес. Мындан тышкары, Истисна «وَأَنَّ نَجْمَهُ وَابْنِ الْأَخْيَيْنِ» сыяктуу узактагы жумлага эмес, балким, «وَالْمُحَصَّاتُ مِنَ النَّسَاءِ» дегендеги сыяктуу эң жакын жумлага болот. Муну ьамма сөздү хостоо туурасындагы сабагыбызда айтып өткөн элек.

Жогорудагылардан белгилүү болгондой, эки далил келип, экөөсү бир жактан хос, бир жактан ьамма болсо о.э. мавзуьлары да ар түрдүү болсо, алардын ортосун жамдоо мүмкүн. Мында эгер далилдер бир мавзуьда болбосо, ар бир далил өз мавзуьсунан ажырабайт жана таржих кылынбайт.

Экинчи бөлүк: Бир далилдеги бир нече маанилер ортосун таржих кылуу

Ушул таржихтен максад, бир нече маанилүү сөздөн түшүнүлүүчү маанилерди түшүнүүдө жүзөгө келе турган кыралыкты кетирип, амал кылуу үчүн афзел маанини аныктап алуу. Бул үчүн төмөндөгү маселелерди этибарга алуу лазым:

а) Асл маани жагынан алганда:

Сөздүн өзүнө берилген маанисинде иштетүү асл. Инсан сөз үчүн берилген асл маанини назарда тутуп сүйлөйт. Ал эми, ал сөзгө берилген мааниден башка маанини назарда тутуп сүйлөгөн болсо, бул жерде карийна керек болот. Карийна болбосо, сөздөн көздөлгөн максад мурда тилтаануучулар

мына ушундай абалда гана күңгө ээ болууга урухсат берет, башка абалдарда тыюу салат.

берген маани, кийин болсо алар ошол сөзгө накл кылышкан маани болот. Бул шаръий болбогон ибарадагы сөзгө карата ушундай. Ал эми, сөз шаръий нусуста келген сөз болсо, эң биринчи ага шаръий маани, кийин урфий маани, кийин болсо лугавий маани берилет. Себеби, шаръий нусустар исламий шариятты баян кылуу үчүн келген исламий мыйзамчылык сөздөрү болуп эсептелет.

Эгер шаръий жана урфий маани бир жайда көп колдонулган болсо, алардын бири лугавий мааниден алдыга коюлат. Эгер шаръий жана урфий маани бир жайда көп колдонулбаган болсо, сөздүн шаръий, урфий жана лугавий маанилерине бирдей, яъни, муштарак маани бериле берет.

б) Маанинин бирөөлүгү жагынан алганда:

Сөздү бир мааниде иштетүү асл. Ал эми, сөздө иштирок жана инфирод (омоним жана антоним) маанилери болсо, күмөн көбүрөөк инфиродий мааниге каратылат.³⁰¹

в) Ачык маани жагынан алганда:

Сөздү ачык мааниси менен иштетүү да асл. Жогорудагы маселелер этибарга алынса төмөндөгүлөр айкын болот:

«а)»дан төмөндөгүлөр маалым болду:

1. Хакикий маани мажазий жана замирлүүдөн мурда турат. Себеби, хакикий маани – сөздүн өзүнө берилген асл маани. Мажазий маани – сөздүн бирер карийна же эки маани ортосундагы байланыштуулук себептүү хакикий маанинин ордуна берилген башка маани. Замирлүү (эпилипс) маани болсо бирер карийна себептүү асл маанилүү бир сөздү түшүрүп калтыруу болуп эсептелет. Айрым тилтаануучулар аны да мажазий маани деп эсептешет. Ушул туура.

(301) Кээ бир абалдарда муштарак сөздү бардык маанилери менен иштетүү мүмкүн болот. Мисал үчүн, Аллах Тааланын « *إِنَّ الْفُلَّانَ زَكِيٌّ صَالِحٌ عَلَىٰ رَبِّي* » деген аятындагы «*الصلاة*» сөзүн алайлы. Бул сөздө муштарак маани т.а. магфират кылуу жана магфират суроо маанилери бар. Бул аятта болсо «*الصلاة*» сөзүнөн эки маани тең иштетилген. Т.а. Аллахтын магфират кылуусу, башкалардын магфират суроосу. О.э. « *أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالْحَبَابُ وَكَمْ مِنْ النَّاسِ* » деген аятын алайлы. Белгилүү болгондой, «*السجود*» сөзүндө коркуу-хушуу жана инсандын бешенесин жерге коюшу маанилери бар. Бул аяттагы «*السجود*» сөзүндө мына ушул эки маани тең хакикий маани сыпатында келгендиги сабит болду. Т.а. хушуу кылуу айбандар жана махлукаттар тарабынан, сажда кылуу инсан тарабынан.

2. Шаръий болбогон матнда: лугавий маани шаръий жана урфий мааниден мурда коюлат. Яъни, сөздүн лугавий маанисинин жанында шаръий жана урфий маанилери да бар болсо, ага бул эки маанини бербей, өзүнүн хакикий лугавий маанисинде калтырылышы асл.

3. Шаръий нусуста: шаръий хакикий маани урфий хакикий мааниден о.э. лугавий хакикий мааниден мурда турат. Мында сөздүн машхурдугу жана шаръий жана урфий мааниде көбүрөөк иштетилгендиги менен лугавий мааниден мурда иштетилет.

4. Бир мааниге хостолгон хакикий маани мажазий (жана замирлүү) мааниден мурда турат.

«б)»дан төмөндөгүлөр маалым болду:

1. Хостолгон хакикий жана мажазий, замирлүү маанилер бир маани болуп, өз маанисин бекер кылуучу көчмө жана муштарак маани үстүнөн таржих кылынат. Себеби, мындай абалда муштарактын көбүрөөк маанилери болот.

Муштарак маани түшүнүктүү. Ал эми, өз маанисин бекер кылуучу маанисин болсо көчмө мааниси да, лугавий мааниси да бирдей болуп, ал да муштарак сыяктуу.

2. Өз маанисин бекер кылуучу көчмө маани муштарак маани үстүнөн таржих кылынат. Себеби, алардын экөөсү тең бир нече мааниге ээ болсо да, өз маанисин бекер кылган көчмө маани бир мааниде машхур болуп кеткен, ал да болсо, шаръан же урфан көчмө маани. Өзүнүн лугавий мааниси бекер кылынып, муштарактык болгону карийна менен гана дайын кылына турган бир убакта, туура маани дайын кылынат.

«в)»дан төмөндөгүлөр маалым болду:

Эгер сөздө ачык маани жана качырмалуу маани болсо, качырмалуу маани калтырылып, ачык маани алынат жана ал мукаддам.

Тыянак:

Жогоруда айтылгандардан маалым болушунча, сөздүн бир нече маанилери бар болсо, яъни, андан ал жана бул маанилердин ыхтымалы туулса, аны таржих кылуу үчүн төмөндөгүлөргө амал кылынат экен:

1. Хакикий маани мажазий жана замирлүү мааниден авла-алдыда;

2. Шаръий болбогон матнда лугавий маани урфий жана шаръий мааниден алдыда;

3. Шаръий нусуста хакикий шаръий маани урфий мааниден да, лугавий мааниден да алдыда. Бул өз маанисин бекер кылуучу көчмө мааниде ушундай. Акс абалда болсо сөзгө лугавий, шаръий жана урфий маанилер бериле берет.

4. Бир мааниге хостолгон хакикий маани мажазий жана замирлүү мааниден алдыда;

5. Хостолгон хакикий маани о.э. мажазий жана замирлүү маанилер муштарак жана өз маанисин бекер кылуучу көчмө мааниден алдыда;

6. Өз маанисин бекер кылуучу көчмө маани муштарак мааниден алдыда. Бул жерде өз маанисин бекер кылуучу көчмө мааниден мурод, урфий же шаръий мааниге көчүп, ошол маанилер менен таанылган, лугавий маанисин жоготкон маани. Мисалы, шаръий мааниге көчүп калган «الصلاة» жана «الْحَجَّ» сөздөрү о.э. урфий мааниге көчүп калган төрт буттуу жаныбарды түшүндүрүүчү «الدواب» жана инсан чыгындысын түшүндүрүүчү «الغائط» маанилери сыяктуу.

7. Өз маанисин бекер кылуучу көчмө маани муштарак маани менен бирдей, алардын бири экинчисинен алдыда болушу үчүн карийна керек.

8. Мажазий маани замирлүү маани менен бирдей. Алардын бири экинчисинен алдыда болушу үчүн да карийна керек. Көп абалдарда замирлүү маани да мажазий маани деп этибар кылынат.

9. Ачык маани качырма мааниден алдыда

Буларга мисалдар:

1. Кээ бирөөлөр «الزكاة» сөзү «өнүгүү», «көбөйүү» сыяктуу лугавий маанилери менен «нисабына жеткен кадар» деген шаръий мааниси ортосунда муштарак дешет. Кээ бирөөлөр болсо бул сөз «өнүгүү» деген лугавий маанисинен «нисабына жеткен кадар» деген шаръий мааниге көчкөн, яъни өз маанисин бекер кылуучу көчмө маанилүү сөз дешет. Демек, жогоруда айтканыбыздай, анын көчмө мааниси афзел.

2. Кээ бирөөлөр «النكاح» сөзү «акд» менен «жыныстык алака кылуу» маанилери ортосунда муштарак дешет. Кээ

3. «وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ»: бул аяттагы «القرية» сөзүн кээ бирөөлөр «ахл-калк» жана «шаар имараттары» деген маанилер ортосунда муштарак дешет. Кээ бирөөлөр болсо бул сөзгө «шаар имараттары» деген хакикий маани берип, замиринде «أهل» сөзү бар, яъни «واسأل أهل القرية» маанисинде дешет. Замирлүү сөз болсо авла.

4. «إِنَّمَا الْمَشْرُكُونَ كَجَاسٍ»: Кээде «كَجَاسٍ» сөзү мааниси шарый нажасат маанисине көчкөн маани, бирок, «الصلاة، الزكاة» сыяктуу көчмө маани эмес, балким, өз маанисин өзгөртүүчү көчмө маани деп эсептелет. Кээде болсо бул сөз мажазий мааниде, яъни, мушриктердин маънавий ыфластыгы, ал «كَاكْبَاسٍ» сыяктуу анын замиринде ташбих “каф”ы жатат делинет. Маънавий ыфластыкты түшүндүрүүчү мажазий маани болсо алдыда. Кээ бирөөлөр бул сөздө маънавий ыфластык жана шарый нажасат маанилери муштарак дешсе, кээ бирөөлөр бул сөз өз маанисин өзгөртпөй турган көчмө мааниде дешкен. Мындай абалда ушул сөз муштарак менен бирдей болот да, карийна менен гана таржих кылынат.

5. «وَوَجَمَ الْآلِيَا»: Кээ бирөөлөр бул сөздө замирлүү маани бар, яъни, анын астында «عقد» сөзү бар болуп, «وَحَرَمَ عَقْدَ الرِّبَا» дегенди түшүндүрөт дешет. Мындай абалда нахи кылуу акддын өзүнө карата келип, акддын батылдыгы түшүнүлөт. Кээ бирөөлөр болсо ал зияда кылуу сыяктуу шарый көчмө мааниге ээ, бирок, шарый мааниси да сакталып калган мааниге ээ дешет. Анын зияда кылуу (көбөйтүү) мааниси шарый маанисине байланган абалда көбүрөөк колдонулуп жатат. Ким бул сөзгө көчмө маани берсе, нахи кылуу зияда кылууга карата, яъни акд шарттарынан бирине карата болот. Мындай мааниде риба акды фасид акд болот жана качан анда зияда кылуу табылбаса, туура акд болот. Эгер тараптар акдда зиядалыкты алып ташташса, акд туура болот. Бул сөзгө жогорудагы замирлүү маани берилсе авла болот. Себеби, мына ошондо тараптар зияда болууну алып таштоого келишеби, жокпу, мындай акд батыл болот.

6. «وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ»: Кээ бирөөлөр «البيع» сөзүнө лугавий хакикий маанини, яъни, мал айырбаштоо маанисин беришет да, кийин аны шарый байъга хостоп коюшат. Кээ бирөөлөр

шарый байъ маанисине көчкөн, бирок, лугавий мааниси да сакталып калган дешет. Лекин эми, бул сөз шарый мааниге байланган абалда өзүнүн мал айырбаштоо деген лугавий хакикий маанисинде көбүрөөк колдонулуп келүүдө. Жогоруда айтканыбыздай, хос хакикий маани авла.

7. Мисалы, бирөө «هَذَا أَبِي» десе. Биз ал өзүнүн чыныгы уулун назарда тутпады, балким, жакшы көргөн баланы ушундай деп жатат, яъни, анын сөзүнүн замиринде каф ташбих бар, ал «هَذَا كَأَبِي» демекчи десек, бул маанилердин ортосу карийна менен гана таржих кылынат.

8. «لَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يَذْكُرْ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ»: бул аяттан бир нече маанилер божомол кылынат: Аллахтын аты зикир кылынбаган нерселер менен Аллахтан башканын аты зикр кылынган нерселерди түшүндүрүүчү хакикий ыамма маани; башка далилдер аркылуу Аллахтан башканын аты зикр кылынган хос маани; Аллахтан башканын аты зикр кылынган мажазий маани. Бул жерде Аллахтан башканын аты зикр кылынган хос маани авла.

9. «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حِكْمَةٌ»: бул аяттан котилди өлтүрүүдө бардык инсандар үчүн хаят-жашоо бар деген ыамма маани да божомолдонот о.э. келечекте котилдик кылуучу киши үчүн хаятты хостоочу маани да бар. Яъни, котилди өлтүрүү аны келечекте адам өлтүрүүгө урунуудан сактайт. Мына ушундан кийин келечекте котилдик кылуучу кишиге хаят бар экени түшүнүлөт. О.э. хаят бар деген сөздүн замиринде косостун (өч алуунун) мыйзамдуулугу жатат деген божомол да бар. Яъни, качан косос мыйзамдуу түс алса, котил мыйзамдуу косотон коркуп, өзүн котилдиктен тыят да, натыйжада, котил (өлтүрүүчү) да болбойт, мактул (өлтүрүлгөн) да болбойт деген маани да божомолдонот. Бирок, буга хос маанини берүү авла. Яъни, бул адамдарды котилдин жамандыгынан сактоо жана келечекте боло турган котилдиктин да алдын алуу максадында котилдин өлтүрүлүшү себептүү хаят бар деген хос маани.

10. «لَوْ لَا فَسَّتْ مِنَ النَّسَاءِ»: «тийүү, кармоо» деген сөз кол жана башка мүчөлөрдүн тийишин түшүндүрүүчү хакикий жана ачык маани. Ал эми, бул сөз жыныстык алака кылууга да киная болушу мүмкүн. Бул сөздүн кинаялуу маанисинин ордуна

ачык маанини таржих кылуу авла. Себеби, кинаялуу маани берилиши үчүн албетте карийна болушу لازым.

11. Расулуллах ﷺ мындай деди:

لَيْهِنَّ مِنَ الْبِرِّ الصَّيَامُ فِي السَّفَرِ «

«Сафарда орозо тутуу жакшы эмес».³⁰⁴

Бул бир шарый нусус. Ошондуктан, анын эң биринчи шарый хакикий мааниси этибарга алынышы лазым. Себеби, бул жерде «الصيام» сөзү лугавий маанини эмес, балким, баарына машхур болгон шарый чыныгы маанини түшүндүрөт.

12. «وَأَذِّبُوا الصَّلَاةَ»: бул да шарый нусус. Бул жерде «الصلاة» сөзү шарый маанини гана түшүндүрүп жатат, лугавий маанини эмес.

Мына ушундай таризде бир нече мааниге ээ болгон сөздүн керектүү маанисин аныктоо мүмкүн. Ушуну айтып өтүү зарыл, ушул таржихке качан гана керектүү маанини түшүндүрүүчү карийна жоктугунда амал кылынат. Карийна бар болсо, мына ушул карийна көрсөтүп жаткан мааниге амал кылган авла. Мисал үчүн Аллах Тааланын:

▪ إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ

– „Албетте, Аллах да, Анын периштелери да пайгамбарга дуба жана салават айтышат“ [33:56]

деген аятын алайлы. Бул да шарый нусус. Андагы « يصلون على النبي » деген сөздүн карийнасы бар болуп, бул карийна анын шарый хакикий маанисин бизге белгилүү “салаваттар” деген мааниге буруп берет. О.э. бул сөздү магфират, магфират суроо жана дуба сыяктуу лугавий маанилери да бар. Дагы Аллах Тааланын:

▪ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ

деген аятында да «دخلتم» сөзүнөн жыныстык алака кылуу киная кылынган. Ошондуктан, бул сөздүн карийнасы аркылуу мына ушул маани берилет жана бул жерде “ачык маани авла, ошондуктан, кирүү деген ачык маани берилет” делбейт.

(304) Бухарий: 1810. Муслим: 1879.

О.э. Аллах Тааланын ушул:

▪ فَأَنْكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ

– „*Кожоюндарынын урухсаты менен үйлөнө бергиле*“. [4:25]
деген аятында да «النكاح» сөзү «يَاذَن أَهْلِهِنَّ» деген карийна аркылуу акд мааниси түшүнүлөт. Дагы Аллах Тааланын:

▪ وَأَبْتَلُوا أَلْيَتَمَمِي حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ

– „*Жетимдерди тээ нике (жашына) жеткенге чейин сынап (текшерип) тургула*“. [4:6]

деген аятында да «النكاح» сөзү жыныстык алака кылууну, яъни, жетимдердин аялдар менен жыныстык алака кыла алуу жашына жетүүлөрү назарда тутулду. Бул болсо аят уландысында келген ушул карийна менен толукташты:

▪ فَإِنَّ ءَأَنْتُمْ مِّنْهُمْ رُّشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ

– „*Эгер алардын эс-акылдары жайында экендигин көрсөңөр, малдарын өздөрүнө тапшыргыла*“. [4:6]

Яъни, качан алар балагат жашына жетип, жетимдиктери аяктаган соң, малдарын беришиңер мүмкүн дегени. Качан алар үйлөнүшкөндө малдарын бергиле деген маани эмес, балким, балагатка жетишкенде делинип жатат. Башка нусустар маанилери да ушул таризде таржих кылынат.

Таржих туурасындагы мавзуъбуз бүтүшү менен ижтихад менен байланыштуу баб да аягына жетти. Муну менен китеб мукоддимасында келгендей, усули фикх фаны алектене турган үч маселе да бүттү.

▪ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿١٨٠﴾ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ ﴿١٨١﴾

▪ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٨٢﴾

– „*Кудурет ээси болгон Роббиң алардын сыфаттоолорунан аруу-таза. (Бардык) пайгамбарларга (Аллах тарабынан) салам болсун! Мактоо-алкыш бардык ааламдардын Роббиси – Аллах үчүн!*“. [37:180-181]

Китебди аяктаганымдан кийин силерге биринчи жолу ушуну айтмакчымын:

يَا أَخِي هَذَا كِتَابٌ قَدْ حَوَى خَيْرًا عَمِيقًا

تنسخ الليل البهيمًا	في أصول الفقه شمس
في شهر حجّ قيما	بدؤه في شهر صوم
فاعتلى شأنًا عظيمًا	والبزوغ في محرم
ينتج الفهم السليما	اسمه التيسير حقا
فيه عفوا مستديما	من الهى ارتجى لي

Эй боордош, бул китеб үлкөн жакшылыкты өз ичине алды. Усули фикхте ушундай бир күн бар болуп, ал караңгы түндү жарык кылат. Аны орозо айында баштап, хаж айында аяктадым. Мухаррам айында анын күнү чыгып, чокуга көтөрүлөт. Ырас, анын аталышы жеңилдетүү аталган соң, ырасында ал сак-саламат түшүнүк берет. Аллахым мага дайымий ауф-кечирим беришинен үмүт кыламын.

Китебдин соңу.

Автор

**1408-х.
1988-м.**

